

У СВИТІ
ПРИГОД

ВОЛОДИМИР ВЛАДКО

НАЩАДКИ
СКІФІВ

ДЛЯ ДИТЯТ

ВОЛОДИМИР ВЛАДКО

НАЩАДКИ СКИФІВ

РОМАН

Державне видавництво
дитячої літератури УРСР
Київ 1962

У2
В57

Науково-фантастичний роман В. Владка «Нащадки скіфів» займає помітне місце в українській літературі. Автор знайомить юних читачів з побутом і звичаями наших давніх предків. Геологічна експедиція вирушає в подорож і випадково потрапляє... в підземну країну скіфів.

Цікаво написаний, захоплюючий твір завоював любов широкого кола читачів.

Малюнки Г. МАЛАКОВА

Ч А С Т И Н А П Е Р Ш А

Р О З Д І Л П Е Р Ш И Й

Артем образений.— Перша скіфська голова.— Четверо розвідників.— Археологічні мрії юнака.— Зустріч у печері.

За вікном уже зовсім стемніло, але липневий вечір не приносив бажаної прохолоди. Іван Семенович зняв свою улюблену тубегейку і провів хусткою по виголеній голові.

— Жарко,— немов між іншим проронив він. Потім його рука простяглася до карбідки і повернула регулятор, від чого біле широкое полум'я трошки зменшилося. Нарешті Іван Семенович присунув ближче до себе великий аркуш паперу, на якому накреслений був план зложищ і шурфів, і оглянувся. Його невеличкі проникливі сірі очі, здавалося, вивчали настрої кожного з присутніх. Але цього разу Іван Семенович, видно, не мав на

меті докоряти комусь з товаришів; навпаки, його пальці мирно пригладили коротенькі вуса, а голос пролунав навіть лагідно, коли він заговорив після маленької паузи:

— Попередні підсумки нашої розвідки, товариші, зробити не важко. Великих наслідків ми не досягли, втім... Що й казати, адже ж головним гальмом розвідки й досі лишається її, так би мовити, роздвоєність. Так, так, саме роздвоєність, Дмитре Борисовичу! Чи ж не ваш нестримний темперамент весь час тягне вас убік? Та й не вас самого, а й Ліду, і навіть Артема! От уже ніколи не гадав, що археологи можуть бути такими запальними... Ну, гаразд, гаразд, не буду про це, бо бачу, що ви знову готові вибухнути. Так от, я хочу сказати, що тепер настав час, коли можна поєднати обидва напрямки...

Початок обіцяв чимало цікавого.

— Всі дані геологічних досліджень свідчать про одне,— вів далі Іван Семенович.— Жили мідної руди обриваються близько біля поверхні і незмінно зникають. Проте загальний їх напрямок все ж таки встановити можна: це глиб Гострого бугра.

— А я що казав? — блиснув окулярами Дмитро Борисович.

— Ви, як і кожен з нас, робили певні припущення. І їх треба було сумлінно перевірити,— добродушно відповів Іван Семенович.— Лідо, будь ласка, дайте мені вашу схему.

З свого кутка Артем уважно стежив, як вільно і невимушено Ліда підвелась, звичним рухом відкинула з лоба непокірні кучері, взяла з вікна папір і передала Івану Семеновичу.

Все, рішуче все виходило в цієї дівчини граціозно, легко і приємно для ока! Навіть темно-синя спецівка, така незграбна на всіх, сиділа на її стрункій постаті наче вилита...

— Я ще не зовсім закінчила її, Іване Семеновичу,— зауважила Ліда, подаючи схему.

— Нічого, головні лінії ми можемо бачити. Підсувайтеся ближче, товариші,— мовив Іван Семенович, розгортаючи аркуш.— Ось, як бачите, лінія шурфів. Всі вони, крім одного, шостого, показують незмінний напрямок...

— Гострого бугра!

— Правильно! Саме Гострого бугра. Ваше припущення допомогло нам, Дмитре Борисовичу, радий підкреслити це. Втім, навіть не маючи вашого зіркового ока, можна помітити також,— і схема це виразно показує! — що лінії шурфів так само незмінно й ламаються. Жили обриваються всюди десь на глибині десяти метрів. І хто може ручитися, що вони знову з'являться всередині бугра? Без подальшого буріння — і притому глибокого — твердити щось певне було б легковажним, Дмитре Борисовичу, і з цим ви мусите погодитись. Де в нас дані про дальшу поведінку жил? У мене принаймні таких даних немає..

— Але такі дані є у мене!

— У вас, Дмитре Борисовичу?

— Так.

— Геологічні дані про наявність жил всередині бугра?

— Так.

Відчуваючи на собі зацікавлені погляди

товаришів, Дмитро Борисович неквапливо протер хустинкою окуляри і додав:

— Я, бачте, спостерігав виходи жил у стінах печери. І хоч я й не геолог, але мушу запевнити вас...

Іван Семенович нетерпляче знизав плечима:

— Знов та печера? Дмитре Борисовичу, я дуже поважаю ваші археологічні знання, проте і без вашого нагадування пам'ятаю, що ви не геолог. І, знаєте, між археологією і геологією є таки досить суттєва різниця... Отож, ваше свідчення, хоча й надто авторитетне, але все ж таки...

— Я передбачав подібні заперечення, Іване Семеновичу, не кажучи вже про їх, так би мовити, дещо неввічливу форму...

— Пробачте, будь ласка!

— Нічого, нічого, я давно звик до вашої манери розмовляти... Навіть більше, ніж ви— до мого темпераменту, про який ви, Іване Семеновичу, не втомлюєтеся згадувати... Так от, передбачаючи подібні заперечення, я навмисно попросив Ліду піти сьогодні до печери разом зі мною. Скажімо, як надійного геологічного свідка.

Артем широко відкрив очі: значить, Ліда ходила сьогодні до печери з Дмитром Борисовичем?.. І жодним словом не обмовилася. Ну, гаразд!

Іван Семенович, ховаючи посмішку, погладив вуса:

— Це, звісно, до деякої міри змінює справу, бо Ліда, як студентка геологічного інституту, все ж таки має деяке відношення до

геології... І що ж ви знайшли у тій печері? Скільки мені відомо, вона завглибшки всього метрів з п'ятнадцять?

— Досі було стільки, Іване Семеновичу.

Дмитро Борисович явно не квапився розповідати про суть справи і, немов навмисне, робив довгі паузи, звичайно зовсім не властиві його манері розмовляти.

— Не розумію. Що ж вона, поглибшала за ці дні, чи що?

— Бачте, ми з Лідою знайшли місце завалу, який перетинав печеру. Вона насправді дуже довга...

Іван Семенович сів зручніше й з цікавістю поглянув на археолога. Потім перевів погляд на Ліду. Та зніяковіло посміхнулася.

— І ото ви нічого досі не говорили мені? — мовив, нарешті, докірливо Іван Семенович.— Ну й дисципліна у нас, скажу я вам!

— Іване Семеновичу,— зашарілася остаточно Ліда,— ми так умовилися з Дмитром Борисовичем тільки для того, щоб цікавіше стало зараз. Маленька несподіванка, і все.

— І Артем брав участь у вашому таємничому поході до печери?

— Ні, ми вдвох... Артем був чимсь зайнятий, ми не хотіли його відривати.

Артем мовчки гнівно насупив свої широкі брови: аж нічого подібного, справа зовсім не в тому, що він був зайнятий! Та й хіба то зайнятість, коли він мирно впорядковував колекцію геологічних зразків?.. Просто вони, Ліда з Дмитром Борисовичем, не хотіли йому нічого говорити, таємницю влаштували

навмисно. Справжня зрада, бо вони ж знали, як він цікавиться печерою! Ну, гаразд, він змовчить і зараз, його гордість вища за всі ці дріб'язкові образи!..

— Так, так,— задумливо мовив Іван Семенович.— Я все ж таки хотів би знати про наслідки ваших секретних досліджень. Яка справжня глибина печери?

— Правду кажучи, не знаю,— відповів, вагаючись, Дмитро Борисович.— Поки що це з'ясувати неможливо.

— Чому?

— Печера надто довга й глибока. Ми пройшли нею метрів півтораєста і повернулися. І кінця не бачили.

— Ми, Іване Семеновичу, підірвали завал. За всіма правилами. Відкрився прохід,—втрутилася Ліда.— І за ним ще одна печера, та яка ж довга! І ходи, і переходи, і бокові відгалуження. Цілий лабіринт! Тому ми й не пішли далі, адже ми не підготувалися до довгої підземної подорожі. Ось подивіться, я тут нашвидку накреслила план початку печери.

Три голови схилилися над планом, грубо намальованим олівцем. Артем залишався в своєму кутку. Він категорично вирішив не підходити. Бо все це можна було розглядати тільки як дошкульну образу на його адресу. Та хіба ж це не обурливо?

Ще місяць тому, як тільки вони приїхали сюди і розпочали розвідку,— хто перший зацікавився печерою? Він, Артем. Хто невтомно збирав відомості про неї? Артем! Хто, зрештою, відшукав того діда, який розповів про стародавні знахідки біля печери? Знов-

таки — Артем. Без нього, напевне, ніхто й не звернув би уваги на якусь там невідому печеру. Ну, може, Дмитро Борисович так, між іншим, і зазирнув би до неї, бо ж він — спеціаліст-археолог. Та й то, зазирнув би — і пішов собі далі. І навіть коли б він, Дмитро Борисович, і почав вивчення печери, все одно Артем був першим. Звісно, Артем не археолог, він студент геологічного інституту. А хіба Ліда археолог, а не така ж сама студентка, як і він, того ж таки курсу? Ні, що там не кажи, а Дмитро Борисович не мав права — принаймні морального! — брати з собою у вирішальну розвідку в печеру Ліду замість Артема. Це — образа! Ну, гаразд, тепер Артем знає, що йому робити...

— І ми знайшли чотири виходи мідних жил у стінах головного ходу і в одному боковому, — почув Артем голос Ліди. — Справжні виходи, Іване Семеновичу! Чи не стане нам ця печера у великій пригоді?

— Та-ак, — сказав геолог. — Так. Ну, що ж, це значно змінює становище... Та не дивіться ви на мене так переможно, Дмитре Борисовичу! На мою думку, якщо хтось уже має право дійсно гордитися тепер, то це Артем, бо ж він уперше звернув увагу на вашу печеру. До речі, чого це ви найжачилися там у кутку, Артеме? Що з вами? Чи не захворіли часом?

— Юначе, вас не впізнати, — повернув до Артема голову Дмитро Борисович.

— Артемчик, напевне, мріє про щось, — посміхнулася Ліда.

Артем повільно підвівся. Руки його були

закладені в кишені спецівки. Він мовчки підійшов до стола, подивився на план, зроблений Лідою, і презирливо скривив губи.

— Та що з тобою, Артеме?

— У нього теж, мабуть, є якісь новини. Чи не так, Артеме?

Проте Артем, не відповідаючи ані слова, одійшов од стола і сів на своє місце. Аж тоді він заговорив — і в голосі його виразно бриліло байдуже презирство:

— Ніяких новин у мене немає. І не мрію я, і не захворів, будьте певні. Все в порядку. Просто мене дещо дивує, з якого це часу Ліда стала заодно і археологом, і геологом? Досі вона малувато цікавилася археологічними справами... А щодо її плану, — хмм... Та хіба ж це можна назвати планом? — показав він рукою на стіл. — Це не план, а... та що й казати!

— А, ось у чому річ! — весело мовив Дмитро Борисович. — Ну, Артеме, це вже несерйозно... Саме тому я й узяв з собою Ліду, щоб більше її зацікавити моїми археологічними справами. І, між іншим, ніби досяг своєї мети. Правда, Лідо?

Ліда охоче кивнула головою і тут-таки скося глянула на Івана Семеновича: а як, мовляв, він ставиться до цього?

— Виходить, ще один ренегат геології? — засміявся той. — Ну, Дмитре Борисовичу, мені, безумовно, не слід було їхати сюди разом з вами! Слово честі, ви справжній мій внутрішній ворог. Ви мені тут усіх до своєї науки перетягнете. І привеземо ми з вами назад самих археологів, як я бачу! Проте повернемося

до справи. Тим часом, може, і в Артема настрій покращає. Так, Артеме?

— У мене настрій і так непоганий,— буркнув Артем.

— Добре, добре, бачимо... Так от, товариші, у світлі нових даних доведеться оперативно змінити наш план. Як бачите, я зовсім не така вперта людина, як декому здається... це я, між іншим, на вас натякаю, Дмитре Борисовичу. Щоправда, у мене й тепер лишаються певні сумніви, яких я не хочу приховувати.

— Наприклад?

— Ну, хоча б те, що жили можуть обриватися і всередині бугра... Втім, усе це ми перевіримо. Тим більше, що я радий зробити вам приємність, Дмитре Борисовичу. Адже кожному ясно, як вам хочеться покопатися в тій печері. І для цього поєднаємо обидва напрями — і мій геологічний, і ваш археологічний. Ви щось хочете сказати?

Археолог зосереджено пощипував свою гостреньку борідку.

— Що мене найбільше приваблює, Іване Семеновичу,— заговорив він,— це, так би мовити, незвіданість печери. В ній з давніх-давен не ступала людська нога. Пам'ятаєте, що казав той дід? Він говорив: «Я тую печеру знаю добре, кожен її закуток пам'ятаю. Тільки ото раніше знаходили в ній різні такі цяцьки, а тепер уже — ні» Значить, принаймні два-три покоління бачили той завал і вважали його за природне закінчення печери. А тепер, після того як ми пройшли далі, в мене зовсім інші думки щодо печери в цілому.

— Цікаво, цікаво! А які ж саме?

— Оті «цяцьки», як висловлювався дід (а насправді речі стародавніх людей!), — тільки незначна частинка того, що ми можемо відкрити, вивчаючи печеру. Мені здається, що цю печеру колись давно використовували ширше. Тоді вона була глибока й простора, не заважали ніякі завали. Цілком можливо, що якісь люди навіть жили в ній або перехувалися від нападів своїх ворогів. Звідси й знахідки, що були тут виявлені... Навіть більше, коли вже мені дозволено буде зробити деякі, бодай спірні припущення. Зважаючи на характер тих знахідок, про які розповідали селяни, я ладен висунути думку, що тут залишило свої сліди одне з племен стародавніх скіфів...

— Скіфів? — водночас вигукнули Ліда і Артем.

— Так, одне з їх племен. Що ж, це цілком можливо... І тому в мене є ще одна думка... власне, вона суто археологічна, отож, мабуть, нецікава для вас, представників серйозної геологічної науки?..

— Отак ви завжди, Дмитре Борисовичу, — незадоволено зауважила Ліда. — Як щось цікаве починаєте, то обов'язково примушуєте просити себе. Кажіть уже, ми чекаємо!

— Ну, добре, — посміхнувся археолог. — Хтозна, чи не знайдемо ми в тій печері якихось матеріальних пам'яток, доказів того, що скіфи самостійно видобували руду? Це було б надзвичайно цікаво для археології. Бо досі наука не має подібних свідчень, хоч і відомо, що скіфи вже вміли видобувати руду і витоп-

лювати з неї метал. Така суто археологічна сторона справи. Але, оскільки я знаю, що ніякими археологічними проблемами мені ніколи не пощастить зацікавити нашого шановного Івана Семеновича, я приготував ще й інший мотив для вивчення печери. І це вже буде суто геологічна сторона справи.

— А саме? — помітно зацікавився й Іван Семенович.

— Бачите, коли ми встановимо, що скіфи...

— Але ж ви й самі ще не певні, що тут жили саме скіфи?

— Не наполягаю, Іване Семеновичу. Скажемо так: коли ми встановимо, що стародавнє плем'я, яке жило тут, виробляло в печері метал, то це свідчитиме, що воно використовувало тутешні поклади, чи не так? І з цього геолог може зробити свої висновки...

— Навіть одразу зроблю,—погодився Іван Семенович.— Коли ваше стародавнє плем'я використовувало тутешню руду, то вона, напевне, була дуже непоганої якості. Бо стародавні люди навряд чи знали якісь методи збагачення бідної руди. Правильно, Дмитре Борисовичу! Ай-яй-яй, і який би з вас вийшов чудовий геолог, коли б ви свого часу не зіпсували всю справу вступом до археологічного інституту...

Дмитро Борисович усміхнувся:

— Широ дякую за таку гарну думку щодо моєї скромної особи... І ось чому, шановний Іване Семеновичу, я вважав би за потрібне сумлінно вивчити печеру. Це може дати непогані наслідки для обох наук, які ми тут представляємо. І може бути навіть цікаво

само по собі, що я вам зараз і спробую довести... оскільки найцікавіше я зберіг на кінець...

— Як завжди! Що ж саме?

— Зараз побачите. Прошу!

Дмитро Борисович неквапливо розстебнув спецівку, дістав щось із внутрішньої кишені— і спинився. Він повернув голову до дверей і прислухався. Чути було якісь звуки. Хтось тихо, але наполегливо шкрябав у двері.

— Діано! — покликав Іван Семенович.

Шкрябання стало виразнішим. Ліда підвелася і відчинила двері. З радісним скавчанням у кімнату вбіг великий жовтий боксер. Він оббіг кімнату, ткнувшись своїм коротким, мов обрубаним, носом у коліна кожному з присутніх, потім ліг біля Івана Семеновича, примружив очі і заспокоївся. Тільки кінчик його короткого хвоста ледве помітно здригався.

— Нагулявся пес,— сказав Іван Семенович, погладжуючи боксера по спині. Хвіст затремтів дужче.— Ну, просимо, Дмитре Борисовичу. Що саме ви зберегли на кінець?

— Оці малюнки.

Дмитро Борисович поклав на стіл кілька аркушків паперу, видертих із звичайного учнівського зошита. Грубими нерівними рисами на них були намальовані — великий меч, голова коня, щось подібне до намету. На останньому аркушику так само незграбно була намальована людська голова. Товариші мовчки уважно роздивлялися ці зображення. Першим відгукнувся Артем:

— Чи не дитина все це малювала?

Археолог голосно розсміявся:

— Дякую, дякую, Артеме! Ні, все те, що ви тут бачите, малював я особисто, власною рукою.

— Ви?

— Еге ж, я. Проте не я висікав на камені оригінали цих зображень. Змальовуючи, я тільки намагався більш-менш точно передати вирізані на стінах нашої печери малюнки стародавніх людей. Поки що мені пощастило знайти чотири таких малюнки. Саме їх копії ви й бачите тут. І я напевне не помилюся, коли скажу, що це, безумовно, скіфські малюнки!

Археолог змовк, акуратно складаючи аркушки паперу. По паузі він додав:

— Завтра я їх сфотографую. Дуже цікаві малюнки, дуже! Вони схожі на ті, що є на речах у славнозвісній золотій скіфській колекції з фондів Ермітажу. Ось що! — закінчив він, урочисто піднявши палець.

Глибока мовчанка запанувала в кімнаті. Чути було, як шипіла карбідка та постукував пальцями по столу Іван Семенович. Що й казати, Дмитро Борисович цього разу блискуче довів свої думки й припущення. Нарешті Іван Семенович підвів голову. Він побачив, з яким неприхованим благоанням дивиться на нього Ліда, як нетерпляче чекає його висновків Артем, що зовсім уже забув про своє роздратування. Іван Семенович широко усміхнувся:

— Гарзд, умовили!

Загальні радісні оплески були йому відповіддю. Боксер здивовано розплющив очі: що то за галас, мовляв?

— Завтра у нас неділя,— говорив тим часом Іван Семенович далі.— Відпочинемо, підготуємося, бо справа ця складна і відповідальна. А післязавтра — на дослідження печери, в глибоку розвідку! Не будемо ставити перед собою надто широкої мети. Припустімо, що ми на певний... гм, недовгий час цікавимося переважно археологічним напрямом роботи.

— А цей археологічний напрям дасть вам геологічні наслідки,— зауважив Дмитро Борисович.

— Побачимо, побачимо.

— І ми всі підемо на дослідження печери? — вирішив цього разу поставити крапку над «і» Артем.

— Всі. Всі разом, включаючи сюди й собаку. Підеш, Діано?

Боксер знову лінькувато розплющив очі, почувши своє ім'я, але зразу ж таки й заплющив їх: його, видно, ця справа цікавила менш за всіх.

Так стався принциповий злам у справах невеличкої групи наукових працівників, яка чомусь забилася сюди, в глухий непромисловий куток Донбасу, на узгір'я Зольного кряжа. Але чому, з якої причини потрапили сюди ці науковці?

Колись давно, ще до революції, тут, на узгір'ях Зольного кряжа, було знайдено мідну руду. Скільки її було, якої якості,— не знав ніхто. Якийсь інженер Глебов вирішив у той час нажитися на тій руді. Маючи непогані зв'язки, він дістав від уряду субси-

тію — неабиякі гроші,— побудував тут завод, витопив навіть першу партію міді. І кинув справу. Власне, як з'ясувалося потім, інженер Глебов узагалі не мав на меті щось будувати і працювати. Його цікавило тільки одне — одержати від уряду гроші. І завод він збудував лише тому, що уряд вимагав від нього звіту на одержану субсидію. Звіт був написаний, і в ньому навіть значилося, що завод почав випускати мідь. Дальша його доля Глебова не цікавила — і заповзятливий інженер зник у невідомому напрямі разом з більшою частиною субсидії.

За довгий час будівлі заводу зруйнувалися, zostалися тільки руїни цегляних стін, серед яких були розкидані поіржавілі залізні рейки та вагонетки. Та ще серед тутешніх селян лишилися байки про веселого п'яницю, інженера Глебова, що гуляв з приятелями цілі ночі до світанку. Ходили чутки, що у глибинах кряжа таки була мідна руда. Але чи справді була вона тут, і тим більше — чи мала промислове значення, цього не знав ніхто.

У матеріалах різних геологічних розвідок, що зберігалися по архівах, можна було знайти деякі згадки про мідні руди Зольного кряжа, проте дуже невиразні і суперечливі. Та воно й зрозуміло, бо хто ж думав би про тутешню мідь за дореволюційних часів? Кому це було цікаво?

Всі думки капіталістичних хижаків, і вітчизняних, і чужоземних, були скеровані на кам'яне вугілля, багатющі донбасівські поклади якого іноді можна було розробляти

просто біля поверхні землі. А в цьому місці вугілля не було. Тому жадібні до легкої наживи підприємці лише кривилися, коли хтось згадував про розвідування мідних руд Зольного кряжа.

Так само приблизно було і з археологічними дослідженнями. Місцеві селяни давно знаходили тут стародавні речі — головне, коло високого Гострого бугра. Але ті знахідки, бронзові і костяні, певна річ, не були такі цінні, щоб ними хтось зацікавився. Спеціалісти казали: «У Гострому бугрі немає коштовностей, немає скарбів!»

Сперечатися не можна було. Дійсно, ніхто з селян ніколи не знаходив тут ані золота, ані чогось коштовного. Якись бронзові пряжки, якись дрібнички, що не мали ніякої ціни, і все. Дмитро Борисович з приводу цього, посміхаючись, говорив:

— Власне, нам це тільки на руку. Ніхто тут до нас не копав, ніхто сюди не лазив. Оскільки було відомо, що скарбів тут немає, то не нищпорили тут також ані злодії, ані грабіжники-трунокопателі, які, взявши дрібничку, псують найцінніші пам'ятники. Все, що є в печері, жде нас, лежить собі спокійно!

— Власне, як і мідна руда,—додавав Іван Семенович.

Два вчені приятелювали ще з юнацьких років, чимало подорожували разом, чимало допомагали один одному, хоча кожен з них уперто вважав вартою уваги тільки свою власну науку. Принаймні так можна було судити з їх безнастанних жартівливих сперечань між собою.

Загадками Зольного кряжа і Гострого бугра обидва вчені цікавилися вже давно і не раз збиралися побувати тут. Але з тих чи інших причин така поїздка весь час відкладалася. І тільки цього літа Іван Семенович і Дмитро Борисович вирішили-таки поєднати приємне з корисним і провести свій літній відпочинок саме тут.

— Тільки не перевантажуватися геологічними розвідками,— рішуче попередив свого друга Дмитро Борисович.

— Безумовно. Так само, як і археологічними,— в тон йому відповів Іван Семенович.

— Головна мета — відпочинок,— пояснив свій погляд Дмитро Борисович.

— А розвідки — між іншим,— погодився Іван Семенович.— Так, лише для розваги.

— Домовились!

На такому ґрунті було досягнуто погодження всіх спірних питань.

Читач може запитати: а чому ж разом з ученими опинилися Ліда і Артем? Відповідь була б дуже проста. І дівчина, і юнак вчилися в геологічному інституті, де викладав Іван Семенович, і до того ж були закохані в свою науку. Ліда, далека родичка геолога, упросила його взяти її з собою як помічницю-практикантку. А Артем? Ну, про нього нема чого й говорити. Його по праву вважали одним з кращих студентів інституту. Іван Семенович покладав великі надії на його наукові здібності і тому сам запропонував йому провести відпустку разом. Чи слід говорити, з яким захопленням прийняв Артем цю пропозицію?.. Відпочивати разом з любимим про-

фесором, та ще й брати участь в розвідці? Та це ж щастя, особливо для Артема, самотнього юнака!

Так створилася дружна четвірка з двох учених і двох студентів, яка приїхала на узгір'я Зольного кряжа і оселилася поблизу Гострого бугра.

— Четверо, не рахуючи собаки,— жартував Артем. Втім, собаку, чудового жовтого боксера, вихованого Іваном Семеновичем, ніяк не можна було не рахувати. Бо це була велика розумна собака, якій бракувало, здавалося, лише уміння говорити, щоб не поступатися нічим людині. Так принаймні запевняла Ліда.

Зауважимо, що Іван Семенович і Дмитро Борисович, кожен в своїй галузі, одразу порушили взаємні зобов'язання, щойно опинилися біля Гострого бугра. Певна річ, це був відпочинок, бо в обох не було лекцій і кабінетної наукової роботи. Але розвідка не стала для них тільки розвагою час від часу, як обидва умовлялися. Навпаки. Незабаром біля Гострого бугра з'явилися перші шурфи, викопані Артемом і Лідою під керівництвом самого Івана Семеновича. А Дмитро Борисович — та хіба ж міг він думати про щось інше, маючи перед собою незайману загадкову печеру, яка обіцяла стільки цікавого?..

Втім, практичних наслідків досі не було ні в одного, ні у другого. Поклади міді, безумовно, знайшлися. Але далі їх вивчення нічого не дало. Як читач уже знає, всі жили обривалися на невеличкій глибині,— і тільки несподівані дані, знайдені Дмитром Борисо-

вичем і Лідою в печері, підкріпили надії геолога.

До останніх днів не міг нічим похвалитися і Дмитро Борисович в галузі археології. До останніх днів,— доки йому не пощастило пройти в глиб печери, подолавши завал, який перетинав шлях.

Так от, про печеру доводиться сказати окремо,— хоча б тому, що вона і розмови про неї спричинилися до великої зацікавленості археологією, яка несподівано з'явилася не лише у Артема, а й у Ліди.

Що ж то за печера?

На узгір'ї Гострого бугра, серед високого бур'яну, можна було помітити напівзарослий отвір темного підземного ходу. Старі люди казали, що тут колись переховувалися розбійники. Але за розповідями виходило, що то було дуже давно, з тих часів печера майже завалилася, і навіть діти, що любили гратися у відважних партизанів, рідко наслідувалися заходити сюди.

В перші ж дні по приїзді Дмитро Борисович дослідив печеру. Нічого цікавого не знайшов, за винятком двох виходів жил мідної руди в стінах.

Але Артемові пощастило розшукати одного старезного діда, який уже ледве міг чути, і довідатися від нього, що в цій самій печері колись його, дідів, батько знайшов кілька стародавніх речей — якусь дивну зброю і ще щось. Де поділися потім ті знахідки, дід не знав. Зникли десь — от і все.

Проте для Дмитра Борисовича, який з інтересом вислухав те повідомлення, це було

далеко не «все». З досвіду він знав, що дуже часто отакі немов незначні, дрібні знахідки приводять потім до великих археологічних відкриттів, якщо натрапити на вірний шлях розшуків. Він охоче розповів про такі відкриття юнакові. Саме з цього і розпочалось гріхопадіння Артема як геолога. Він з захопленням слухав барвисті розповіді Дмитра Борисовича, безнастанно дивуючись: адже раніше йому ніколи й на думку не спадало, що археологія — така цікава наука!

— Це тому, юначе, що ви ніколи не стикалися близько з практичною роботою археолога,— посміхався собі у вуса Дмитро Борисович, бачачи, як палають великі чорні очі Артема.

Вечорами Артем і Ліда запалювали багаття. То був прекрасний час, коли всі четверо сідали навколо вогню під величним дахом зоряного неба, коли все навкруги здавалося таким таємничим і темрява дедалі ближче підступала з усіх боків до палаючого гілля. Підкоряючись наполегливим проханням Артема, Дмитро Борисович розпочинав говорити про діла сивої давнини — так мальовниче, ніби він сам був свідком тих далеких подій. Навіть Іван Семенович слухав археолога невідривно, хоча при нагоді й кепкував з захоплення своїх молодих співробітників «мертвою наукою». Справді, Дмитро Борисович, який пристрасно любив археологію, зумів запалити любов до неї і в своїх слухачів.

Перед очима Ліди і Артема виникали дивні картини давноминулого життя, що вирувало колись у цих краях. Племена стародавніх

скіфів, сармати, греки, перси проходили перед ними, одягнені в свої барвисті вбрання. Великі й могутні народи з'являлися на історичній арені, воювали з своїми сусідами, перемагали в кровопролитних боях або зазнавали жорстокої, нищівної поразки... Червоні язики полум'я звивалися над багаттям, спліталися з чорними цівками диму... Артем слухав археолога, поклавши голову на руки й не зводячи очей з багаття. І йому здавалося, що він не тільки чує голос Дмитра Борисовича, а й наочно бачить тих героїв оповідань ученого.

Найбільше подобалося юнакові слухати розповіді Дмитра Борисовича про стародавніх скіфів. Таємничий народ, скупчення різних племен, які поступово розвивалися, переходячи від нижчих стадій розвитку до вищих, кочівники, мисливці, землероби,— вкрай зацікавив Артема Народ, який не залишив по собі ніяких власних письмових пам'яток, про який можна було довідатися дещо тільки з творів стародавніх грецьких або деяких римських істориків та з археологічних розкопок могил, укритих сивим перекотиполем,— захопив Артема своєю дивною долею. Невідомо звідки з Азії прийшли в широкі степи теперішньої України ті скіфські племена, невідомо куди зникли вони через кілька століть...

Отаким чином студент-геолог несподівано для самого себе раптом захопився археологією. І тепер, як уже знає читач, трапилася така чорна зрада з боку Дмитра Борисовича і Ліди! Цілком зрозуміло, що Артем розсердився. Читач пам'ятає, напевне, також, що Артем вирішив щось зробити — наперекір усім. Що саме?

Зараз ми про це дізнаємося.

У неділю, звісно, можна було поспати довше. Так завжди Артем думав, так і робив. Але сьогодні він чомусь устав не пізніше, ніж звичайно, якщо не раніше. Нишком одягнувшись, щоб не розбудити Івана Семеновича, разом з яким він жив, Артем узяв свою карбідку, кирку й інші речі.

Тільки Діана помітила, що він кудись зібрався. Собака уважно подивилася на Артема, чекаючи, мабуть, звичних жартів, до яких юнак був завжди такий охочий. Але Артем вийшов з хати мовчки. Тому і Діана вирішила мовчати. Вона знову поклала голову на лапи й заплющила очі.

Вийшовши з дверей, Артем озирнувся — чи не помітив хтось його? — і попростував прямісінько на узгір'я. Він не вибирав навіть шляху, а йшов навпростець. Рішуче пробирався він крізь високий бур'ян, час від часу зрубуючи товсті стебла киркою, немов бур'ян був його особистим ворогом. Безперечно, Артем мав на меті щось важливе!

Ось і вхід до печери. Артем на хвилинку спинився, запалив карбідку і тоді ввійшов. Знайомий вхід, знайомі трохи вологі стіни.

Так. А де ж той завал, що про нього говорив Дмитро Борисович?.. Довго шукати не довелося. Невеличкий отвір у стіні в глибині печери указував шлях. Добре, Артем нікого не чекатиме. Його участю в розвідці вчора ніхто не цікавився, сьогодні він також не цікавитиметься нічиєю участю. Якщо справа обернулася так — і притому не з його вини! — він піде сам. Ось піде і, безумовно, щось знайде, зробить якесь цінне і важливе відкриття. Отже, вперед!

Хід у печері одразу ж таки за підірваним завалом став ширший і вищий. Кам'яністі стіни були мов відшліфовані і яскраво відбивали біле світло карбідки. Це була вже велика печера, справжня недосліджена печера, невідома і загадкова. Артем з насолодою вигукнув на всю міць:

— Ого-го!..

Голосна луна озвалася десь далеко спереду, завмерла в далині — і знову виникла уже далеко-далеко. Здавалося, її відгуки побігли вздовж ходу, розсипалися на окремі звуки, наче скалки, збудили далеко якісь інші, дивні, загрозливі і зовсім несхожі на попередній вигук Артема звуки. Печера немов розмовляла сама з собою дивною, таємничою мовою.

«Ні, не буду більше кричати. Якось воно моторошно», — подумав Артем. Освітлюючи шлях карбідкою, він рушив далі.

Аж ось хід ще поширшав. Грунт став м'якший. І несподівано Артем помітив, що він опинився на роздоріжжі. Хід у цьому місці роздвоювався. Куди йти? Артем озирнувся.

Справді, куди? А що це на стіні? Немов малюнок...

Так, це був той самий вирізаний на камені малюнок, що його так старанно перерисував Дмитро Борисович. Артем пізнав його одразу. Глибокими грубими рисами на камені була зображена людська голова в профіль, зодягнена у щось подібне до башлика, з-під якого виднілося коротко підстрижене спереду волосся. Обличчя людини було суворе, похмуре, з прямим коротким носом — і наче з маленькою борідкою. Своєрідне обличчя людини далеких стародавніх часів... Може — це скіф? Напевне, скіф. Саме такими суворими, мужніми і уявляв собі Артем тих диких кочівників. Суворими, мужніми — і разом з тим відзначеними якоюсь дикою красою і гордістю...

З хвилину Артем мовчки дивився на цей малюнок. Дивне почуття оволоділо ним. Вперше в своєму житті він зіткнувся із справжньою пам'яткою сивої давнини! І подумати тільки, що колись, тисячі років тому, тут стояв стародавній скіф і вирізував на камені цей самий малюнок, — отут, біля стіни, де стоїть зараз Артем!..

Втім, куди ж іти? Праворуч чи ліворуч?.. Як вирішити?..

Раптом Артема наче щось штовхнуло: безперечно, треба йти туди, куди дивиться людина на малюнку! Чому так, — Артем не знав і сам. Рішення прийшло само, мимоволі, як чиясь тверда підказка. І Артем, не вагаючись, пішов праворуч.

Цей новий хід був вужчий. Він звивався; здавалося, шлях йому перетинали скелі —

і він наче обходив їх, повертаючи в різні боки. Ще метрів п'ятнадцять-двадцять — і Артем спинився здивований. Хід несподівано закінчився. Його перетяла полога стіна з м'якої землі...

«Мабуть, теж завал», — подумав незадоволено Артем.

Так чи інакше, а далі йти нема куди. Артем повернувся. Не щастить! Невже ж це й усе? Хіба ж можна припустити, щоб він повернувся з порожніми руками? Ні, треба шукати. Може, він обрав невірний шлях, треба було рушати не праворуч, а ліворуч? Та ні, адже голова на стіні явно вказувала напрямок. А може, тут є десь боковий отвір?..

Освітлюючи стіни карбідкою, Артем уважно оглядав їх. Ні, ніде немає жодного отвору... І раптом йому перехопило подих.

В стіні перед собою він побачив ледве помітні сліди ніби кам'яного мурування. Присвітивши карбідкою і придивившись пильніше, він побачив, що в цьому місці стіна складається з окремих каменів. Ті камені були покладені один на один і скріплені темною глиною. Стіна з каменів виходила, здавалося, з самого ґрунту і підносилась до стелі ходу. Як же він не помітив її зразу?..

Справжнє мурування! За ним щось сховане. Інакше навіщо було б його робити? Проте — чому немає входу? Чому замуровано наглухо? Мабуть, за кам'яною стіною заховані якісь скарби. Напевне, скарби, інакше не може бути! І от зараз він, Артем, сам відкриє ті скарби стародавніх часів... Ну, тримайся, Лідо!..

Втім, Артем не встиг зробити ще жодного руху, як почув глухі звуки. Він прислухався: може, це лише вчулося йому? Але ні. Тепер він уже ясно відрізняв звуки чіхось кроків. Хтось наближався сюди повільною, неквапливою ходою.

Це було неприємно. Адже Артемові зовсім не хотілося ділитися з кимсь своїм надзвичайним відкриттям! Найкраще було б, мабуть, десь сховатися, щоб той, хто наближається, взагалі не помітив його. Тоді можна було б уникнути небажаних розмов. Але — куди сховатися? Артем швидко озирнувся. Ні, немає жодної заглибини! А звуки кроків тим часом наближалися. От не щастить! Ну як він пояснить, наприклад, свою присутність тут, у печері?

Ось долинув іще й легкий свист. Людина, що наближалася, видно, була в доброму настрої, вона висвистувала веселу мелодію. А ще за кілька секунд мигнуло світло, яскраве світло карбідки. Це...

— Юначе, а що ви тут робите? — почув Артем здивований голос Дмитра Борисовича.

Так, це був археолог. Він підійшов до юнака, підозріло оглянув його (чи, може, так лише здалося Артемові?) і запитав ще раз, тепер уже дещо суворо:

— Як ви опинилися тут, Артеме? Адже ми вирішили розпочати дослідження завтра. Що це означає?

Артем відчув, як гаряча кров поступово заливає йому обличчя, ший і навіть потилицю. Він спробував ще перевести розмову на жарт:

— Але ж і ви тут також, Дмитре Борисовичу...

Втім, це не допомогло, бо тепер археолог просто розгнівався:

— Що то за відповідь? Я тут, бо це моя справа, моя спеціальність. А як ви потрапили сюди? З чийого розпорядження, з чийого дозволу? Здається, ви, товаришу, навіть нікого про це не повідомили, якщо я не помиляюся?..

Очі Дмитра Борисовича дивилися з-під окулярів на Артема суворо і невблаганно.

— Здається, ви вирішили стати самостійним шукачем скарбів, грабіжником? — невмолимо продовжував археолог.— І це після того, як я вам розповідав, що саме малограмотні хижачи-трунокопателі завдають найбільшої шкоди науці, псуючи найцінніші пам'ятки? А, розумію, вам схотілося потай від товаришів відшукати щось коштовне? Можливо, і приховати знайдене від нас? Та відповідайте ж нарешті!

Це було вже остаточно образливо. Він, Артем, шукач скарбів, грабіжник? Він — і приховати для самого себе?

Та даремно Артем шукав якихось доказів, переконливих слів, щоб відкинути тяжке обвинувачення. Як навмисно, не знаходилось ні слів, ні доказів... Що скажеш, як виправдаєшся? Дмитро Борисович мав право обвинувачувати його. Тільки тепер Артем почав розуміти, що його поведінка має непривабливий вигляд, що він завинив і не має чим виправдуватися...

Дмитро Борисович, що не зводив погляду з Артема, помітив, як великі чорні очі юнака

безпорадно закліпали. Ніби він навіть готовий був з горя заплакати. Це трохи зменшило гнів археолога. Його тон став лагіднішим.

— Ну, розповідайте, Артеме. Ви самі розумієте, що все виходить не дуже гаразд... Що, справді, я мушу думати про причини, які занесли вас сюди? Що подумали б ви на моему місці?

Нарешті Артем зважився. Він сумбурно, плутано заговорив, поспішаючи висловити все, що було в нього на серці:

— Я, Дмитре Борисовичу... я дуже.. мені дуже неприємно було вчора, коли я довідався.. що ви й Ліда ходили... адже ви знаєте, я так цікавлюся всім цим... і от я й вирішив...

— Ну?

— Вирішив піти сюди, щоб відплатити...

— Кому? Мені чи Ліді? Як відплатити?

— Обом... І вам, і Ліді... Я сподівався відшукати щось... і тоді... і тоді довести, що я теж можу...

— Що можете?

— Можу знайти щось цікаве і важливе... але ж не для себе самого, а для всіх, Дмитре Борисовичу!.. І щоб Ліда не задавалася, ось що! — несподівано для себе палко закінчив своє зізнання Артем. Він почував і сам, що пояснення вийшло невдале, але відповідь археолога остаточно вразила його.

Дмитро Борисович голосно зареготав, наче почув щось надзвичайно смішне. Він сміявся довго, витирав очі і знову сміявся.

— Ой, не можу! Ой, насмішив! І це — майже доросла людина, студент!

Від цього Артем ще більше засоромився.

Справді, якось воно не так виходить... і навіть що він згадав про Лиду?.. Яке, дійсно, має значення, задається дівчина чи ні?..

Дмитро Борисович зняв свого капелюха і обмахувався ним, наче йому стало дуже жарко. Він усе ще сміявся: здавалося, досить йому було глянути на зниковіле обличчя юнака, як новий напад сміху починав душисти його.

Але ось Дмитро Борисович перестав сміятися. Обличчя його враз стало серйозним. Мабуть, от тепер він уже щось скаже таке, що...

Артем опустил очі і чекав. Його становище підсудного, обвинуваченого в страшних злочинах проти науки і товаришів, було таки незавидне. Що він буде говорити, цей невблаганний археолог?

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Відверта розмова.— Що таке запальність шукача.— Таємниця за муруванням.— Крихітка знання.— Скринька з візерунками.— Корона скіфського вождя?

Дмитро Борисович ще раз уважно глянув на Артема:

— І це все?

— Дмитре Борисовичу!.. — уже зовсім жалісно почав благати Артем.— Чесне комсомольське! Ну щоб я пропав, коли затаїв від вас хоча б найменшу дрібничку! Розумію, що вийшло по-дурному, але якось мене схопило... і от... ну, повірте мені, Дмитре Борисовичу!

Археолог посміхнувся. Так, справді, більше не було про що питати. Засоромлене обличчя Артема, на якому часто-часто, зовсім по-дитячому кліпали його великі чорні очі, говорило більше, ніж усі найпереконливіші слова.

— Ну, гаразд, юначе,— махнув нарешті рукою Дмитро Борисович.— Помиримся. Але невеличку нотацію вам все ж таки доведеться вислухати. Та не робіть таке безрадісне обличчя: по-перше, ви заслужили її, по-друге, вона принесе вам певну користь. Отож, похмура гримаса просто ні до чого. Отак уже краще. Ось ви мені скажіть чесно: чи розумієте ви, якої шкоди могла завдати науці ваша легковажна екскурсія в глиб печери? Так, так, шкоди — і серйозної до того ж!

— Я йшов дуже обережно, Дмитре Борисовичу. Вивчав і стіни, і стелю. Якщо ви маєте на увазі якийсь несподіваний завал, то я...

— Та не в завалі справа,— відмахнувся неуважно археолог.— Хіба я про таке казав, коли говорив про шкоду для науки? Ну, завалило б вас, мов те дурне мишеня, яка від того шкода була б для науки? Одним запальним юнаком стало б на світі менше, от і все. Ні, ні, не ображайтеся, я жартую. Я, між іншим, покладаю на вас деякі надії, Артеме, вважаю, що з вас міг би, зрештою, вийти навіть непоганий учений... коли б ви потрапили до хороших рук, скажемо. Але й справді, я мав на увазі зовсім іншу шкоду: не мені, не вам, а нашій загальній справі, науці. Так от, коли не знаєте, що саме я мав на увазі, то слухайте. І, будь ласка, якнайуважливіше, щоб

мої слова добре запали у вашу нерозсудливу юну голову.

Дмитро Борисович присів на камінь, дістав цигарку, прикурив від білого язичка карбідки.

— Закурюйте, юначе. Не хочете? Ну що ж, поговоримо і так, без традиційної люльки миру. Дивіться сюди.

Археолог поставив карбідку біля своїх ніг. Коло неї він поклав коробку цигарок, праворуч — олівець, з другого боку — свою маленьку кирку. Все це він робив з таким серйозним, вдумливим виглядом, що Артем і справді зацікавився: важко було зрозуміти, що саме вигадує й мудрує Дмитро Борисович.

— Увага, юначе! Уявімо собі, що всі ці речі, які я розклав отут, є справжні археологічні цінності. І лежать вони в такому самому порядку десь у могильнику чи в печері, то не має значення, ну, одне слово, там, де їх помітило хоча й спостережливе, але жадібне око експансивного молодого шукача. Такого, як от, скажімо, ви. Ну от, лежать ці археологічні дорогоцінності. Лежать саме так, як їх колись поклали за своїми звичаями та обрядами наші прапрапредки. І довідатися про ті їх звичаї та обряди ми можемо тільки в тому випадку, якщо старанно вивчимо розташування речей. Тим більше, що саме в даному разі звичаї і обряди стародавніх скіфів нам дуже мало відомі. Про них не існує ніяких записів чи свідчень. І ось приходить молодий запальний шукач. Він бачить: перед ним, наприклад, ваза небаченої красн...

Дмитро Борисович хутко схопив коробку цигарок, підняв її.

— Молодий шукач схвильований. І це цілком зрозуміло: адже він уперше зіткнувся з справжніми археологічними скарбами! Він оглядає вазу — і в його запальній голові вже майнула думка про те, як він вразить усіх своєю несподіваною знахідкою. Хм, усіх,— а в тому числі ще й певну, найбільш цікаву йому особу... еге, іноді буває в житті й так! Але ось шукач помічає, що поблизу лежать ще й інші речі. Він ставить вазу назад, на землю, хапає меч, потім хапає дивовижний глек та інше...

Дмитро Борисович ілюстрував свою розповідь хуткими рухами, хапаючи з землі то олівець, то карбідку, то кирку. Артем стежив за ним, не зовсім розуміючи, до чого йдеться.

— Так, хапає, схвильовано оглядає, обмацує й робить багато інших гарячкових жестів, цілком в дусі його експансивності. Він відкладає меч, щоб помилуватися глеком, і відставляє глек убік, згадавши знову про вазу. Нарешті, він вибрав найціннішу річ... а може, навіть вирішив забрати з собою їх усі, щоб якнайглибше вразити друзів. Він повертається. І ось тут молодий шукач згадує, що, крім самих речей, великий науковий інтерес має й порядок, в якому ці речі лежали. Адже саме цей порядок іноді може розповісти вченому значно більше, ніж самі речі. Він може розкрити перед ученим побутові обставини предків, значення, якого вони надавали тим чи іншим речам, і багато іншого. Та, на жаль, порядок той давно вже порушено, ще тоді,

коли молодий шукач вперше почав обмацувати коштовну вазу... І, крім того, підстрибуючи від захвату, він, цей запальний юнак, утоптав увесь чисто ґрунт навколо знайдених речей. Так... А там, у тому ґрунті, були ще, можливо, уламки посуду і ще якісь важливі дрібниці. І, вивчивши їх, можна було б установити знов-таки цікаві побутові деталі тощо, еге...

Дмитро Борисович зиркнув скося на Артема. Той покірно схилив голову й похмуро розглядав свої чоботи. Тепер він остаточно зрозумів, куди хилить археолог!

— Дмитре Борисовичу, але ж я нічого не знайшов, ніякого порядку не порушив, нічого не потоптав,— нерішуче спробував заперечити юнак.

— Я щиро дивуюся, Артеме! Яка ви прониклива людина! Адже я досі жодного слова не сказав, що мав на увазі саме вас. А ви — раз! — і догадалися. Ну, добре. Ви справді нічого не знайшли, нічого не затоптали й порядку не порушили... крім, скажімо, порядку в розумінні дисципліни. Гарзд. А от коли б ви знайшли щось? Чи не трапилося б тоді, дорогий мій друже, чогось подібного до того, про що я розповідав? Чи можете ви ручитися за це? Тільки чесно!

— Ні,— щиро визнав Артем.

— І тоді?

— Тоді, можливо, вийшло б по-вашому. Ні, навіть напевно вийшло б саме так!

— Що ж, принаймні чесне визнання.

— Але ж, Дмитре Борисовичу, нічого не знайшов... крім хіба лише...

Артем лукаво спинився. Зате археолог підвів голову:

— Крім чого?

— Крім цієї стіни з каменю.

— Що?

Археолог миттю схопився:

— Де? Яка стіна? З якого каменю?

Артем мовчки вказав на мурування, освітивши його карбідкою. З темряви виринули нерівні обриси грубо обтесаних каменів, звивисті, ледве помітні шви скріплень.

— Стіна? Так, стіна. Мурування... безперечно, стародавнє,— схвильовано шепотів Дмитро Борисович, обмацуючи камені. Він раптом увесь змінився, його не можна було пізнати. Де подівся його лекторський тон, яким він щойно читав Артемові нотацію, де поділися спокій і врівноваженість досвідченого вченого!.. Археолог то зводився навшпиньки, то присідав, то нахилився вбік, слідкуючи за звивом шва в муруванні, то, мов згадавши щось, повертався раптом назад, оглядаючи, освітлюючи каміння карбідкою.

Артем дивився на нього спочатку з повагою, потім з подивом, а потім і просто зацікавлено, навіть насмішкувато. Нарешті юнак хитро усміхнувся і примружив очі. Надійшла така і його черга! Він загартувався — розмірено і неквапливо:

— І ось цей експертний, гм, не зовсім молодий шукач знайшов щось... чи йому, можливо, навіть вказав на це «щось» хтось інший. Це все одно. Головне, він побачив щось цікаве,— промовляв Артем, явно копіюючи попередній глузливий тон Дмитра Борисовича.—

Він схвильований, цей немолодий, а швидше підстаркуватий шукач. Він розглядає знайдене, скажімо стіну. Він обмацує її, він майже танцює від захвату. І, витанцьовуючи отак, той підстаркуватий, але експансивний шукач поступово затоптує весь чисто ґрунт навколо знахідки, зовсім забуваючи, що в тому ґрунті можуть бути... Ой Дмитре Борисовичу, не буду, їй-право, не буду більше! Я ж тільки трошечки пожартував!..

Артем звивався, як в'юн, силкуючись звільнити своє вухо, яке несподівано опинилося в міцних пальцях археолога.

— Дмитре Борисовичу, я ж кажу, не буду! Пустіть!

— Пробачаю вам, юначе, тільки тому, що ви вказали мені цю стіну. І все одно, Артеме, ви — нахаба! Як смієте ви передражнявати старших? Ой, негоже, негоже: погано вас виховував Іван Семенович! Втім, про вас не варт говорити за таких обставин. Це ж надзвичайно! Як могли ви мені одразу не сказати про мурування? Чому ви мовчали стільки часу, відповідайте!

— Дмитре Борисовичу, але ж досі весь час говорили ви самі, а мені доводилося тільки мовчати,— мавив Артем, старанно розтираючи почерг іде вухо.

— То ви, нахабо, ще й звинувачуєте мене в тому, що я не давав зам говорити?

— Ні... просто я не мав часу.

— Негоже, повторюю, негоже. Але про це поговоримо потім. Беріть мерщій карбідку і світіть мені!

Протягом кількох хвилин спритні пальці

Дмитра Борисовича знов обмацували всі шви скріпленнь мурування. Збоку це скидалося б на впевнені й швидкі рухи хірурга під час огляду хворого. Нарешті археолог переможно свиснув і спинився. Він багатозначно поглядав на юнака:

— Артеме, ця стіна обіцяє нам чимало важливих новин і відкриттів. Я певний, що це буде саме так. І ми підемо з вами далі. Ви заслужили цього. Зараз ми вирушимо!

В Артема перехопило подих: невже? Проте археолог уже вів далі:

— Насамперед треба сфотографувати стіну в тому вигляді, в якому ми її побачили. Без цього не можна.

Вже зовсім спокійно, наче забувши про будь-яке хвилювання, він приготував свій маленький фотоапарат. І коли фотографування було закінчене, коли зовнішній вигляд стіни був зафіксований кілька разів, археолог знову підійшов до мурування.

— Юначе,— наказав він коротко,— беріть вашу кирку!

— Єсть! Тільки навряд чи я впораюсь з цією старою кладкою, адже вона, мабуть, уся скам'яніла...

— От зараз побачите. Підсуньте вістря кирки під оцей камінь...

— А чому саме під цей, а не інший?

— Розмовляти будете потім. Підсунули?

— Так.

— Підіймайте його. Обережно! Так. А я зачеплю його з цього боку. Так. Обережніше. Натискайте!

Камінь і справді дуже легко піддався і

сковзнув униз. Як видно, Дмитро Борисович не даремно так уважно вивчав шви мурування...

— Легше! Допоможіть мені м'яко опустити його.

Вони вдвох обережно опустили камінь на землю. У стіні з'яв чорний отвір. Дмитро Борисович підніс до нього карбідку, зазирнув.

— Дивіться, Артеме. Там, за стіною — порожнеча. Там — невідоме, яке зараз мусить відкрити нам свою таємницю. Ага! Ви зацікавлені? Саме це я й мав на увазі. Вам хочеться вже лізти туди? Е, ні, зачекайте. Поспішати не можна. Ще один камінь. Скажімо, ось цей.

Другий камінь піддавався значно важче. Закам'яніла глина чи щось інше, подібне до неї, затримувало його. Археологові довелося відбивати ту глину дрібними обережними ударами кирки. Але, нарешті, і цей камінь ліг поруч з першим на м'яку землю. Тепер в отвір можна було пролізти.

— Цей вхід, правда, не можна назвати дуже зручним. Але, юначе, ми з вами все одно скористаємось ним. Увага!

За мить Дмитро Борисович зник в отворі, тримаючи перед собою карбідку. Артем напружено стежив за його рухами, щиро заздрячи археологові: адже він перший ступив за загадкову стіну... Проте довго чекати юнакові не довелося, бо вже за кілька секунд з-за стіни долинув веселий, трохи приглушений голос Дмитра Борисовича:

— Артеме, лізьте! Я жду вас...

、

Артем стояв у низькій тісній печері, до стелі якої можна було легко дістати рукою. Груба стіна з великих необтесаних каменів відділяла їх від головної печери, вірніше від бокового ходу тієї головної печери. Стіна складена руками стародавньої людини — можливо, тисячоліття тому! Але навіщо вона була зроблена?

Стіна наглухо відрізала цю тісну печеру, яка, мабуть, була глухим закутком бокового ходу. В ній не було ніде ні дверей, ні якихось інших отворів. Може, це склеп? Але в маленькій печері було порожньо. Нічого, крім товстого шару багатівікового пухкого пороху на долівці та виступах кам'яних стін...

Разом з Дмитром Борисовичем Артем пильно оглянув стіни, сподіваючись відшукати на них бодай які-небудь сліди. Були ж у головній печері на стінах оті малюнки, чому б їм не бути й тут?.. Але на стінах загадкового приміщення не знайшлося рішуче нічого, ні будь-яких малюнків, ні слідів дотику людських рук взагалі.

— Безумовно, перед нами природне заглиблення основної печери,— тихим голосом робив свої висновки Дмитро Борисович.— Воно відокремлене від ходу цією стіною. Зроблене все це навмисне. Так. Проте — з якою метою? Склад? Ні, бо тут нічого немає, крім пороху.

— А може, тут уже побував хтось до нас і забрав усе, що було в печері? — висловив догадку Артем.

— Ні, це виключено. Мурування стіни було абсолютно ціле, я ж уважно його оглядав.

Немає жодних ознак, жодних слідів. Та хіба ж став би грабіжник потім замурувати знову стіну? Ні, ваше припущення нереальне, Артеме. Дивно... навіщо ж було замурувати цю порожню заглибину так наглухо?..

Дмитро Борисович замислився. Артем усе ще дивився на нього з прихованою надією. Він сподівався: ось зараз археолог вирішить щось, ось зараз він знайде розв'язання. Вони повернуться до товаришів з важливими новинами, Ліда здивовано підведе брови... у неї це виходить дуже гарно, просто хоч малюй! Втім, причому тут Ліда? Значно важливіше було б зацікавити Івана Семеновича. Тоді він уже не матиме заперечень щодо археологічного напрямку розвідки... Як каже Дмитро Борисович: «археологічна лінія»... Прямо отакими рівними лініями й підіймаються брови над ясними насмішкуватими зеленуватими очима Ліди... От, знову про Ліду! Та що ж це таке? Тут — серйозні справи, можливі якісь надзвичайні відкриття, а він про Ліду й Ліду... Ось зараз Дмитро Борисович розв'яже задачу — і тоді, тоді...

Але сподіванки Артема не збулися. Дмитро Борисович різким рухом поставив на землю свою карбідку.

— Не знаю,— зітхнув він.— Ніколи й сам такого не зустрічав, і не чув про подібні випадки в інших дослідників. Треба порадитися, обміркувати і не поспішати. Мабуть, це найголовніше в таких ситуаціях, Артеме: не поспішати! Так. Юначе, ми зараз повертатимось,— сказав він рішуче.— Давайте старанно зберемо зразки ґрунту, цього пороху. Бе-

ріль оцей конверт. Зберіть зразки біля цієї стіни, потім — біля тієї. Я візьму посередині печери.

— А що ж він дасть нам, той порох?

В голосі Артема бриніло гірке розчарування. Такий був цікавий багатонадійний початок — і ось тобі, якийсь там порох! Нічого собі, цінна знахідка, буде чим пишатися, коли повернемось...

— Ой юначе,— посміхнувся Дмитро Борисович,— не буде з вас ніколи справжнього, серйозного археолога, не буде! Вам би тільки скарби знаходити, золоті келехи й корони, чи не так? І тоді ви говорили б, очевидно, значно веселіше, правда? Друже мій, порох теж може допомогти науковій думці. Не розумієте? Збирайте, збирайте, а я тим часом доведу це вам — і ви будете з більшою повагою ставитись до скромного сірого пороху. От ми дослідимо цей порох, проаналізуємо його. І раптом довідаємося, що він складається з зотлілих решток, скажімо, одягу, збіжжя або ще чого-небудь. Тоді ми дуже просто відповімо на наше основне запитання, яке зараз здається нам таким складним: загадкове заглиблення печери, відділене кам'яним муром, служило нашим предкам, наприклад, складом одягу чи продовольства. І все стане на місце, все з'ясується дуже легко. Зрозуміли тепер, яке значення може мати звичайний сірий порох на долівці печери?

— Страшенно цікаво,— незадоволено пробурмотів Артем.— Якщо так, то не варт було й лазити сюди. Тільки одяг псували. А лекцію я міг би і дома прослухати...

— По-перше, неввічливо, друже мій, а по-друге — взагалі дурниці. Науці все потрібно. Цінна кожна крихітка знання. Саме наша, між іншим, наука археологія — майже цілком складається з отаких крихіток. Треба лише вміти їх помічати, вивчати, систематизувати. От у ставленні до таких дрібничок і виявляються властивості і якості справжнього археолога. Еге, але ж ніяк не в галасливому захопленні, не в запальних вигуках з приводу якої-небудь матеріальної знахідки, бодай і дуже коштовної. Я вам більше скажу, друже мій. Численні дрібниці, отакі крихітки, коли їх як слід систематизувати, для справжнього археолога — отож, і для науки взагалі! — важать більше, ніж окрема знахідка навіть і дуже коштовної речі, ось що!

Артем слухав цю імпровізовану лекцію і акуратно збирав порох у конверти. Але що б там не казав Дмитро Борисович про ці самі крихітки знання, все одно куди цікавіше було б відшукати який-небудь меч або хоч би бронзовий глек, не кажучи вже про якусь там золоту корону... ех, і здорово було б!..

Раптом Артем спинився. Він дивився в одну точку. Що це таке? Виступ у стіні?.. Але він не такий, як усі інші... Наче засипаний землею кам'яний куб... Що ж воно таке? Артем хутко озирнувся.

Дмитро Борисович насипав у паперовий конверт порох посередині печери і не дивився сюди. Тільки два кроки — і Артем уже відкидав землю з прямокутного виступу. Тверда, нерівна поверхня... ні, це не камінь, не ви-

ступ... Артем відчув, як шалено закалатало його серце. Швидше, швидше!

— І знову я примушений відзначити, що у вас не все гаразд з дисципліною, юначе,— почув він немов звідкись здаля голос археолога.— Хіба я там казав вам брати зразки? Ой, який ви неухажний, друже мій, який недисциплінований!..

Артем озирнувся. Дмитро Борисович тримав у руці повний конверт пороху і з докором дивився на юнака.

— А чого це у вас такий збенґежений вигляд? — продовжував далі археолог.— Мов стрибнути кудись збираєтесь... чи ноги вас не держать?

Артем передихнув і трохи опанував себе. Проте голос його явно зривався, коли він заговорив:

— Тут, Дмитре Борисовичу, ще одна... одна крихітка знання знайшлася. Тільки боюся, що вона... надто велика... і може не влізти в конверт...

Дмитро Борисович і гадки не мав, чого вартий був Артемові цей невимушений, нібито байдужий тон.

— Яка там крихітка? Який конверт, юначе? Що ви верзете?

— Та ви весь час говорили про крихітки знання, а тут іще одна виявилася. Чималенька, до речі. От якийсь ящик, чи що.

Дмитро Борисович ураз підскочив до Артема:

— Що? Де? Який ящик?

— Дивіться!

Артем показував рукою на річ, з якої він

щойно зчищав землю. То була невеличка квадратна скринька грубої роботи, вкрита різьбленими візерунками. Вона стояла біля стіни, напівсхована в заглибині. Темна, зеленувата бронза ледь виблискувала з-під поро-ху під яскравим білим світлом карбідок. Ар-тем переможно дивився на Дмитра Борисови-ча: що то він тепер скаже?..

Але археолог забув про Артема, про свої конверти, про все чисто на світі. Він бачив тільки скриньку. Він присів коло неї, обереж-но торкнувся кришки, мов боявся обпектися. Його пальці тремтіли, губи шепсгїли щось нечутне. Він був, очевидно, збуджений, схви-льований до краю. І Артем відчув, що тепер не час глузувати. Це було б святотатством.

— Дмитре Борисовичу, це вже справжня знахідка? Коштовна? — тихо спитав він, по-чуваючи, як і його охоплює хвилювання.

Про це можна було й не питати. Досить було подивитися на археолога. Він намагався стримуватись, але це виходило в нього пога-но. Видно було, чого варті йому ті намагання. Так, Дмитро Борисович робив усе, що слід було, до чого він звик протягом багатьох ро-ків своєї дослідницької роботи. Проте це були якісь механічні, навіть автоматичні рухи. От він знову вийняв фотоапарат, старанно кілька разів сфотографував таємничу скриньку — з різних боків. Але вже з того, що він двічі лед-ве не впустив фотоапарат, спіткнувся на рів-ному місці,— і не сказав жодного слова з при-воду своєї незвичної незграбності,— навіть із цього можна було зробити висновок про його велику, неймовірну збудженість і напружен-

ня. Артем, що не зводив очей з археолога, мовив з готовністю:

— Може б я допоміг вам?

Дмитро Борисович не чув нічого. Тепер він підняв скриньку, тримаючи її на витягнутих руках, мов налиту по вінця посудину. Подержав кілька секунд у повітрі, зітхнув і обережно поставив на землю. Тоді підійшов до скриньки з другого боку. Волосся його розпатлалося, капелюх ледве тримався на голові, окуляри криво сиділи на носі. Але він нічого не помічав, нічого не чув, ні на що не звертав уваги, крім однієї скриньки...

Артем розчув, як Дмитро Борисович уривчасто вимовляв якісь дивні слова, наче відповідаючи самому собі на німі запитання:

— Так... Скіфська доба... Бронза... Неймовірно! Схована тут від очей... Пам'ятка... Надзвичайно! Справжня схованка!..

— Отож, це скіфська?.. — знову боязко запитав Артем.

Археолог не чув його. Він ще раз обійшов навколо скриньки. Він смішно нахилив голову, наче курка, що збирається клюнути знайдене зернятко; він придивлявся до скриньки то одним, то другим оком, примружуючи їх. І в одну таку мить він немов раптом помітив Артема, ніби юнака досі зовсім і не було тут.

— Артеме, голубе, це надзвичайно! — скрикнув він, хапаючи юнака за рукав.— Ну, звідки ви взялися? Як ви догадалися, що вона саме тут, що вона схована в цьому кутку?

Артем ніяково знизав плечима: що міг він відповісти? Просто так вийшло, і все...

Проте Дмитро Борисович і не чекав відповіді. Він палко говорив далі:

— Друже мій, Артеме, у вас щаслива рука! Це ж, безумовно, пам'ятка скіфської доби. Різьблення на кришці нагадує малюнки на стінах печери. І тепер абсолютно ясно: цю скриньку колись поставили сюди... Хто? Не знаю, боюся робити припущення... Сховали тут. А потім наглухо замурували вхід до заглибини. Ось у чому полягає секрет глухої стіни! Розумієте? Та це ж ясно, як... як те, що ми з вами стоїмо тут!

Тепер Артем дивився на скриньку вже не просто з цікавістю. Зовсім інші думки виникали в запальній голові юнака.

Довгі віки минали на поверхні землі, як минають дні й ночі. Одне за одним народжувалися і вмирали покоління. А маленька скринька, поставлена сюди стародавніми людьми... мабуть скіфами, що жили тут колись, спокійно стояла в наглухо замурованій заглибині... Сутінки багатьох віків огортали скриньку, тиша й німотність чуйно охороняли її — разом з таємницею, схованою в ній... І ось аж тепер люди молодшої радянської країни знайшли цю пам'ятку сивої давнини. Вони винесуть її на поверхню землі, під яскраве сонячне світло,— і загадкова скринька розкриє перед ними свою таємницю...

— Дмитре Борисовичу, а що ж може бути в цій скриньці?

— У ній?..

Археолог ще раз поглянув на скриньку і розвів руками:

— На це запитання, юначе, вам міг би

відповісти,— та й те, напевне, невірно! — хіба що якийсь оракул. Бо вони вгадували що завгодно — і однаково брехливо. Що може бути в цій скриньці?.. Можливо, все. Може бути,— дорогоцінності, може бути... та ні, навіть ламати голову? Тим більше, що я при всьому моему бажанні не можу пригадати аналогічних випадків з археологічної практики. Траплялися дуже цікаві й важливі знахідки в курганах, знахідки в місцях поховань, знахідки під час розкопів стародавніх поселень. Але така скринька..

Дмитро Борисович лагідно погладив рукою кришку скриньки.

— Така бронзова скринька сама по собі, окремо, в замуруваній печері,— такого ще ніколи не траплялося, якщо мені не зраджує пам'ять! Ну, гаразд, незабаром довідаємося про все. Рушаймо!

Археолог з великою обережністю підняв скриньку й попрямував до виходу.

— Світить мені, Артеме, світить!

Конверти з жовтуватого паперу, наповнені порохом, зібраним у печері, сиротливо лежали на землі. Дмитро Борисович, несучи скриньку, наступив на один з них. Конверт розірвався під його підбором, порох розсипався, змішався з землею. Археолог не помітив цього: вся його увага зосереджена була на бронзовій скриньці. Артем, який спостерігав це, ледве помітно усміхнувся. Незважаючи на всю урочистість моменту, він не міг стриматися. Він поглянув ще раз на археолога, який важно виступав, несучи скриньку, наче найбільшу в світі дорогоцінність, значуще каш-

лянув і заговорив поважним тоном, мало не пирскаючи зо сміху:

— Так, Дмитре Борисовичу, не буде, на жаль, з вас справжнього археолога, ніколи не буде...

— Що?

— Не буде, кажу, Дмитре Борисовичу, з вас справжнього, серйозного археолога. Вам би тільки знахідками захоплюватися. Скриньками або ще чимсь...

— Та що ви хочете сказати, нарешті?

— Справжня археологія як серйозна наука, Дмитре Борисовичу, цікавиться не лише окремими матеріальними знахідками, бодай і коштовними, але найбільше — так званими дрібницями. Навіть переважно найменшими дрібничками. Саме вони, систематизовані дрібниці, дають науці глибоку неоціненну користь. Наука збирає такі дрібниці всюди. Вона систематизує їх, вивчає. Вона робить найцінніші висновки з аналізу, наприклад, пороху. І ніколи не кидає зібрані зразки, та ще й розчавлює їх безжалісно чобітьми, бо не захоплюється зовнішньо ефектними окремими знахідками. Так роблять справжні археологи... між іншим, не турбуйтеся даремно, Дмитре Борисовичу, моє вухо цього разу далеко, схопити його було б важкувато. І, крім того, ваші руки зайняті скринькою, цією окремою матеріальною знахідкою...

— Нахаба!

— Можливо, можливо. Але я продовжую, оскільки маю змогу дещо роз'яснити вам. Я вже сказав, що справжня наука вивчає дрібниці, а не кидає їх на землю і потім презир-

ливо топче ногами... як роблять деякі відомі мені вчені. Очевидно, вони, ті вчені, хоч і люблять читати нотації, але самі не завжди цікавляться крихітками знання, наприклад, порохом... Вони, як мені пощастило помітити, віддають все ж таки перевагу окремим знахідкам... як і запальні юнаки, так, Дмитре Борисовичу, чи не правда?..

Відповідь археолога була, на здивування Артема, несподівано м'якою і лагідною:

— Ви хочете взяти реванш, мій друже? Вам хочеться дошкулити мені, бути дотепним і ущипливим? Голубе, в мене немає ніяких заперечень! Та й не до того мені зараз, признаюся вам щиро. Скажу тільки одне. От, коли ви станете дорослішим, будете самі досвідченим геологом... а може і археологом, хтозна?.. тоді ви зрозумієте самі, що бувають хвилини... хвилини, в які навіть витриманий учений, обтяжений віком, знаннями, досвідом і всім іншим, раптом перетворюється на експансивного хлопчика. А зрозумівши це, ви згадаєте сьогоднішні ваші дотепи — і вам не схочеться їх повторити. Гаразд, досить про це. Світить уважніше, Артеме, я дуже боюся спіткнутися і пошкодити нашу знахідку.

— Єсть, Дмитре Борисовичу!

Більше Артем не намагався дотепувати. Певна річ, далеко йому до справжнього ученого, але й тепер він уже зрозумів, що «хвилини», про які так щиро і відверто говорив щойно Дмитро Борисович, справді бувають. Якщо хвилюється він сам, то як мусила вплинути дивна знахідка на досвідченого вченого.

що добре розуміє всю важливість незвичайного відкриття?..

Вони йшли до виходу з печери. Артем бачив поперед себе високу постать археолога, що ступав обережно, тримаючи обома руками загадкову скриньку, закриту багато віків тому бронзову скриньку з її таємничим, нікому не відомим вмістом. Дмитро Борисович сказав: «Можливо, там дорогоцінності, можливо, ще щось...» Що ж саме? Які скарби, які несподіванки ховає в собі ця невеличка скринька з напівстертими візерунками на кришці?

Хоч би скоріше опинитися дома, показати скриньку всім — і відкрити її! Перед очима запального юнака вже повставали дивні речі, що їх вони, безумовно, знайдуть у скриньці... Адже там справді мусить бути щось надзвичайно коштовне, — інакше-бо навіщо б ховали її так старанно стародавні скіфи?.. Наприклад... наприклад — золота корона скіфського вождя. Від однієї думки про це в Артема несамовито закалатало серце. Золота корона!..

Втім, чи носили скіфські вожді корони? Яка шкода, що Артем так мало знає про скіфські звичаї!.. А чому б скіфським вождям і не носити корони? Ну, хай не корони, а якісь там коштовні головні убори з золота, оздоблені дорогоцінним камінням, це все одно. Так чи інакше, в скриньці неодмінно має бути щось надзвичайно рідкісне і коштовне. Хіба в цьому може бути якийсь сумнів?..

Ой, як же повільно йде Дмитро Борисович! Корона скіфського вождя! Справді, це буде гідним внеском навіть до славнозвісної скіфської колекції Ермітажу, про яку стільки

розповідав Дмитро Борисович. І хто ж знайшов ту корону? Чиє скромне ім'я буде завжди пов'язане в науці з історією відкриття такої надзвичайної коштовності?..

Мерщій, мерщій! Артем не може більше ждати. Його серце готове вистрибнути з грудей від нетерпіння. Що всередині загадкової скриньки, яку таємницю ховає вона в собі?

Що в ній?

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Ліда дивується.— Дивний вміст скриньки.— Літери на пергаменті.— Документ зник! — Заповіт Проніса.— Артем знаходить план.

— Чудовий ранок! Правда, Діано?

Замість відповіді, собака лише коротко, але виразно гавкнула. Вона запитливо дивилася на свою життєрадісну супутницю, її короткі вуха були насторожені, міцні напружені лапи були наготові до стрибка. Собака звично чекала команди для веселої гри, як це бувало завжди під час прогулянок з Лідою. Але цього разу дівчина не поспішала, на повні груди вдихаючи свіже, запашне повітря.

— Ах, як хороше!

Вона стояла на невисокому пагорку. Буйний зелений бур'ян сягав їй до колін, ніжне, тепле, проміння ранкового липневого сонця пестило їй обличчя, легенький вітер наче обіймав струнку гнучку постать, лоскотав шию, невидимими невідчутними пальцями перебирав їй кучері. Чудово! Вона озирнулася.

Колись — так казав Дмитро Борисович — тут були великі непрохідні лісові хащі. Чому ж вони не збереглися досі? Як приємно було б поблукати в тих хащах! Мабуть, тоді й дикі звірі водилися тут, і річка була більша, ширша... А тепер? Тепер лісів немає зовсім, тільки де-не-де побачиш невеличкі кущі. Річка вузенька, тихенька, її перепливаєш, навіть не помітивши. Такій завзятій спортсменці, як Ліда, нема навіть де показати свій клас,— хіба що вздовж річки. І все одно не вийде ніякого спортивного інтересу, бо річка звивається, мов гадюка, завертає через кожні десять метрів. І коли пливеш наввипередки, то не бачиш навіть, де залишаються інші; так було і вчора, коли Ліда змагалася з Артемом. Хіба ж це цікаво? До речі, де ж Артем?

— Ти не знаєш, де наш Артем, Діано? Такий він учора був ображений, собако, такий сердитий. А чого? Тільки тому, що ми з Дмитром Борисовичем побували без нього в тій печері. Ну й що? А він розсердився, розгнівався... Дурний хлопець! Куди це він зник з самісінького ранку? А треба було б поговорити з ним, урезонити... Страшенно не люблю, коли хтось дметься... Може, він купатися

пішов? Ану, біжімо до річки, собако! Хто швидше?..

Річка була за пагорком. Забувши про фізкультурні правила, Ліда мчала вниз, розмахуючи руками, стрибаючи через бур'ян, нестримно сміючись. Діана, зрадівши довгожданій забавці, вирішила, здавалося, також показати всі свої здібності. Вона блискавкою пролітала над бур'яном, одним стрибком випереджаючи дівчину, ховалася на мить у траві — і виринала звідти, мов шалена, намагаючись на ходу схопити Ліду за спідницю. Дівчина відмахувалася від неї, викручувалася, тікала — все одно Діана легко наздоганяла її всюди, радісно гавкала, лагідно і обережно хапала за руки зубами, випускала і знову хапала, граючись з Лідою, як кіт з мишею.

Ця гра тривала кілька хвилин. Раптом Діана спинилась. Вона мов застигла, придивляючись до чогось.

— Що таке, собако?

Діана коротко гавкнула — зовсім не так, як гавкала досі. Це, безумовно, мусило означати «увага!»

— Та що трапилося? Що там таке? Ага, та це ж наші! А звідки ж вони тут узялися?..

Далеко на пагорку йшли двоє, їхні темні силуети були ясно видні на синьому фоні неба. Один, передній, ішов вільніше, він розмахував руками, мов розсуваючи перед собою бур'ян. Це був Дмитро Борисович. Здавалося, можна було розрізнити навіть його гостру борідку, коли він повертався до другого, що йшов позаду. А обертався археолог майже че-

рез кожні кілька кроків. Позаду йшов, безумовно, Артем...

— Еге, значить, вони вже помирилися, собако! — радісно вигукнула Ліда.

Але чому Артем іде так незграбно? Мов розучився ходити. Він щось несе? Так, щось схоже на чемодан або скриньку, несе просто поперед себе, на витягнутих руках. Та хто ж так носить речі, Артеме? Ой, смішний який! І ще так обережно ступає ногами, ніби щоразу вибирає певне місце... Ось він спіткнувся — і зразу ж таки Дмитро Борисович підскочив до нього, заговорив, гнівно жестикулюючи. А потім узяв від Артема його вантаж. Вони помінялися ролями. Тепер попереду йшов Артем, а Дмитро Борисович ніс той чемодан чи щось інше так само обережно, як досі робив це Артем.

— Що то вони несуть, Діано? — замислено спитала Ліда.— Стежка ця веде з Гострого бугра. Прямують вони додому... Що за дивну річ вони так обережно несуть, собако?

Раптова думка майнула їй в голові. Ліда аж підстрибнула й закричала на весь голос:

— Артеме! Артеме! Звідки ви йдете?

Спочатку Артем не чув її. Потім він озирнувся, побачив Ліду і неухважно махнув рукою в напрямі Гострого бугра.

— Що? Звідки?

Але обидві постаті вже зникли за пагорком. Гукати далі було марно. Та хіба ж Артем не міг спинитися, почекати її чи відповісти ясніше? Невже він і досі сердиться, такий дурний!..

Ліда глянула на Діану, собака на неї. Гратися далі вже не хотілось..

— Е, біжімо додому, Діано! Поки вони встигнуть повільно спуститися з пагорка, ми добіжимо й зустрінемо їх!..

Ліда помилилась. Артем і Дмитро Борисович встигли раніше. І коли дівчина, захекавшись, вбігла до хати, вона почула лише останні слова Дмитра Борисовича, як видно, чимсь схвильованого:

— І ось вона перед вами, Іване Семеновичу, та скринька, що її ми знайшли з Артемом у замуруваній печері. Власне, навіть не ми, а сам Артем знайшов її, мушу визнати... Та не червонійте, юначе, це ж правда! Саме ви помітили її під нашаруванням пороху... Честь відкриття, безумовно, належить вам. Спостережливе, знаєте, око в нашого Артема...

На столі, перед відсунутими вбік паперами й планами, стояла невеличка скринька. Іван Семенович з цікавістю оглядав її з усіх боків. Артем стояв поруч, розчервонілий, з радісною, веселою усмішкою. Так ось що вони несли тоді! І цю скриньку знайшов Артем?.. Обережно Ліда підійшла до стола. Старовинна чорно-зеленувата скринька з якимись напівстертими візерунками на кришці, запорошена, незграбна... Ліда непомітно взяла Артема за руку і тихенько сказала:

— Молодець, Артемчику! Вітаю тебе!

Артем поглянув на неї, щось хотів відповісти, але тільки радісно потиснув дівчині руку, весело блиснувши очима.

— Угу, нібито дуже стара річ,— промовив

тим часом задумливо Іван Семенович. — Чимало, мабуть, років пройшло повз цю скриньку...

— Чимало, чимало! — мов зрадів Дмитро Борисович. Він примружив очі, замріяно підвів голову, розтираючи між сухими пальцями лівої руки свою гостру борідку.— Чимало! Я думаю — щось тисячі дві років, не менше... Ага, треба, не відкладаючи, сфотографувати цю скриньку отак, на столі...

— А відкривати коли? — не стримався Артем. Втім, археолог тільки скоса зиркнув на нього очима з-під окулярів:

— Всьому свій час!

Процедура фотографування була, на думку Артема, аж надто урочистою і повільною. Але ось Дмитро Борисович відклав фотоапарат і полегшено зітхнув:

— Що ж, можна спробувати відкрити. Але тут потрібна найбільша обережність... Ні, ні, не допомагайте мені, Артеме! І взагалі, краще трохи відійдіть. Мені треба мати цілковитий спокій, а ви відвертаєте мою увагу!

І як же повільно він усе робив, цей археолог,— наче дражнячи всіх своєю неквапливістю! Більше того, збоку можна було навіть подумати, що відкриває він скриньку тільки для задоволення загальної зацікавленості. Мовляв, я зовсім і не хотів би цього робити, але оскільки ви всі наполягаєте, гаразд! Проте, очевидно, він лише удавав таку байдужість. Бо ж Артем виразно бачив, яке збуджене його обличчя, чув, які схвильовані нотки бринять в його голосі. Е, шановний

Дмитре Борисовичу, ви й самі ледве стримуєте своє нетерпіння!

Певна річ, Артем не сказав цього, а тільки подумав — і сам посміхнувся своїй думці, згадавши, до речі, розмову в печері...

А Дмитро Борисович розпоряджався:

— Жодного зайвого руху! Артеме, чого ж ви стоїте там, наче вам нема чого робити? Ідіть сюди, розкладіть чистий папір, щоб жодна крихітка не зникла, не загубилася. Розумієте, жодна крихітка!

— Крихітка знання, Дмитре Борисовичу?

— Так, знання, юначе. До речі, майте на увазі, що зараз ніякі ваші дотепи до мене не дійдуть, вони зараз ні до чого. Лідо, посуньтесь праворуч. Так буде видніше. Прошу, Іване Семеновичу. Мабуть, відкривати її треба спробувати з цього боку... ага, саме з цього!

На скриньці залишилися тільки сліди замка. Очевидно, не він тримав кришку. Але вона ніби приросла до скриньки протягом століть. Найобережнішими рухами Дмитро Борисович пробував легко натискати і підіймати кришку з усіх боків. Вона не піддавалася. Археолог зітхнув:

— Страшно, знаєте... вона може бути дуже крихкою... адже понад дві тисячі років...

— Дозвольте, я спробую,— запропонував Іван Семенович.— Здається, мої руки міцніші... та не бійтеся, я зовсім не хочу її ламати, будьте певні, дорогий мій, все буде гаразд.

— Вона ж може просто розсипатися, Іване Семеновичу! Обережніше, будь ласка, обережніше!

Іван Семенович нахилився над скринькою.

Почувся легкий тріск. І цього було досить, щоб археолог аж підскочив від жаху і рвонувся до скриньки.

— Ой! Ламається! — гукнув він з таким боєм, ніби йому самому щось виламували.

— Ні, я ж казав вам, що все буде гаразд,— заспокоїв його Іван Семенович, уже відходячи від скриньки. Вона була відкрита. А Дмитро Борисович збуджено бурмотів:

— Дозвольте, дозвольте... не торкайтеся нічого! Я сам!

Проте ніхто й не пробував порушити священне право Дмитра Борисовича на перше вивчення вмісту таємничої скриньки. Тільки голови присутніх з цікавістю подалися вперед. Кожному хотілося побачити щось надзвичайне. Але що саме — не знав ніхто, крім Артема. Золота корона скіфського вождя — ось що мусило бути в скриньці!

— Зачекайте, зачекайте,— все ще бурмотів Дмитро Борисович.— І не наближайтеся, товариші. Так не можна. Насамперед треба знову сфотографувати скриньку вже в цьому вигляді. Перший, хто має право зазирнути всередину, це навіть не я, а фотоапарат. До речі, здається... здається, скринька просто порожня... — здивовано додав він, не стримавшись від того, щоб зазирнути в неї.

— Що?

— Порожня?

— Не може бути!

Останній з тих вигуків, найголосніший, належав Артемові, який не міг і припустити такої думки.

— Так, порожня,— підтвердив Іван Семенович.

Скринька — порожня? Не може, не може бути! Це вони обидва — і Дмитро Борисович, і Іван Семенович, мабуть, жартують... та хіба ж можна так жартувати?.. Ні, ні!..

Але це був факт, принаймні майже факт. Бо дійсно, сфотографувавши скриньку в розкритому вигляді, Дмитро Борисович дістав з неї обома руками, високо піднявши лікті, лише згорнутий в трубку шматок чогось подібного до паперу. І більш, крім цього паперу, в скриньці й справді нічого не було. Лише тонкий шар пороху вкривав її дно.

Артем навіть не пробував приховувати своє глибоке розчарування. Корона, корона скіфського вождя, де ти?.. Шматок паперу — і це все? Ні, рішуче, доля була проти юнака! Всі його мрії розсипалися, розлетілися... І навіть той Дмитро Борисович знов і знов так старанно фотографує все: і скриньку, і згорток паперу?.. Що в них цікавого — порівняно з тим, про що мріяв Артем?..

Втім, ось археолог відклав фотоапарат. Він схилився над скринькою ще раз, пильно обдивився її зсередини. Потім обережно, як найбільшу дорогоцінність, переклав вийняту з скриньки паперову трубку на чистий аркуш. Він навіть поставив навколо трубки долоні ребром, мов захищаючи її від чогось. Здавалося, Дмитро Борисович не відчував ніякого розчарування — на відміну від Артема. Більше того, його обличчя сяяло, борідка нервово підстрибувала, очі дивилися на товаришів пе-

реможно. Він озирнувся. Всі поглядали на нього чекаючи.

— Товариші,— сказав нарешті Дмитро Борисович урочистим голосом.— Товариші! Чи знаєте ви, що це таке?

Всі мовчали. Лише Артем, зневажливо знизавши плечима, байдуже промовив:

— В усякому разі, навряд чи якась дорогоцінність...

Археолог враз спалахнув, вибухнув, як бомба:

— Неук! Так, ви, юначе, неук! Це — не дорогоцінність? Це, на вашу думку, не заслуговує найбільшої уваги? Справжній документ скіфської доби — не дорогоцінність? Єдина в своєму роді в історії науки знахідка... і ви насмілилися так висловитися? Та чи знаєте ви, що досі науці невідомо жодного рядка, жодного запису, зробленого скіфами! Адже все, що ми знаємо про скіфів,— нам відомо або з знайдених речей, або з творів грецьких та деяких римських істориків! Та не можете ви цього не знати, бо я ж розповідав вам. Лідо, ану, скажіть, розповідав чи ні?

— Розповідали, Дмитре Борисовичу,— тихо ствердила дівчина. Їй було неприємно за Артема: і навіщо він вискочив з тією злощасною фразою?..

— Отож! Значить, на вашу думку, юначе, якась там золота чи усипана брильєнтами дорогоцінність була б для науки важливіша від цього єдиного в своєму роді письмового документа? Дурниці, глупство! Така золота цяцька була б усього-на-всього ще одною звичайною коштовністю. А це... це... — Голос

Дмитра Борисовича зривався від гніву. Раптом він махнув рукою: — Е, та що про це говорити! Ні, ніколи з вас не буде археолога, Артеме, ніколи! Проте залишимо всі ці розмови. Я не хочу витрачати час на них...

Іван Семенович теж, очевидно, вирішив, що варт змінити тему дещо ущипливої розмови. Він звернувся до археолога:

— І все ж таки, Дмитре Борисовичу, що то за папір?

І враз археолог забув про Артема. Він повернувся до свого друга:

— Звісно, я ще не знаю нічого, крім того, що це не папір, а якась спеціально оброблена шкіра. Ну, називатимемо це пергаментом, все одно. От ми розгорнемо його і подивимося. Але, повторюю, Іване Семеновичу, скільки мені відомо, це вперше...

— Та чули вже, чули! Вперше в історії науки знайдене подібне диво, чи не так? Проте звідки ви знаєте вже тепер, що це документ, що на цьому пергаменті є якісь записи? Можливо, на ньому взагалі нічого немає?..

— Такого не може бути,— твердо відповів Дмитро Борисович.— Я певний, що на ньому щось є. Не вірите? Сумніваєтесь? Зараз, зараз побачите на власні очі. Лідо, приготуйте олівець і папір. І головне — обережність, бо пергамент цей дуже старий, він може поламатися, розкришитися...

Археолог хвилювався ще більше, ніж раніше, вже зовсім не приховуючи своєї збудженості. Його пальці тремтіли, коли він знову взяв у руки пергамент і почав якнайобережніше розгортати його. Трубка розгорталася

повільно. Здавалося, пергамент був пружний, він щомиті згортався знову сам. Але досить було придержати розгорнуту частину всього кілька секунд — і пергамент ніби втрачав пружність, залишався розкритим, плескатим.

— Літери! Бачите, ось вони, літери! — вигукнув несамовито Дмитро Борисович.

Справді, з внутрішнього боку пергаменту було видно темно-коричневі літери. Вони йшли рівними рядками, навіть не поділяючись на окремі слова. Що то за літери?

— «Той, хто бажає знайти...» — півголосно прочитав Дмитро Борисович, розгортаючи пергамент далі.

— Це тут написано таке? І ви розумієте ці дивні літери? — здивувалась Ліда.

— Зачекайте, зачекайте, — пробурмотів археолог. — Так, це написано тут. Старогрецькою мовою... хоч вона й змішана ще з якимись словами іншої мови... чи не іранської?.. Не знаю, дивні звороти... ну, що далі?..

Рядки показувалися один за одним. Дмитро Борисович, старанно розгортаючи пергамент, уривчасто прочитував окремі фрази:

— «Шлях, як показано на плані...» Хм, де ж той план?.. «Я здобував там золото...» Золото? І хто ж такий цей самий «я»?..

Нарешті пергамент був розгорнутий увесь. Дмитро Борисович знову схопив фотоапарат. Він тричі сфотографував пергамент, що лежав на чистому білому аркуші паперу довгастою жовтою смужкою з темними суцільними рядками літер. Ось Дмитро Борисович почав переписувати їх у зошит. Він щось бурмотів,

нервово пощипував свою борідку: мабуть, у дивному тексті зустрічалися певні труднощі. Ніхто не зважувався турбувати його, заважати йому запитаннями. Ліда відчула, як Артем легенько торкнув її за плече.

— Про золото чула? — тихо спитав він.

— А ти ж був незадоволений з того, що в скриньці знайшовся тільки той пергамент,— відповіла вона так само тихо.

Артем тільки знизав плечима: хіба ж міг він догадатися про зміст таємничого пергаменту?.. А Ліда тут-таки ще й насмішкувато додала:

— Бережися, до речі, щоб Дмитро Борисович не почув тебе. Адже він і так добре вичитав тобі за твої «золоті» мрії...

На це вже зовсім нічого не можна було відповісти...

Дмитро Борисович закінчував уже писати, як Іван Семенович стривожено мовив, показуючи на пергамент:

— Дивіться, дивіться, Дмитре Борисовичу, що це таке? Пергамент наче змінює колір!

— Він пожовк! Відразу пожовк! — скрикнула Ліда.

— Він рудіє з країв!

Враз схопившись, Дмитро Борисович почав пильно придивлятися до пергаменту. Справді, він просто на очах помітно змінював свій попередній вигляд. Середина його ще лишалася світлою. Але з усіх боків він густо пожовк, а краї його стали зовсім бурими. І видно було, як цей бурий колір повільно посувався з усіх боків до середини, наче по пергаменту розтікалася якась темно-бура рідина.

Близько до країв уже не можна було розібрати навіть літер, вони зливалися з бурим фоном.

Дмитро Борисович люто стукнув кулаком по столу. Ганьба, злочин проти науки! Як міг він, досвідчений археолог, не передбачити такої можливості, не подумати про неї? Хіба він не знав раніше про подібні випадки? Стародавній пергамент добре зберігався в наглухо зачиненій скриньці, де до нього не доходило вологе свіже повітря. Тепер пергамент активно вбирав у себе водяну пару з повітря — і через це в ньому відбувався якийсь прискорений хімічний процес. Розклад, затриманий на тисячоліття в умовах закритої металевої скриньки,— тепер відбувався неспинно, бурливо, і ніщо не могло вже його загальмувати...

І винний в усьому тому тільки він сам, тільки Дмитро Борисович! Він мусив вжити відповідних заходів, він мусив насамперед хімічно обробити пергамент, надати йому стійкості, принаймні — покласти його між двох листів скла і заклеїти їх краї, щоб до пергаменту не доходило свіже повітря. Це ж звичайна річ, скільки разів він робив таке... та хіба мало він знав аналогічних засобів збереження крихких, нестійких стародавніх рукописів?

— Лайте мене, друзі, бийте мене, я винний!—розпачливо вигукував він.—Винна моя запальність, яка примусила мене поспішити з розгортанням... винна моя неуважність, я так захопився, що... боже мій, що я наробив!.. Мені соромно, мені...

Йому бракувало слів. Він сам не міг простити собі своєї необачності. І це розуміли всі.

— Але ж, Дмитре Борисовичу, ви стільки разів фотографували пергамент, і згорнутий, і розгорнутий... на фотографіях усе буде видно... і ще переписали текст,— втішала археолога Ліда. Проте він тільки безутішно хитав головою.

Пергамент тим часом зовсім побурів. Він лежав на столі суцільною рудою плямою, на якій вже не можна було розібрати жодного слова. Здавалося навіть, що він якимось припав до стола, майже прилип до білого паперу. Думка про дальшу долю цього загадкового шматка пергаменту виникла водночас і в Артема, і в Дмитра Борисовича.

— Треба якимось, може, схвати його,— нерішуче мовив Артем.

— Так, спробуємо хоч тепер зробити це... ах, боюся, що вже запізно! — жалісним тоном відповів археолог.— Він лежить у нас на папері. Спробуймо покласти його отак, разом з папером, у чемодан, чи що. Головне, не торкатися руками. Артеме, давайте порожній чемодан!

За хвилину розкритий чемодан стояв біля стола. Дмитро Борисович і Ліда обережно взялися за краї паперу, на якому лежав пергамент, підняли його...

— Обережно! Жодного подуву!

Та ба! Вражені товариші побачили, як з паперу зразу відокремився шматок легкої рудої речовини, мов порох або попіл. Він злетів у повітря, ламаючись і розсипаючись на дрібненькі частинки. Одна з таких частинок повільно опустилася на руку Ліди — і вона навіть не відчула доторку того шматочка, такий він був легкий, майже зовсім невагомий. Ще через кілька секунд на білому аркуші паперу, який все ще тримали в руках Дмитро Борисович і Ліда, виднілося всього дві-три маленькі руді плямки. Це було все, що лишилось від знайденого в бронзовій скриньці пергаменту— два шматочки легкої бурої речовини.

Лише один клаптик, завбільшки як звичайна поштова марка, ще плавав у повітрі. Повітряна течія несла його до дверей. Всі очі стежили за ним. Клаптик приплив до дверей і вже біля них перекрутився в повітрі і розсипався на порох...

— Ну, що ж, товариші, і довго ви так збираєтеся ще тримати отой порожній аркуш паперу? — пролунав голос Івана Семеновича.

Він широко посміхався: — Звісно, дуже неприємно, що наш пергамент так швидко закінчив своє існування. Але нічого не вдієш. Науці залишилися принаймні фотографії — і це також непогано. Та не сумуйте ж ви так болісно, Дмитре Борисовичу, адже ви, крім усього іншого, встигли ще й переписати текст, чи не так?

— Та встиг,— похмуро відгукнувся археолог.— Не можу ручитися тільки, що не помилився десь. Одна надія на фотографії.

— А прочитати й перекласти переписане можете? Адже нам хочеться докладніше довідатися про його зміст,— вів далі Іван Семенович, відчуваючи на собі схвальні погляди Артема і Ліди.

— Та ніби можу.

— Ото вже добре. Скільки я знаю, ви єдина серед нас людина, що знає старогрецьку мову. Давайте сядемо і спробуємо як слід зрозуміти текст. Там щось було ніби дуже цікаве. Про золото, чи що? А це вже стосується і геології, а не лише вашої археології.

— Як швидко... як швидко розклався... — шепотів ще Дмитро Борисович, уже сідаючи до стола. Він вийняв хустку і протер свої спітнілі окуляри. Надів їх, узяв зошит з переписаним текстом. Ліда тихенько заглядала йому через плече. Артем сидів біля кришки скриньки. Він дивився на її заплутані візерунки. Вони нагадували орнамент, але відрізнялися тим, що в тих глибоко вирізьблених лініях не повторювався ніде жоден мотив, жодне сполучення рисок.

— Тут, правда, не все поки зрозуміло до

кінця,— почав Дмитро Борисович, уважно дивлячись в свої записи,— я вже казав вам про те, що цей текст написаний старогрецькою мовою, але змішаною з якоюсь ще іншою, можливо — іранського походження. Проте загальний зміст зрозумілий. Якась стародавня людина, що писала на пергаменті... як же швидко він розклався, товариші! Просто жах! Прямо перед очима спопелів, ви ж самі бачили...

— Дмитре Борисовичу, ви ж обіцяли нам перекласти записане, а не продовжувати скаржитися на долю пергаменту,— поклав йому руку на плече геолог.

— Так, так, це вірно... Мені, знаєте, важко згадувати про цю сумну подію. Так от, якась стародавня людина писала на цьому пергаменті. Зважаючи на те, що пергамент так швидко розклався, розпався на порошок, золів у нас на очах...

— Дмитре Борисовичу, знову?

— Ні, це я вже по суті. Зважаючи на це, можна гадати, що пергамент мав вік не менший як дві з половиною тисячі років. Отже, це був сучасник стародавніх скіфів. Безумовно! Хоча, мушу визнати, що текст, як мені здається, нічого не говорить про скіфів. І така обставина дещо ускладнює з'ясування документа... Ну, зрештою, ми з вами спільно спробуємо розібратися, в чому тут річ. Ось що тут написано — певна річ, у вільному, так би мовити, приблизному перекладі, оскільки деякі слова мені, як я вам уже казав, незрозумілі, бо взяті з якоїсь іншої мови. Слухайте, я перекладаю.

Археолог поправив окуляри, ще раз обдивився навколо і почав:

— «Той, хто бажає... знайти поклади, знайде їх. Він піде печерою далі й далі. Він проходитиме весь шлях... як показано на плані. Чотири голови пройде він... і три коні. За факелами вгору... і факелами вниз він знайде п'яту голову... і кабана. Хай допоможуть йому боги. Там знайде він поклади. Там знайде він золото і... здобуде його... як добував я, Проніс. Я знайшов те золото і залишив його. Щаслива людина прочитає це. Вона візьме план... і знайде поклади, залишені мною, Пронісом». Все, товариші!

В глибокій мовчанці чути було, як повільно дихає Діана. Дмитро Борисович знову протер окуляри, запитливо оглядаючи товаришів своїми короткозорими очима.

— Як розуміти все це? — спитав він на решті.

— Ну, в усякому разі, це не жарт. Скидається на дуже серйозний документ... на заповіт, скажімо,— зауважив Іван Семенович.

— Та я не про це. Але ж тут дуже важливі відомості, ось я про що. Золото, наприклад,— мов думаючи вголос, говорив Дмитро Борисович.

— Коли говориться про золото, та ще так певно, то ми, геологи, зобов'язані прислухатися,— відповів Іван Семенович.— Між іншим, товариші, вказівки, які дає нам пергамент, проливають світло і на деякі інші дані.

— Цебто?

— Я колись говорив вам, що свого часу

тут, в Гострому бугрі, пробували добувати золото. Пам'ятаєте?

— Так,— підтвердила Ліда.

— Пробували — і кинули, бо виходи його були мізерні. І бідні жили переривалися так само близько поверхні, як і мідні... Коли цей пергамент говорить правду...

— Тоді?

— Тоді, виходить, золоті жили виникають, як і мідні, знову десь усередині нашого вередливого бугра. Що ж, це дає нам нові, зовсім не передбачені раніше перспективи...

Іван Семенович замислився, обмірковуючи своє припущення. Заговорила Ліда:

— Дмитре Борисовичу, а хіба Проніс — це скіфське ім'я? Мені чомусь здається... я не знаю, звісно... але в ньому начебто бринить щось грецьке...

— Безумовно, за своїм звучанням це грецьке ім'я,— ствердив археолог.

— І мова цього тексту теж грецька... бодай і з домішками якоїсь іншої...

— Що ж з того?

— Як же тоді... як же скіфи... причому тут вони? Ви ж казали, що це скіфський документ.

— Я мав на увазі його вік. Це перше. Друге: Гострий бугор, як і вся ця місцевість, входить до району стародавніх поселень скіфів. Отож, я припускаю...

— А чому ж тоді грецьке ім'я і грецька мова? — не вгавала наполеглива дівчина.

— Ну, греки взагалі могли бути тут теж... наприклад, якісь там купці, чи що. Вони проникали взагалі далеко... А зрештою, чого ви

від мене хочете, Лідо? Я просто зробив припущення, цілком закономірне. Певна річ, я не можу зараз його довести. А ви вхопилися, наче той докучливий опонент...

— Ой ні, Дмитре Борисовичу, це я тільки тому, що не розумію, як воно,— майже злякалася Ліда.

— Тим більше, — продовжував археолог вже лагідніше, — що тут, у цьому тексті, є ще незрозуміліші місця.

— А саме? — поцікавився Іван Семенович.

— Ну, от, наприклад. Що таке «факели вгору» і «факели вниз»? Що таке «чотири голови» і «три коні»? Знов-таки «п'ята голова і кабан»? Що мав на увазі автор?

— Може, це якийсь шифр? — висловив припущення Артем.

— Ні, не думаю...

І раптом голос Артема переможно задзвенів, порушуючи загальне мовчання:

— Товариші, я знаю, що то за голови! Це — оті викарбувані на стінах печери зображення, які ми вже знаходили. Поки що ми бачили тільки перші, ну, вступні зображення. А коли підемо далі, то знайдемо й інші, про які тут іде мова.

— А коні й кабан? — недовірливо спитала Ліда.

— Як пошукаємо, то, мабуть, знайдемо і їх,— впевнено відповів Артем.— Ти ж не висуваєш замість мого припущення якесь інше?

— Ні,— чесно визнала дівчина.

Дмитро Борисович задумливо пом'яв пальцями борідку; а це завжди означало, що він посилено щось обмірковує.

— Можливо, що й так,— промовив він.— В усякому разі, доведеться, досліджуючи, зважити на вашу цікаву думку. Поки що припущення Артема — єдине реальне розв'язання загадки з тими головами, кіньми й кабанами... Дотепна думка, юначе!

Артем не міг стримати задоволеної посмішки.

— Хоча вона все ж таки, ця думка, не охоплює всього комплексу загадок,— продовжував археолог.— Наприклад, як тлумачити оті факели?

— Не знаю,— щиро визнав Артем.— Не можу додуматися.

— Головне, на мою думку, не це,— втрутився Іван Семенович.— Хай голови, коні й кабан справді визначають зображення на стінах. З цим можна погодитись. Але головне — згадка про план. Де він, той план? Адже самого тексту нам мало. Та й автор його весь час каже про потребу користуватися якимсь планом. Він ніби вважає, що той, хто читатиме текст, обов'язково водночас матиме й план. А саме плану я й не бачу. Може, він є десь там у скриньці?

— Та ми ж обдивилися її дуже пильно,— заперечила Ліда.

— Ну, подивимося ще.

Втім, навіть дуже старанно обшукавши скриньку ще раз, в ній не знайшли нічого. Вона була, безумовно, порожня, якщо не зважати на тонкий шар пороху на її дні. На жаль, саме цей порох наводив на дуже сумні висновки. Хтозна, чи не був накреслений зниклий план на іншому шматку пергаменту, гір-

шої якості? Хтозна, чи не зотлів уже давно той другий пергамент у скриньці? Адже тонкий шар пороху міг бути саме його залишками... Відповіді на всі ці питання не було...

— А може, спробувати зробити розвідку без плану? — нерішуче спитав Артем, якому хотілося знайти якийсь вихід з цього безнадійного становища.

— Нічого не вийде,— похмуро відповів Дмитро Борисович.— Там тих ходів, переходів і відгалужень може бути безліч. Звідки ж знати, в який бік іти? Вивчення печери без плану забере надто багато часу...

Вони сиділи навколо стола. Дмитро Борисович не випускав з рук свого зошита, наче боявся втратити і його, як втратив пергамент. Ліда задумливо дивилась у вікно. Там, за невеличким пагорком, де була вона сьогодні ранком з Діаною, де гралася, бавилася з нею,— за пагорком здіймалися схили великого Гострого бугра з його дивною невивченою печерою. І десь там, якщо вірити заповітові того Проніса, лежать поклади золота... Як же цікаво! Наче в якомусь пригодницькому романі!

Іван Семенович обмірковував становище з іншого боку. Твереза, досвідчена людина, бувалий геолог, він розумів, що несподівана знахідка Артема і Дмитра Борисовича сама по собі вже диктує потребу внести певні зміни в напрям дослідницької роботи. Якщо в стародавньому документі говориться про поклади золота, то було б безглуздя, навіть злочином, не спробувати відшукати їх. Звичайно, Іван Семенович дивився на речі не так,

як оця запальна молодь, як навіть Дмитро Борисович з властивими йому захопленнями. Молоді насамперед потрібна романтика. Артем і Ліда почули про скіфів, про загадкового Проніса, про всі ті голови, коней, кабана й факели — і зразу захопилися: адже це так незвично для них! Що ж до Дмитра Борисовича, то йому цілком досить його бронзової скриньки та ще якихось археологічних знахідок.

Інша справа з думками і прагненнями Івана Семеновича. Для нього, інженера-геолога, який ціле життя працює над виявленням коштовних копалин, найголовнішим в несподіваній події була згадка невідомого Проніса про золото. Пройти повз неї Іван Семенович, ясно, не міг. Але як його шукати, те золото? Звісно, коли б знайшовся план, про який згадував Проніс, було б дуже добре. Втім, коли його немає, все одно шукати так чи інакше треба. Робота, правда, піде дуже повільно, це ясно. Проте, коли треба, то треба. На те на світі й існують труднощі, щоб людина мала що перемагати!

Іван Семенович помилявся лише в одному. Артем зараз не мріяв ні про золоті корони скіфських вождів, ні навіть взагалі про будь-які таємниці печери в Гострому бугрі. Думки

Його йшли зовсім іншим напрямом, аж ніяк не пов'язаним з сьогоднішніми подіями. Чому саме прийшли до нього ці думки, Артем не міг би пояснити. Але він чомусь згадав про своє дитинство.

Матері й батька своїх він не знав, вони вмерли давно, ще коли Артем був зовсім маленьким. Він пам'ятав своє життя лише з дитячого будинку. Це були його перші спогади, «сірохалатні», як він говорив посміхаючись, бо й він сам, і всі інші діти в дитячому будинку зодягалися в сірі халатики. Це було дуже давно...

Потім він з двома товаришами, шукаючи пригод, втік з нудного дитячого будинку і деякий час мандрував, ніде не затримуючись, але так і не знайшов нічого, вартого тих голодних блукань.

І от одного разу трапилося так, що Артем, схудлий і виснажений, побачив, як хлопці його віку запускали в полі модель літака. Він познайомився з ними. Це були хлопці також з дитячого будинку, але зовсім не такого, де колись був він, не «сірохалатного» і нудного. Це видно було по їх веселих обличчях, чути з їх жвавих розмов. Артем розбалакався з ними — надто вже цікаво було запускати модель літака, білу, ладненьку, що легко злітала в повітря. А потім вони пішли всі разом до того дитячого будинку. І директор дозволив йому залишитись...

Першого ж таки вечора, здається, вимитому і переодягнутому Артемові показали нову для нього гру — лабіринт. На папері наплутано було безліч ліній, рисок, що утворювали

невилазні пастки й тупики. Треба було знайти вихід з лабіринта, ніде не перетинаючи ліній. Артем довго морочився, але знайшов той вихід. Це йому дуже сподобалося. А вихователька сказала сміючись: «Отак і знаходи завжди вихід з усякого скрутного становища. Це ти сьогодні уже вдруге знайшов його». Артем здивовано поглянув на неї: що вона має на увазі?.. Тоді вихователька пояснила: «Один раз — це коли ти прийшов сюди. Це був вихід з голодного безпритульництва. А другий — зараз, коли ти знайшов вихід з лабіринта. Розумієш?»

Артем, згадавши це тепер, посміхнувся: що ж, та порада пішла йому на добре! Він непогано запам'ятав її. І з того часу завжди знаходив свій шлях. Учився в школі, тепер от незабаром закінчить інститут, ось він і зараз шукає вихід з досить складного становища... Так, шукає вихід... Чи не тому він згадав про дитинство і той лабіринт, про заплутані його лінії і тупики?..

Тільки тепер Артем помітив, що він весь час тримає в руках кришку від бронзової скриньки й мимоволі механічно водить пальцем по заглибинах вирізаних на ній візерунків. Він знову посміхнувся: справді, звідси й та згадка! Немов він знову розшукує вихід з лабіринта... Тільки не мальованого на папері, а складеного з візерунків, з яких треба вибратися, не перетинаючи ліній. Ану, якщо з самого початку?

Отут нібито вхід. Так. Куди далі? Власне, вибрати нема чого, бо шлях лише один, решта відгалужень зникає зразу після того, як

вони відходять від головного шляху. Цікавий візерунок викарбував на цій скриньці стародавній майстер, наче навмисне не дозволяючи ухилитися вбік від головного напрямку... Що?.. Що?..

Гаряча хвиля вдарила Артемові в голову. Він насупив брови, намагаючись опанувати себе. Ні, не може бути! Проте так... зачекайте, зачекайте: як далі?.. А ще далі?.. Невже?..

Більше Артем не міг витримати. Це було неймовірно, але місця для сумніву не залишалося. Йому знову пощастило! Пощастило, ой, пощастило, ай, пощастило! Це ж воно й є, безумовно воно, і так просто, так несподівано просто й ясно! Ні, мовчати не можна, адже всі сидять такі похмурі...

— Товариші! Товариші!

Всі озирнулися, здивовано поглядаючи на нестриманого юнака. Що з ним раптом сталося? Чого обличчя Артема сяє такою радістю?

А він стояв посеред кімнати, тримаючи в руках кришку від бронзової скриньки і шалено вигукуючи:

— План! Єсть план! Знайдений план! Ось він, план нашого таємничого друга Проніса!

Справді, Артем був як божевільний.

— Де? Який план? Що ви верзете, юначе? — враз наблизився до нього схвильований Дмитро Борисович.

Замість відповіді Артем мовчки подав археологові кришку від скриньки, вказуючи на візерунки, вирізані на ній.

— Ну й що? Причому тут кришка?

— Та це ж він і є! Погляньте самі!

— Що? Оцей орнаментальний малюнок?

— Він! Він самий! Цей малюнок і є план Проніса, на який він посилається в тексті. Ну, все одно як лабіринт. Розумієте, Дмитре Борисовичу? Та ви лише роздивіться, це ж страшенно просто!

Три голови схилюлися над кришкою скриньки. Три пари очей старанно вивчали складний малюнок на ній, збуджено обмінюючись уривчастими фразами. Дмитро Борисович усе ще недовірливо вів пальцем по заглибинах головної лінії, Ліда захоплено вигукувала якісь схвальні слова, Іван Семенович уже задоволено кивав головою...

А сам Артем був остаточно неспроможний вгамувати свою буйну радість. Він кинувся до Діани, схопив голову здивованої собаки, крутнув її, підштовхнув убік — і нарешті перекинув боксера на спину. Діана і не думала опиратися: вона встигла звикнути до подібних вихваток свого молодого експансивного друга. І хоч сьогодні він був особливо нестриманий, проте Діана не заперечувала, лагідно хапаючи юнака зубами за руки.

Артем крутив собаку, ляскав її по спині й боках. У кімнаті переможно лунав його радісний голос:

— Єсть, єсть план! Єсть план! Єсть!

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Шлях під землею.— Коні й гологи.— Загадку факелів розгадано.— Новий завал.— Діана висловлює спільну думку.— Сивий газ.— Де шукати порятунку?

Перед самим входом до печери Іван Семенович спинився і обернувся до своїх супутників. Спокійно і пильно він оглянув кожного, перевіряв вантаж. Як і завжди раніше, саме Іванові Семеновичу довелося взяти на себе безпосереднє керівництво вилазкою, хоча цього разу вона мала не геологічний, а археологічний напрям. Коли він ще перед виходом з дому звернув на це увагу Дмитра Борисовича і запропонував йому очолити групу, археолог тільки рукою махнув:

— Та що ви, дорогий! Подорож уздовж печери — не археологічна справа, тут вам, геологові, як кажуть, і карти в руки. От коли пощастить натрапити на якісь речі, що безпосередньо стосуються археології, тоді, будь ласка, я з усією охотою. А зараз... ні, ні, облиште ці розмови, ведіть нас, командуйте!

Цього разу учасники походу не переобтяжували себе спорядженням. Адже йшлося тільки про коротку підземну розвідку. Треба було лише ознайомитися з напрямками ходів у печері, перевірити ті припущення, що їх зроблено було на підставі дивного заповіту Проніса. Коли все з'ясується, якщо припущення справдяться,— тоді вже можна буде повернутися до печери з допоміжними робітниками, з усіма потрібними науковими при-

ладами та інструментами для неквапливої, розміреної роботи.

— Всі почувають себе добре, товариші? Гаразд, я й сам бачу. Динамітні шашки у мене і в вас, Артеме? Добре. План теж у вас? Не забули його?

Юнак широко посміхнувся: забути план? Звісно, ні, то ж Іван Семенович, очевидно, жартує!..

— Добре. Сніданок у кожного в кишені? Карбідки? Кирки? Все є? Ну, гаразд, товариші, в такому разі пішли. Дмитре Борисовичу, прошу, покажіть ваші попередні досягнення, адже ви знаєте першу частину підземного шляху.

День залишився позаду — ясний, сонячний, гарячий. Тут, у темряві печери, завжди була ніч, вогка і примарна. Ліда навіть помітила, що вона трохи хвилюється. Почувала вона себе зовсім не так, як раніше, коли вони вдвох з Дмитром Борисовичем оглядали початок печери. Звідки взялось це нервово збудження, чому воно виникло? Адже, що там не кажи, це ж звичайна собі розвідка, така сама по суті, як і чимало попередніх, що в них їй доводилося брати участь. Невже на неї так уплинуло те, що вони йдуть за вказівками того зниклого пергаменту?.. Хіба ж не все одно, яким планом користуватися — стародавнім чи накресленим в геологічному інституті?..

Артем був — чи здавався? — спокійнішим. Він уважно придивлявся до шляху, весь час звіряючи його з перемальованим на папері планом Проніса. Подеколи він поглядав на

Дмитра Борисовича, на Лїду, на Івана Семеновича. Геолог ішов спокійний, як завжди. Здавалося, він почував себе так само, як і під час звичайної розвідки. Та й чим, справді, відрізнялася від неї ця невеличка підземна подорож? Аж нічим, бо ж археологічна романтика на нього не впливала.

Трохи іншим, ніж завжди, був, безумовно, Дмитро Борисович. Але й це було цілком зрозуміло. Вперше за час свого перебування на узгір'ї Гострого бугра вся група вирушила майже суто археологічним напрямом, який, на думку вченого, обіцяв так багато. Обіцяв — це так, але якими виявляться реальні наслідки? Хіба мало доводилося Дмитрові Борисовичу під час його попередніх досліджень гірко розчаровуватися, коли нібито найперспективніші розвідки зрештою не виправдували надій, які покладали на них учені?.. Невже так може трапитись і цього разу?.. Ні, головне полягає в тому, щоб жодної обставини, жодної дрібниці не залишилося поза увагою: все чисто може мати велике значення, якщо план і заповіт Проніса справжні й серйозні. А щодо цього — археолог не мав ніякого сумніву.

Тому Дмитро Борисович намагався не пропустити найменшої можливої вказівки, яка могла бути залишена Пронісом чи його товаришами на стінах печери. Він старанно освітлював собі шлях карбідкою — і її проміння стрибало перед ним, вихоплюючи з п'їтьми то нерівну скелю, то несподіваний поворот, то крутий підйом.

Карбідка Артема, що йшов позаду, вироб-

ляла ще дивніші фокуси. В її світлі кожна постать товаришів, які йшли попереду нього, відкидала велетенську тінь, ця тінь пливла по стінах, перестрибувала з одної на одну, перегибалася по стелі, ламаючись найфантастичнішими силуетами і набуваючи найпримхливіших обрисів.

Всі йшли спочатку мовчки. Першим порушив цю дещо напружену мовчанку археолог:

— Перша голова скіфа! — урочисто промовив він, показуючи рукою на викарбуване на скелі зображення суворої голови з гострими рисами обличчя, повернутого в профіль. Хоч і грубі, але дуже виразні риси зображення свідчили про вмилу руку стародавнього художника. Обличчя з прямим коротким носом і невеличкою борідкою передавало характер воїна далеких, вкритих порохом сивої давнини часів.

То була та сама голова, в напрямі якої пішов учора Артем. Тепер, очевидно, треба було звертати десь убік, бо той, випробуваний юнаком напрям закінчувався тупиком, в замурованому заглибленні якого схована була бронзова скринька Проніса. Артем зазирнув у план: дійсно, на ньому шлях до замурованої заглибини уривався відразу ж таки; і це стверджувало, що план давав правильні вказівки...

Проте Дмитро Борисович і не вагався. Він теж добре пам'ятав напрямом. Хід повернув ліворуч, потім зразу почав опускатися. Під ногами розвідників був уже м'який ґрунт, відмінний від кам'янистого, яким вони йшли

досі. Проте стіни ходу були такими ж скелястими, як і раніше.

— Осади води, що текла тут колись,— відзначив півголосно Іван Семенович. Він на мить спинився і відмітив щось у своїй записній книжці.— Мабуть, тут колись протікала підземна річка. Хм, цікаво: адже її течія скерована була не на поверхню землі, а вглиб...

— Стоп, товариші! — гукнув Дмитро Борисович. Він спинився на новому роздоріжжі.— Артеме, куди повертати за планом?

— Праворуч,— упевнено відповів Артем, дивлячись у план.

— А це що? — підняв карбідку вгору Іван Семенович.

Просто над ними на скелі був викарбуваний кінь. Невеличкий малюнок був зроблений на диво майстерно. Кінь стояв, присівши трохи на задні ноги й прищуливши вуха. Він був напоготові до стрибка — так принаймні здавалося глядачам.

— Маєте, товариші! — переможно промовив Дмитро Борисович.— Перший кінь з тих, що про них говорилося в тексті Проніса. І таких коней ми мусимо знайти ще два. Далі, далі, вперед!..

...Другого коня побачили на наступному повороті. Артем, перевіrivши за планом, відзначив: вірний шлях повертав праворуч. І тому юнак зробив незаперечний висновок:

— Зображення коня означає, що наступний поворот мусить бути зроблений праворуч. А зображення голови, навпаки,— ліворуч. От побачите, що це саме так!

І хоч Ліда за звичкою висловила свої сум-

ніви щодо надто швидких вирішень Артема, проте незабаром переконалася, що висновок Артема і цього разу був правильний. Бо, надивавши третє зображення, цього разу людської голови, їм довелося повернути ліворуч. Артем аж сяяв від задоволення. Він наочно доводив усім, що може бути не лише пасивним виконавцем розпоряджень, а й активним учасником подорожі. Недаремно йому довірили план, недаремно саме йому, а не комусь іншому доручили давати всі довідки за планом!

Найменш задоволеним був поки що Дмитро Борисович. Вони пройшли вже кілька сот метрів — і він досі не зустрів нічого, що мало б пряме відношення до археології. Крім цих зображень, певна річ. Але ті зображення, бодай і дуже цінні, були вже чимсь відомим науці, майже звичайним. Крім того, досі вони ще нікуди не привели, ті зображення... Археолог і сам розумів, що поки ще рано, надто рано робити будь-які висновки, але не міг стриматися, щоб не бурмотіти незадоволено:

— Тільки уявити собі: тут, за всіма даними, з стародавніх часів не ступала нога жодної людини. Мусило ж щось зберегтися. І от тобі, нічого!..

Щодо Івана Семеновича, то йому рішуче не подобалася відсутність будь-яких виходів рудних жил у стінах печери. Проте він вирішив не позбавляти принаймні молодь її бадьорого настрою. «Побачимо, що буде далі,— сказав сам собі він.— Поки що ми весь час опускаємося під землю. Вже тепер, мабуть, опустилися метрів на півтора...» — заува-

жив Іван Семенович і зробив нову помітку в своїй записній книжці.

Зображення третього коня і четвертої голови були знайдені просто один біля одного. Кінь знов указав, що треба повернути праворуч, а голова скіфа — на поворот ліворуч. Тепер хід спустився ще нижче. Група мандрівників під землею була на глибині метрів двісті.

— А куди ж текла та вода, що її шляхом ми оце йдемо? — спитала несподівано Ліда, яка весь час щось ніби обмірковувала.— Якщо вниз, то ми, можливо, опинимося кінець кінцем на березі якогось підземного озера. Чи ж не так, Іване Семеновичу?

Геолог відповів не зразу. Він уважно оглянув стіни, стелю, долівку підземного ходу. Артем з цікавістю ждав відповіді. А й справді, якщо підземне озеро — це було б зовсім непогано!

— Нічого не можна сказати певного, Лідо,— відповів нарешті Іван-Семенович.— Спочатку, кажучи правду, і я подумав, що ця підземна річка текла вниз. А потім відмовився від такої думки.

— Чому?

— Невже не розумієте? Ай-яй, а ще майбутній геолог, який мусить чітко занотовувати всі вказівки залягання порід і земних шарів! Та не червонійте, Лідо, адже я сказав, що й сам спочатку так подумав. Давайте розберемося. Якщо вода тут текла вниз, то звідки вона витікала? Адже вхід до печери розташований на схилі бугра, і до підніжжя його ще далеко... Можна припустити тільки одне, що

вода спочатку стікала вниз схилом, а тоді потрапляла в печеру. Гаразд, але хіба ж схилом могло стікати стільки води, щоб вимити оцей великий хід у скелястому ґрунті? Очевидно, ні.

— Так що ж, виходить, що вона тут ішла вгору? — остаточно здивувалася Ліда.

— Цілком можливо. Уявімо собі великий підземний резервуар всередині бугра, підземне озеро, куди вода по тріщинах потрапляє з верхніх шарів. А виходу їй немає. Тоді вона шукатиме собі шлях крізь інші тріщини. Адже вода перебуває під досить великим тиском. Отож, вона поступово розмиває тріщини, розширює їх, перетворює протягом тисячоліть на підземне річище — на взірець такого, яким ми оце йдемо. Чи ж не так робить нафта або, якщо ближче порівняти, водяний гейзер?

— Розумію,— тихо відповіла Ліда.

— Ну, а потім, значно пізніше, з якихось причин приплив води може зменшитися. Тоді резервуар під землею вичерпується. І лишається тільки отаке відшліфоване водою підземне річище, яке ми вважаємо печерою. Як бачите, в нашому випадку вода, на мою думку, текла тут під тиском угору. Заперечень немає?

Ні Артем, ні Ліда не встигли відповісти. Дмитро Борисович щось здивовано вигукнув. Що саме, вони не чули. Бо зразу ж таки одностайний вигук здивування вихопився у всіх.

Хід раптом урвався, начебто розчинився в пустці. Як річка впадає в море, так і цей підземний хід впадав у велику печеру, темну

і загрозиву. Яскравого досі світла карбідок не вистачало, щоб відвоювати у темряви бодай частину стелі цієї гігантської печери. Стіни було видно тільки зовсім поблизу, доки сягало світло карбідок, які скидалися тепер на слабенькі свічки. Далі непроникливою і важкою чорною ковдрою звисала густа су-

цільна темрява. Ніхто не наважувався вимовити жодного слова, так вплинуло на всіх нове відкриття...

— Угу,— протяг, нарешті, повільно Іван Семенович,— це й справді досить велика печера... Я ніколи не думав, щоб у цьому районі були подібні явища... а ви що скажете, Дмитре Борисовичу?

— Та що ж мені говорити? Це не моя спеціальність, Іване Семеновичу. Дивно, але факт. Тільки ось не розумію я, що то за тіні? Бачите, он-он! Що воно таке? Немовби колони якісь... Але ж надто товсті, як мені здається... Ходімо, Артеме, подивимося.

Метрів за десять попереду Артем помітив першу колону. Вона підіймалася високо вгору і зникала в темряві, яку безсилі були пробити своїм світлом карбідки. Звідси здавалося, що та колона дедалі тоншає і тоншає — в міру віддалення від ґрунту. Чи то й справді тільки здавалося в зрадливому мороці?..

Удвох з Дмитром Борисовичем вони освітлювали підніжжя цих дивних колон. Артем навіть спробував видряпатися на одну з них. Та ні, де там! І весь огляд не давав нічого певного, аж нічогісінько!..

До них наблизилися Іван Семенович з Лідою. Світла стало вдвоє більше, але й тепер його було замало. Втім, Дмитрові Борисовичу пощастило щось помітити.

— Дивіться, дивіться, отам, угорі! — гукнув він.— Там теж є щось дивне!

Колони підіймалися на невеличкій відстані одна від одної. Вони навіть виблискували в світлі карбідок, грали своєю нерівною, але блискучою поверхнею. І там, далеко вгорі — може, під стелею печери? — також щось виблискувало. Що саме?

— То виблискує вже не колона,— сказав, придивляючись, Іван Семенович.— Це щось поміж колонами... Е, та нема чого гадати, друзі! Немає ніякої загадки, все зрозуміло. І, до речі, це дає нам розв'язання останньої таємниці тексту Проніса. Все ясно!

Товариші дивилися на нього здивовано. Що хоче сказати Іван Семенович? Дмитро Борисович навіть перепитав:

— Власне, про яку таємницю ви говорите?

Не відповідаючи на його запитання, Іван Семенович широким помахом руки вказав на найближчу колону:

— Чи ж бачите ви оці нашарування? Хіба вони не типові? Ну, Лідо, які природні колони мають отакі грубі нашарування вапняку?

Ліда, не вагаючись, відповіла:

— Сталагміти! Ой, як же я раніше не догадалась! Це ж так просто й очевидно!

— А якщо так, то що виблискує там, угорі? — вів далі, вже відверто посміхаючись, геолог.

Тепер озвався Артем: не весь же час відповідати самій Ліді!

— Ясно, сталактити. Дивно тільки, що й справді ніхто з нас не догадався...

— Зовсім не дивно, дорогий мій. Насамперед ніхто — а в тому числі й я сам! — не сподівався на зустріч з сталагмітами і сталактитами в цій підземній формації. А по-друге, така темрява може дезорієнтувати хоч кого. Отже, нема чого ніяковіти. Все гаразд. Ну, а тепер — хто хоче відповісти зразу, про яку останню таємницю заповіту Проніса я говорив тільки що?

Пауза. Ніхто не наважувався відповісти.

— Товариші, адже це дуже легко. Згадайте тільки текст. Ну? «За факелами вгору і факелами вниз він знайде...» Ось маєте факели вгору, — вказав Іван Семенович на сталагміти, — і ось факели вниз, сталактити. Хіба не так? Ех, Дмитре Борисовичу, це вже вам слід було догадатись!..

— Ви ж, Іване Семеновичу, самі щойно пояснювали відносно цієї темряви... І потім, сталактити і сталагміти не моя спеціальність. Це геологія, між іншим, а не археологія...

— Охоче погоджуся, що сталактити і сталагміти лишаються в царині геології. Та я ж не те вам докоряю. Я кажу, ви мусили першим догадатися, що означають ті «факели

вгору» і «факели вниз» в тексті, коли ми з'ясували, що то за колони. Бо тут уже починається інтуїція археолога, Дмитре Борисовичу, ось що... Ну, гаразд, не заперечуйте, все одно не допоможе. Не будемо марнувати час на балачки. Артеме, що тепер скаже ваш план? Чи покаже він нам, куди йти?

Артем уважно розглядав свій папірець, схилившись біля карбідки. Дійсно, поміж велетенськими сталагмітами було стільки напрямків, що обрати з них який-небудь один здавалося неможливим. Та ще ця пекельна темрява! Проте він одразу переконався, що план Проніса був складений ретельно і бездоганно. Шлях уздовж великої печери проходив перпендикулярно до стіни, в якій за їх спиною зяяло устя підземного ходу, що привів їх сюди. Потім один поворот вправо — і печера згідно з вказівками плану мусила закінчитись. Лінії плану Проніса свідчили про це чітко і виразно.

— Ну, тоді пішли,— розпорядився Іван Семенович, ознайомившись і собі з планом.— Нібито все правильно. Час не жде!

То була цікава подорож. Химерні силуети велетенських сталагмітів тяглися вгору з усіх боків. Вони виростили з ґрунту, підносилися вище й вище, вужчали й ніби губилися в мороці. Де-не-де стеля печери нижчала — чи то, навпаки, підіймалася долівка, ґрунт? Відповіді на таке запитання було дуже важко. В усякому разі, в таких місцях біле полум'я карбідок освітлювало й сталактити. Примхливо різноманітні, довгасті й блискучі нерівні

конуси звисали згори назустріч загостреним верхівкам сталагмітів.

Артем не встигав намилюватися цією фантазмагоричною грою щедрої на вигадки природи. Ось щойно зверху звисали білі як сніг довгасті конуси — і раптом замість них виникали зеленуваті сяючі перекручені бурульки, вкриті наче розсипом виблискуючих самоцвітів. А ще через якийсь десяток метрів зникали й зеленуваті бурульки. Замість них зачароване око бачило наче застигли величезні й тонкі червоні полотнища, немов ураз розгорнуті міцним поривом вітру. Тільки ці полотнища були суцільно кам'яними — і можна було лише дивуватися, як природа умудрилася зробити їх такими тонкими, що, здавалося, досить було найменшого дотику, щоб вони розсипались на порошок...

І знову з темряви виступали ряди похмурих високих сталагмітів. Як незчисленна застигла армія, стояли вони, виблискуючи мінливими вогниками під світлом карбідок, відкидали один на одного глибокі чорні тіні — армія нерухомих вапнякових солдатів. Тисячоліття стояли вони тут — і тисячоліття ще, мабуть, стоятимуть, незмінні вартові минулих і майбутніх віків... І так само, як тепер Артем, так само колись проходив повз їх величні ряди, опускався нижче й нижче під землею невідомий, таємничий Проніс, готуючись написати свій заповіт, скласти свій план і вирізьбити його на кришці бронзової скриньки, щоб заховати потім свою таємницю в замурованому заглибленні печери... Для кого він це робив? І що то була за людина, яка нава-

жувалася сама здійснювати підземні мандрівки в такій похмурій, загрозливій печері?..

— Яка своєрідна краса! — прошепотіла схвильовано Ліда.— І подумати тільки, що все це створювалося малесенькими крапельками води, які безнастанно падали згори, лишаючи по собі якісь майже не видимі оком осадки, розчинений вапняк... Скільки часу потрібно було, щоб утворилося безліч оцих гігантів, з їх примхливими формами!..

Артем розумів Ліду, бо й сам був схвильований: адже ніколи досі йому також не доводилося бачити нічого подібного!

— Завал! — почувся голос Дмитра Борисовича.— Далі нема куди йти!

Знову завал? Знову перешкода? Невже доведеться отак звідси й повертатися, не здійснивши наміру?..

Прохід, що звивався поміж сталагмітів, вивів мандрівників майже під саму протилежну стіну печери і тут закінчився.

Всі стояли в похмурому мовчанні, розглядаючи нову перешкоду. Який завтовшки був цей завал? Чи вдасться подолати його? Може, доведеться вжити динаміт? Ніхто не знав цього. Великі брили землі і кам'яні уламки лежали перед товаришами, мов навмисне кинуті сюди рукою невідомого ворожого гіганта...

— Діано, що таке? — гукнув Іван Семенович.

Собака, що досі спокійно бігла поруч з людьми — адже їй не вперше доводилося бувати з хазяїном під землею! — гавкнула люто і уривчасто раз, ще раз. Вона стояла перед

завалом з напруженими м'язами, подавшись наперед, і, здавалося, тремтіла від люті. Вона дивилася на завал, як на щось живе й вороже. Ось вона гавкнула ще — загрозливо і тривожно. І враз потому одійшла назад. Тільки далека луна, повільно затихаючи, нагадувала ще про несподівану й дивну знервованість собаки.

Товариші презирнулись: поведінка собаки, такої завжди веселої і привітної, вразила їх. Що це могло б означати?.. Іван Семенович, мабуть, вирішив розвіяти похмурість.

— Так, друзі,— сказав він цілком невимушено, мовби нічого дивного і не трапилося.— Мені здається, що Діана висловила нашу спільну думку: завал — наш загальний ворог! Чи не так? Тільки в Діани немає інших засобів виявити своє ставлення до ворога, вона спроможна лише гавкати, принаймні в даному разі. Бо ж кусати і рвати на шматки такий завал — марна справа, навіть для міцних іклів боксера...

Добра річ — вміло і вчасно сказаний жарт! Він розвіває поганий настрій, він підбадьорює, він хоч-не-хоч примушує посміхнутися. А там, де з'явилася посмішка, бодай і вимушена, там уже лишається тільки один крок і до сміху, до дальших веселих жартів, до справжньої бадьорості, яка, можливо, перед тим починала зникати. Іван Семенович знав це добре. І він задоволено відзначив, що у відповідь на його слова посміхнулася навіть Ліда, найбільш вражена перешкодою.

— Що ж, давайте порадимося, товариші,— мовив геолог.— Артеме, що з цього при-

воду може нам сказати ваш друг Проніс з його планом?

— На жаль, нічого, Іване Семеновичу. Мабуть, Проніс не передбачав завалу. За його вказівками тут нібито мало починатись звуження ходу... чи, може, новий підземний хід, скільки можна зрозуміти по лініях плану. Далі, бачите, одне й друге роздоріжжя. І шлях на тому немовби мав кінчатися. Ми дуже близько від нашої мети... якщо не зважати на завал, звісно.

— Спробуйте не зважати,— пробурмотів сердито Дмитро Борисович.— То він, цей завал, може не зважати на вас, а не ви на нього, самовпевнений юначе!

— Спокійно, спокійно, товариші! Обговорення триває. Маємо отож такі об'єктивні дані: поза цим завалом — наш дальший шлях. Завал, делікатно кажучи, чималенький, — Іван Семенович, піднявши карбідку, поглянув на брили землі й каменю, мов вимірюючи їх примруженим оком.—Розкопати його важкенько. Значить, маємо перше розв'язання проблеми. Звичайне, просте і зрозуміле. Навіть, якщо хочете, цілком незаперечне для кожної людини, вільної від дослідницького запалу.

Він зробив багатозначну паузу.

— Яке розв'язання? — не витримав Артем.

— Повертатися назад, щоб потім прийти сюди знову, з робітниками, з усім знаряддям — і тоді розкопати завал за всіма правилами техніки підземних робіт. Це найрозумніше... повторюю, якщо люди вільні від дослідницького запалу...

— Ні! — разом відповіли Артем і Ліда.

І Дмитро Борисович також заперечливо хитнув борідкою. Відкладати подорож не хотілося нікому, це було ясно!

Іван Семенович щиро розсміявся:

— Мушу визнати, що іншої відповіді я й не сподівався почути,— лукаво сказав він.— От яка отрута цей самий дослідницький запал! Втім, не вільний від нього і я сам, каюся. Отож, щоб не сперечатися далі, перейдемо до другого варіанта розв'язання нашої проблеми...

Всі очікувально дивилися на нього. Повернула голову навіть Діана, немов стверджуючи тим думку Ліди, що ця собака все чисто розуміє, тільки не може говорити.

— Другий варіант такий: шукати дальшого шляху тепер,— спокійно мовив Іван Семенович.

— Але як? — скося глянув на нього з-за окулярів Дмитро Борисович.— Що ми можемо зробити з завалом?

— Розкопати самим,— незворушно відповів геолог.

— Розкопати завал нашими власними силами? Тисячі тонн ґрунту і вапнякових порід? Не маючи ніяких інструментів, крім легких кирок, не маючи достатньої робочої сили? Ну, це, знаєте, в найкращому разі безпідставний оптимізм! — демонстративно обурив Дмитро Борисович.— Я ніколи не чекав од вас, Іване Семеновичу, таких легковажних рішень і пропозицій!..

— Що ж, Дмитре Борисовичу, на мою думку, оптимізм ніколи не шкодить,— весело відізвався геолог.— Особливо, якщо він аж

ніяк не безпідставний, в чому вам доведеться незабаром переконатися наочно. А от ваша запальність,— вона й справді допомогти нічому не може. Так-то, дорогий мій археологу! Тим більше, що я зовсім не пропоную розкопувати нашими не дуже міцними руками тисячі тонн породи. Прошу, погляньте сюди, перевірте мої... ну, не розрахунки, певна річ, а, скажімо, деякі припущення.

Він знов освітив карбідкою завал. Було ясно видно два велетенські сталагміти, що утворювали ніби ворота, вкрай засипані брилами землі.

— Я кажу саме про це місце і ні про яке інше. Виходячи з плану Проніса, отут, між цими сталагмітами, і мав починатися другий підземний хід чи звуження печери. Так, Артеме?

— Так, Іване Семеновичу, сумніву немає.

— І я вважаю, що гут шлях перетятий не тисячами і навіть не сотнями тонн породи. Подивіться: обвалилося, правда, дуже багато землі. Але ж видно й неозброєним оком: вгорі, між сталактитами і верхівками сталагмітів, зависла гігантська брила породи. Бачите її? Он, та сама, що нагадує п'ятикутник. І вона природно загородила шлях землі, яка сипалася згори під час завалу. Отож, я на-смілююся твердити, що між цими двома сталагмітами утворився лише тонкий простінок з пухкої землі завтовшки, може, всього метр або два. Це все, що відділяє нас від дальшої частини підземного шляху. Ви, здається, не вірите мені, Дмитре Борисовичу? Тоді, прошу, переконайтеся!

Під недовірливим поглядом археолога Іван Семенович роздільно постукав кілька разів своєю киркою об стіну з другого боку напівзасипаних землею сталагмітів. Звук був глухий. Артем крадькома поглянув на Ліду: такий звук свідчив про велику товщу породи. Але Іван Семенович уже посувався далі, весь час стежачи за звуком ударів своєї кирки. Тепер вона вдаряла вже по самому сталагміту. Звук був інший — чистий, дзвінкий, значно вищого тону.

— Що ж, і це цілком зрозуміло,— недовірливо сказав Дмитро Борисович.— Чуємо дзвінкий звук, бо тут кристалічний вапняк. Це ще нічого не доводить, дорогий Іване Семеновичу... Адже вапняк...

Він не закінчив, увірвавши фразу. Бо геолог знову почав стукати киркою — вже в іншому місці. Тепер він стукав плазом по простінку між двома сталагмітами, про які говорив раніше. Звук був новий, несхожий на попередні. Здавалося, що там, за земляною стіною, була порожнява. Звук віддавався глухою луною, він, потроху завмираючи, тривав кілька секунд — і вже потім остаточно зникав.

— Ну, що скажете?

Кирка Івана Семеновича спинилася.

— Нібито... нібито... — Дмитро Борисович вагався. Хтозна, чи той завал справді невеликий,— проте принаймні була надія подолати перешкоду й посуватися далі. Археолог рвучко простягнув руку своєму другові і широко мовив:

— Думаю, ви маєте рацію. І ніякі докази більше не потрібні!

— Обговорення вважаю закінченим, — виголосив урочисто Іван Семенович.— До роботи, товариші!

Чотири кирки піднеслися в повітря майже одночасно. Але дві з них врзалися в землю все ж таки раніше від решти: то були кирки Артема і Дмитра Борисовича. Артем просто стомився від чекання і радий був щось робити. Що ж до археолога, то він бажав надолужити витрачений на розмови час. Так чи інакше, далі удари кирок змішалися, випереджаючи один одного. Земля відпадала брилами, вивернуте каміння котилося вниз по схилу, назад.

— Раз, два... раз, два... — командував сам собі Артем, вкладаючи в удари всю свою силу. Інші працювали мовчки. Тільки кирки розмірено злітали в повітря і врзалися в землю, та глуха луна віддавалася невпинно в печері.

Ліда на хвилинку спинилась й витерла з лоба краплини поту. Їй здалося, що луна за стіною стала гучніша. Невже мета так близько? Швидше, швидше, відпочинемо потім!

Артем працював на всю силу. Його кирка блискавично літала в повітрі. Заглиблення в стіні проти нього мов само викидало з себе землю й каміння. Удар за ударом, удар за ударом без перерви, без секундної затримки...

І зовсім несподівано, зовсім раптово кирка Артема проскочила кудись у порожняву. Артем не встиг ще нічого зрозуміти, як держак кирки заволокло сірим димком. Щось зашипіло, засвистіло.

— Стій! — пролунав збентежений голос Івана Семеновича.

З невеличкого отвору, зробленого останнім ударом кирки Артема, біла цівка сірого диму. Дим той ішов під тиском, бо вилітав з отвору, як вода з шланга, він сичав і розходився в повітрі, повільно осідаючи додолю. Сивими хвилями він стікав униз, уздовж схилу, вкриваючи ноги людей.

Уривчасто і тривожно загавкала Діана. Вона враз стрибнула на зламаний, плесканий сталагміт і, стоячи там, гавкала на сиву димову цівку люто й непримиренно.

— Та що то за газ такий? — напівздивовано, напівзлякано спитала Ліда, помішуючи киркою сиві густі хвилі біля своїх ніг.

Цього не знав ніхто. Безумовно, це не був копальневий газ, бо він не горів і не вибухав від вогню карбідок, що стояли на камені. Та й звідки було взятися копальневому газу тут, серед вапняків? Дмитро Борисович нахилився, зачерпнув повні долоні дивного газу. Археолог разом з усіма іншими з цікавістю стежив, як газ, мов рідина, сивою цівочкою стікав униз, гойдався округлою хмаринкою в долонях, не розходячись в повітрі й навіть не змішуючися з ним. Дивне явище! Дмитро Борисович понюхав газ.

— Не пахне нічим. Але...

Він спробував ще раз:

— Але дихати ним не можна. Чогось бракує. Може, кисню?

Артем покуштував і собі. Ні запаху, ні смаку він не відчув. Щось густе й задушливе, мов вогкий туман, спинилося після подиху в його грудях. Ні, справді, це дуже неприємний газ...

— Дивіться! Дивіться! — скрикнула Ліда.

Газ поволі наповнював печеру. Його рівень дедалі підіймався, зовсім так, як було б, коли б печеру заливала вода. Рухлива, неспокійна поверхня газу дійшла до карбідок, що, як і раніше, стояли на плескатому камені. Сиві хвилі газу гойдалися навколо ясного білого полум'я. І ось одна з карбідок, що стояла найнижче, закліпала і потухла! Почулося знайоме її шипіння, в повітрі поплив неприємний солодкуватий запах ацетилену.

— Щось подібне до вуглекислого газу. Само не горить і не дає горіти нічому іншому. І непридатне для дихання. Отже, позбавлене кисню,— вголос міркував Іван Семенович.— Артеме, прикрутіть регулятор карбідки, що згасла, спиніть ацетилен.

Тим часом у стіні щось затріщало. Під тиском газу відірвалася і впала велика брила землі. Тепер газ почав бити із стіни, як потужний фонтан, його потік описував у повітрі широку дугу, падав униз і бурхливими хвилями розтікався далі й далі.

— Треба відступати, товариші! Рівень газу весь час підіймається. А ним же не можна дихати. Залишатися тут небезпечно,— проговорив Іван Семенович і раптом спинився. Його обличчя зблідло. Куди відступати? Адже для цього треба йти вниз, уздовж схилу, що привів їх до цієї стіни. Так, так: рівень великої сталагмітової печери спочатку підвищувався, потім знизився, утворюючи заглибину, а потому знов піднявся, уже перед самою стіною. А саме там, у заглибині, збирається головна маса газу, він весь час стікає туди.

Шлях назад відрізано. Значить... значить, відступати зараз немає куди! Треба залишатися тут. Проте газ підіймається, він уже вкрив коліна людей... Що ж лишається робити?..

Скільки око сягало, скільки дозволяло бачити світло трьох карбідок,— усюди гойдалися сиві хвилі загадкового газу. Вони гойдалися невпинно, їх рівень щохвилини невблаганно підіймався. Може, забити отвір у стіні? Та ні, це неможливо, він тепер був надто великий. Та й потік газу невпинно розширював його своїм тиском.

Іван Семенович озирнувся. Погляд його впав на товаришів. Дмитро Борисович був напрочуд спокійний. Єдине, що видавало його збудження, були міцно стиснуті губи. Ліда стомлено сперлася на найближчий сталагміт. Видимо, вона дуже втомилась і ледве трималася на ногах. Артем стояв біля неї. Великі очі юнака тривожно перебігали з Ліди на Івана Семеновича, мов шукаючи поради, чекаючи наказу, щоб негайно виконати все чисто, що скаже геолог. І ще це уривчасте гавкання Діани, що стояла на високому плескатому сталагміті і гавкала на густий потік газу, який дедалі ближче підіймався до собаки. Ага, ось що треба зробити поки що!

— На сталагміти, товариші! Можливо, приплив газу з отвору в стіні зменшиться,— гукнув Іван Семенович.— Адже не може там бути його безкінечна кількість... Мерщій!

Це було єдине, що залишалось,— наслідувати приклад собаки, яка інстинктивно знайшла хоч будь-який вихід. Вище, вище, подалі від сивих загрозливих хвиль газу! Може,

він встигне стекти весь униз, у заглибину великої печери... Проте Іван Семенович одразу ж таки зрозумів, що то були марні надії. Варто було лише глянути навкруги, щоб переконатися в цьому. Газ витікав з отвору значно швидше, ніж стікав униз. Рівень його підіймався. Підніжжя сталагмітів уже було вкрите густим сірим туманом. Ось цей туман просто на очах підіймається вище й вище, рівень його незабаром досягне людей, що злізли на верхівки зламаних сталагмітів... І ясно, немає ніякої надії на те, що його течія зменшиться, він б'є з отвору надто бурхливо, можливо, навіть бурхливіше, ніж раніше...

Артем підтримував одною рукою напівнепритомну Ліду, другою обхопив верхівку сталагміта. В мозку його стрибали уривчасті, плутані думки, вони перебивали одна одну:

«Де ж шукати порятунку? Ми безпорадні. З отвору ллється газ, як потік рідини... А Ліда як обважніла, трудно підтримувати її... і рука залякла... хоч би не випустити, хоч би вона не впала вниз... Ну гаразд, хоч і не випущу, так все одно цей клятий газ залле нас і тут також... не можна ж піднятися ще вище!.. Ми задихнемося, як собаки в знаменитій Собачій печері.. а от Діана ще не задихнулась, хоч вона й нижче від нас... навіть і досі гавкає...»

Становище, видно, було безвихідне. Газ повільно, але безупинно підіймався. Було щось невимовно страшне в цьому невмолимому русі...

Карбідка, що стояла на верхівці сталагміта, освітлювала своїм рівним спокійним світ-

лом сумну картину: людей, які притулилися до сталагмітів, намагаючись до останнього утриматися на холодних, блискучих і твердих верхівках, і велику жовту собаку, постать якої уже майже цілком була вкрита сірою ковдрою жахливого туману. Діана ще час від часу злякано і тривожно гавкала, але дедалі рідше. Сиві хвилі загадкового газу, що заливав усю печеру, підіймалися, гойдаючись, відрізуючи всі шляхи порятунку, підіймалися невблаганно вище й вище і вже досягли ніг людей на верхівках сталагмітів...

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Остання спроба порятунку. — Світло під землею.— Біля кам'яної стіни.— Скіфська стріла.— Люди в лісі.— Вождь і віщун.— Навколо жертовника.— Артем не витримує.— Ще четверо полонених.

Артемові здалося, що він знепритомнів. Дивне почуття квоності й безпорадності охопило його. Очі заплющилися немов самі собою, голова схилилася нижче й нижче. Юнак тремтячою, залякклою рукою ледве підтримував обважніле тіло Ліди. Єдине, що залишалося в нього цілком діючим, був слух. Більше того, здавалося, що слух навіть загострився. Артем виразно чув кожне слово товаришів, кожне шарудіння, розумів усе, але неспроможний був ані відповідати, ані рухатися. Все долиняло до нього, мов крізь якийсь густий покрив. Тут, за цим покривом, був він; була тут і Ліда, яку він підтримував... чи ні, Ліда

була вже трохи далі, хоч він і тримав її рукою. А ще далі лишалася решта товаришів, уже на якійсь невідомій відстані. Ось Артем почув голос Івана Семеновича:

— Діану заливає газ... вона, мабуть, буде першою з нас...

В чому саме Діана буде першою? Артем намагався збагнути, що саме хотів сказати Іван Семенович, але даремно: зміст слів геолога лишався незрозумілим. Тим часом до нього долинули інші слова. То був уже голос Дмитра Борисовича:

— Артеме, тримайтеся міцніше! Ще не все втрачено. Може...

Що «може»? Що мав на меті Дмитро Борисович? Зібравши всі сили, Артем глухо відповів:

— Триматимусь, доки... доки зможу... і триматиму...

Це про Ліду. Він тримає її і буде тримати. А коли в нього не вистачить сил? Що тоді?.. Хрипле гавкання собаки відбилося луною від сталагмітів. Чого це вона так чудно гавкає, наче з-під ковдри? Ось вона зовсім стихла. Ні, гавкнула ще раз, ще хрипкіше. І більше Діани не було чути. Знов голос:

— Мені здається, собака впала, Дмитре Борисовичу? Ви бачите її чи ні?

— Не бачу,— похмуро відповів археолог.— Артеме, голову вище! Газ доходить до вас. Невже не можете? Ех, юначе, юначе!..

Артем спробував підвести голову: адже в голосі Дмитра Борисовича бриніло стільки докору... Ні, все одно нічого не виходить, голова сама хилиться долу. Та й всього його

щось ніби невблаганно тягне вниз. Яка важка стала Ліда!..

Єдине, чого досяг Артем цим напруженням волі, було те, що йому вдалося розплющити очі. Де його товариші? Ось вони. Проте що робить Іван Семенович? Він готує сірники... в руці в нього немовби дві динамітні шашки... і шнур... що він хоче зробити?..

— Увага, товариші,— пролунав твердий голос геолога.— У нас лишається тільки одна надія на порятунок. І це буде нашою останньою спробою, тому я і йду на неї, Дмитре Борисовичу... Отвір, з якого витікає газ, зрештою, не такий уже великий. Зараз я кину під нього оці дві шашки. Вибух мусить завалити отвір, зверху суне чимало породи й землі, розумієте? Отвір таким чином закритеться... принаймні я сподіваюся цього...

— А коли вибух, навпаки, тільки розширить його? Тоді що?

— Гірше все одно не буде... Отож... Увага, товариші, сховайтеся краще за сталагмітами. Кидаю!

Блимнув вогник сірника. Зашипів шнур. Димок швидко побіг уздовж товстого шнура, розсипаючи навколо себе іскорки і наближаючись до шашок. Артем знайшов у собі сили уважно стежити за рухами Івана Семеновича. Так, це було останньою спробою порятунку. Якщо пощастить закрити отвір обвалом породи, течія газу спиниться, його рівень не дійде до людей...

Геолог широко розмахнувся, націляючись прямо під отвір. Другою рукою він цупко тримався за сталагміт. Ще мить...

Але нога його у важкому чоботі сковзнула по слизькій поверхні сталагміта. Іван Семенович похитнувся. Він похитнувся саме в той момент, коли вже кидав шашки з запаленим шнуром.

— Ой!..

Шашки, лишаючи за собою димовий хвіст, майнули в повітрі й зникли під сірим газом. Але вони впали не біля отвору, а значно лівіше, біля великої скелі, яка виступала з кам'яної стіни. Нещастя! Адже Іван Семенович промахнувся! Що ж дасть цей непотрібний вибух?..

Ще долинуло приглушене шипіння: газ, звісно, не заважав шнурові горіти, як не завадило б йому навіть занурення у воду. І враз страшний вибух струсонув повітря. Великі скалки каміння полетіли вгору, звилися язики жовтого полум'я. Каміння переверталось в повітрі, воно падало вниз, загрожуючи людям. Шалена луна гуркотіла навколо — і здавалося, що вибухи тривають далі й далі, повторюються з усіх боків — і ніколи не припиняться. Скалки каміння з тріском падали згори, наче обстрілюючи нерухомі сталагміти.

Але зовсім не на ті скалки дивилися товариші, що забули про небезпеку, забули навіть про сивий газ, який досі володів усіма їх думками. Не відводячи очей, вони дивилися на те місце стіни, біля якого стався вибух. Тепер картина різко змінилася...

Новий великий отвір розкрився в цьому місці стіни. Розколені вибухом скелі утворили нерівне півколо, оточене уламками. І з того півкола, з цього нового широкого отвору, ли-

лося несподіване рівне світло. Це не було світло того липневого яскравого дня, який товариші залишили на поверхні землі. Це сірувате з фіолетовим відтінком світло нагадувало пізній присмерк або похмурий дощовий день, коли все небо буває затягнене важкими хмарами. Звідки взялося світло під землею? Що воно означає?..

Про це не було часу думати. Пролунав рішучий голос Івана Семеновича:

— Товариші, за тим новим отвором немає газу!

Справді, з нового отвору газ не витікав. Можна було навіть помітити, що сірий газ, навпаки, тонкими цівками потроху стікав з печери в новий отвір. Значить... значить, за кам'яною стіною чисте повітря? Артем не встиг додумати.

— Товариші! Перед нами тільки один шлях порятунку. Нам треба пробитися до нового отвору. Треба затамувати подих і пробігти крізь газ,— говорив уже Іван Семенович.— Не можна гаяти жодної хвилини, бо чим далі, тим важче буде зробити це. Артеме, чи зможете ви? Ні, я бачу, вам надто важко. Чекайте! Зараз я допоможу вам і Ліді!

Іван Семенович, набравши повні груди повітря, пірнув у сірі газові хвилі, наче у воду. Через кілька секунд його голова вже виринула біля Артема. Геолог віддихався і мовив:

— Тепер давайте спробуємо пірнути й перенести Ліду удвох з вами. Так буде надійніше. Дмитре Борисовичу, я вважаю, що ви впораєтеся й самі, чи не так? Ну, товариші, разом! Раз... два... три!

Удвох з Артемом, тримаючи важке тіло непритомної Ліди, Іван Семенович кинувся вниз. Артем намагався не дихати, він механічно повторював усе те, що робив геолог. Сірі хвилі газу пливли і пливли перед його широко відкритими очима. Тепер він уже не бачив нічого, все сховалося під непроникною сивою ковдрою. Одне тільки Артем виразно відчував біля себе — Івана Семеновича, який впевнено посувався вперед. Артемові по суті лишалося тільки підтримувати тіло Ліди і ані на крок не відставати від геолога. Ноги спотикалися і ковзали по гладкому камінню, а мети не було видно, і дихати було нічим, груди, здавалося, от-от розірвуться від напруження... Ні, все одно вперед, лише вперед — будь-що!

Ще кілька кроків — останніх, бо більше Артем не міг би зробити! — і газ навколо мовби порідшав. Чи це пробивається крізь нього світло з нового отвору?.. Враз голова Артема виринула з-під газу. Значить, можна дихати?..

Як риба, хапаючи широко відкритим ротом повітря, Артем посувався до отвору. Він бачив біля себе голову Івана Семеновича. Тіло геолога, як і тіло самого Артема, було сховане під густим покривом сивого газу. Ось він, новий отвір..: проте де ж Дмитро Борисович? Артем спіткнувся об гострий камінь. Ще зусилля... як важко зробити останні кроки до отвору!..

— Вище, вище, — чув Артем підбадьорюючий голос Івана Семеновича.— Дмитре Борисовичу! Не відставайте! Зараз ми будемо

на чистому повітрі! Вже залишилося зовсім мало!

З останнім, граничним, зусиллям Артем майже впав на край отвору, на холодну й вогку вапнякову брилу. І більше він уже не міг рухатися, не міг навіть тримати важке тіло Ліди. Сили остаточно покинули юнака. Добре, що Іван Семенович підхопив його.

І все ж таки ноги і руки Артема, мабуть, рухалися самі по собі, бо він якось пересунувся в отвір і повис з другого його боку, головою вниз. А потім,— він і сам не знав, як трапилося, що він упав, скочуючись по скелях. Заплющені безсило очі не бачили нічого, руки неспроможні були за щось схопитися. Тіло юнака скотилося вниз, на якесь каміння. Але це було для нього зараз цілком байдуже. Неприродний спокій охопив його. Мовби все тіло остаточно відмовилося служити йому. І знову залишився тільки самий слух...

От немовби щось важке впало біля нього. Може, це Ліда?.. Коли б розплющити очі! Втім, це було неможливо. Тільки голоси, тільки самі голоси міг іще сприймати Артем. Ось голос Івана Семеновича — і як він може залишатися навіть тепер таким рішучим, енергійним, не забуваючи ні про кого, прагнучи всім допомогти!..

— Давайте мені вашу руку, Дмитре Борисовичу! Я підтягну вас. Адже газ доходить до самого вашого обличчя.

— Ні, я сам... інакше ви можете задихнутися... ви надто довго були внизу... і впадете... впадете з Лідою...

— Ліда вже там, за отвором. Давайте ру-

ку! Та чи чуєте ви, я наказую вам, давайте руку!

Пауза. Тільки чути якесь шарудіння... чи шелест, не можна зрозуміти...

— Давайте руку, бо інакше я стрибну до вас!

— Зачекайте хвилинку... тут, під моїми ногами, здається, Діана... я хочу підняти її...

— Ви ж не зможете, Дмитре Борисовичу!

— Ні, зможу... ось уже взяв... беріть тепер ви собаку, Іване Семеновичу! Ах! Мій фотоапарат! Він впав... І я не можу намацати його... та де ж він?..

— Швидше сюди, Дмитре Борисовичу! Швидше сюди! Киньте ви той фотоапарат, не до нього зараз! Мерщій сюди! Скелі нагорі немов зсуваються... може статися новий завал!..

— Загубив фотоапарат... ах, який я необережний! Та ні, я не шукаю вже його... а може, все ж таки?

— Мерщій сюди, я вам кажу! Негайно!

— Іду, іду!

Знову щось гупнуло. То, мабуть, перекинули сюди Діану... А де ж сам Іван Семенович? І Дмитро Борисович? Чи встигли вони? Що таке говорив Іван Семенович про завал?..

Мов відповідаючи утрудненим, незграбним думкам Артема, пролунав глухий і важкий гуркіт. Здавалося, щось велетенське відривається від скель, котиться вниз, б'ється об стіни... нижче й нижче, гучніше... Ніби всі скелі світу зрушилися з свого місця, зіткнулися й покотилися в якусь прірву, розбиваючись одна об одну.

Все трусилося навколо, все тремтіло і гуло. Самий ґрунт здригався під безживним тілом Артема. Так тривало з хвилину, а може й більше. Та хіба міг Артем думати про час, коли й сам він безнастанно судорожно здригався від поштовхів стривоженого повітря, від могутніх звукових ударів?..

І враз усе вщухло. На зміну божевільному гуркоту прийшла тиша. Безкінечна, всепоглинаюча тиша, яка дратувала зараз більше, ніж найстрашніший гуркіт, дратувала тим, що вона була остаточно незрозумілою. Проте чи ж тиша це була?..

Стомлені вуха юнака вловлювали ще якісь звуки, ніби десь час від часу перегукувалися далекі кам'яні вдари... чи то була лише запізніла віддалена луна?..

Проте — чи не однаково? Адже Артем майже мертвий, мертве все його тіло... воно лежить нерухомо й неспроможне поворухнути жодним м'язом... Все одно хай буде, як буде, аби тільки тривала й далі ця тиша, аби тільки відпочити... зрештою, може, все це лише сниться йому, бо ж не можна, щоб стільки страшного трапилося одразу!..

Гострий камінець боляче муляв плече. Артем не міг поворухнутися, щоб відсунутися від нього, позбавитись пекучого болю. Дивні привиди пропливали перед його заплющеними очима. Це дійсно нагадувало сон, але не було сном. Уві сні людина цілком віддається неіснуючим химерним образам, а Артем весь час відчував умовність своїх привидів, реально відчував гострий камінець, відчував біля себе навіть нерухому руку Ліди... Так, так, це рука

Ліди, він напевно знає: тепла і нерухома рука, що лежить на землі прямо поряд з ним. Ні, це не сон!

Очі Артема все ще були заплющені. І все ж таки він, здавалося, продовжував бачити навколо себе сиві хвилі таємничого газу. Вони гоїдалися, вони заливали, залили вже всю печеру. Вони, ті хвилі, пропливали над Артемом, як у горах низько-низько над самою головою людини пропливають похмурого дня важкі, холодні й кошлаті хмари. Мабуть, тому Артемові було важко дихати.

І ще, здавалося йому, він бачив перед собою сталагміти. Кам'яні велетні височіли навколо нього рівними, округлими колонами, як стовбури величезних дерев. Чому дерев?.. І ось мариться знову те шипіння, те дратуюче шипіння, набридливе і невпинне... невже й сюди доходить той газ? Але ось шипіння якось змінилося, воно нагадувало тепер уже шелест листя на деревах. Яке листя?.. Які дерева?.. Смішно, які дивні, неможливі привиди оточують його!..

Юнак навіть спробував посміхнутися, але з того нічого не вийшло. Жоден м'яз не корився йому. Це було дуже прикро, нагадувало якусь тяжку хворобу, коли людина, все чисто відчуваючи й розуміючи, втрачає можливість керувати своїм тілом. Але — безумовно ж таки, він чує шелест листя, а не шипіння газу!

Той шелест то посилюється, то стихає, а іноді й зовсім вщухає. Зовсім так, якби вітрець пролітав над великим лісом, похитуючи верхівки високих дерев... В такому лісі, ма-

буть, приємно було б співати пісень, блукаючи по зеленій м'якій траві між товстими стовбурами... «Гей, у лісі, в лісі стоять два дубочки, гей, схилилися два дубочки, та й схилилися верхи до купочки...»

Чому Артем згадав цю пісню, він не знав і сам. Може, тому, що шелест листя, нерівний і уривчастий, нагадав йому ту мелодію?.. Проте яке ж листя? Адже Артем лежить глибоко під землею. Іван Семенович казав там, у підземному ході, що вони опустилися принаймні метрів на двісті. Звідки ж тут дерева й листя?.. І все ж таки — він чує, як шелестить листя, чує навіть якусь дивну пісню — незнайому, протяжну, далеку... слів розібрати не можна, а мелодія бринить і бринить, не зникає... Яке дивне марення! Ну що ж, хай мариться, все одно!

Пісня, дика й сувора, повільна й урочиста, похмура й протяжна,— долинала звідкілься дуже здалеку. Ах, коли б Артем міг розплющити очі, щоб більше не марити!.. Так, пісню співали десь далеко-далеко, іноді вона ледве долинала, іноді звучала голосніше. Мовби вітер приносив її сюди,— то кидав десь по дорозі, то підхоплював знову, бавлячись нею. Яка дивна незнана пісня! Ніколи в житті Артем не чув нічого подібного. І як боляче давить той гострий камінець в плече! Хоч би ворухнутися трохи, відсунутись!..

Раптом Артем відчув, що він таки поворухнувся. Дивно! Але так, так, він відсунувся трохи, камінець більше не різав плече. Виходить, що...

Обережно, повільно, ще не вірячи сам

собі, Артем підвівся, сів. Він спирався на неслухняні руки, він іще відчував біль у плечі від камінця. Як після важкої хвороби, він нерішуче розплющив очі — і враз примружив їх знову. Що це, зрештою? Сон? Звідки це яскраве світло?..

Тепер уже зовсім обережно, прикривши очі рукою, він глянув іще раз. Так, світло! Дивне, неясне якесь, присмеркове світло, як буває надвечір, коли сонце сховається за важкими й темними хмарами.

Просто перед собою він побачив товстий рудий стовбур великого дерева. Стовбур той підносився високо-високо і зникав у буйному гіллі з рожево-жовтим листям, наче тепер був не липень, а принаймні вересень. І висока трава між деревами... проте химерна якась, незвичайна трава, вона теж не зелена, а жовтаво-рожева. Хм, наче зразу настала осінь і все чисто пофарбувала в свій улюблений колір... втім, листя і трава навіть восени не мають такого рожевого відтінку!.. Та що це за диво таке? А де ж сталагміти? І печера? І всі товариші?..

Артем озирнувся. За його спиною біля кам'яної стіни лежала Ліда. Лежала нерухомо, горілиць, її бліде обличчя з заплющеними очима було ніби неживе. Артем повернув голову ще трохи вбік. Он, теж біля стіни, лежить і Дмитро Борисович, так само нерухомо, мов і не дихає. А недалеко від нього — Іван Семенович. Вони наче сплять. Або, можливо, непритомні. Або... ні, далі не можна було думати, це було б надто жахливо!

Тільки тепер Артем помітив, що він знову

весь час прислухається до незнайомої дивної пісні. Значить, і це не було сном? Так, та протяжна, сувора й похмура пісня все ще лунала. Вона ніби наближалась. Хто ж може співати її тут? А де саме це «тут»?..

Ще кілька секунд Артем задумано прислухався до далекої мелодії — і майже скрикнув: хтось торкнувся його плеча.

— Хто це? Ах, Діано, люба моя Діано, як ти мене злякала!

Собака стояла біля нього. Вона радісно повискувала й намагалася лизнути обличчя юнака.

— Де це ми з тобою, Діано, опинилися? Ти не знаєш, собако? І я теж...

Замість відповіді собака швидко побігла до Ліди, обнюхала її, перебігла до Дмитра Борисовича, до Івана Семеновича. Потім вона повернулася до Артема і потягла його за рукав, мов запрошуючи йти за собою до товаришів.

— Е, Діано, я б і сам давно вже був біля них, коли б міг підвестися! Ти що ж, гадаєш, що я отак і сидів би тут? І не довідався, що з ними, не допоміг би? Погано ти мене знаєш, собако! Втім, мабуть, тепер я зможу, ти все ж таки правильно радиш...

Справді, Артем відчував себе тепер не таким слабим, як кілька хвилин тому. Сили швидко поверталися до нього. Ще похитуючись, він випростався, підійшов до Ліди, помацав її руку, лоба. Ліда ледве помітно ворухнулася. Її губи затремтіли.

— Лідо, дорога Лідо, люба моя, прокинься! Лідо!

Він підняв рукою важку голову дівчини. На обличчі Ліди заграла лукава, хоч і кволала ще усмішка.

— І дорога, і люба?.. — тихо мовила вона, не розплющуючи ще очей.— Щось ти надто лагідний сьогодні, Артемчику!

Вона повільно підвелася. Очі її зацікавлено поглянули на юнака, що одразу зніяковів: хіба він міг думати, що вона так вмить розчує його слова? І потім, він нічого ж такого їй не сказав...

Тим часом Ліда хутко озирнулася — і усмішка збігла з її обличчя. Рука її стиснула руку Артема:

— Чому так світло? Де це ми, Артеме?

— Я не знаю, Лідо. Здивований, як і ти.

— Якийсь ліс... листя... і трава дивного кольору... я нічого не розумію, Артеме!

— І я не розумію, Лідо.

— Все жовтаве... рожеве... Та що це, сон?

Ліда здивовано озиралася. Вона не вірила своїм очам.

— Як ми опинилися тут, Артеме?

Юнак тільки низав плечима: ну що, справді, міг він відповісти, коли їй для нього все це було справжнісінькою загадкою?..

— А де товариші? — питала далі Ліда.

Артем показав у той бік, де лежали Іван Семенович і Дмитро Борисович.

— Що з ними? Треба допомогти! — Ліда спробувала звестися на ноги, але ще не могла.

— О-ох,— зітхнула вона.

— Саме так було і зі мною,— відповів Артем.— Та ти не турбуйся, за кілька хвилин одужаєш зовсім.

— Артеме, я не розумію...

— Так і я ж нічого не розумію, Лідо...

Він розвів руками.

— Де це ми? — почувся раптом здивований голос Дмитра Борисовича.— Що то за декорації такі? І хто умудрився пофарбувати листя й траву в рожевий колір?

Йому відповів голос Івана Семеновича:

— Це не декорації, Дмитре Борисовичу, а справжній великий ліс, тільки дивного забарвлення...

— Заждіть, заждіть,— не вгавав археолог.— Такого на світі не буває! Значить, це мені, мабуть, сниться.

— Тоді це наш колективний сон, зважаючи хоча б на здивовані запитання Ліди і відповіді Артема. Так, так, друже мій, не лише ви, а й такий старий геологічний горобець, як я, і теж не можу нічого пояснити. Між іншим, що то за дивна кам'яна стіна, біля якої ми лежимо?

Артем ще раз обдивився круг себе. Високі дерева з рожевим листям починалися біля височенної, нерівної кам'яної стіни. Вона нагадувала край крутої гори, якийсь майже вертикальний обрив. І не можна було побачити, де саме, на якій височині кінчалася та стіна. Може, Артем і помилився, але йому здавалося, що стіна високо, десь над деревами, заходила в сірі непроникливі хмари.

— Я нічого не розумію, Іване Семеновичу,— нарешті сказав Артем, бачачи, як геолог запитально дивиться на нього.

— Що ж, змушений визнати знову, що й я розумію зараз не більше за вас.

— А що то за спів? — спитала Ліда.

— Справді, хтось співає.

— І пісня наближається!

— Співає чимало людей...

— І пісня зовсім незнайома... такої я не чув...

Сказавши це, Іван Семенович раптом застерезливо підніс руку:

— Слухайте, слухайте! Тихше! Без зайвих розмов!

У тиші, що панувала навколо, почувся якийсь дивний далекий вигук. Потім ще один, ще... Потім пролунав наче гуркіт барабана. Йому відгукнулися здаля інші барабани. І знову вигуки — радісні, переможні, урочисті...

Все це долинало звідкілясь з-за лісу. Мовби ліс десь поблизу кінчався — і там, за ним, щось відбувалося. Чи свято якесь, чи інша якась урочиста церемонія?.. І все це — під землею, на двохсотметровій глибині?..

Товариші сиділи, мовчки поглядаючи один на одного. Діялося щось зовсім незрозуміле й неймовірне! Втім, дивні звуки не вшухали. Навпаки, вони стали ще гучніші. Наче тисячна юрба людей кричала тепер разом, заглушуючи гуркіт барабанів.

— Демонстрація якась, чи що?.. — спробував пожартувати Артем. Але це вийшло недоладно. Ніхто навіть не посміхнувся і взагалі не звернув уваги на його слова. Артем ніяково змовк. Він виразно відчув, як його разом з іншими охоплює тривога.

— Дивіться, дивіться! — вигукнула Ліда.

Пронизуючи густе жовтуватого-рожеве лис-

тя дерев, звідкілясь згори з легким свистом біля них майнула блискавкою довга стріла. Її оперення дрібно хиталося в повітрі, вона нечутно впала і встромилась гострим кінцем у землю. Стріла стриміла з рожевої трави, як загрозовий вісник небезпеки...

Першим опанував себе Іван Семенович. Перемагаючи кволість, він підвівся, підійшов до стріли і витягнув її з землі. Сірі його очі уважно вивчали несподівану гостю. Нарешті він несхвально похитав головою. Обличчя його було похмуре.

— Подивіться ви, Дмитре Борисовичу,— сказав він, подаючи стрілу археологові.— Це аж ніяк не іграшка. І не прилад для чиїхось спортивних вправ. Це справжня бойова стріла. І до того ж дивно, що її наконечник — бронзовий!

— Що? Бронзовий? Що ви кажете?

Археолог враз забув про свою слабкість, про втому. Він схопився з місця і підбіг до Івана Семеновича.

— Та невже бронзовий? Дайте сюди, дайте!

Він узяв стрілу в руки і почав пильно розглядати її. Він то підносив її зовсім близько до своїх короткозорих очей, то відводив далі, смішно нахилиючи голову, мов націлюючись очима з-за окулярів.

— Ну, що? — з нетерпінням спитав Іван Семенович. Очевидно, ця дивна стріла чимало важила для його думок.

— Заждіть, заждіть! Я не можу так швидко. В мене забруднилися окуляри...

Як справжню дорогоцінність, Дмитро

Борисович поклав стрілу на сумку, що лежала коло нього. Потім він зняв окуляри, старанно протер їх хусткою, все ще не зводячи очей з стріли. Потім знову надів окуляри й глянув на стрілу крізь них, боязко схиливши голову, явно недовірливо, але з якоюсь прихованою надією.

— Так що ж воно все ж таки? — знову запитав Іван Семенович.

— Ні, це неможливо! Це щось надто... надто... Проте все одно для сумніву немає місця!.. Це, бачите...

Археолог не знаходив, видно, слів. Він знову схопив стрілу, показуючи її друзям, мов переможно демонструючи їм надзвичайну коштовність:

— Товариші, це точна копія стародавньої стріли! Такі наконечники ми знаходили під час розкопок скіфських могил. Тільки вони завжди були пошкоджені, вкриті окисом, деформовані. Розумієте? А це — свіжа стародавня стріла!

— Як так — свіжа стародавня? Що за дивний вислів, Дмитре Борисовичу? Поясніть, будь ласка.

— Я не знаю! Та чого ви від мене хочете, Іване Семеновичу? Я бачу тільки те, що бачу, зрозумійте мене! І дивуюсь не менше, ніж ви, повірте мені!

Артем здивовано поглянув на Ліду, Ліда на нього: з плутаних слів Дмитра Борисовича справді, нічого не можна було зрозуміти.

І знову до них долинули звуки пісні. Проте це була вже зовсім інша мелодія, радісна, переможна. В ній не було ні суворості, ні

похмурості. Ні, тепер це була пісня перемоги і торжества.

— Ніколи не чув нічого подібного,— задумливо повторив Іван Семенович, поглядаючи на Артема і Ліду. Очевидно, це стосувалося одночасно і слів Дмитра Борисовича, і пісні. Лише сам археолог не чув нічого, цілком захоплений вивченням стріли.

— Подивись на Діану,— тихо сказав Артем Ліді.

Собака стояла, широко розставивши лапи. Вона трохи нахилила голову в той бік, звідки чути було незнану пісню. Загрозливі зморшки на шії свідчили про те, що боксер хвилювався, він наче був наготові дати відсіч якомусь невідомому ворогові, що його присутність він відчував. Іван Семенович теж звернув увагу на поведінку собаки. З півхвилини він стояв, дивлячись на неї і немов обмірковуючи становище. Потім пролунав його підкреслено спокійний, рішучий голос:

— Товариші, треба з'ясувати справу. Прошу всіх зібрати речі. Дмитре Борисовичу, ви ще встигнете роздивитися вашу стрілу.

Археолог незадоволено глянув на Івана Семеновича. Але підкорився, обережно поклав стрілу в сумку так, що вона стирчала з обох її боків з-під клапана, і надів ремені на плечі. Артем і Ліда були вже готові. Вони запитливо дивилися на геолога: що він мав на увазі?

— Діано, тихше! Сюди! Товариші, ми мусимо довідатися, де ми і що діється навколо нас. Ідіть за мною слідом, тихо, без зайвих балачок.

І Іван Семенович перший рушив уперед від нерівної і високої кам'яної стіни, вибираючи шлях між деревами в тому напрямі, звідки долинала пісня.

Ліс був великий і густий. Щось у ньому було таке, що відрізняло його від звичайних, знайомих лісів. Можливо, то були розміри його велетенських дерев, між якими, здавалося, ніколи не ступала нога людини. Можливо, це враження пояснювалось дивним, небаченим ніколи забарвленням листя й трави. Але товариші відчували себе, мов у якійсь незнайній країні, де все чисто загадкове, нове й складне. А ще та таємнича стріла... і пісня... і гуркіт барабанів...

Раптом Іван Семенович підвів мовчки руку, наче застерігав: «Увага!»

Вони наближались до узлісся. Ось уже між велетенськими стовбурами проглянуло хмарне, сіре небо, ось уже узлісся зовсім близько... Іван Семенович хутко пригнувся і сховався за найближчий стовбур, зробивши товаришам знак, щоб вони наслідували його приклад. Діана, схоплена міцною рукою геолога за нашийник, лягла поруч з ним. Її тіло тремтіло від напруження. Мандрівники виглядали з-за стовбурів, украй вражені. Артем відчував, що в нього перехопило подих, він стискав руку Ліді, боячись поворухнутися. І справді, мабуть, усе це йому сниться? Напевне сниться! Бо в дійсності, в реальному житті, не може, не може бути нічого подібного, такі речі трапляються тільки уві сні...

За узліссям починалося широке поле —

такого ж самого дивного жовто-рожевого кольору. Поле з одного боку було вкрите своєрідними наметами, округлими і високими. Вони дуже були схожі на звичайні юрти середньоазіатських народів. Та й зроблені вони були нібито з повсті. Намети стояли рівними довгими рядами, один біля одного. Коло них виднілися великі вози на високих колесах; у деяких з тих возів було по шестеро коліс.

Далеко за наметами рухався великий табун коней. А ще далі, замикаючи цей дивовижний краєвид, височіли круті гори, майже вертикальні урвища яких, подібні до знайомої вже мандрівникам кам'яної стіни, підносилися вгору без жодного уступу і зникали серед низьких сірих і важких хмар. Це нагадувало міжгір'я — тільки воно було дуже широке. І гори оточували його з усіх боків.

Втім, ніхто з товаришів не спиняв на цьому погляді, бо їх увагу привернули зовсім інші, значно ближчі і, безумовно, важливіші для них речі.

Кілька сот людей стояло недалеко від узлісся навколо невеликої дивної споруди, кілька сот чоловіків і жінок в небаченому одязі. Відразу впадала в око незвичайність їхнього вигляду.

Високі повстяні шапки на чоловіках, гостроверхі, як башлики або шоломи. Короткі каптани — подібні до російських арм'яків, з вирізами на грудях, підперезані поясами, трохи довші спереду, ніж ззаду. Вузькі шкіряні або, навпаки, довгі й широкі штани, за-

правлені в невисокі чоботи, обмотані ремінцями. І ще дивна зброя — так, саме зброя, а не щось інше! — була в руках у тих чоловіків. Довгі списи, якими вони шалено вимахували в повітрі, де в кого сокири, де в кого луки. В інших можна було помітити за поясом і по дві-три сокири. Люди юрмилися, щось вигукували, інші співали — і всі вони збуджено, наче загрожуючи комусь, вимахували зброєю.

Недалеко від чоловіків окремо стояли жінки. В довгому верхньому одязі, у високих шапках, що нагадували стародавні російські кокошники, вони стояли осторонь, співаючи тієї ж пісні, але значно стриманіше за чоловіків. Всі, і чоловіки й жінки, дивилися кудись убік, звідки в куряві наближалася велика процесія. Через куряву не можна було роздивитися як слід ту процесію, але вже видно було, що сюди наближається великий загін вершників, за яким слідом ідуть піші,— нерівною, стомленою ходою.

Артем відчув, як Ліда схопила його за руку. Він подивився в її бік. Ліда хотіла в нього щось запитати, але в цю мить почувся схвильований голос Дмитра Борисовича:

— Скіфи! Товариші, це справжні скіфи! Перед нами становище стародавніх скіфів-ковчівників!

— Тихше! — спинив його Іван Семенович.

На хвилину Артем забув про дивне видовище. Він повернув голову до Дмитра Борисовича, силкуючись зрозуміти почуті слова. Скіфи?.. Становище стародавніх скіфів?.. Та

що він, цей Дмитро Борисович, глузує з них? Які скіфи можуть бути під землею, та ще за наших часів?..

Втім, одного лише погляду на археолога було досить, щоб повірити йому: Дмитро Борисович говорив цілком серйозно, він весь був поглинений видовищем! Він важко дихав, його пальці нервово обламували кору з дерева, він дивився й дивився, не зводячи очей, на людей, що співали, і на процесію, яка наближалася до них. Нетерплячими рухами він поправляв окуляри, що безнастанно сповзали йому на ніс.

Артем обернувся до Ліди.

— Ти чула? — тихо спитав він.

Ліда мовчки кивнула головою.

— Скіфи?.. Ти розумієш щось?

Ліда знизала плечима: ясно, вона нічого не розуміє, як і сам Артем.

Процесія тим часом наближалася. Це її зустрічали урочистою піснею люди, які стояли біля лісу. Це на її честь вони разом випустили вгору, в похмуре сіре небо, дощ стріл з своїх луків, щось несамовито вигукуючи при цьому. Стріли неслися в повітрі в сторону лісу: мабуть, саме таким чином до мандрівників потрапила й ота сліпа стріла.

З юрби наперед, назустріч процесії, вишло кілька чоловіків. Очевидно, це були знатні люди. Їхній одяг був оздоблений численними золотими бляшками, у них не було ніякої зброї, крім великих мечів. Один з них, старий сивий чоловік з довгою бородою, підняв урочисто руки вгору й щось хрипло вигукнув. Одразу такі самі вигуки залунали по

всьому полю. Тоді сивий чоловік повернувся назад і знову підняв руки. З невеличкої, зробленої з хмизу споруди біля нього звівся димок.

— Мабуть, жертovníк! — прошепотів збуджено Артем.

— Так, скіфський жертovníк з хмизу! — відповів йому не менш збуджений голос Дмитра Борисовича.

Процесія майже зовсім наблизилась. Ось уже стало ясно видно перших вершників. Вони їхали по кілька в ряд. Всі були добре озброєні і мали, крім того, шкіряні щити різної форми — круглі, довгасті, чотирикутні. Проте Артем не дивився на них. Його увагу привернув вершник, який їхав попереду всіх на багато вбраному коні.

Цей огрядний чоловік з довгою сивою бородою сидів у сідлі дуже поважно, однією рукою тримаючи поводи, а другу поклавши на держак меча. На вершнику був високий золотий шолом; блискучі золоті оздоби вкривали його одяг. Безумовно, це була знатна особа. Про це свідчив і широкий золотий обруч на його шиї, і золотий браслет на руці, якою він тримав поводи. Кілька молодших вершників, що посувалися слідом за ним, схилилися над його головою блискотливі зображення драконів і птахів на довгих списах. Знатний вершник не оглядався, не дивився вбік. Спокійно і впевнено він сидів на своєму великому коні, не звертаючи ні на що уваги.

— Головний вождь племені... головний вождь... — почув Артем приглушений від хвилювання голос Дмитра Борисовича.— Він по-

вертається з військом-дружиною з походу...
неймовірно, я бачу це на власні очі!

— Тсс! — знову спинив його Іван Семенович.— Тихше.

Дим з жертовника вже підіймався вгору великим чорним стовпом. Старий чоловік, що вийшов з юрби, не опускаючи піднесених рук, ступив ще кілька кроків назустріч вершникам. Тепер між ним і вождем лишалося всього кілька метрів. Ледве помітним жестом вождь спинив коня. І разом з ним зупинилися всі ряди вершників. Лише позаду ще тривав рух: то повільно підходили піші.

Старий з піднесеними руками прокричав високим гортанним голосом якісь слова. Мабуть, він вітав прибулих. У відповідь на це залунали вітальні вигуки вершників. У повітрі блиснули леза сокир, мечів, ворухнулися схилені над головою вождя зображення драконів і птахів. Єдина тільки людина залишалася нерухомою і мовчазною. То був вождь, що так

само спокійно, з байдужим, зверхнім виглядом сидів на коні, поклавши руку на меч.

Ще щось вигукнув старий чоловік з піднесеними руками, ще раз відповіли йому безладними вигуками вершники й ті, що ждали процесію. Аж тоді вождь наче прокинувся і зробив рукою владний помах, мов кликав когось. З натовпу біля жертовника вийшов молодий чоловік, теж у багатому вбранні. Його обличчя чимсь нагадувало обличчя старого вождя, але на відміну від нього було неприємне, насторожене й нещире. Навіть ішов цей молодий чоловік не прямо, а якось косо, правим боком уперед. Вождь на коні трохи схилив голову, придивляючись до нього, але на його суворому спокійному обличчі не з'явилося ні вітального виразу, ні ознак будь-якої зацікавленості.

Молодий чоловік підійшов ближче і став на одне коліно перед вождем, який все так само непорушно дивився на нього. Навколо стало зовсім тихо. Молодий чоловік несміливо поглядав на старого вождя знизу й скоса, мовби побоювався несподіваного удару. Проте старий вождь лише недбало махнув рукою і відвернувся. Молодий, наче він тільки й чекав цього, швидко відбіг убік і спинився, все ще боязко дивлячись на вершника в золотому шоломі.

Старий вождь вперше озирнувся. Зразу до нього наблизився один з вершників: мабуть, він був уже давно наготові до цього знака. Вождь ліниво ворухнув п'ястю руки, мов загрибаючи щось. Вершник круто повернув коня й помчав назад, щось вигукуючи.

Вкрай зацікавленій Артем відсунувся трохи назад, ближче до Дмитра Борисовича, і ледве чутно спитав його:

— Що це вони кричать? Якою мовою?

Не повертаючи голови, археолог відповів так само тихо:

— Мабуть, скіфською.

— Ви розумієте щось?

— Звісно, ні.

— Чому?

— Бо скіфської мови не знає ніхто... та заждіть, заждіть!

— Припиніть розмови! — сердито спинив обох Іван Семенович, скоса кинувши на них суворий погляд.

Десять — п'ятнадцять вершників гнали перед собою безладну юрбу піших. Тут були і чоловіки, й жінки. Всім своїм виглядом вони дуже відрізнялися як від вершників, так і від людей, що ждали процесію.

Насамперед на них був не такий одяг. Вірніше, це була суміш різних одягів. У декого з них, правда, були такі самі каптани, але поверх них звисали ще й короткі накидки. Інші йшли з непокритими головами, тоді як усі вершники й ті, що ждали, мали обов'язково шоломи чи башлики.

Всі ці піші були, видно, стомлені й виснажені. Ішли вони мляво, дехто помітно шкутильгав. Ніхто не підводив голови, лише іноді злякано оглядався, коли хтось з вершників підштовхував його зброєю чи просто грудьми коня

— Полонені! — тихо сказала Ліда.

Так, це, безумовно, були полонені, кілька

десятків полонених, десь захоплених воїнами-вершниками і приведених сюди...

Старий чоловік, що й досі стояв біля жертovníка з піднесеними руками, помітно цікавився полоненими. На хвилину втративши свій урочистий, поважний вигляд, він навіть звернувся до вождя з якимсь запитанням. Але той не відповів, ніби не чуючи, навіть не повернув голови до нього. Обличчя старого біля жертovníка скривилося злою гримасою. Мабуть, щоб приховати її, він одразу схилився до підніжжя жертovníка — і з споруди ще вищим, чорнішим стовпом повалив дим.

Знову Артем почув, як Дмитро Борисович говорить голосом украй враженої людини, що бачить перед собою нечувані, несподівані речі:

— Так це ж віщун! Скіфський віщун! Очам не вірю!

Полонених спинили недалеко від жертovníка. Вершники, загрожуючи списами й сокирами, зігнали полонених, які й без того не опиралися, в одну юрбу. Знову залунала переможна пісня, знову злетів у повітря дош гострих стріл. Полонені боязко шулилися, бо стріли з тонким пронизливим свистом пролітали прямо над їх головами.

Старий віщун одійшов від жертovníка. Він ще раз підніс руки й замуликав, мабуть, молитву. Проте, враз обірвавши її на півслові, він урочисто звернувся до вождя, вказуючи рукою на полонених. Можна було зрозуміти, що віщун чогось вимагає. Старий вождь рвучко повернувся до нього. Обличчя його посуворішало. Рука міцно стиснула держак меча. Але наступної хвилини він уже говорив спо-

кійно і владно. Всього кілька слів сказав вождь, проте їх було, очевидно, досить. Він погоджувався з віщуном, він не заперечував йому. Віщун випростався — пиховито і пере-
можно.

За знаком вождя двоє вершників відібра-
ли з юрби полонених двох чоловіків і одну
жінку. Здавалося, вони навмисне вибрали з
цілої юрби найбільш виснажених і стомлених
людей, які ледве пересували ноги. Підштов-
хувані вершниками, ті троє покірно і без опо-
ру йшли до віщуна — і сама вже їхня хода
свідчила, що цим людям все чисто стало бай-
дуже. Віщун незадоволено поглянув на них
і стиснув кулаки. Йому щось явно не подоба-
лось.

Вперше на обличчі старого вождя в золо-
тому шоломі з'явилася відверта, неприхована
посмішка. І разом з'ним посміхалися і його
воїни. А віщун нерухомо стояв біля жертво-
ника і люто дивився на полонених, що набли-
жались до нього. Тепер його сухе вуглувате
обличчя було перекривлене гримасою, губи
гнівно сіпалися. Він відвів погляд від поло-
нених і дивився у бік вождя, який немов сте-
жив за кожним його рухом. Віщун наче хотів
сказати щось, але, мабуть, передумав і знову
повернувся до жертовника.

— Що воно таке діється? — стиха промовив Артем.— Чи вони ворогують проміж себе, чи що?

Втім, він зразу ж таки змовк, відчувши на собі сердитий погляд невмолимого Івана Семеновича.

Старий вождь кинув кілька коротких фраз,

показуючи рукою на віщуна. Голосний регіт воїнів був йому відповіддю. Саме цей регіт, мабуть, остаточно розлютив віщуна. Він рішуче ступив крок у напрямі до старого вождя й гнівно заговорив, вказуючи то на себе, то на жертovníк, то на полонених, яких привели до нього. Він шалено розмахував руками. Раптом віщун спинився і вказав на хмарне, низьке небо. Голос його, і без того хрипкий, набув загрозливого звучання.

— Він незадоволений з того, що йому мало дали. І загрожує, що небо покарає за це,— почув Артем голос Ліди.— Так, Дмитре Борисовичу?

— Мабуть, так. Але — тсс! Що буде далі? — Археолог був цілком захоплений тим, що відбувалося перед його очима.

Віщун змовк, усе ще вказуючи на небо. Залунав твердий голос старого вождя. У суцільній тиші він дзвенів, як владне веління. Вождь вимовив усього кілька слів, проте їх було досить. Віщун якимось зіщулився, від його пихатого вигляду зразу не залишилося майже нічого. Він витиснув з себе якусь невиразну відповідь, мляво повернувся до жертovníка і помахом руки покликав когось до себе.

Троє дужих людей з сокирами за поясом і кинджалами в руках вийшли наперед. На їхніх повстяних башликах виблискували бронзові бляшки, кинджали вони тримали поперед себе, гостряками наперед. Віщун вказав їм на полонених, що, ледве тримаючись на ногах, стояли біля жертovníка. Троє озброєних одразу підійшли до них і схопили за руки. Ще мить — і вони потягли полонених до підніж-

жя жертовника. Залунав одчайдушний лемент. Якими знесиленими не були полонені, але, почувши смертельну загрозу, вони почали опиратися. Проте — хіба ж мали змогу щось протиставити дужим, м'язистим помічникам старого віщуна ці стомлені, змучені люди?..

Старий вождь мовчки дивився на те, що відбувалося коло жертовника. Обличчя його було незворушне, позбавлене будь-якого виразу. Мовчали і його воїни. Тільки лементувала полонена жінка, яку тягнули до підніжжя жертовника, та чути було невиразний гомін у юрбі.

— Вони хочуть забити їх! — обурено мовила Ліда.

— Принести в жертву! — додав не менш обурений Артем, забувши про потребу стримуватися й говорити пошепки.

— Тсс! Тихо! — почули вони застережливий голос Івана Семеновича з-за дерева.

Але цього разу Артем не міг коритися наказові, як раніше. Він палко заговорив:

— Іване Семеновичу, це неможливо! Ми повинні втрутитися, допомогти, врятувати їх!

— Нас усього четверо, Артеме!

— Все одно ми не маємо права! — Артем рішуче стиснув держак своєї кирки.

— Це божевілля, Артеме! Я наказую вам...

Але було пізно. Артем вискочив наперед, і його постать чітко вималювалася на фоні рудих стовбурів. Його помітили відразу. Кілька вершників враз поскакали до лісу, вимахуючи довгими списами. Залунав оглушливий свист і вигуки.

Все відбулося блискавично. Археолог не

встиг зійти з місця, Ліда ще тільки зробила крок уперед слідом за Артемом, як вершники уже оточили мандрівників. Одного погляду було досить, щоб зрозуміти: опір був недоцільним. Довгі списи були націлені в груди товаришів, сокири загрозливо звелися в повітрі. Проте скіфи не нападали. Вони перемовлялися уриваними словами, вражені, мабуть, небаченим виглядом незнайомців. Нарешті один з них вимовив щось тоном наказу. Частина вершників заїхала назад і почала підштовхувати мандрівників кінцями списів у спину.

— Та обережніше, ви! — розлютовано гукнув Артем.

— Доведеться підкоритися, товариші,— тихо сказав Іван Семенович.— Тепер ми теж полонені...

— Іване Семеновичу, я винний... пробачте... — повернувся до геолога Артем, який збагнув, що він наробив.

— Потім, Артеме. Тим більше, що коли б ви цього не зробили, то зробив би я сам,— відверто сказав Іван Семенович. І Артем зрозумів, що то була чиста правда...

Гострі наконечники списів штовхали мандрівників у спину. Ззаду і спереду були озброєні вершники. Залишалося тільки йти вперед— до скіфів, до старого вождя, до полонених...

Ч А С Т И Н А Д Р У Г А

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Що таке «поскіна»? — Артем проти старого віщуна.— Перемога біля жертovníка.— Дмитро Борисович починає розуміти.— В наметі старого вождя.— Варкан і скіфське вино.

Дмитро Борисович знизав плечима:

— Що ж, іти так іти. Не можу сказати, щоб це був найкращий спосіб ознайомлення з життям стародавніх скіфів... Але...— Він підняв руку й насунув глибше свій м'який капелюх.— Але, здається, більше нічого нам не залишається... Е, зачекайте, це що ж таке?..

Один з вершників, мабуть, зацікавившись дивним з його погляду головним убором Дмитра Борисовича, підчепив списом його капелюх і підніс у повітря, показуючи іншим. Вершники жваво загомоніли. Але це тривало якусь хвилину.

Бо Діана, ображена за свого друга, зробила свої висновки. З загрозовим гарчанням жовтий боксер стрибнув уперед. Він блискавично майнув у повітрі. Почулося глухе хрумтіння. Боксер схопив своїми міцними іклами дерев'яний держак списа, на якому висів капелюх археолога, і зламав його, мов соломинку. Капелюх упав на землю. Вершник ледве стримав зляканого коня, що став дибки. Та й сам він був, очевидно, вражений несподіваним нападом і навіть не намагався чинити будь-якого опору.

А великий боксер уже відстрибнув назад, до своїх, трохи присів на задні лапи і вишкірив зуби, готовий і далі захищати друзів. Тим часом Дмитро Борисович підняв з землі капелюх і надів його, ображено бурмочучи:

— Така невічливість... добре, що Діана допомогла!..

— Добре то добре, але як би з того не вийшло дальших неприємностей,—мовив стурбовано Іван Семенович, поглядаючи на вершників.

— А мені здається, навряд. Гляньте на них, які вони занепокоєні. Йй-бо, вони, напевне, дуже бояться собаки,— озвався Артем.

Справді, вершники боязко поглядали на Діану. Здавалося, що й дійсно, собака викликала в них великий страх. Той з вершників, на якого напав боксер, хутко відкинув у куці зламаний спис. Він ще раз озирнувся на собаку і від'їхав убік, повторюючи одне й те ж слово:

— Поскіна!.. Поскіна!..

Решта вершників також, очевидно, уника-

ла сутички з собакою, хоч і тримала напоготові списи й мечі. Загадкове слово «поскіна» лунало навколо, повторюване з усіх боків.

— А що ж це може означати, те «поскіна»? — тихо, наче сама себе, спитала Ліда.

Їй не відповів ніхто. Втім, було ясно одне: ніхто з вершників не наслідуються зачепити велику жовту собаку. Відчула це, мабуть, і сама Діана. Вона загарчала ще раз, презирливо відвернувшись від боязких вершників, і відійшла до Івана Семеновича. Тим часом скіфи знову заходилися підштовхувати товаришів. Проте робили вони це тепер значно обережніше, наче пройнялися до них певною пошаною, і підштовхування скидалося швидше на запрошення. Артем задоволено посміхнувся:

— От спасибі тобі, Діаночко, як ти вчасно втрутилася!

Він чекав, що його жарт буде кимсь підхоплений. Але Іван Семенович тільки серйозно сказав:

— Ходімо, товариші. Будьмо стриманими і обережними. Становище досить ризиковане. За кожним нашим рухом стежать.

Так, незнайомці, що виходили на поле, привертали до себе загальну увагу. Забувши про пісні, забувши про зустріч процесії, скіфи дивилися тепер тільки на них. Гомін здивування лунав у юрбі. Навіть мовчазні й байдужі раніше, сповнені власним горем полонені — і ті повернулися до незнайомців, що наближалися під конвоєм вершників. І навіть сам старий вождь, який досі нібито не звертав ні на що

уваги, з помітною цікавістю оглядав чужинців.

А вони йшли під усіма цими поглядами, в яких не було помітно ніякої доброзичливості, почували себе недобре, але намагалися зберегти невимушений, пристойний вигляд. Та й що їм лишалося ще робити?..

І знову залунало те дивне слово, яке вони вже не раз чули від вершників:

— Поскіна!.. Поскіна!..

Слово це котилося в юрбі, передавалося з уст в уста. Скіфи на мить наче забули про чужинців, вражені виглядом собаки; вони вказували на великого жовтого боксера, з страхом дивилися на нього й збуджено перемовлялися:

— Поскіна!.. Поскіна!..

Єдиною істотою, яка зовсім не помічала цього, була сама Діана, що спокійно йшла поруч з Іваном Семеновичем, зрідка поглядаючи на нього розумними очима, немов намагаючись запевнити хазяїна в своїй відданості.

— Поскіна!.. Поскіна! — лунало серед скіфів.

Мандрівники наблизилися вже до старого вождя, який нерухомо сидів на своєму великому коні. Він уважно придивлявся до незнайомців. Тепер Артем міг добре бачити його обличчя. Спокійні, напівприкриті віями очі глибоко запали під звислими сивими бровами. Тонкий ніс з горбинкою видавався далеко вперед. Бліді губи майже ховалися під сивими вусами, а борода спадала хвилею на блискучий панцир з безліччю золотих оздоб. Ось вуса вождя ворухнулися. Старий щось сказав —

кілька незрозумілих слів. Дивлячись на незнайомців, він явно чекав відповіді.

Іван Семенович і Дмитро Борисович обмінялися поглядами: як зрозуміти, чого хоче від них цей чоловік? Про що він запитує, що відповідати йому? І навіть якщо відповідати, то хіба ж він, у свою чергу, зрозуміє їх?..

У юрбі скіфів знову знявся збуджений го-мін. Вкрай зацікавлені, вони посувалися ближче й ближче до чужинців і вже оточували їх з трьох боків. Тільки з трьох, бо з четвертого було найближче до Діани — і саме до неї скіфи не наслідувалися наближатися. Тим більше, що собака, занепокоєна їх наближенням, і без того вже вороже поглядала на юрбу. Вона вищиряла зуби і стримано гарчала. Про всяк випадок Іван Семенович розпорядився:

— Спокійно, Діано! Сидіти! Сидіти! Тихо!

Собака озирнулася на нього, покірно ворухнула коротким обрубком хвоста і змовкла. Тільки губи її, що нервово час від часу підіймалися, оголюючи могутні ікла, свідчили, що вона наготові до захисту друзів.

Старий вождь, не діждавшись відповіді, знову сказав щось — на цей раз помітно пом'якшеним, навіть дружнім тоном. І знову, звісно, не дістав відповіді. Тоді він незадоволено озирнувся, помітив, як близько до чужинців посунулися скіфи з юрби, і віддав якийсь наказ найближчим воїнам. Ті одразу виїхали наперед і відтіснили піших. Вождь схвально кивнув головою.

— Так і справді буде спокійніше,— сказав Артем.

Мабуть, старий вождь почув голос юнака, бо відразу повернув до нього своє суворе обличчя. Але не вимовив нічого, тільки уважно оглянув Артема з голови до ніг.

Поблизу знову почувся лемент полоненої жінки. Помічники віщуна, скільки можна було зрозуміти, вважали за потрібне закінчити своє діло, обірване появою чужинців. Вони почали співати якоїсь молитовної пісні, тримаючи наготові занесені кинджали.

— Іване Семеновичу, вони заріжуть їх! — з жахом скрикнула Ліда.

І знову Артем відчув напад шаленої люті. Не можна, не можна допустити, щоб на їхніх очах вбивали людей! Не слухаючи Івана Семеновича, який щось говорив йому, Артем кинувся до жертovníка, розмахуючи киркою і несамовито вигукуючи:

— Киньте! Киньте, я вам кажу! Не смійте!

Помічники віщуна оторопіло спинилися. Видно, вони аж ніяк не чекали, що хтось з чужинців втрутиться в їхню справу. Пісня увірвалася. Натопк скіфів збуджено загомонів. Тим часом Артем був уже біля самого жертovníка, вимахуючи киркою. Він волав:

— Облиште цих людей, я вам кажу! Облиште!

Помічники віщуна трохи відступили. Справді, Артем у цю мить був страшний. Його очі виблискували, він загрожував піднесеною киркою і щосили кричав:

— Що вони вам зробили? За що ви хочете їх вбити? Геть від них, бо я...

Він на секунду змовк, побачивши, як назустріч йому виступив сам старий віщун. Уро-

чисто, своїм улюбленим жестом підвівши довгі сухі руки, віщун наближався до Артема і щось зловісно бурмотів. Скіфи загомоніли голосніше. Жорстоке неприємне обличчя старого віщуна дихало неприхованою люттю. Він говорив так швидко, що затинався і мов випльовував слова. Погляд його невеличких гострих оченят не відривався від юнака.

— Я твого гіпнозу не боюся! — гукнув сердито Артем.— Ти мене не лякай, я не з таких. Ану не заважай!

І з цими словами він кинувся до полонених, яких, було, знову схопили помічники. Віщун заступив ще раз дорогу Артемові. Але юнак недбало відштовхнув його і стрибнув далі. Віщун хитнувся і мало не впав. Розлютований і ображений, він вихопив свій меч і звів його над Артемом.

— Он ти який! — спинився на мить Артем.— Гаразд, тоді стережися, старий!

Він раптом відстрибнув убік і звідти блискавично вдарив киркою по зведеному мечу. Брязнув дзвінкий метал. Старий віщун ніяк не сподівався такого опору. Меч вилетів з його руки й впав на землю за кілька кроків. Віщун безпорадно поглядав то на меч, то на Артема.

— Що, не чекав? Ага? То й досить поки що з тебе. Гей, ви, киньте цих людей, я вам кажу!

Ще за мить Артем був уже біля помічників віщуна. Він вимахував киркою, вигукував безладні загрози. Можливо, це й не вплинуло б на дужих, озброєних скіфів, але подія з старим віщуном налякала і їх. Адже то,

мабуть, вперше вони бачили, як хтось насмілився не лише чинити йому опір, а й переміг того, кого вони звикли боятися. Помічники старого віщуна поспішно відступили за жертovníк, залишивши полонених. І вже звідти вони боязко поглядали то на Артема, то на старого віщуна, який, опанувавши себе, підняв з землі свій меч і знову швидко наближався до юнака.

— А, тобі мало, старий? — процідив крізь зціплені зуби Артем.— Ну, стережися!

Але старий віщун цього разу не звів меча. За п'ять кроків він спинився і, піднісши руки вгору, щось забурмотів. Юрба скіфів загомоніла стривожено і злякано. Навіть полонені трохи відступили від юнака, почувши загрозливий голос віщуна. А він наче малював щось у повітрі помахами рук, випростувався, згинався і знову витягувався, його голос ставав дедалі загрозливішим. Артем зрозумів, нарешті, в чому річ.

— Еге, старий, ти проклинаєш мене? Будь ласка, скільки завгодно, цього я аж ніяк не боюся. Тільки от не наближайся, а проклинати можеш. Бачили такого, га? Та ви не бійтеся, це все дурниці, самі забобони,— звернувся він до полонених, бо помітив, з яким неприхованим жахом прислухаються вони до заклять віщуна. Тепер, коли Артем трохи охолов, він збагнув, що довго триматися проти віщуна і його дужих помічників він сам один не зможе. Треба було щось вигадати. Але що саме?

А старий віщун, здавалося, розривався від люті Піна виступила на його синіх губах, він

вигукував прокляття дедалі гучніше, хоч і не наближався до Артема.

Ліда з помітною повагою дивилася на юнака. Дмитро Борисович міцно тримав свою кирку: здавалося, він ледве стримує себе, щоб не кинутися на допомогу. Його наміри помітив Іван Семенович, який стиха сказав археологові, наче заспокоюючи його:

— Заждіть, заждіть, Дмитре Борисовичу. Ще є час. Поки що Артем тримається дуже добре, ви ж самі бачите...

— Потім може бути вже пізно, Іване Семеновичу!

— Ні, ні, повірте мені. Я знаю, що кажу. Є ще резервні заходи. Тихше, Діано! — Він тримав собаку за нашійник, бо Діана весь час поривалася до Артема.

Старий вождь, взявшись за золотий облук сідла, наче весь перетворився на увагу — і це було дуже не схоже з попередньою поведінкою, коли з його суворого обличчя не сходив вираз презирливої байдужості. Він стежив за кожним рухом юнака-чужинця, він навіть не приховав посмішки, коли Артем вибив киркою меч з рук вішуна. Тепер він прислухався до шалених вигуків старого чудодія, дещо здивовано поглядаючи на Артема, на якого ті вигуки зовсім не впливали. Ось старий вождь перевів на мить погляд на того молодого чоловіка, який раніше виходив з юрби вітати його. Молодий кривобокий скіф аж тремтів з переляку. Він ховав своє обличчя в долонях, з жахом слухаючи несамовиті вигуки вішуна. Мабуть, вони здавалися йому неймовірно страшними.

Старий вождь презирливо посміхнувся. Один з воїнів запитав у нього щось, показуючи списом на Артема. Вождь заперечливо похитав головою, і воїн знову нерухомо застиг на місці.

Нарешті віщун зрозумів, що самими прокляттями Артема не візьмеш. Він верескливим голосом вигукнув помічникам наказ, пояснюючи його красномовними жестами.

— Е, він наказує схопити нашого Артема,— стурбовано мовив Дмитро Борисович.— Треба допомагати. Я побіжу до нього!

— Заждіть,— відповів Іван Семенович.

— Але ж вони кинуться на нього!

— Заждіть, кажу,— незаперечно повторив геолог.— Ще є час!

Він мав рацію. Справді, помічники не наслідувались вийти з-за жертовника, незважаючи на наполегливі вимоги віщуна. Вони жваво переговорювалися, але не підкорялися наказу. Тоді розлютований вкрай віщун грізно підніс руки, готуючись, очевидно, осипати прокляттями і своїх помічників. Цього вони витримати не могли. Боязко, тримаючи поперед себе кинджали, вони вийшли з-за жертовника і зробили крок до Артема.

— Ану, спробуйте лише! — безстрашно ступив їм назустріч юнак.

Втім, голос Артема був уже не такий певний. Він прекрасно розумів: хіба ж можна було за допомогою маленької кирки боронитися проти кількох озброєних кинджалами і мечами скіфів?..

— Діано, біжи до нього! — тихо сказав Іван Семенович, випускаючи нашійник з рук.

Як звільнена пружина, боксер стрибнув до Артема і, враз опинившись біля нього, вишкірив зуби на скіфів. Загрозливе гарчання собаки свідчило про рішучі наміри.

— От нас і двоє,— вже значно веселіше промовив Артем.— Спасибі, Іване Семеновичу! Ну як, і тепер спробуєте? Стережіться, ми з Діаною не будемо жартувати!

Не чекаючи відповіді, він сам рішуче ступив далі до жертovníка, до помічників віщуна. Ті негайно подалися назад: самий вигляд Діани безмірно лякав їх. Артем знову почув знайо́ме:

— Поскіна!.. Поскіна!..

— Ото ж і я кажу, що поскіна,— засміявся Артем. До нього вже повернувся його бадьорий настрій.— Поскіна!

Він вигукнув це дивне слово повним голосом, як гукають, наприклад, «пожежа!» І це справило на скіфів неймовірне враження. На полі запанувала тривожна тиша, яку ніхто, навіть старий віщун, не наважувався порушити.

— Що ж означає це страшне для них слово? — запитав Іван Семенович у археолога. Той знизав плечима:

— Трудно сказати... По-грецьки слово «кіно» означає — собака. Може, і тут це зв'язано з собакою. А можливо — щось на зразок «табу». Знаєте, таке особливе слово, що означає — заборона, священна релігійна заборона торкатися до чогось... Це єдине, що я можу припустити.

Тим часом помічники віщуна вже знову сховалися за жертovníк. Ніякі закляття ста-

рого чудодія не могли тепер, очевидно, вплинути на них.

Артем, зовні цілком спокійний, погладив Діану по спині:

— Ну, поскіночко, що будемо робити далі? Старий, здається, зазнав поразки. Як би нам з тобою її закріпити, ти не знаєш?

Юнак майже зовсім опанував себе: безпосередня небезпека минула. Поки що можна було нічого не боятися. Адже остаточно з'ясувалося, що боксер завдає скіфам неймовірного, хоча й незрозумілого страху. Артем невимушено і лагідно гладив Діану рукою, чуючи, як з-за жертovníка долинали до нього збуджені голоси скіфів. Мабуть, з погляду помічників віщуна це також був страшний вчинок — гладити жахливу поскіну! Таким самим невимушеним жестом Артем вийняв з кишені цигарку, розім'яв її між пальцями:

— За цими забобонами та боротьбою з ними навіть немає часу покурити. Правда, Діано?

Іван Семенович усміхнувся: мабуть, він уявив щось смішне. І підштовхнув ліктем Дмитра Борисовича, який здивовано озирнувся, не бачачи нічого смішного.

Артем вклав цигарку в рот, запалив її. Потім з насолодою затягнувся, випустив хмарку диму:

— А приємно-таки покурити після напруження!

Нечувана досі тиша впала на жовто-рожеве поле. Натовп завмер. Жодного слова, жодного руху! Навіть сам старий вождь здивовано відкрив рот і дивився, як Артем зотя-

гувався і випускав з рота дим. Жертовник майже згас, над ним підіймався ледве помітний прозорий димок. І поруч з ним Артем димів так, наче забрав у себе весь той дим, що до того підіймався з жертовника. Ось юнак ще раз широкою цівкою пустив дим.

— Чого це вони всі так притихли, Діано? Не бачили ніколи, як курять, чи що?

Потроху в натовпі загомоніли. Скіфи збуджено вказували на юнака біля жертовника, на дим, що його він випускав з рота, схвильовано жестикулювали. Мабуть, це видовище було найдивовижнішим з усього, що їм довелося сьогодні побачити. Помічники віщуна давно вже тихенько відступили від жертовника і змішалися з юрбою: очевидно, вони вважали, що краще бути подалі від страхітливого молодого чужинця, який не тільки нічого не боїться — навіть страшних заклять старого віщуна! — а й сам ще творить небачені й нечувані дива. Та й старий віщун поступово одійшов убік: йому також, мабуть, не доводилося бачити нічого подібного.

Нарешті Артем кинув докурену цигарку, притоптав її і наказав полоненим:

— Та йдіть ви вже до своїх! Вистава закінчилась!

Він підштовхнув для виразності полонених до їхнього гурту. Боязко відступаючи, не наслідуючись повернутися до юнака спиною, врятовані люди задкували до своїх. Артем співчутливо похитав головою:

— Ач, які залякані, бідолахи!

Він повернувся і рушив до товаришів.

Діана бігла поряд з ним. І там, де прохо-

див юнак, стихало гудіння натовпу, люди з повагою й страхом дивилися на нього, заглядали йому в рот: а чи не з'явиться звідти ще загадковий дим?..

— От яка вийшла історія,— сказав Артем, наблизившись до товаришів. Він старався приховати своє збентеження, яке дедалі більше охоплювало його. Адже він не виконав прямого наказу Івана Семеновича, кинувся до жертovníка, знову поставив під загрозу всіх.— Іване Семеновичу, слово честі, не міг я витримати... — В голосі його дзвеніли нотки непевності, наче він просив пробачення...

— Гаразд, гаразд, Артеме. Про все поговоримо потім. Побачимо, що буде далі,— відповів несподівано мирно геолог.

Що таке? Очі Ліди були вогкі, вона мало не плакала. От диво!

— Я так хвилювалася за тебе, Артемчику,— проговорила вона.

Дивно, але Артем не знайшов, що відповісти дівчині. Він тільки схопив маленьку руку Ліди і палко стиснув її. А його другу руку тим часом узяв Дмитро Борисович.

— Юначе,— сказав він, тиснучи Артемові руку,— юначе! Ви — справжня людина! Я... я вітаю вас! — Його борідка тремтіла.

Тепер Артем остаточно зникнув. Та що ж він зробив такого, щоб усі говорили про це, та ще й хвилювалися? Іван Семенович не сердиться, не лає його,— і це вже дуже добре...

— Товариші, увага! — почувся голос геолога.— Старий вождь говорить щось про нас.

Справді, старий вождь віддавав наказ, вка-

зуючи на чужинців. Потім він помахом руки владно покликав до себе головного віщуна. Той неохоче наблизився, незадоволений, лютий, хоч і намагався приховати свою лють. Розмова була недовга. Вождь владно і суворо говорив, а віщун слухав його з дедалі більшим незадоволенням. Він навіть спробував раз заперечити вождеві. І той враз підвищив голос, в якому наче задзвенів метал. Віщун покірно схилив голову. Тільки швидко бігали його маленькі хитрі очі та кулаки стискалися в безсилій люті.

— Який же він противний,— стиха сказала Ліда.

Артем дивився не на віщуна. Той самий кривобокий молодий чоловік, що виходив свого часу зустрічати старого вождя, не зводив погляду з Ліди. Це не подобалося Артемові. Кривобокий немовби відчув, що на нього хтось дивиться. Він хутко зиркнув убік, помітив підозріливий погляд Артема і одразу відвернувся. Артем бачив його очі лише одну мить, але й цього було досить, щоб помітити ворожість, з якою кривобокий зиркнув на нього.

«Хто це такий? — замислився Артем.— Не проста людина, бо одягнений дуже багато... Он скільки на його одязі блискучих золотих бляшок... І тримається впевненіше за інших... звісно, коли на нього не дивиться старий вождь!»

Тим часом розмова вождя і віщуна закінчилася. Віщун низько вклонився і одійшов. Артем уважно стежив за ним: щось дуже не подобалося юнакові в тому старому з хитрим

і лютим обличчям... Проходячи мимо кривобокого, старий вішун ледве помітно хитнув головою. А кривобокий відповів йому таким самим хутким поглядом, після чого знову покірно опустив очі.

— Еге, тут щось не так! — зауважив Артем.— До цього треба придивитися...

Проте сказати правду, він тут-таки й забув про побачене. Бо до старого вождя підійшов ще один скіф — у скромному одязі, з єдиним золотим значком на шкіряному шоломі. За ним стояв чоловік зовсім іншого вигляду — чорнявий і безбородий. Тримався він спокійно і невимушено. Старий вождь звернувся до молодого скіфа з золотим значком на шоломі. Дивно, але його суровий голос одразу якось потеплішав, він говорив дружньо, навіть лагідно. Вислухавши вождя, молодий скіф уклонився і сказав кілька слів своєму безбородому супутникові, після чого обидва підійшли до полонених. Безбородий голосно заговорив з полоненими — як старший, але зовсім не як стороння людина, не як чужий начальник. Він мов заспокоював їх.

І саме тут трапилася дуже несподівана і важлива подія.

— Товариші, я... я, здається мені, дещо розумію з його слів, цього чорнявого чоловіка... — схвильовано мовив Дмитро Борисович. Всі здивовано озирнулися на нього.— Так, так, безумовно, розумію! Не все, певна річ, але... це така сама мішана стародавня грецька мова, якою був списаний знайдений нами в скриньці пергамент!..

— Розумієте? Що ж він каже?

— Так, так, не заважайте! Він говорить, що полоненим дарують за їхню втечу...

— Яку втечу? Хіба вони втікали?

— Та не заважайте! Їм прощають за втечу, і вони зможуть знову працювати, як і раніше... ох, шкода, не все розумію! Він утішає їх... зараз, зараз!.. Це ж надзвичайно, ми тепер можемо з ними порозумітися! Далі він говорить, що...

Втім, далі слухати Дмитрові Борисовичу не пощастило, бо старий вождь звернувся уже безпосередньо до мандрівників. Він, правда, не говорив нічого, але зробив такий красномовний запрошувальний жест, що його не можна було не зрозуміти. Потому вождь ворухнув повід. Його кінь рушив уперед.

— Він запрошує нас іти за ним,— пояснив все ж таки невгамовний Артем.— Підемо, Іване Семеновичу?

— І будемо тримати себе в руках, Артеме, розумієте? — виразно підкреслив геолог.

— Слово честі, Іване Семеновичу!

Оточені вершниками, йшли товариші за старим вождем. Коло озброєних людей драгувало, зв'язувало. І хоч воїни не виявляли ніяких ознак ворожості, все одно це створювало враження неволі.

— А кривобокий іде поруч з нами,— зауважив Артем.— І весь час поглядає на тебе, Лідо. Бачиш?

— Отой он? Спасибі, Артемчику, не радував. Адже він такий противний!

— А ти йому, навпаки, мабуть, дуже сподобалася. Бач, очей не зводить!

— Та кинь ти! І не кажи більше нічого про це, бо мені, як подивлюся на нього, прямо страшно стає. Такий огидний, слизький якийсь!..

Проте через півхвилини Ліда не витримала («отакі всі вони, ті дівчата!» — гірко подумав Артем) і глянула скоса в бік кривобочого молодого скіфа: невже все ще дивиться?.. О, так! Він невідривно дивився на неї, він ще й посміхався дівчині! Навіть сама його усмішка була якась крива, наче він усміхався тільки однією стороною обличчя!

— Артеме! Ти не знаєш, хто він такий?

— Ні. І не хочу знати,— похмуро відповів юнак.

— Зачекай, Артемчику. Я серйозно.

— І я не менш серйозно.

— Та зажди! Мені здається, що він... ну, що він ніби родич старого вождя.

— Звідки ти взяла таке? Завжди щось вимудровуєш!

— Ну поглянь сам, Артемчику! Адже він дуже схожий на нього, тільки той симпатичний... а цей бридкий.

— Хм... придивлюсь, придивлюсь згодом. Зараз незручно.

З обох боків Артема і товаришів їхали мовчазні вершники з суворими бородатими обличчями. Вони тримали довгі списи з металевими зображеннями якихось фантастичних тварин і птахів, урочисто схиляючи їх над головою вождя. В кількох варіантах на списах повторювалися зображення драконів і великих птахів з розгорнутими крилами і роз-

пущеними широкими хвостами. Химерні дракони зображені були то спокійними, мов задумливими, то такими, що жерли свою здобич, шматуючи її іклами, потворні, люті, з короткими пиками.

«Це неначе стяги у них, ці самі птахи й дракони»,— подумав Артем. Він уже хотів подивитися на щось інше, але в його свідомості ворухнулося щось невиразне, дратуюче. Так буває іноді з людиною: підсвідомо вона щось помітила, відзначила, проте, що саме,— вона ще не знає точно, не зрозуміла. Але це відзначене заважає, дратує, мов наполегливо вимагає помітити його остаточно, усвідомити до кінця. Чи одне якесь з тих зображень, чи всі вони разом,— але щось тут дратувало Артема, навіть, як це не дивно, нагадувало чиїсь знайомі риси. Але що саме — він не міг збагнути...

— Дивись, Артемчику, Діана знову налякала їх! — голосно розсміялася Ліда.

— Де?

— Он, попереду нас!

Справді, два вершники ледве стримали коней, що стали дибки.

Раптом Артем ударив себе по лобі:

— Товариші! Іване Семеновичу! Ось воно що! Я знаю, нарешті, зрозумів!

— Що ви знаєте?

— Що ти зрозумів, Артемчику?

— Знаю, що саме означає слово «поскіна»! І зрозумів, чому всі вони так бояться нашої Діани!

— Чому?

— Тому, що вона, як дві краплі води,

схожа на їхніх драконів! І слово це означає — дракон!

— Та який дракон! І звідки ви це знаєте?

— Подивіться на оті металеві зображення на списках!

— Ой, і правда! Артемчику, ти молодець!

Артем мав рацію. Можна було подумати, що невідомі майстри, творці металевих зображень на списках, мали на увазі саме собаку-боксеру, відливаючи своїх драконів. Така ж сама коротка морда, такі самі ікла! Ось чому скіфи боялися Діани! Вона, очевидно, була для них живим втіленням священного дракона! І тому жоден з них навіть не насмілювався підійти до собаки, не те, щоб торкнутися її, або, боронь боже, чимсь прогнвити!..

— Знову правильно, юначе,— радісно сказав Дмитро Борисович.— Ви таки дійсно спостережливі! І весь час доводите це нам — і вдома, і в печері, і тут... Дракон... дракон... от цікаво! Пос-кіна... якщо вважати, що це грецькі слова, то в перекладі воно буде означати — така собака... хм... справді, наче це грецький вираз. Виходить, маємо ще один доказ взаємовпливів скіфів і греків... хм... історія знає і грецькі впливи на скіфів, і скіфські на греків, бо ж це був обопільний процес... і тоді, значить...

Археолог, захопившись своїми думками і зіставленнями, довго ще бурмотів щось собі під ніс, але Артем уже не слухав його. Він сяяв від задоволення. Розгадано загадку, розум звільнився від дратуючої неясності, тепер усе стало на місце. Проте — чи все?..

Тим часом вони наблизилися до великого намету, значно більшого за усі інші. Стояв він осторонь. На його верхівці на жердині височіло чимале металеве зображення птаха з широкими крилами. Відкинуті в сторони повстини, що утворювали вхід, були пофарбовані в червоний колір.

— Мабуть, резиденція старого вождя,— мовив археолог зацікавлено.— Так і є!

Вождь за допомогою молодого воїна спішився. Але перед тим як увійти в намет, він ще раз широким вітальним жестом запросив чужинців іти за собою. І тільки потому зник у наметі. Слідом за ним увійшли його супутники. Залишився тільки кривобокий молодий скіф. Він і собі уклонився чужинцям, чемно схиливши голову, і поважно сказав щось. Роблячи це, він скоса глянув на Ліду. По його обличчю пробігла ледве помітна усмішка, така швидка, що її не помітив ніхто, крім Артема.

— Не подобається він мені,— сказав тихо юнак.

— Мені теж,— відповіла Ліда.

— І все ж таки треба заходити. Правду сказати, мені кортить глянути своїми очима, що тут є всередині, в цьому великому наметі,— відгукнувся Дмитро Борисович.— Тільки подумати, товариші, ми познайомимося зараз з побутом стародавніх скіфів! Таке може хіба приснитися!

— Та, може, ми й справді спимо, Дмитре Борисовичу? — розсміявся Іван Семенович.— Як інакше пояснити цю чортівню, що відбувається з нами?..

— Не знаю,— сухо відказав археолог.— Можу лише сказати, що я радий був би так спати якнайдовше, щоб встигнути тут побачити якомога більше, ось що!

Іван Семенович лукаво подивився на Ліду й Артема і безнадійно махнув рукою: хіба ж з Дмитром Борисовичем можна сперечатися, якщо йдеться про стародавніх скіфів?..

Вони по одному увійшли до намету.

Велике, округле й високе конусоподібне приміщення — ось який був усередині намет скіфського вождя. Світло проникало в намет крізь великий отвір угорі. Вся підлога була застелена товстими кольоровими килимами. Вздовж стін на килимах лежали невеличкі м'які подушки. Такі ж подушки лежали й на двох великих скринях, оббитих бронзовими бляхами і широкими шпугами.

Вождь уже сидів, відпочиваючи, на м'якому килимі. Без свого золотого високого шолома він не здавався вже таким суворим, як раніше. А може — суворість його зникла ще й тому, що тепер він посміхався, його жести були легкі і позбавлені тієї урочистості й підкресленої поважності, які були притаманні йому, коли він сидів на коні на чолі своєї дружини.

Біля вождя стояв молодий скіф з маленькою кучерявою борідкою. Це був той самий чоловік з єдиним золотим значком на шкіряному шоломі, з яким вождь лагідно розмовляв раніше. Що ж, Артем одразу відчув, що він цілком поділяє симпатії старого вождя до цього чоловіка. Молоде, енергійне його обличчя з маленькими темними вусами і борідкою, ясні очі й високий лоб — все це привертало до нього симпатії. Артем навіть непомітно глянув на Ліду: а як ставиться вона до цього нового знайомця? Але Ліда була зайнята своїми особистими справами.

Побачивши на жердині, яка стояла посеред намету і виходила в отвір угорі, невеличку блискучу бронзову пластинку з оздобами, Ліда одразу ж таки, раніше за всіх, зрозуміла призначення цієї речі. Пластинка з відшліфованої бронзи заміняла скіфам дзеркало. це було ясно! І Ліда, стоячи перед ним, уже поправляла свої кучері.

— Та гарна, гарна й так, — насмішкувато мовив Артем. — Невже ти не певна цього?

Ліда була спалахнула, та старий вождь

помітив і собі, як милувалася вона перед бронзовим дзеркалом. Він засміявся і сказав кілька слів до молодого скіфа. Тоді Ліда остаточно зніяковіла і відійшла вбік, ближче до своїх.

Старий вождь, так само доброзичливо посміхаючись, запросив гостей сідати на килим. Вони охоче посідали без зайвих церемоній, бо втома таки дійсно давалася їм винаги після всіх пригод цього надзвичайного дня.

— Добре, хоч відпочинемо трохи,— сказав задоволено Іван Семенович, влаштовуючись зручніше.— Але як же ми порозуміємось? На мигах дуже незручно. Дмитре Борисовичу, ви б спробували вашою грецькою, га?

— Та я майже забув її...

— А ви спробуйте. Це ж нам може стати в пригоді.

Дмитро Борисович погодився. Насилу підшуковуючи слова, він повільно вимовив першу фразу. І хоч вона була, з його погляду, страшенно кострубата,— старий вождь і молодий скіф з подиву широко розкрили очі. Вони нахилилися до археолога і напружено слухали. Дмитро Борисович повторив свою фразу. Очі молодого скіфа радісно блиснули.

— Розуміють! — вигукнув переможно Артем.

Молодий скіф уже відповідав археологові. Дмитро Борисович сказав ще щось — і розмова почалась. Була вона не дуже легкою, переривалася великими паузами, коли, замість слів, яких явно бракувало, Дмитрові Борисовичу доводилося пояснювати свою думку

жестами, але то була все ж таки вже справжня розмова! Через кілька хвилин археолог, витираючи з лоба рясний піт, сповістив:

— Старого вождя звать Сколот. Цього приємного молодого чоловіка — Варкан. І вони обидва дуже нам симпатизують і цікавляться нами.

Почувши свої імена чужою мовою, обидва скіфи по черзі схвально кивнули головами. Потім вождь плеснув у долоні. Через півхвилини служники внесли велику бронзову чашу і кілька маленьких. Вождь урочисто вказав на принесену чашу, запрошуючи гостей.

— Запрошує пити,— сказав Дмитро Борисович.— Цікаво, що ж там таке, у тій бронзовій чаші? Невже...

Він спинився, наче побоюючись сказати щось зайве, але не відводячи зацікавлених очей від чаші.

— Напевне, вино! — висловив думку Артем. — Чим-бо ще можна частувати гостей?

І знову юнак мав рацію. В чаші було вино, солодкувате й густе, міцне і запашне, хоча й не звичного червоного або золотавого кольору, а наче змішане з кефіром чи ряжанкою.

Дмитро Борисович пив це вино по краплині, смакуючи і весь час намагаючись вгадати його походження. Іван Семенович, помітивши його роздуми, впевнено сказав:

— Безумовно одне: це не виноградне вино.

— А хто ж у цьому сумнівається? — жваво відгукнувся Артем.— Де ж це бачено, щоб виноградне вино було такого білуватого кольору?

— Юначе, не заважайте,— грізно відповів археолог.— Я думаю... думаю, що це... так, безумовно, інакше не може бути! Це й є та сама оксюгала...

— Як?

— Оксюгала... і як же неприємно мати справу з молоддю, що не має найменшого уявлення про елементарні історичні й археологічні джерела! Навіть соромно!

— Пробачте, Дмитре Борисовичу,— покірно схилив голову Артем, лукаво зиркнувши на Ліду.

— Я кажу — оксюгала, про яку є згадки в стародавніх істориків. Адже ще Гомер і Гесіод, славні старогрецькі автори, вважали, що, крім м'яса, звичайною їжею стародавніх скіфів було молоко і вироби з нього. Тому, скіфів і називали «молокоїдами», «доярами кобил», ось що.

— Дуже поетично, чи не так? — шепнув Артем Ліді, яка ледве не пирснула зо сміху. Втім, захоплений Дмитро Борисович, не помічаючи нічого, вів далі:

— І я вважаю, що це й є та сама оксюгала, себто своєрідно оброблений і підсолоджений кумис. Такі племена, як оце, що належали до скіфів-кочівників, мали великі табуни коней. Та ми й тут бачили такі табуни, хіба ви не пам'ятаєте, ще з лісу?.. Скіфи-кочівники їли кіньське м'ясо й пили кобиляче молоко. Готували з молока іпаку — такий

сир. І з молока-таки готували свої папої, наприклад, оксюгалу, яку ми, очевидно, і п'ємо зараз.

— Що ж, мені ваша оксюгала подобається, — витер губи долонею Іван Семенович.— Тільки, товариші, прошу не налягати на неї. Невідомо, чи не занадто п'янка вона!..

Знадвору почулися голоси — стурбовані, тривожні. Вождь підвів голову. Молодий скіф Варкан швидко вийшов з намету. Але майже відразу повернувся і щось доповів вождеві. Дмитро Борисович озирнувся на товаришів. Його обличчя враз стало серйозним, брови нахмурилися.

— Варкан каже, що віщун там щось мудрує, — пояснив археолог.— Знову виголошує свої улюблені прокляття. Він, Варкан, піде подивитися. Сколот просить нас не турбуватися.

Товариші обмінялися виразними поглядами. Ця новина не обіцяла нічого приємного. Варкан надів свій шкіряний шолом і вийшов. Артем глянув йому вслід і похитав головою:

— Цікаво б і мені довідатися, в чому тут річ!

І, вибравши слухну хвилинку, коли в його бік не дивився ніхто з товаришів, Артем тихенько вислизнув з намету слідом за Варканом. Як він і сподівався, ніхто не встиг його спинити.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Погрози віщуна. — Перший грім.— Старий віщун вимагає.— Підземна гроза.— В колі списів.— Закляття біля чорного намету.— Чого хоче кривобокий? — Нова поява Варкана.

Варкан скочив на коня, що стояв прив'язаний біля намету, і разом з кількома іншими воїнами поскакав кудись. Дивлячись йому вслід, Артем подумав:

«Мабуть, старий шахрай вигадав щось серйозне. Інакше Варкан не поспішав би так. І все це, мабуть, стосується нас... Проте — що ж мені робити?»

Рішення прийшло зразу. Треба довідатися, що мудрує старий віщун. Хм... Варкан поскакав у тому напрямі, звідки їх привели сюди, до намету вождя. Це було ясно, Артем завжди добре орієнтувався, якщо він хоч раз пройшов по новій, малознайомій місцевості.

«Значить, підемо й собі. Звісно, на коні воно значно швидше й зручніше, але нічого не вдієш, підемо пішки... Втім, як швидко посутеніло! І хмари потемнішали... Вечір, чи що?..»

З-за лісу випливала велика чорна хмара. Вона важко посувалася, повільно облягаючи і без того низький небосхил. Це, мабуть, від неї спадали ті темні сутінки, що справляли враження вечора. Хмара вкривала майже все небо. Жовто-рожевий колір рослин помітно змінився, він набув якогось фіолетового відтінку. Все чисто здавалося дивним, непри-

родним, штучним у цьому загадковому світі. А от здаля пролунав ще загрозливий глухий гуркіт. Що це? Гроза?.. Грім?.. Та хіба може бути гроза під землею?..

Артем прискорив ходу. Він прийшов до висновку, що немає рації витрачати час на дивування: адже він з товаришами встиг побачити і відчув сьогодні, протягом одного неповного дня, стільки несподіваних, дивних, навіть просто неймовірних речей, що й справді краще було сприймати ті речі так, як вони є. Все одно ніяких пояснень не міг дати не тільки він, а навіть і Іван Семенович з Дмитром Борисовичем. Отож треба думати тільки про те, що безпосередньо стосується їх становища зараз. Для всього іншого ще вистачить часу.

Таким чином, перше, що цікавило Артема зараз, було питання: що вигадав старий віщун? В якій мірі це стосувалося його з товаришами? Артем думав про це — і перед його очима мимоволі поставало люте сухе обличчя, пронизливі холодні очі віщуна. Так, це дійсно було огидне обличчя жорстокої людини, хижака, який не задумується ані на хвилину, не вагаючись, може знищити всякого, хто стане на його шляху, перешкоджатиме здійсненню його планів!

«Чи не це вони?» — подумав раптом Артем і спинився.

За поворотом він побачив велику юрбу, від якої до нього долітали вигуки й загальний гамір. Попереду юрби крутилося кілька вершників, які поступово відступали назад. Юрба здавалося, натискала на них. Вершники ніби-

то намагалися спинити піших людей, вони натягували поводи коней, скеровуючи їх грудьми проти юрби, але роздратований чимось на товп уперто відштовхував їх і крок за кроком посувався вперед. Ось злякані коні звилися дибки. Один з вершників ледве втримався на коні, так несподівано й раптово звився той.

«Та чи не Варкан це з його воїнами?» — подумав Артем.

Вершники відступали. І тепер стало добре видно: між ними та юрбою метушилася невисока постать людини з піднесеними загрозливо руками. В тій постаті Артем одразу впізнав старого віщуна, який наступав на вершників, кричав, аж захлинався, проголошував грізні прокляття своїм неприємним хрипким голосом. Віщун показував на небо, на велику чорну хмару, яка повзла мало не над самими головами людей;— і шалено вимахував притому руками.

«Напевно, лякає чимсь,— подумав Артем.— От старий крутій!»

Один з вершників, в якому Артем впізнав Варкана, виїхав наперед, наближаючись до віщуна. Але решта воїнів не підтримала його, Варкан залишився один. Віщун використав цю мить, підняв вище руки і несамовито вигукнув щось. Мов виконуючи його заклик, передні з юрби, загрозливо вигукуючи щось, сунули на Варкана. Ще кілька секунд — і його скинули б з коня. Проте Варкан не розгубився. Швидким рухом він натягнув поводи, кінь раптом стрибнув убік, став дибки, гарцюючи, повернувся — і виніс відважного

молодого скіфа до решти воїнів. Не спиняючись, Варкан крикнув своїм товаришам кілька коротких слів, і вершники помчали від натовпу галопом, поспішаючи, мабуть, до намету Сколота.

Натовп з задоволеним гомоном сунув слідом за вершниками. Попереду біг сам старий віщун, супроводжуваний кількома помічниками,— і лишалося тільки дивуватися, звідки в цієї старої людини бралися міць і запал?.. Але, напевне, саме цим він і впливав на юрбу скіфів, що бігла за ним з загрозливими, воївничими вигуками.

— Е, такі справи мені вже не подобаються,— пробурмотів незадоволено Артем.— Якщо вони помітять мене, тоді несолодко доведеться... і сховатися немає куди...

Так, становище ставало дуже небезпечним, тим більше, що з найближчих наметів уже вибігали інші скіфи, які почули вигуки натовпу. Тепер юнакові вже зовсім не було куди тікати, його могли схопити й ті, що бігли за вершниками, і ті, що виходили з наметів. Саме в цю мить Артем побачив вершників, що порівнялися з ним.

— Варкане! — гукнув він щосили.— Варкане, рятуй!

Молодий скіф побачив його. З його губ зірвався вигук здивування. На скаку він раптово спинив коня, примусивши його стати дибки. За мить кінь був уже біля Артема. Варкан простяг йому руку і спритно допоміг стрибнути на коня позаду себе. А ще через кілька секунд Варкан уже знову мчав галопом, наздоганяючи решту вершників. Артем сидів за

ним на крупі коня, тримаючись обома руками за плечі скіфа. Позаду лунали люті вигуки. Артем озирнувся: величезний натовп сунув слідом за ними. Його, як і раніше, очолював старий віщун з помічниками.

«Чи не по наші це душі?» — майнула в голові юнака неприємна думка, від якої зразу стало моторошно. Що ж, незабаром усе з'ясується... ось уже і червоний намет старого Сколота.

Вершники спинилися. Артем зіскочив з коня і вбіг до намету. Він не міг чекати й хвилинки! Адже якщо дійсно старий віщун підбурює натовп скіфів проти чужинців, треба негайно щось придумувати, якимось захищатися... треба... Але що саме «треба» — Артем, звичайно, не знав. Побачивши запитливі, стривожені обличчя товаришів, він закричав:

— Сюди суне ціла юрба на чолі з тим віщуном! Зараз вони будуть тут!

Він одразу помітив, як зблідла Ліда, як стиснув щелепи Іван Семенович, як трохи підвівся Дмитро Борисович. Старий вождь, звісно, не розумів Артема і тільки запитливо дивився на нього.

— А чого вони хочуть? — спитав Іван Семенович нарешті.

— Не знаю... вони нападали на Варкана... напосідали... і йдуть сюди... дуже розлючені чимсь...

Більше Артем не міг пояснити нічого. Втім, до намету увійшов уже Варкан і почав розповідати, звертаючись разом і до Сколота, і до Дмитра Борисовича. Обличчя старого вождя насупилося.

— Що він говорить? — спитав Іван Семенович археолога.

— Не розумію... мабуть, він забув, що я не знаю скіфської мови... щось дуже серйозне, здається мені...

Раптом перебивши Варкана, Сколот узяв з килима свій шолом. Рука його лягла на золоту рукоятку важкого меча. Але він не підвівся, а лишився сидіти, тільки показавши Варкану рукою на гостей.

Варкан зрозумів. Він повернувся до Дмитра Борисовича і знову заговорив — тепер уже грецькою мовою. Археолог уважно слухав його, пощипуючи стурбовано борідку.

— Ну, що ж він розповідає? — нетерпляче спитав ще раз Іван Семенович.

— Він говорить, що віщун підбуриє скіфів вимагати від Сколота, щоб той віддав нас віщунам... І вони йдуть сюди з такою вимогою. Віщун загрожує скіфам небесною карою, лякає їх грозою, що насувається, блискавками... і камінням, що падатиме з неба і вбиватиме скіфів за непослух священному головному віщуну. Каже, що боги вже гніваються на скіфів, бо Сколот не дав нас у жертву...

Артем зрозумів хитрий хід віщуна: старий використав наближення грози, яка, мабуть, була тут рідкісним явищем.

— І правда, Іване Семеновичу,— мовив він,— я бачив сам: насувається гроза. Все небо... чи не небо, а щось інше, все одно,— облягли чорні хмари. Ось той старий віщун і користується з цього, щоб налякати скіфів.

Іван Семенович усе ще мовчав, міркуючи. Заговорив археолог:

— Варкан твердить, що скіфи й справді налякані. Вони бояться, що з неба падатиме каміння. Не знаю, історичні джерела ніби вказували, що скіфи взагалі не бояться грози... А тут... — Дмитро Борисович розвів руками.

Іван Семенович знизав плечима:

— Історичні джерела мали свої підстави, а тутешні умови — мабуть, свої. Оте саме каміння, про яке сказав Варкан, що воно може падати з неба,— хіба воно не є приводом боятися грози?

Ліда здивовано глянула на геолога:

— Яке каміння? Хіба під час грози може падати каміння?

— Тут може трапитися й таке, Лідо. Якщо зважити, де саме ми з вами зараз перебуваємо. Електричні розряди можуть звалити згори цілі брили каміння... Хіба ви забули, що ми з вами перебуваємо в підземній глибині, у велетенській печері?..

І хоч як це звучало неймовірно, але було все ж таки правдою! Іван Семенович був зараз єдиною людиною, яка весь час не забувала про справжній стан речей. Скіфи скіфами, але, так чи інакше, все це відбувається у величезній печері, де все чисто інше, незвичайне, починаючи від химерної жовто-рожевої рослинності і кінчаючи отією неймовірною грозою під землею з падаючим камінням... Поєднати все це було дуже важко — тим більше, що часу на будь-які міркування все одно не лишалося.

Діана, що досі лежала на килимі, раптом підвелась і підбігла до виходу з намету. Во-

на загрозовито загарчала. Зовні долинули голосні вигуки.

Сколот повільно підвівся. Він, дедалі більше хмурніючи, вийшов з намету. Рука його твердо лежала на золотій рукоятці меча. Слідом за ним вийшов і Варкан, кинувши на чужинців сповнений співчуття погляд, яким він наче запрошував їх не дуже хвилюватися і зберігати бадьорість. Іван Семенович відповів йому виразним помахом руки: мовляв, з нами все гаразд! А тоді промовив до товаришів:

— Ну, що ж, підемо й ми. Тут робити нема чого, друзі!

Вони один за одним виходили з намету. Стиснені щелепи і зсунені брови Івана Семеновича не віщували нічого доброго. Дмитро Борисович рішуче стискав свою кирку. На блідому обличчі Ліди горіли її зеленуваті очі, вона прикусила губу.

— Ти боїшся, Лідо? Запевняю тебе... — почав було Артем.

— Не треба зайвих слів, Артеме,— увірвала його дівчина.— Я готова до всього. Ходімо! — голос її тремтів, але вона трималася твердо, мужня, смілива Ліда!

Збуджений гомін великого натовпу вщух на хвилинку, коли з червоного намету вийшов старий Сколот у супроводі Варкана, оточений іншими воїнами у бойових шкіряних і металевих шоломах. Змовк навіть старий віщун, що стояв попереду юрби. Він запитливо вдивлявся в нахмурене обличчя Сколота, шукаючи в його виразі ознак нерішучості, які б віщу-

вали перемогу намірам хитрого чудодія. Проте на мужньому обличчі старого вождя не можна було прочитати нічого, крім непорушного спокою і впевненості. Віщун стиснув кулаки. Він чекав: його час мусив ще надійти!

І ось натовп загув знову: з намету показалися чужинці. Роздратування, лють, навіть ненависть відчувалася у вигуках юрби, наелектризованої старим віщуном і його помічниками. Без будь-якого поштовху чи заклику з боку віщуна, скіфи почали дуже повільно наближатися до червоного намету.

Раптом вождь поважно ступив крок наперед і щось вигукнув, не знімаючи руки з держака меча. Натовп одразу змовк. Передні навіть трохи подалися назад, відступаючи перед Сколотом, так гнівно виблискували з-під золотого шолома його очі. І жодна людина в натовпі не наслідувалася вимовити хоча б слово.

— Бач, наш Сколот має неабиякий авторитет,— прошепотів Артем Ліді.

Проте дівчина не слухала його. Її увагу знову привернула неприємна постать кривобочого чоловіка, що був схожий на Сколота: невідомо звідки, він з'явився біля мандрівників. Раптом Ліда згадала: адже кривобокий підійшов до намету Сколота разом з ними. Куди ж він подівся потім? Адже пізніше його вже не було в наметі?..

Зараз кривобокий обережно виглядав з-за спини Варкана. Здавалося, він чогось ждав, когось вишукував. Обличчя його було напружене, хитрі очі приплющені, він весь нахилився наперед, опутивши майже до землі

свою ліву руку, що була значно довша за праву. Ліда тихенько вказала на нього Артемові:

— Звідки він узявся? Адже досі його не було...

— Я вже помітив. Він як вісник лиха,— похмуро відповів юнак.

— Не розумію. Що ти хочеш сказати?

— Як з'явиться, обов'язково чекай чогось поганого.

— Та що ти, Артемчику, опам'ятайся! Від такої думки тхне забобонами!

— Як хочеш. Але я кажу цілком серйозно. І охоче переламав би йому кістки, бо...

— Ой Артемчику!

Знову пролунав голос Сколота. Старий вождь немов запитував натовп про щось. І вслід за тим несподівано прогуркотів далекий ще грім. Ніби тривожна хвиля прокотилася по натовпу, почавшись десь позаду й закінчившись тут, біля намету. Ця хвиля вихлюпнула наперед старого віщуна: настав його довгожданий час!

З високо піднесеними руками, виразно дивлячись на чорну хмару, віщун повільно йшов до Сколота. Старий вождь не відступив ані на крок. Він стояв нерухомо, чекаючи, лише рука його міцніше стискала рукоятку меча та гострі очі вп'ялися запитливо в постать старого віщуна.

Ліда побачила, як радісно й зловісно блиснули очі кривобокого скіфа. І після цього вони негайно згасли: цей потворний чоловік ніби мав здатність відчувати, що на нього хтось дивиться! Він скоса зиркнув на чужинців і

зразу відвернувся, вдаючи цілковиту байдужість. Ще виразніше почуття огиди охопило Ліду. Це було щось подібне до того, як було з нею, коли вона доторкалася до павука. Все це здавалося дуже дивним: звідки в неї таке почуття? Адже в дівчини не було по суті ніяких справжніх підстав цуратися цієї людини, яка не зробила їй нічого поганого, а навпаки поглядала на неї час від часу досить доброзичливо, навіть зацікавлено. Звідки це? А звідки таке ж саме почуття, якщо не гірше, в Артема? Ні, тут справді щось було не так... Обоє — і Артем, і Ліда — підсвідомо відчували в кривобокому підступного й хитрого ворога...

Не опускаючи рук, старий віщун почав говорити. Голос його лунав загрозливо, він чогось наполегливо вимагав, вказуючи весь час на величезну чорну хмару. Ось він спинився, зробив паузу, як досвідчений промовець чи актор. І в тиші тієї паузи знов пролунав гуркіт грому — тепер уже ближче. Віщун мов тільки цього й чекав. Він раптом закричав не своїм голосом. Він повернувся до натовпу і звертався тепер уже безпосередньо до нього, а не до вождя. Безладні стверджувальні вигуки відповідали йому з усіх кінців.

Старий зробив виразний жест у бік чужинців, мов відбираючи їх у Сколота і віддаючи натовпу. Потім він так само виразно вказав на навислу хмару. Руки його швидко рухалися, він мов ламав ними щось невидиме, руйнував щось, що чинило йому опір,— і на кожен його рух збуджений, знервований натовп відповідав галасом і вигуками.

Сколот все ж таки заперечливо похитав головою. Він простяг руки в сторону мандрівників, мов захищаючи їх від чогось. Але віщун тут-таки зробив ще крок уперед і несамовито вигукнув довге закляття. Чи встиг він закінчити його, чи обірвав зненацька, вибравши слушний момент,— зрозуміти не можна було. Але останні слова того закляття пролунали під яскравим, просто засліплюючим світлом блискавки, яка прорізала темні сутінки. Натовп злякано завмер. Цю неприродну, страхітливу тишу сповнив неймовірно гучний гуркіт грому. Він котився з одного краю небосхилу до другого, він сповнював собою все.

Артем бачив розгублені, злякані обличчя найближчих скіфів. Він бачив, як тремтіли від страху сиві діди, вкрай перелякані блискавкою, громом і закляттями віщуна. Бракувало, мабуть, ще тільки того падаючого з неба каміння, про яке говорив Варкан... А й справді, хіба не могли від такого грому зірватися з стелі велетенської печери кам'яні брили?.. Мимоволі Артем глянув угору. Хмари клубочилися мало не над самою головою. Так, старий віщун вибрав досить слушний момент, щоб захопити в свої руки чужинців, використовуючи грозу, блискавки й грім, яких, очевидно, недаремно так боялися скіфи...

Тим часом голос віщуна залунав ще грізніше. Він махнув руками, і, наче великий чорний птах, хижо рушив уперед, до чужинців. Він ішов, немов навмисно не помічаючи ані Сколота, ані його воїнів, які оточували старого вождя. Слідом за ним сунув переля-

каний, ошалілий натовп. Ліда здригнулася і схопила руку Артема: це було надто страшно!

Сколот зробив рух, щоб захистити, врятувати своїх гостей. Його меч уже був напіввитагнений з піхов. Але водночас з цим до нього схилилися Варкан і інші воїни. Вони вказували вождеві на ооска кенілий натовп, вони умовляли його, стримували... А кривобокий скіф дивився на все це з холодною цікавістю, наче перед ним розігрувалося якесь видовище...

— Захищатися, товариші! — одчайдушно вигукнув Дмитро Борисович, замахуючись киркою на скіфів. Але захищатися було неможливо. За мить десятки рук вчепилися в кирки, єдину зброю мандрівників, і вирвали їх. Артем відчув, як його штовхнули в саму гущу натовпу. Тоді він зробив те єдине, що міг іще зробити.

— Діано! Сюди! До мене! — вигукнув він, вигинаючись, наче в'юн, у руках дужих скіфів, що схопили його.

Щось велике й жовте майнуло в сутінковому повітрі. З лютим гарчанням собака стрибнула поверх людей на допомогу Артемові. Всією своєю вагою вона впала на двох ближчих до юнака скіфів і збила їх з ніг. Ще мить — і Діана вп'ялася гострими зубами в руку скіфа, що тримав її друга. Злякані вигуки залунали з усіх боків:

— Поскіна!.. Поскіна!.. Поскіна!..

А Діана крутилася навколо Артема, вишкіряючи ікла й кидаючись то на одного, то на другого скіфа. Навколо юнака враз утвори-

лося вільне місце. Він став наче центром зачарованого кола, якого скіфи не насмілювалися переступити, бо воно було цілком перекрите блискавичними стрибками страшної собаки, «поскіни», священної для них істоти. І такий Діана нагонила на скіфів страх, що ніхто з них не насмілювався навіть оборонятися. Укушений просто тікав, а його сусіди відступали, штовхаючи один одного. Так, старий віщун прорахувався хоч у цьому, він забув про той страх, який відчували скіфи перед «поскіною»,— можливо, навіть більший, ніж перед грозою і блискавками...

— Добре,— мовив задоволено Артем,— добре. Тепер будемо посуватися до своїх. Діано, сюди, люба моя поскіночко!

Втім, собака й сама поривалася до своїх друзів. Як розумний, сміливий боєць, вона то лякала когось своїми міцними іклами, то кидалася вперед, пробиваючи шлях, то, мов покликана, стрибала назад, чи то остерігаючись наглого нападу ззаду, чи то допомагаючи Артемові не відставати від неї. І знов-таки ніхто з скіфів навіть не пробував чинити опір собаці: священний страх перед «поскіною» був сильніший за все! Дехто з скіфів навіть просто тікав геть з натовпу до свого намету: краще, мовляв, бути подалі від страшного дракона! І замість усіх інших вигуків було чути тільки одне:

— Поскіна!.. Поскіна!..

— Діано! — пролунав дзвінкий, радісний голос Ліди.

— Ми тут, тут уже, Лідо,— озвався Артем. Товариші були, нарешті, знову разом. Чет-

веро людей стояли один біля одного, беззбройні, під захистом лише собаки. Чи надовго це?..

Навколо них щільною стіною зімкнувся натовп розлютованих і збуджених скіфів, озброєних луками, стрілами, списами, мечами. І незважаючи на таку явну перевагу, скіфи не рушили з місця. Так, їх лякала страшна собака; проте — чому вони не вживали зброї? Адже чужинців можна було протягом однієї миті звалити стрілами, випущеними з луків.

Це запитання стояло перед усіма мандрівниками. На нього відповів Дмитро Борисович, паче вгадавши думки інших:

— Мабуть, старий віщун наказав захопити нас живцем...

Іван Семенович кивнув головою: мабуть, так. І зразу ж таки він прийняв рішення, яке підказав йому мимоволі археолог.

— Товариші,— сказав він тоном, який не припускав заперечень.— Тепер давайте не опиратися. Треба скоритися. Віщун може зміни-

ти свої плани й наміри. Досить одного його слова — і скіфи вживуть зброю, списи чи стріли. Тоді вже й Діана нам не допоможе.

— Як, не захищатися? Скоритися?

— Не хвилюйтеся, Артеме. Я знаю, що кажу. Я цілком певний, що зараз старий віщун ще не має наміру вбити нас. У нього якісь інші задуми. Поки що принаймні... Інакше нам уже тепер не довелося б обговорювати це, розумієте?

Артем змовчав. Іван Семенович, певна річ, мав рацію.

— Так от, ми мусимо використати це «поки що». Побачимо, що буде далі. Жодного опору! Це особливо стосується вас, Артеме, хоч і Дмитро Борисович має пам'ятати. Тихо і спокійно!

Ще раз прогуркотів грім. Але на цей раз він був значно слабший. Скіфи стояли навколо чужинців тісним колом, не відходячи від них, але й не наближаючись. Діана насторожено озиралася, видно, не довіряючи ворогам.

— Гаразд, ми не чинитимемо опору,— тихо сказала Ліда.— А що ж буде далі?

Мов у відповідь їй, почувся голос віщуна, який можна було розпізнати серед сотень інших, хрипкий, владний. Втім, сам віщун не показувався.

— Нагадую: спокійно, товариші! — ще раз підкреслив Іван Семенович.

Кільце скіфів трохи звузилося. Вірніше, воно звузилося лише тому, що перший ряд скіфів з одного боку виступив уперед, виставивши перед собою довгі списи. Діана негайно

ошкірилася і спробувала стрибнути на ворогів, але списи спинили її... Скіфи наступали. Ось кінці списів торкнулися мандрівників. Діана намагалася кидатися всюди — і скрізь її спиняли вістря списів, скерованих всередину кола. Але зразу ж таки стало помітно, що в той самий час, коли вістря списів з одного боку невпинно насувалися на групу товаришів, з другого вони відступали, звільняли місце.

Намір скіфів — вірніше, старого віщуна, який керував ними,— був зрозумілий. Вони натискали на полонених з одного боку, примушуючи їх відступати в потрібному напрямі.

— Отож, товариші, скоряємося,— повторив геолог.— Пішли!

За хвилину полонені друзі йшли майже зовсім вільно серед великого кола скіфів. Списи вже не торкалися їх, бо скіфи зрозуміли, що полонені не чинять опору. Діана теж скорилася наказам Івана Семеновича, тим більше, що її друзі йшли спокійно: значить, усе гаразд. І собака так само спокійно ішла поруч з ними. Це зовсім нагадувало б попередню процесію, коли товариші йшли слідом за Сколотом до його намету, якби не вороже коло мовчазних людей навкруги них, що тримали напоготові списи й іншу зброю...

— Проте як це Сколот так легко погодився віддати нас старому віщуну? — раптом збуджено заговорив Артем.— Адже перед тим він говорив, що ми перебуваємо під його захистом. Це ж просто зрада!

— А що йому лишалося робити? — відповіла Ліда.— Ти ж сам бачив, як підбури-

натовп старий віщун. Бачив, як він налякав скіфів?

— Все одно Сколот зобов'язаний був до кінця захищати нас,— уперто наполягав Артем.

— І нічого б не вийшло. Тільки пролилася б зайва кров, а віщун так чи інакше захопив би нас,— заперечувала дівчина.— Хіба ти не бачив, що навіть Варкан умовляв Сколота не чинити опору?

— А, Варкан!.. — зневажливо кинув Артем. Юнак тепер чи не в кожному скіфі бачив ворога.

— Надаремно ти так говориш,— спалахнула Ліда.— Варкан дуже хороше ставиться до нас.

— Невже? — іронічно скривив губи Артем.

— Досить балачок, Артеме. Ви просто роздратовані. Ліда має цілковиту рацію,— суворо втрутився Іван Семенович. Юнак незадоволено змовк: що говорити, коли всі проти нього? Звісно, може, Ліда й має рацію щодо Варкана, хлопець він дуже симпатичний, але... але чому це Ліда так захищає його?..

— Тільки одне для мене неясно й досі,— наче продовжувала Ліда.

— Ач, тільки одне! — не стримався Артем.— Решту вона зрозуміла вже цілком і все з'ясувала собі!

— Артеме! — виразно спинив його Іван Семенович. А Ліда продовжувала, наче й не чула ущипливої репліки юнака:

— Що то за кривобокий, і яка його роль в усьому цьому, ось що я хотіла б знати...

Цього не знав ніхто. Дійсно, роль молодого

неприємного скіфа була загадковою. Так чи інакше, розмова остаточно ущухла.

Вони проходили тим самим шляхом, яким ішли раніше до намету Сколота, тією самою вулицею, створеною з возів і наметів. Ось, випереджаючи натовп, повз них, уже на коні з багатою зброєю, проїхав сам старий вішун. Він з холодною люттю обдивився скорених чужинців. Цей погляд не обіцяв нічого втішного. І подумати тільки, що вони перебувають тепер у цілковитій владі цієї жорстокої і підступної людини!

Далі за натовпом, на бугрі, товариші побачили невелику юрбу людей. Мабуть, це були ті самі полонені, яких сьогодні привели сюди. Проте напевне цього не можна було сказати, бо стояли вони досить далеко.

І знову Артем вдивлявся, як за бугром і за лісом, і далеко за полем підносилися високо вгору круті кам'яні урвища. Немовби вся ця місцевість була оточена високими горами. Гори підіймалися з усіх боків, вони заходили аж у хмари, ховалися серед них. Тепер краєвид зовсім скидався на звичайне міжгір'я, бо в сутінках зникло дивне жовторожеве забарвлення рослинності. Гори, гори, всюди гори... Втім, хіба це гори? Це ж стіни тієї велетенської печери, де опинилися дослідники... печери, де живуть стародавні скіфи... як вони потрапили сюди, ті скіфи? І як дожили до наших часів?.. А над ними, над полем, над возами й наметами — кам'яна стеля печери, схована від ока густими хмарами... Дивно, дивно, навіть не повірив би ніколи, якби не опинився тут сам...

Тим часом процесія наблизилася до чорних наметів, оздоблених незрозумілими химерними малюнками. Були тут і дракони-поскіни, були й птахи і різні звірі. Все це було намальоване грубими рисами на повстяних наметах у безладді, чи не одне на одному.

— Очевидно, всі такі зображення мають релігійне призначення,— зауважив археолог, який майже зовсім заспокоївся. Принаймні зовні в ньому не було помітно і слідів недавнього збудження.

Скіфи спинилися. Біля великого чорного намету стояв старий віщун. Тепер він був зодягнений в довгий червоний плащ, теж прикрашений химерними малюнками звірів і птахів. Віщун стояв в урочистій позі, наче ждав прибуття полонених чужинців.

— Старий шахрай дає нам зрозуміти, який він поважний птах,— пробурмотів Артем.— Ех, не моя тут сила, а то б я йому!..

— Тихше, Артеме. Не забувайте, що ми в його руках,— зауважив Іван Семенович.— Я ж просив вас бути стриманим.

Старий віщун урочисто вигукнув коротке закляття, вказуючи то на намет, то на полонених чужинців. Найближчі скіфи відразу відступили на кілька кроків назад, піби побоюючись торкнутися чужинців та їхньої страшної поскіни. На їхніх обличчях промайнув страх. Справді, віщун тримав у руках цих заляканих людей!

Віщун кінчив закляття. Не дивлячись на чужинців, він одійшов убік. Але тепер наблизилася його дужі помічники. Тримаючи в ру-

ках наготові кинджали, вони вказали полоненим на вхід до намету.

— Очевидно, доведеться заходити туди,— пояснив Дмитро Борисович.— Тут ніякого перекладу не треба. Так, Іване Семеновичу?

— Вибирати нема з чого,— відповів той.

І він перший увійшов у намет, відхиливши шматок повсті, що правив за двері. Ліда йшла останньою. Дівчина дуже втомилася і більше всього на світі їй хотілося відпочити. І вона плекала надію, що, може, хоч зараз їм дадуть спокій, дадуть мирно спочити.

Вона увійшла й подумала: треба прикрити повсть, може. ці люди зрозуміють, що чужинці хочуть залишитися самі. Оглянувшись, Ліда, взялася рукою за повсть. Погляд її мимоволі сковзнув за отвір намету. І те, що вона побачила, змусило її спинитися біля входу і пильніше придивитися, забувши про втому.

Серед натовпу скіфів вона побачила все того ж самого кривобокого, який, очевидно, разом з усіма прийшов сюди. Наблизившись до старого віщуна, він щось говорив йому, поглядаючи на намет. Кривобокий збуджено жестикулював, доводячи щось віщуну. Не розуміючи жодного слова, Ліда все ж таки збагнула: кривобокий вимагав від віщуна, щоб той віддав йому щось з намету. Але віщун не погоджувався, уперто хитаючи головою. Кривобокий наполягав на своєму.

Ця розмова тривала з хвилину. Ліда відчувала, як у неї часто калатає серце. Вона не знала, чого вимагає кривобокий, але їй чомусь здавалося, що йдеться про щось дуже серйозне. Що саме? Чому це так непокоїть її?..

Віщун дедалі уважніше слухав свого співбесідника. І нарешті Ліда побачила, як він, наче погоджуючися, кивнув головою. Обличчя кривобокого скривилося в задоволеній посмішці. Він пильно подивився на віщуна, наче перевіряючи: чи дійсно той погодився? Віщун знову стверджувально кивнув головою.

Тоді кривобокий скіф хутко зиркнув у бік намету. Очі його виблискували, обличчя аж сяяло від задоволення. Його погляд був такий гидкий, що Ліда здригнулася. Йй здалося, що очі кривобокого відшукали її за повстю і спинилися на ній... Дівчина відсахнулася від отвору, ледве втримавшись на ногах.

Далі вона нічого не бачила. Натовп зрушився і закрив від неї і старого віщуна, і його співбесідника, який навіював на неї таку незрозумілу огиду.

— Лідо, чого ви затрималися там? — почувла вона голос Івана Семеновича.— Ідіть сюди, тут є цікаві й важливі новини.

Швидким рухом Ліда повернулася, глянула на товаришів і застигла від здивування. Ні, цього вона ніяк не чекала!

Її товариші, посідавши на килимі, розмовляли з... Варканом, який невідомо звідки взявся в наметі. Молодий скіф напівлежав біля дальнього краю намету так, що вся його постать була вкрита повстю. Видно було тільки його голову в шкіряному шоломі.

— Варкан! — здивовано мовила дівчина, широко відкривши очі. І раптом зашарілася, побачивши, як молодий скіф дружньо посміхається їй, почувши з її вуст своє ім'я.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Власність богів. — Скіфський хліб.— Сколот і Дорбатай.— Дещо з стародавньої історії.— Дорбатай ставить ще вимоги.— Ось хто такий Гартак! — Припущення Івана Семеновича.

— Та йдїть-но сюди, Лїдо! Чи ви злякалися Варкана? — засміявся Іван Семенович.

— Але... як він опиився тут? — усе ще не подолавши нїяковїсть, спитала дівчина.

— Це все зараз пояснить нам Дмитро Борисович. На жаль, він, як ви знаєте, єдиний серед нас, що може порозумітися з Варканом. Дмитре Борисовичу, ми чекаємо!

У напівтемному наметі, куди присмеркове світло проникало лише крізь круглий отвір угорі, точилася своєрїдна розмова. Четверо людей могли порозумітися з п'ятою людиною тїльки за допомогою одного Дмитра Борисовича. Артемові було доручено стежити за входом до намету. Це було перше, чого зажадав по своїй появі Варкан. Він лежав на долівці, майже цілком закритий повстю. В разі тривоги він міг накрити й голову — і таким чином залишитися непоміченим для скїфів, якщо вони увійшли б до намету.

Варкан тихо й швидко розповідав. Зрїдка Дмитро Борисович спиняв його і просив повторити чи пояснити те, чого йому не вдавалося зрозуміти одразу. Кожні дві-три хвилини Дмитро Борисович перекладав товаришам чергову частину розповіді Варкана. Поспішаючи, він ковтав слова й допомагав собі жес-

тами своїх рухливих рук. Потім знову слухав Варкана — і знову перекладав.

— Сколот, бачте, тоді нічого не міг зробити,— говорив Дмитро Борисович, перекладаючи.— Віщунові, як ми й самі зрозуміли, вдалося скористатися з наближення грози, він налякав скіфів тим, що боги кидатимуть з-за хмар каміння... тут іноді трапляється таке...

— Цілком зрозуміло,— зауважив геолог.

— Тому скіфи й пішли за віщуном, почали вимагати, щоб Сколот віддав нас йому. А тут іще почався грім... Сколот примушений був поступитися, бо побоювався, що між прихильниками віщуна та його дружиною почнеться бійка. І тепер ми в руках старого віщуна, який наклав на нас закляття. Ніхто не сміє наближатися до нас, крім його самого і його помічників. Своєрідне «табу». Ми — власність богів. А оскільки ми з вами дуже не до душі старому віщуну, то, як каже Варкан, нас, пробачте на слові, можуть віддати в жертву тим богам...

— Заявляю категоричний протест! — вигукнув обурено Артем.— Цього не може бути!

— Я теж так вважаю. Але подібну можливість слід все ж таки враховувати. Адже Варкан каже, що старий віщун — дуже хитра і підступна людина. Втім, з цього виникає водночас, що віщун може й використати нас у своїх інтересах. Скіфи, бачте, вважають, що ми також віщуні й чудодії. Зокрема це стосується Артема.

— Ого, я такий, я можу! — голосом, сповненим власної гідності, озвався юнак.

— Так, Варкан каже, Артеме, що ви справили на скіфів дуже сильне враження. А тут ще Діана, наша «поскіна».. Одне слово, Варкан запевняє, що вся ця гра тільки починається. Головне полягає в тому, щоб скіфи заспокоїлися, тоді буде легше, бо зараз вони надто залякані старим віщуном... Ага, ось про що ще треба спитати!

Дмитро Борисович звернувся до Варкана, старанно підшукуючи слова. Втім, помітно було, що йому тепер стало уже значно легше розмовляти. Варкан уважно слухав його, схиливши голову.

— І ще спитайте, Дмитре Борисовичу, хто отой кривобокий, що весь час солодко поглядає на Ліду,— попросив Артем, який усе ще сидів біля входу на своєму посту.

— Гаразд.

Вислухавши археолога, Варкан почав розповідати. Очевидно, він розповідав про дуже складні речі, бо Дмитрові Борисовичу доводилося раз у раз перепитувати.

Раптом Артем гучно кахикнув і швидко озирнувся на товаришів, подавши рукою сигнал перестороги. Варкан блискавично зник під повстю, а Іван Семенович навіть сперся на ту повсть, удаючи, ніби відпочиває.

Двоє дужих скіфів, озброєних кинджалами, увійшли до намету. Вони несли дерев'яні блюда з великими шматками вареного м'яса. Зверху на м'ясі лежав хліб. Слідом за ними увійшов третій скіф — з череп'яним глеком. Мовчки вони поставили все це на долівку, не наближаючись до полонених, і так само мовчки вийшли.

Артем іще дивився їм услід, як почув збуджений голос археолога:

— Скіфський хліб! Товариші, тепер не можна сперечатися: скіфи пекли саме хліб, а не якісь коржі!

Він кинувся до їжі, схопив хліб і почав пильно розглядати його. Він одламав шматок, понюхав його, покуштував, схиляючи голову і прицмокуючи. Можна було подумати, що в руках у нього не звичайний чорний хліб, та ще й з кислуватим запахом, а якісь надзвичайні ласощі!

— Справжній хліб,— бурмотів він, наче забувши про все інше: і про небезпечне становище, і про розповідь Варкана.— На дріжджах, мабуть, не солодкий. Цікаво, як вони печуть його... обов'язково треба буде розпитати докладно...

— А що ж тут розпитувати? Замішують тісто, виліплюють паляниці, ставлять у піч та й печуть. Звісно, газового підігріву й електромашин для замішування тіста в них ще немає,— легковажно кинув Артем.

— І зовсім недотепно, юначе. Ви не розумієте, як це важливо для науки. Адже це може пролити світло й на...

— Дмитре Борисовичу, може, ми поки що відкладемо справу з хлібом? — перебив його геолог.— Адже ви й досі не переклали нам останню розповідь Варкана.

— Варкана?.. — Археолог здивовано озирнувся.— Ах, так, так, пробачте! Правильно, Іване Семеновичу, я зовсім забув. Це ж так важливо — скіфський хліб! Справжній скіфський хліб! Пробачте, забув...

Варкан, що встиг уже скинути повсть з голови, з цікавістю дивився й собі на дивну з його погляду поведінку Дмитра Борисовича. Він, посміхаючись, вимовив кілька слів. І ці слова остаточно збентежили археолога. Він заперечливо похитав головою, рішуче поправив окуляри і заговорив:

— Справа в тому, товариші... Артеме, Варкан, між іншим, просить вас не забувати про ваші обов'язки біля входу! Так от, справа в тому, що, як каже Варкан, отой кривобокий, що цікавить вас,— син Сколота!

— Що? — вихопився загальний вигук здивування.

— Так, син Сколота, і зветься він — Гартак. Він з дитинства нездужав, народився калікою і тому не може бути мисливцем, не може бути й воїном, як усі скіфи знатного походження. Мабуть, через своє каліцтво Гартак зріс дуже недоброю людиною, він заздрить усім, хто чимсь відзначається. Він побоюється, що після смерті Сколота йому не доведеться стати вождем через оті його фізичні вади. Бо скіфи звикли до того, що їх вождь завжди відзначається відвагою, сміливістю і великою силою. Та й сам Сколот не любить Гартака,— головне тому, що його син дуже зблизився з Дорбатаєм, отим старим віщунном...

—Що й казати, симпатичні приятелі. Як кажуть, обоє рябє,— іронічно зауважив Артем.

— А між Сколотом і Дорбатаєм, у свою чергу, давні погані взаємини. Вони — брати по батькові. І Дорбатай ніколи не міг поми-

ритися з тим, що вождем став Сколот, а не він. І вже давно, майже з самого юнацтва, Дорбатай заходився впливати на скіфів з іншого боку. Він став головним віщуном, представником грізних богів, і зосередив у своїх руках неабияку владу над легковірними простими скіфами...

— В чому ми й встигли вже переконатися!

— Дійсно, встигли. Отож, Дорбатай став головним віщуном і набув дуже великого впливу на скіфів, залякуючи їх весь час грізними богами. Він завів собі помічників, молодших віщунів, створив цілу віщунську касту, якщо можна так висловитися. А навколо вождя Сколота скупчилися воїни, мисливці тощо. І між цими двома таборами точиться велика ворожнеча... ну, висловлюючись по-нашому, по-радянському, я сказав би, що тут два угруповання знатних і багатих скіфів борються між собою за владу, за право самостійно і без перешкод пригноблювати простих трудящих скіфів... а хто з них кращий, я навіть і не наважився б сказати!

— Хм... справді, досить складна механіка,— мовив задумливо Іван Семенович.

— А чому ж тоді Сколот поставився до нас краще, захищав нас від того Дорбатая?— спитала спантеличена Ліда, в уяві якої Сколот встиг уже набути симпатичних, дружніх рис — на противагу лютому, підступному Дорбатаєві.

Дмитро Борисович знизав плечима:

— Я думаю, що Сколотові хотілося б використати нас у своїх власних цілях так само, як Дорбатаєві — для своїх. Адже з

самого початку сталося так, що ми, завдяки палкому серцеві Артема, виступили саме проти Дорбатая... і тому, зрозуміло, це було на руку Сколотові. От вождь і схотів, щоб ми й далі були під його орудою. Дорбатай з свого боку одразу зрозумів, як це буде йому некорисно, і вирішив, у свою чергу, захопити нас... ну, оволодіти нами, як знаряддям... що йому і вдалося, як бачите.

— Так,— озвався Артем,— так... виходить, ми й справді перетворилися на якесь знаряддя, що ним хочуть заволодіти обидва угруповання, як ви висловилися, Дмитре Борисовичу. Ну, а коли я не бажаю бути таким знаряддям і не погоджуся стати ним, тоді що?

— Не лише ви, Артеме, а й ніхто з нас, напевне, не хоче такого,— відповів йому замість археолога Іван Семенович.— Втім, самого бажання тут замало. Бачите, ми нічого не можемо зробити, доки нас отак триматимуть під вартою. Значить, перша наша мета— звільнитися. Ясно?

— Аякже!

— І для цього треба використати всі засоби. Дмитре Борисовичу, мені неясно ось що. Яка ж тут, у всій цій каші, роль самого Варкана? Він представник Сколота, чи що? Адже, крім усього іншого, нам треба вирішити, як надалі поводитися — вільним чи полоненим все одно. Не личить-бо нам, радянським ученим і студентам, пасивно чекати, якій саме групі — Сколота чи Дорбатая — удасться остаточно використати нас для зміцнення своєї влади!

— Правильно, Іване Семеновичу! — палко ствердив Артем.

— Щодо цього, то Варкан каже, що він опинився тут і за дорученням Сколота, і з своїх власних міркувань,— пояснив археолог, переговоривши з молодим скіфом.

— Цебто? З яких власних міркувань? Чи не йдеться ще про якийсь угруповання, вже третє? — здивувався Іван Семенович.

— Тут знову складна картина,— відповів Дмитро Борисович, в роздумі пощипуючи борідку.— Бачте, сила й міць Сколота — в його бойовій дружині, так само, як сила Дорбатая,—в його численних віщунах. Дружина Сколота складається з різних людей. Є в ній чимало молодих знатних скіфів, але є чимало й такої молоді, що встигла уславитися особистою хоробрістю. Сколот, зацікавлений в тому, щоб його дружина була дуже міцною, охоче приймає до неї таких хоробрих воїнів і мисливців, хоча б вони й не мали знатного походження. Саме такий — Варкан. А що Дорбатай з своїми віщунами дуже визискує скіфів...

— Ви що ж, хочете сказати, що Сколот, навпаки, зацікавлений в тому, щоб не визискувати скіфів, і хоче їх звільнити з-під ярма Дорбатая? — насмішкувато перебив його Іван Семенович.— Тоді це буде, мабуть, перший в історії людства зразок владного багатія, який витирає сльози тим, кого пригноблює, і щиро піклується про їх щасливе життя...

Дмитро Борисович помітно розсердився і ображено відповів:

— Я радив би вам насамперед дослухати, а потім уже робити ваші критичні висновки.

для яких немає ніяких підстав. Крім того, якщо ми в такий спосіб будемо говорити, то мені ніколи не пощастить розповісти вам те, що я ледве зрозумів сам..

— Пробачте, Дмитре Борисовичу! Продовжуйте, прошу!

— Тут, я сказав, складна картина. Варкан розповів мені, що великі сутички між двома тутешніми панівними таборами виникали вже не раз. От, наприклад, ми бачили, як привели назад полонених утікачів-рабів. Так це теж має свою історію. Справа в тому, що тут недавно повстали раби проти скіфських багатіїв і старшин. Повстання закінчилося поразкою рабів. Багатії та старшини перемогли. Частина повсталих утекла. Тоді дружина Сколота наздогнала утікачів і повернула їх назад. Ну, ми й натрапили якраз на те повернення дружини з рабами...

— Так,—значуще мовив Іван Семенович.— Справді, складна картина... А, до речі, що то за чорнявий безбородий чоловік, який заспокоював полонених? Пам'ятаєте, Дмитре Борисовичу, той, якого ви вперше зрозуміли?

— Пам'ятаю, аякже! Зараз спитаю.

Археолог знову звернувся до Варкана. Молодий скіф уважно вислухав його і весело посміхнувся. Товаришам довелося деякий час почекати, бо цього разу відповідь Варкана була досить довгою. Але одне слово з тієї розповіді раптом привернуло увагу Івана Семеновича, хоча нічого іншого він, звісно, не зрозумів.

— Зачекайте, зачекайте хвилинку,— перебив він Варкана.— Дмитре Борисовичу, що

то він сказав? Мені здається, що я розчув знайоме ім'я. Ніби я чув його десь... Роніс... Роніс... хм...

— Так, це ім'я, Іване Семеновичу. Саме так звуть того чоловіка, про якого ви запитували. І взагалі те, що розповів мені Варкан, дуже, дуже цікаве!

— А саме?

— Власне, в основному ця історія мені, як археологові, відома почасти і без Варкана. Та не дивуйтеся, зараз усе поясню. Вона стосується взаємовідносин між численними скіфськими племенами та грецькими колоністами, які оселилися на узбережжі Чорного моря й заснували свої укріплені міста — Ольвію та інші. Ви ж чули про Ольвію?.. Та і я вам про неї розповідав. Так от, спочатку як звичайні мирні торговці, а потім як жорстокі визискувачі місцевого населення, грецькі колоністи вкрили своїми факторіями скіфські землі. Хитрі й розумні грецькі купці-багатії проникали все далі й далі на північ, вони підкоряли своєму торговельному впливові деякі скіфські племена, зокрема землеробські. Адже саме скіфський хліб ішов тоді великими партіями в Грецію. Поступово грецькі купці стали мало не хазяями в країні. Вони широко запроваджували рабство, перетворювали вільних скіфів на рабів...

— Справжні імперіалісти й агресори: мало того, що прийшли на чужі землі, так ще й невільникими робили скіфів! — палко вихопилося в нестримного Артема.

— В певній мірі так, Артеме, хоч згадані вами поняття виникли значно пізніше,— по-

яснив Дмитро Борисович.—Що ж, вільні скіфські племена, особливо кочівники, відступали на північ і билися з греками. Це було нелегко, бійки велися з перемінним успіхом. Найчастіше грецьке військо, краще озброєне і більш дисципліноване, розбивало скіфів, забиравало чимало їх у полон і перетворювало на рабів. Втім, скіфи й самі нападали на грецькі колонії. Варкан говорить, що його плем'я колись робило наскоки аж на Ольвію. Але найчастіше ті наскоки не мали великого успіху, бо греки побудували міцні укріплення, які було дуже важко взяти приступом. Чимало скіфів гинуло, велику кількість їх забирали в полон, продавали на ринку і перетворювали на рабів у самій Ольвії і в інших грецьких колоніях... Але іноді, в окремих випадках, і скіфам удавалося брати в полон греків. Тоді скіфи також перетворювали полонених греків на своїх рабів...

— Аякже! Як стукне, так і гукне! — знову зауважив Артем, слухаючи археолога з непослабним інтересом

— Можна сказати й так,— погодився Дмитро Борисович.— Тільки скіфи нікуди не продавали своїх рабів, а тримали при собі. Та й траплялися такі випадки досить рідко, бо майже завжди грецьке військо було міцнішим і брало верх у сутичках. Втім, саме так, каже Варкан, було кілька разів з його племенем. Колись, дуже давно, йому пощастило взяти в полон чимало греків. Вони з того часу так і залишилися жити з його племенем, мало чим відрізняючись від звичайних рабів. Все це було дуже давно, і згадки про

той час zostалися тільки в легендах, каже Варкан. Хоч, між нами кажучи, вся ця історія поки що відповідає історичній дійсності... Ну, все одно я розповідаю вам так, як говорить сам Варкан,— і от тепер починається вже те, чого не знає історія... хм...

— Продовжуйте, продовжуйте, Дмитре Борисовичу! Це ж надзвичайно важливо для нас, та й просто цікаво,— сказав Іван Семенович, побачивши, що археолог замислився, поринув у свої думки.

— Варкан каже, що з того самого часу, дуже далекого, його плем'я загубило з невідомих причин шлях до греків — і більше ніколи не зустрічалося з ними, не воювало.

— Цілком зрозуміло, якщо згадати про те, де перебуває це плем'я,— підтвердив геолог.— І він таки нічого не знає про ті причини? Ніяких догадок не має?

— Очевидно, ні. Так от, греків вони більше не бачили, а грецькі невільники в племені залишилися. Довгий час греки-полонені жили серед скіфів. Багато з них породичалося з скіфами. Греки перейняли у скіфів деякі їхні звичаї, а замість них передали скіфам дещо з свого побуту. Історичний взаємовплив, так би мовити,— усміхнувся Дмитро Борисович.— Проте нащадки полонених греків зберегли в якійсь мірі свою мову і деякі ознаки в одязі. Взаємини ж між скіфами й нащадками колись полонених греків зоставалися добрими. Так було, доки не почав діяти Дорбатай.

— І знову той старий шахрай! — вигукнув Артем.

— Так, Дорбатай радикально змінив ста-

новище, що існувало раніше. Він весь час, як я вам казав, намагався збільшити свій вплив на скіфів. І от, спритно використавши релігійні забобони, Дорбатай зумів збудити в скіфів ненависть до греків. Звісно, в цьому Дорбатаєві допомагали не тільки його підручні-віщуни, а й знатні старшини, скіфи-багатії, які зацікавлені були в тому, щоб найбільше визискувати. Та й Сколот, мабуть, нічого не мав проти витівок старого віщуна. А прості скіфи піддалися дуже легко, бо немає ж нічого легшого, як посварити одну групу людей з другою, граючи на релігійних почуттях... Хоч, зрозуміло, прості скіфи не мають від усього того ніякої користі; втім — вони бояться богів і слухаються Дорбатая. А віщун весь час нагадує людям, що греки, мовляв, назавжди прокляті богами, весь час нацьковує скіфів на греків. Он яка хитра робота!

— От тобі й симпатичний Сколот! — з серцем вихопилося в Артема.— Зовні то він симпатичний, а всередині такий самий, як і той Дорбатай!..

— А ви що ж, Артеме, хотіли, щоб він був другом рабів? — посміхнувся Іван Семенович.— Адже він рідний брат Дорбатая... не лише за народженням, а й за всіма іншими ознаками, до речі,— важливішими.

— Але як же самі невільники миряться з таким становищем? — не міг заспокоїтися Артем.— Та я б на їх місці..

— Вони й не миряться, юначе,— заперечив Дмитро Борисович.— Я вже казав, що недавно вони повстали. Але... ви ж знаєте, що з

того вийшло, який був кінець, що його ви бачили на власні очі...

— А чому ж прості скіфи так легко піддаються Дорбатаєві, а не допоможуть рабам? Адже ви самі говорите, що вони не мають відцькування греків ніякої користі. Та й інтереси в них мусять бути однакові — проти Дорбата, проти Сколота, проти багатіїв! Я б їм усе роз'яснив, будьте певні! От спитайте, що про це скаже Варкан! — не вгавав юнак.

Археолог переказав Варканові запитання Артема. Скіф уважно подивився на юнака й нахмурих брови, наче старанно обмірковуючи почуте. Потім, після невеличкої паузи, відповів, дивлячись прямо в очі Артему; Дмитро Борисович переказав це так:

— Він каже, що ви, Артеме, ще багато про що довідаєтеся тут. Колись, згодом, Варкан охоче відповість вам на ваше запитання, але не зараз. А тепер він просить лише сказати вам, що він сам, наприклад, Варкан, має чимало друзів серед греків. Скажімо, той самий Роніс, що зацікавив Івана Семеновича, — один з його кращих приятелів. І з цього Варкан просить вас зробити певні висновки. А там самі побачите...

Тепер замислився Артем. Відповідь Варкана, хоч і дуже коротка й нібито неясна, була насправді багатозначною. Очевидно, молодий скіф не вважав зараз за можливе відповісти Артемові ясніше. Проте й того, що він сказав, було вже досить. Він, Варкан, дружинник Сколота, людина, яка користується симпатіями старого вождя — а це Артем помітив! — в той же час приятелює з греками,

хоча це, мабуть, і небезпечно для нього... Дуже, дуже цікаво...

Всі мовчали. Таку купу нових відомостей треба було добре обміркувати.

Артем озирнувся: чи не час уже зацікавитися їжею,— не так, як цікавився Дмитро Борисович, не з погляду перевірки археологічних даних, а по-справжньому повечеряти? М'ясо пахло дуже приємно, та й скіфський хліб мав зовсім непоганий вигляд. А що в череп'яному глеку було свіже й запашне молоко,— в цьому Артем уже встиг пересвідчитись.

І він узявся до їжі, не забуваючи притому й стежити за входом до намету, як йому було доручено. Він їв з таким апетитом, що, спостерігаючи це, не витримали й товариші. Через хвилину почали їсти всі. Варкан дивився на чужинців і посміхався. Вечеряти він не захотів, хоча Дмитро Борисович і запрошував його.

Аж коли його нові знайомі, поївши м'ясо з хлібом, взялися до молока, Варкан заговорив знову. Дмитро Борисович уважно слухав його.

— Ось що, товариші,— нарешті, сказав археолог.— Варкан каже, що до ранку нам, на його переконання, ніщо не загрожує. Завтра Дорбатай влаштовує велику відправу. Тоді, можливо, він і вирішить щось. Але Сколот має намір відкупити нас у нього. Старий вішун жадібний. Варкан сподівається, що він віддасть нас за якісь коштовності.

— Хіба ж ми крам якийсь, щоб нас продавати й купувати? — спалахнула гнівом Ліда.— І зрештою, хіба, зважаючи на вашу ж

таки розповідь, Дмитре Борисовичу, Сколот не такий самий гнобитель, як і Дорбатай? Звісно, Дорбатай явно вороже ставиться до нас. Але обидва вони однакові... як ти сказав, Артемчику? «Обоє рябоє», так?

— Стривайте, Лідо,— спинив її Іван Семенович.— Нам треба добре вирішити, що робити, а не так спалахувати, як ви. Тут є деякі обставини, що мають, на мою думку, велике значення. Наприклад, те, що сказав Варкан про свої зв'язки з тим... як його? А, Ронісом. Дещо я починаю тут розуміти, друзі мої...

— І я теж,— додав Артем, переможно глянувши на Ліду.

— То й добре,— погодився геолог.— Будемо поки що розуміти з вами вдвох, Артеме. Отож, я гадаю, що нам краще триматися й надалі Сколота... власне, навіть не його, а...

Він не закінчив. Проте його погляд у бік Варкана був досить красномовний. Тільки сам Варкан, не розуміючи, певна річ, жодного слова, чекав. Раптом він здригнувся. Очі його недовірливо і якимось боязко дивилися на Діану, що підвелася з килима і підійшла до Івана Семеновича, нюхаючи повітря.

— Е, товариші, погано! Самі ми понаїдалися, а собака? Всі забули про неї, і я також,— докірливо промовив геолог. Він узяв залишки м'яса і віддав їх Діані. Варкан мовчки, але явно підозріло поглядав на боксера, який спокійно їв. Потім він звернувся до Дмитра Борисовича, вказуючи на Діану. Археолог засміявся.

— Ні, ні, друже! Це — звичайна собі собака. Хороша собака, віддана, розумна, навіть

породиста, але тільки собака. І нічого надзвичайного в ній немає, запевняю тебе! Товариші,— повернувся він до своїх,— от дивіться! Навіть такий розвинений чоловік, як Варкан, і то не може подолати свого страху перед Діаною. Він запитав мене, чи не з'їсть коли-небудь нас самих цей дракон? Він уперто вважає нашу Діану за дракона!

Це й справді здавалося смішнуватим. Втім, розмова враз увірвалася, бо за наметом почувалися чийсь кроки. Артем швидко схопився на ноги:

— Тсс!

Голова Варкана зникла під повстю. Діана вороже загарчала.

— Діано, лежати! Лежати! — суворо наказав Іван Семенович. Собака неохоче лягла біля нього, тихенько повискуючи.

Чиясь рука відкинула широку повсть входу. Заблимало світло. До намету увійшов скіф з каганцем. Це була невеличка чаша, в якій горів гніт. Скіф спинився біля входу. За ним поважно увійшов старий віщун у своєму урочистому червоному плащі. Він уважно оглянув намет, полонених. Вираз його обличчя був сухий і холодний. Під тремтливим світлом каганця на його плащі виблискували золоті оздобы, безліч нашитих на нього бляшок різної форми, з різними викарбуваними зображеннями. Такі ж бляшки були нашиті й на повстяному башлику старого віщуна, що ховав під собою довгі пасма сивого волосся.

— Чого ж йому від нас треба? — тихо спитав Артем. Але юнак не ждав відповіді —

і тому, що її не міг ніхто дати, і тому, що всі, як і він сам, насторожено чекали.

Віщун стояв у владній, упевненій позі. Ось він ледве помітно поворухнув рукою. До намету шмигнув маленький чорнявий чоловічок. Він низько вклонився віщуну і став поруч нього, з цікавістю розглядаючи полонених. Біля входу стояли ще якісь темні постаті.

Не повертаючи голови до чорнявого чоловічка, мов не помічаючи його зовсім, віщун почав говорити. Його слова злітали з вуст кожне окремо, спокійно, рівно, не забарвлені жодною інтонацією, ніяким виразом. Мовби він говорив щось цілком стороннє, таке, що зовсім не стосувалося полонених чужинців. Але щойно він спинився, як чорнявий чоловічок одразу ж таки заходився перекладати. Саме для цього він, мабуть, і був викликаний сюди,— щоб перекладати слова віщуна на грецьку мову. Звідки довідався старий віщун про те, що хтось із них знає цю мову? Це лишалось загадкою.

Чорнявий говорив, а Дмитрові Борисовичу доводилося вдруге перекладати слова віщуна товаришам. Ось що казав чорнявий, старанно добираючи слова, щоб якнайточніше перекласти мову старого віщуна:

— Він, славетний і улюблений богами Дорбатай, не має злоби проти чужинців. Вони з'явилися з лісу з своїм жовтим драконом — і Дорбатай тоді ж зрозумів, що вони послані богами. Бо жодну звичайну істоту не може супроводити дракон, ця зла і страшна потвора...

— Це він так про тебе, Діаночко,— шепнув собаці Артем, але вона тільки лінькувато повела вухом.

— Славетний Дорбатай,— продовжував чорнявий,— пересвідчився ще раз у цьому, коли з рота й носа молодого чужинця-чудодія йшов дим. Жодна звичайна істота не може зробити такого...

— А це вже про мене, Діаночко...

— Артеме, залиште жарти,— сказав Іван Семенович сердито.

— Єсть залишити жарти,— скорився Артем.

Старий віщун не чув нічого або удавав, що не чує. Аж коли чорнявий перекладач скінчив і низько вклонився йому,— він знову почав говорити.

— Славетний Дорбатай,— так зазвучали потім його слова мовою перекладача,— не хоче сваритися з чужинцями, не хоче робити їм лиха. Він бажає дати їм достойне зайняття, бажає, щоб вони були його друзями. Ніхто тоді не наслідиться зачепити їх. Він, сам Дорбатай, буде піклуватися про них. Вони матимуть усе, чого їм забажається. Матимуть кращу худобу, кращих коней, краще збіжжя, кращі намети, скільки завгодно рабів. Для цього їм треба тільки виконувати те, що говоритиме їм славетний Дорбатай...

— Хм, чого ж він, зрештою, вимагає від нас? Послухаємо,— мовив підозріло Іван Семенович.

— Якщо чужинці обіцяють славетному Дорбатаєві, що вони сумлінно виконуватимуть його волю, жодна волосина не впаде з їхньої

голови. Вони житимуть, як найбагатші вожді, і Дорбатай дасть їм усе. Бо Дорбатай могутній і всевладний...

У чорнявого перекладача аж заблищали очі,— такими принадними здавалися йому обіцянки віщуна.

— Що ж потрібно від нас славетному Дорбатаєві? — спитав Дмитро Борисович.

Вперше за весь час старий віщун виявив, що він щось чує. Як тільки археолог вимовив його ім'я, та ще й назвав його «славетним»,— Дорбатай хутко зиркнув у його бік. Щось подібне до легкої усмішки з'явилось на його обличчі. Але це тривало лише якусь невловиму мить. Так само спокійно і холодно віщун заговорив знову. І ось що казав він:

— Умови славетного Дорбатая такі. Чужинці сумлінно виконуватимуть його волю і всі його накази. Вони зобов'язуються не показувати народові жодного чуда без дозволу Дорбатая. І навпаки, вони будуть допомагати чудесам Дорбатая під час його відправ. Вони стануть його помічниками. Це — щодо чоловіків...

— Он як! — насторожився Артем.

— Дівчина ж, що мала велику честь сподобатися синові великого вождя Гартакові, одержить ще більше. Вона стане його четвертою, улюбленою дружиною...

— Що?

— Дружиною?

— Четвертою?

— Я?..

Ці чотири вигуки пролунали одночасно — обурені й одностайні. Ліда — четверта дру-

жина кривобокого Гартака? Вона «матиме честь»?..

— Хтось із нас збожеволів,— запально вигукнув Артем.— Тільки чомусь я певний, що збожеволів саме Дорбатай. Скажіть йому, що в нас спочатку запитують дівчину, чи бажає вона вийти заміж за когось, а вже потім можуть обговорювати такі справи. Ось що!

— Та хай він провалиться з своїм Гартаком! — гукнула обурено Ліда.— Я комсомолка і студентка, а не якась там феодалська чи стародавня рабиня!

— Правильно, Лідо! — ствердив Артем.— Хай той Гартак сам зайде сюди, хай не ховається за спину інших. І тоді я особисто покажу йому, де раки зимують! Ти, старий шахраю, давай сюди твого Гартака! Я йому все чисто поясню!

Артем, що палав від гніву, готовий був уже кинутися на Дорбатаю з кулаками. І лише суворе застереження Івана Семеновича спинило його. Проте юнак усе ж таки встиг закінчити:

— Я певний, що він десь тут вештається, твій Гартак. Скажи йому, щоб був обережніший. Бо я людина запальна. Чуєш? Е, а це хто?

Край повсті, що закривала вхід, відхилився. Старий віщун хутко озирнувся. Чиясь постать шугнула в пільмі. Ліда скоріше вгадала, ніж побачила: то була незграбна постать кривобокого Гартака!

— Це Гартак! — гукнула вона.— Він підслухував!

— То й краще,— зауважив спокійно Іван

Семенович.— Можливо, він і без пояснень зрозумів, як ми ставимося взагалі до пропозицій Дорбатая — і зокрема до бажання Гартака взяти Ліду собі за дружину. Так от що, Дмитре Борисовичу. Скажіть нашим відвідувачам таке: ми не погоджуємося на ці пропозиції і відкидаємо їх. Ми не будемо виконувати волю Дорбатая, бо не хочемо разом з ним обдурювати народ. От і все. Правильно, товариші?

— Правильно!

— Вірно!

— Інакше й не може бути!

Дорбатай уважно слухав, що переклав йому з незчисленними поклонами чорнявий чоловічок. Жоден м'яз не ворухнувся на його сухому обличчі, немовби в цій категоричній відповіді чужинців не було нічого несподіваного, а тим більше — неприємного для нього. Але, вислухавши переклад, він знову заговорив сам — і тепер в його голосі можна було розпізнати ознаки незадоволення.

— Старий, здається, сердиться,— поділився Артем своїми враженнями з Лідою. Вона лише нетерпляче знизала плечима: ну й хай собі, мовляв, мені яке діло?..

— Славетний Дорбатай не сказав іще всього до кінця,— така була відповідь старого віщуна, двічі перекладена — чорнявим греком і Дмитром Борисовичем.— Славетний Дорбатай додає: якщо чужинці не погодяться на його умови, то вони будуть позбавлені життя завтра ж вранці. Адже завтра ранком відбудеться велика відправа з жертвами. Цими жертвами будуть чужинці, якщо вони опира-

тимуться пропозиціям славетного Дорбатая. Хай же вони вибирають: або почесі й багатство з рук славетного Дорбатая, або смерть завтра вранці!

— Знову-таки, Дмитре Борисовичу, попросіть перекласти йому таке: ми не боїмося погроз,— твердо відповів Іван Семенович.— Нам нема про що говорити далі. Подивимось, чи пощастить йому здійснити завтра те, що він намірюється зробити!

Тепер обличчя Дорбатая перекосилося від нестримного гніву. Чорнявий перекладач аж удвоє зігнувся, побоюючись, що гнів віщуна впаде на нього. Проте Дорбатая стримався. Він мовчки повернувся і вийшов. Слідом за ним вийшов і перекладач, обвівши наостаннє полонених чужинців украй здивованим поглядом: їм пропонують такі надзвичайні умови, щастя і багатство, а вони чомусь відмовляються навіть перед лицем смерті!.. І, похитуючи вражено головою, він покинув намет разом з скіфом-служником, який ніс каганець.

В наметі знову стало темно. З хвилину тривало мовчання. Потім Дмитро Борисович спитав трохи розгублено:

— Що ж воно буде далі, товариші?

— Ясно що: докладно познайомимось з релігійними звичаями стародавніх скіфів,— відповів сердито Артем.— Хоч і на власній шкурі, але мені здається, все ж таки дуже цікаво. З археологічного погляду, я маю на увазі.

— Юначе, я кажу серйозно. І не гірше, як ви, бачу, що нас чекають великі труднощі. Мені здається, до того ж, що умови для жар-

тів і дотепів у нас зараз не дуже сприятливі,— з докором сказав археолог.

— Я думаю ось що,— втрутився Іван Семенович.— Ми ще встигнемо поговорити про все, товариші. А тим часом треба запитати Варкана, чи не зможе він принести нам сюди до ранку наші сумки, що залишилися в наметі Сколота.

— Варкан обіцяє це зробити,— відповів археолог, запитавши молодого скіфа.— Сумки будуть тут до світанку.

— Гаразд. Ага, зовсім забув. Попросіть ще Варкана, Дмитре Борисовичу, щоб він розповів, кому зможе, про нашу здатність протистояти віщунові. Можна?

— Безумовно!

— Це все

За хвилину, коли Варкан тихо вислизнув з намету, піднявши повсть біля землі, Артем звернувся до геолога:

— Іване Семеновичу, мені весь час дуже хочеться запитати вас про дещо. Бо не розумію — і все тут. Дозволите? Адже зараз ми можемо трохи поговорити, чи не так?

— Та давайте, давайте, Артеме! Що за передмови такі?

— От ви говорили, що ми перебуваємо тепер у велетенській печері... воно, звичайно, так і є, це я знаю. Але — звідки тут скіфи? І взагалі, які це скіфи, якщо вони вже не існують на землі близько двох тисяч років? Чи ж не так виходить з археології?..

Іван Семенович посміхнувся. Він не бачив у темряві облич Артема й Ліди, але був певний, що вони запитливо дивляться на нього.

— Власне, перше таке питання треба було б поставити перед Дмитром Борисовичем, бо ж археологія — його галузь,— почав він.

— Археологія тут ні до чого, Іване Семеновичу,— озвався той.— Бачте, вона ніколи не мала справи з живими скіфами. А тут... Одне слово, я не міг би відповісти на запитання Артема, визнаю. Тому приєднуюся до його просьби: поділіться з нами, які у вас є припущення!

— Чи, може, все це нам сниться? — нерішуче додала Ліда.

Геолог похитав головою:

— Ні, не сниться. Я думаю, що ми й справді бачимо тут стародавніх скіфів, хоча, може... може, дещо законсервованих.

— Як ви сказали? Законсервованих? — запитали разом Артем і Ліда; Дмитро Борисович тільки вражено хмикнув. Дійсно, це звучало дуже дивно. Законсервовані скіфи... коли це не жарт, то принаймні цілком незрозуміло!

— Бачу, товариші, що ви за сьогодні наче розучилися розуміти жарти,— вів далі Іван Семенович.— Я сподівався, що ви хоч посміхнетеся, а ви, бачите, замість того, якнайсерйозніше вражені. Ну, я поясню. Звісно, я не маю на увазі звичайні консерви. Я зовсім не хотів сказати, що хтось узяв і поклав скіфів у бляшанки, щоб зберегти їх до нашої появи тут. Ні, не так. Ви самі мали змогу переконатися, що наші нові знайомі далеко не такі мирні... І все ж таки — вони з певного погляду законсервовані!

— Іване Семеновичу, та годі загадок,—

зауважив Дмитро Борисович.— У нас і так їх досить!

— Гаразд, говорю цілком ясно. Ми з вами спустилися під землю принаймні метрів на двісті — триста, поки нам не перетяв дорогу той великий завал. Так?

— Не менш.

— Потім трапилося оте з сірим газом. Через другий отвір ми потрапили до дивного лісу, звідки й почалися наші пригоди серед скіфів. Вірно?

— Цілком!

— Ну, виходить, що той отвір був, так би мовити, вікном до світу стародавніх скіфів. Ми не користувалися з вами якоюсь фантастичною машиною часу і не могли, подолавши плин часу, опинитися в дійсному світі, який існував дві тисячі років тому. Втім, такий стародавній світ усе ж таки оточує нас... І навіть дуже дається нам взнаки... Значить, він є реальністю. Тоді постає питання: де ж міститься цей світ чи та його частинка, яку ми бачимо? Очевидно, також під землею, теж у велетенській печері. Ми маємо тут, як я гадаю, велетенську підземну порожнину, відрізану з давніх-давен від земної поверхні.

— А як же скіфи?

— Щодо цього, я роблю дальші припущення. Був, мабуть, колись дуже-дуже давно такий період, коли цей підземний простір сполучався, очевидно, з земною поверхнею. Це єдине, що я можу припустити. Колись, знов-таки дуже-дуже давно, певне плем'я скіфів, рятуючись від якоїсь небезпеки, потрапило до цього простору. І залишилося тут, бо вихід

назад, зворотний шлях, тому племені загородив великий завал. Скіфи залишилися жити під землею. Вони законсервувалися, так би мовити, бо втратили будь-які зв'язки з зовнішнім світом, який впливав би на них. І тепер ми випадково потрапили до цього племені. От і все, що я можу припустити, товариші!

— Але ж, Іване Семеновичу, науці відомо, що жодне плем'я скіфів, на якій би стадії розвитку воно не перебувало, від кочівників і до землеробів, ніколи не жило під землею,— зауважив Дмитро Борисович.— Скіфські племена — це ж були справжні, природжені степовики. Історія просто не може уявити собі скіфське плем'я, відірване від його степових звичаїв. Ніколи жодне з скіфських племен не тільки не жило під землею, а й не користувалося взагалі будь-якими печерами, можу вас запевнити,—категорично заперечив археолог на закінчення.

Іван Семенович незворушно вислухав його і відповів.

— Ви не так, мабуть, зрозуміли мене, Дмитре Борисовичу. Я ж зовсім не кажу, що якісь скіфські племена віддавали перевагу життю під землею і тому одне з них з доброї волі переселилося до печери. Ні, не про це мова. Я підкреслюю: одне з скіфських племен врятувалося тут від якоїсь великої небезпеки... ну, від численного ворога, наприклад. Ймовірно це?

— Звісно, припустити можна,— неохоче погодився археолог.

— Добре. І цілком випадково це плем'я,

рятуючись, опинилося перед величезним отвором у землі. Скажіть, могло воно спробувати сховатися там від ворогів?

— Могло...

— Плем'я пройшло далі під землею, бо воно потрапило до велетенського підземного простору... до якого, між іншим, зовсім не треба було, гадаю, діставатися нашим заплутаним шляхом. Ні, тоді шлях, мабуть, був дуже коротким. Інакше скіфи-степовики не пішли б ним... Ну, а далі вже зрозуміло. Повторюю, несподіваний завал відрізав їм шлях назад. І скіфи залишилися жити під землею. Не тому, що хотіли цього, Дмитре Борисовичу, а тому, що так сталося. І от, відрізані від будь-яких сторонніх впливів, скіфи зберегли досі всі звичаї, побут, лад — що ми й бачимо. Таке моє припущення.

Всі мовчали. Дійсно, це було єдине пояснення, хоч і досить фантастичне. Підземний простір, відрізаний від земної поверхні... велике плем'я скіфів, що зайшло сюди навіть із своїми рабами... і залишилося жити тут, бо не мало звідси виходу...

— Але яких же тоді розмірів мусить бути цей підземний простір, що він справляє враження цілої країни? — запитав далі сам себе Іван Семенович. І тут-таки відповів: — Очевидно, він вимірюється десятками, якщо не сотнями кілометрів. Що ж, наука знає дещо подібне на землі. Правда, значно менші зразки підземних порожнин, але... тепер ми маємо оце незрівнянне явище в земній корі.

— Навіть ліси, степ і гори тут є, — зауважив Артем.

— Власне, то не гори. То — стіни, які замикають підземний простір. Адже так чи інакше цей простір можна уявити лише як велетенську печеру. Її стіни підносяться на десятки метрів. Звідси вони здаються нам горами з крутими урвищами. Стелі ж печери не видно, бо вона закрита низькими хмарами, які, очевидно, тут ніколи не зникають через велику вологість повітря. І життя в печері триває з віку в вік без змін, цілком ізольоване від загального земного життя, в своїх власних рамках.

— Іване Семеновичу! — вигукнув раптом Дмитро Борисович.— Я згадав! Ваша думка може бути цілком правильною! Я згадав одне місце у Геродота. Там говориться, що скіфи дуже бояться землетрусів, що вони вважали їх за щось неймовірно страшне, бо землетруси траплялися в них дуже рідко. І мені здається, що такий страх міг бути викликаний саме подібною подією. Що, не розумієте? Слухайте тоді. Погодимося цілком з вашим припущенням, згода. Якесь плем'я зникло, залишившись жити під землею. Але ж давайте аналізувати стан речей глибше. Такий великий завал, що відрізав плем'я від зворотного шляху, міг трапитися тільки внаслідок землетрусу, чи не так?

— Можна погодитися,— ствердив Іван Семенович.— А висновок?

— А висновок такий. Решта скіфських племен, не мігши пояснити зникнення одного з них, зв'язала все ж таки це з землетрусом. Мовляв, під час землетрусу те плем'я провалилося крізь землю. Га?

— Теж можливо,— знизав плечима геолог.

— І це ще більше поглибило страх скіфів перед землетрусами. Той страх, що про нього писав ще Геродот. І ваше припущення обгрунтовує вказівки Геродота. Тому я й приймаю його.

— Дякую, Дмитре Борисовичу,— напівіронічно відповів Іван Семенович. — Ви ще щось хочете сказати?

— Тільки одне. Якщо вже трапився такий надзвичайний збіг обставин, як плем'я скіфів, що збереглося саме так, як ви нам тут блискуче виклали, тоді перед нами стоїть важливе наукове завдання.

— Яке саме?

— Старанно вивчити звичаї і побут цього скіфського племені. Адже це — єдиний в історії науки випадок! І не використати його було б справжнім злочином. Я вважаю, що навіть ви, Іване Семеновичу, з вашим постійним скептичним ставленням до археології, мусите в цьому разі погодитися зі мною! А про Артема й Ліду я й не питаю, бо певен, що вони згодні зі мною. Правда, Артеме?

Юнак тільки похитав головою: звичаї й побут скіфів — речі цікаві, і Дмитро Борисович має рацію. Але невідомо, що принесе їм завтрашній день... оті загрози Дорбатая... все це може, зрештою, вилитися у досить неприємне вивчення звичаїв скіфів на власній шкурі кожного з мандрівників... Втім, Артем тільки подумав це. Він не хотів повертатися до неприємної теми в розмові і тому коротко відповів археологові:

— Звичайно, згода, Дмитре Борисовичу. Я в вашому розпорядженні... якщо, звісно, матиму змогу.

— І я теж,— додала Ліда, яка відчувала таку втому, що їй, власне, було чистісінько все одно: тільки б скоріше відпочити! І скільки ще вони будуть сперечатися?.. Втім, невгамовний Артем уже знову звертався до геолога:

— Іване Семеновичу, я все ж таки не зрозумів дечого.

— Наприклад?

— Ну, гаразд, хай все буде по-вашому. І підземний простір, і все інше. Але — звідки тут це світло? Адже це не сонце... і не електрика, певна річ... і не місяць. Що ж тоді?

Геолог розвів руками:

— Ви надто багато хочете від мене, Артеме. На жаль, це мені також незрозуміло. Звісно, я можу зробити і тут деякі припущення. Але всі такі припущення залишаються сумнівними гадками. Ну от, наприклад, чому б не пояснити це світло якимись радіоактивними випромінюваннями в стелі підземного простору? Або постійною флуоресценцією, скажімо. Може бути таке? Може. І отаке світло поширене тут. А нагадує воно наше присмеркове денне тому, що воно розсіяне, його джерела затінені хмарами. І тому створюється враження суцільних сутінків...

— Добре, це можна прийняти,— погодився Артем.— А як же настає тоді день і ніч?

— Справді, чи дасте ви мені спокій, Артеме? Ну звідки я можу знати це? Адже я пробув тут не довше за вас, здається.

— Іване Семеновичу, так я ж прошу тільки якесь припущення,— благав Артем.— Знаєте, хоч воно буде тільки припущенням, але все ж таки якось легше...

— Ну, спробую дати вам припущення,— посміхнувся геолог.— Взагалі свічення радіоактивної речовини може мати само по собі певну періодичність. Можливо, наприклад, що ця речовина випромінює світло тільки тоді, коли поверхня землі в цьому районі перебуває під сонячним промінням. Заряджається, так би мовити. Ну, так, як добре відомі вам світні фарби. Втім, попереджаю, що я нічого не матиму проти, якщо вам пощастить відшукати інші, переконливіші, пояснення. Здається, часу в нас вистачить... Що, Лідо, ви теж хочете щось запитати? — звернувся Іван Семенович до дівчини, помітивши її неспокійний рух.— Та що я, живий довідник вам, чи що? Гаразд, запитуйте, тільки, щоб це було вже востанне!

Власне, Ліда не збиралася запитувати нічого; вона просто влаштовувалася зручніше, бо їй дуже-дуже хотілося спати. Але якщо Іван Семенович звернувся до неї... і справді, невже тільки один Артем може ставити питання? Зрештою, Ліда теж має своє, про яке вона вже не раз згадувала,— і там, у полі, і потім...

— Я, Іване Семеновичу,— вимовила дівчина вже напівсонним голосом,— хотіла б узнати про те, чому тут такий дивний колір рослинності. Як це може бути — трава і листя не зелені, а жовто-рожеві? Чому це?..

— Добре. Зараз винайду якусь більш-

менш підходящу причину. Це буде навіть легше, ніж усе попереднє. От: від чого залежить зелений колір у земних, звичайних рослин? Від хлорофілу. Що таке хлорофіл? Зелена фарбуюча речовина, що поглинає світлову енергію сонячного проміння й перетворює цю енергію на хімічну, без чого не могли б існувати рослини. Так?

— Безумовно!

— Це все — в умовах сонячного світла. А тут сонця немає. Що ж робили б усі рослини? Загинули б? Ні, природа завжди пристосовується до різних, навіть найважчих умов життя. І тутешні рослини пристосувалися теж. Вони використовують замість сонячної — енергію цього підземного світла. Мабуть, саме тому на зміну звичайному хлорофілові, який не може утворюватися тут, рослини поступово виробили нову, іншу фарбуючу речовину з такими самими або подібними властивостями. Вона вже не зелена, а жовто-рожева, пристосована не до яскравого сонячного світла, а до м'якої сутінкової підземної радіації. Життя таким чином пристосувалося до нових умов... Це все, що я можу придумати як пояснення. Приймаєте, Лідо?

Проте Ліда не відповідала. Геолог прислухався: рівне, розмірене дихання дівчини свідчило, що вона вже мирно спала. Іван Семенович лагідно посміхнувся і заговорив уже значно тихше:

— От вам, Артеме, виразна ознака того, що варт припинити наші наукові міркування. Час спати, всі втомилися. А завтра треба бути міцними і готовими до всього. Може, зараз

з'ясуємо тільки одне: щодо генеральної лінії нашої поведінки...

Він кашлянув, вийняв свою люльку, набив її тютюном, закурив. У непевному світлі вогника, що часом спалахував, часом притухав, химерно вирисовувалися гострі риси його обличчя. Нарешті Іван Семенович заговорив — повільно і роздумливо:

— Певна річ, наш шлях лежить не в сторону Дорбатая і його віщунів. І не в сторону самого Сколота також. Бо він сам по собі мало чим відрізняється від свого брата Дорбатая. Обидва вони хочуть використати нас у своїх інтересах. Наш шлях — до простих скіфів, обдурених віщуном, до пригноблених невільників. Ось з ким ми можемо і повинні porozумітися. Хіба ми не радянські люди? Хіба може в нас бути інший шлях?

— Ні! — одностайно вихопилося і в Артема, і в Дмитра Борисовича.

— Здається мені також, що нам слід добре придивитися до Варкана. Він сказав нам поки що далеко не все, що міг би сказати. Це я не в докір йому: адже, щоб довіряти, треба хоч трохи знати своїх співбесідників. А він нас зовсім не знає... Проте я думаю так: він і його товариші, такі самі молоді скіфи, мисливці і воїни незнатного походження, можуть стати нам у пригоді. А всі вони — в дружині Сколота. Значить, нам принаймні тимчасово доведеться триматися ближче до цієї дружини, а виходить, і до Сколота...

— Такий тактичний маневр, Іване Семеновичу? — посміхнувся весело Артем.

— Що ж, у нашому складному і небезпеч-

ному становищі досягти чогось можна, гадаю, тільки якимсь хитрим тактичним маневром,— погодився геолог.— Але Дорбатая ми пере-можемо. І завтра, і потім. Старий шахрай припустився великої, непоправної для нього помилки: він розкрив нам свої карти! Ми знаємо, на яких козирах він вирішив грати. А наших карт він не знає. Добре! Використаймо це. Все залежить від того, товариші, наскільки успішно нам пощастить здійснити завтра те, що я задумав, як ми зуміємо розіграти наші власні карти...

— Так нам з Дмитром Борисовичем теж тоді треба знати, які-то у вас приховані карти для цієї гри,— в тон геологові зауважив Артем.

— Про це й мова. Тим більше, що в цій грі чимала роль належить вам, Артеме. Присувайтеся сюди ближче. Задумав я ось що...

У темряві спалахувала й притухала коротенька люлька Івана Семеновича. Товариші слухали його, не пропускаючи жодного слова. Дмитро Борисович пощипував за своєю звичкою борідку й іноді нервово потирив руки. Артем часом аж підстрибував від захвату. План Івана Семеновича подобався йому надзвичайно. Юнак не мав жодного сумніву щодо його успішного здійснення. Яка шкода, що Ліда спить і нічого не чує!.. Ну, гаразд, тим цікавіше їй буде завтра. А може, коли вона прокинеться, розповісти їй?.. Ну, там побачимо. Поки що — слухати, слухати!

Артем дивився на геолога майже закохано.

І ще одна пара очей дивилася на Івана Семеновича з абсолютною готовністю негайно

виконати перше-ліпше його доручення. Ці очі були напівзаплющені, вони дивилися, можна було подумати, навіть лінькувато, в їхній глибині ледве помітно відбивався вогник люльки. Але вони бачили все чисто. І якщо Діана й не розуміла того, що говорив Іван Семенович товаришам, то вона, напевне, вже добре відчувала тривожність цієї дивної, сповненої небезпеки ночі. за якою наближався не менш неспокійний ранок.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Останнє попередження Дорбатая.— Перед урочистою відправою.—
Артем виходить на поєдинок.—
Поразка Дорбатая.— Запрошення Сколота.— Шаховий хід Івана Семеновича.

Артемові снівся піонерський табір, в якому він кілька разів бував у дитинстві. Вільний час, дівчата й хлопці розійшлися хто куди, і барабанщик скликає їх. Гуркітні звуки барабана лунають над табором, вони кличуть усіх, усіх. Але піонери щось не збираються. Вдруге, втретє лунає барабан. Він звучить настирливо, він страшенно дратує Артема. Звуки барабана наближаються, гучнішають, наче барабанщик шукає саме його, а не когось іншого. Барабанщик хоче розбудити Артема цим уїдлигим гуркотінням. Юнак розплющує очі, озирається...

Звуки барабана все ще лунали. Але Артем тепер зрозумів, що це був зовсім не той бара-

бан, який снівся йому. Це — щось інше. Ніби барабани й бубни разом. Звуки їх, справді, лунали настирливо. Ось до них приєднався ще й свист, наче хтось вигравав на дудках нескладну мелодію з кількох нот. За повстаними стінками намету чути було рух, там швидко йшли кудись люди. Артем підвівся.

Дмитро Борисович ще лежав на своїй повстині, обіперши голову на руки й прислухаючись. Іван Семенович походжав по намету, заклавши руки за спину. Обличчя його було нахмурене. А Ліда? Дівчина ще солодко спала.

— Доброго ранку, Артеме,— спинився біля нього геолог.— Як спали? Як настрої? Час уже готуватися.

Артем схопився: справді, у нього ще нічого не готово! Він схилився над сумками, принесеними ще до світанку Варканом. Тим часом прокинулася й Ліда. Вона розгублено дивилася на товаришів, на Діану, що неспокійно ходила попід стінками намету. Ранкове світло лилося крізь круглий отвір угорі. Дівчина здивовано кліпала очима.

— Так усе це не сон? — нарешті мовила вона.— А я ж сподівалась прокинутися вдома...

— На жаль, зовсім не сон, Лідо,— озвався Артем, порпаючись у сумках.— Уставай, мабуть, скоро підемо на велику виставу.

— Саме так, Артеме, слово на місці: готується непогана вистава з великою кількістю глядачів,— посміхнувся Іван Семенович: бадьорій настрої юнака треба було підтримати.— Не турбуйтеся, Лідо, Артем дуже не-

погано підготувався до виконання головної ролі в цій виставі!

— Яка вистава? Про що ви говорите? — щиро здивувалася дівчина: адже вона нічого не знала про плани Івана Семеновича і Артема.

— Все, все побачиш, Лідо. А що буде цікаво, за це я тобі ручуся,—відповів загадково Артем і додав: — Пояснив би я тобі все, та часу вже немає. Он уже йдуть по наші душі!

Справді, майже цієї ж самої миті повсгь намету широко відкинулася. Озброєні кинджалами скіфи, помічники віщуна, підтримували її. Ще два помічники увійшли в намет і спинилися біля входу. Боязко оглядаючись на Діану, в намет прослизнув учорашній перекладач, чорнявий невеличкий чоловічок. Уклонившись, він зразу розпочав заздалегідь приготовану промову:

— Чужинці мусять вийти з намету. Мусять іти на відправу. Якщо вони відмовляться йти самі, тоді їх...

— Зайві розмови. Ніхто не відмовляється. Ми готові,— перебив його археолог, сердито блиснувши окулярами.

Чоловічок уклонився ще раз. Очевидно, він також трохи побоювався дивних чужинців, бо одступив убік і притулився до стінки намету. Втім, йому треба було ще щось сказати. Він обвів уважним поглядом чужинців, переконався, що йому ніщо не загрожує, і почав знову:

— Славетний Дорбатай доручив мені нагадати чужинцям ще раз про його прекрасні пропозиції. Славетний Дорбатай каже, що...

— Нам нецікаво знати, що говорить Дор-

батай,— ще рішучіше увірвав перекладача Дмитро Борисович.— Учора ми відповіли йому все, що було потрібно. Пішли, товариші!

Приглушений гомін зустрів їх надворі. Великий загін вершників уже чекав на них. А позаду виднілася юрба піших скіфів, що дивилася на полонених здаля, не насмілюючись наблизитися. Десяток помічників віщуна з незмінними кинджалами в руках оточили чужинців. Навколо них зімкнувся ще й загін вершників — і процесія вирушила. Куди?

— А Дорбатая не видно,— зауважив Артем.

— Він надто поважна особа, щоб іти разом з нами,— висловила свою думку Ліда.

— Ще побачимо, побачимо його,— виразно мовив геолог.

Знову залунали барабани й бубни. Тепер Іван Семенович бачив і самих музикантів. Один з вершників тримав у руках великий тимпан, що нагадував бубон, і бив у нього. Двоє інших били в барабани. А ще троє тримали великі білі довгасті дудки й свистали в них. Ці дудки були наче кістяні.

Дмитро Борисович пильно дивився на скіфських музикантів. Він торкнувся плеча Івана Семеновича.

— Оце дудочки, га? — сказав він.— І дивно подумати, що на цих самих дудках колись хтось ходив чи бігав...

— Не розумію.

— Дуже просто. Я хочу звернути вашу увагу на матеріал, з якого зроблені ці дудки...

— Ну?

— Бачите, вони кістяні.

— Так що з того?

— Це — гомілкові кістки людини, Іване Семеновичу!

— Ви певні?

— Цілком. Адже наявність таких інструментів у стародавніх скіфів була вже давно встановлена наукою. Ми знаходили такого роду кістки, відшліфовані й чисті, обрізані з кінців, у багатьох могильниках. Між археологами точилися лише суперечки про спосіб використання скіфами цих кістяних трубок. Дехто твердив, що це музичні інструменти, дехто — що це вживалося при доїнні кобил... Ну, зате тепер ніяких сумнівів більше не може бути. Дудки — ось воно що! Дудки, зроблені з гомілкових кісток людини!

Справді, так воно й було. Око легко відрізняло в тих дивних дудках характерні вигини гомілкової кістки... та й розмір саме такий.

— Шлях закінчився, Іване Семеновичу, — мовив раптом Артем. — Мабуть, ми вийшли в степ. Бач, яка висока трава.

Коло вершників помітно розсунулося. Можливо, це було випадково, можливо, тому причиною була Діана, що перебігала то направо, то наліво. І щоразу вершники трохи відступали, натискуючи на сусідів, щоб триматися подалі від страшного жовтого боксера.

Здаля пролунали ще тимпани. Це, очевидно, був певний сигнал, бо передні лави вершників разом знялися з місця і галопом швидко помчали в степ. Перед очима товаришів відкрився широкий краєвид.

Так, процесія вже вийшла в степ, дивний жовто-рожевий, вкритий високою травою степ.

Рівне, широке міжгір'я, обрамлене праворуч великим, неприродно рожевим лісом, за яким десь далеко височіли круті урвища гір. Верхівки тих гір, як і вчора, ховалися в сірих непроглядних хмарах. Але гори підносилися не лише за лісом, вони оточували весь степ, всю місцевість. Артем згадав нічну бесіду з Іваном Семеновичем. Гори ці були стінами велетенського підземного простору... цікаво було б довідатися у скіфів, чи сходив хто-небудь з них на ті гори, чи пробував досягти їх вершин?..

Процесія посувалася рівним степом. Тільки в одному місці, саме там, куди помчали вершники, виднівся похилий горбок з чудною спорудою на ньому. Це не був храм, не був дім або навіть намет.

Ніби це була просто величезна чорна купа, що мала форму грубої піраміди. А круг неї, на всіх схилах горбка, юрбилися люди. Вершники, піші, чоловіки, жінки й навіть діти — мабуть, усе чисто населення скіфського становища зібралося тут. Гостре око Артема помітило осторонь юрбу невірників. А зовсім близько від чорної піраміди сидів на своєму великому коні сам старий вождь Сколот в блискучому золотому шоломі, оточений почтом.

Ліда схопила Артема за руку. В голосі її відчулася тривога:

— Он стоїть Дорбатай! І недалеко від нього той огидний Гартак! Вони тримаються чи не разом!

— Не хвилюйся, все буде гаразд, запевняю тебе,— озвався бадьоро юнак. Втім, він

був далеко не такий певний, як удавав. Слово честі, він аж ніяк не чекав настільки численної аудиторії. Чи ж пощастить йому так переконливо виконати задумане, як треба було?.. Його стурбований погляд відшукав Івана Семеновича. Геолог відповів йому енергійним кивком голови: так, так, мовляв, все йде добре!..

Процесія наближалася тим часом до чорної піраміди. Це була велетенська купа сухого хмизу — урочистий священний жертовник скіфів. Щодо цього — Дмитро Борисович не мав ніякого сумніву. Він добре бачив навіть вузьку дерев'яну драбинку, що вела вгору, до верхівки великої купи хмизу. А там, на самій верхівці, стирчав великий старий почорнілий меч. Він був закріплений у хмизі держакон і стирчав угору лезом... Все, геть усе поки що було саме таким, як уявляв собі археолог з наукових джерел!

Коло драбинки стояв Дорбатай у своєму урочистому червоному плащі з золотими бляшками. Його холодні ворожі очі дивилися запитливо на чужинців, шукаючи на їх обличчях ознак страху або принаймні вагання. Даремна надія! Чужинці спокійно оглядали священну споруду, самого головного віщуна, його помічників, дужих скіфів з кинджалами і кривими ножами. А от ці помічники віщуна й справді хвилювалися, поглядаючи на чотирьох товаришів, супроводжуваних страшною поскіною: адже саме їм, а не старому віщуну доведеться мати справу з загадковими незнайомцями, які вміють творити чудеса!

Почет і воїни Сколота створювали окрему

групу. Старий вождь хоч і намагався триматися, як завжди, зберігаючи суворий і презирливо-байдужий вигляд, не був сьогодні таким спокійним, як учора. Його руки час від часу нервово перебирали поводи коня, він обмінювався з найближчими воїнами короткими, уривчастими фразами. Мабуть, старий вождь таки побоювався, що Дорбатай до кінця використає своє становище владаря дивних полонених. Адже головний віщун учора категорично відмовився від усіх пропозицій, які робив йому Сколот щодо викупу чужинців! Він не погодився віддати їх вождєві. А в спритних руках старого віщуна полонені-чаклуни могли стати дуже небезпечною зброєю...

І ще одна людина не могла приховати неспокою. Це був Варкан. Артем зразу розшукав його мужню струнку постать серед воїнів, що становили дружину Сколота, яка помітно розділялася на воїнів, одягнених дуже пишно, і значно скромніших, в одязі яких майже не було коштовних оздоб. Варкан був серед тієї другої групи. Але з першого ж таки погляду ставало ясным, що серед цієї групи неродовитих воїнів Варкан посідає якесь центральне місце. Чому? Хіба не всі воїни в дружині були рівні? На це питання поки що не було відповіді.

Недалеко від Дорбатая, між численними помічниками віщуна й дружиною Сколота, на багато убраних конях сиділи знатні скіфи, пишати й гордовиті. Трималися вони дуже незалежно, відчуваючи свою міць і силу. Ці люди дивилися на чужинців неприховано вороже.

А нижче, на схилах пагорка, гомоніли піші скіфи. Там уже зовсім не було видно ніяких прикрас на одязі, навіть найскромніших бронзових; око не спинялося на комусь одному. Безладна юрба товпилася й ще нижче, біля підніжжя чорної піраміди. В ній змішалися і скіфи, і раби, які не мали права підійматися вище.

Ліда не могла стриматися, щоб час від часу потай не поглядати на Гартака, який сьогодні, на знак свого високого походження, теж сидів на пишно вбраному коні. На Гартаку був також високий бронзовий шолом, а при поясі висів меч. Втім, усе це мало штучний і смішний вигляд. Здавалося, важкий меч ще більше скривлював його немічну постать, високий бронзовий шолом примушував схилити нижче на бік голову. Та й на коні Гартак сидів незграбно, криво, боком. І, незважаючи на все це, саме він справляв на дівчину враження найнебезпечнішого ворога. Мабуть, це пояснювалося його намірами щодо Ліди; і дівчина не могла без тремтіння бачити огидні риси його кощуватого перекривленого обличчя...

Тепер вони стояли майже зовсім вільно. Біля них лишилися тільки помічники віщуна. Та неподалік ще четверо міцних помічників тримали двох невільників із зв'язаними руками. Артем ще раз згадав погрози Дорбатая: «відправа... жертви...» Мабуть, і ці нещасні, які не мають змоги боронитися, призначені стати такими самими жертвами! Він рішуче повернувся до Івана Семеновича:

— А що коли вони почнуть з тих рабів?

Як тоді? — На обличчі юнака було явне замішання. Проте геолог не встиг відповісти.

Старий віщун звичним жестом підніс руки вгору. Мабуть, це було сигналом до початку урочистої церемонії відправи. Бо майже разом з ним піднесли руки вгору всі молоді віщуни, його помічники. І на поле навколо хмизової піраміди впала зловісна тиша.

Високим хрипким голосом Дорбатай заспівав. Він низько уклонився купі хмизу, простяг руки до великого почорнілого меча, який стирчав з її верхівки, і випростався. Легенький вітрець ворушив складки його червоного плаща — і в цей момент старий віщун був схожий на великого хижого птаха, який ось-ось кине́ться на свою жертву. Так само простягали руки і його помічники, наче намагаючись весь час копіювати рухи Дорбатая.

І раптом мелодія пісні старого віщуна різко змінилася. Його помічники, ніби за командою, змовкли. Дорбатай співав сам, виводячи високі ноти і переступаючи з ноги на ногу. Потім він знову змахнув руками, і знову його пісню підхопили всі віщуни. Дмитро Борисович нахилився до геолога:

— Ці кілька речень, що їх він співав сам один, стосувалися до нас, Іване Семеновичу. То була мішана мова, в якій я серед незрозумілих мені скіфських слів розрізнив і грецькі. Я зрозумів зміст тих речень.

— Цікаво. Що ж то за зміст?

— Він сказав приблизно таке: «Ми принесемо вас у жертву богам, чужинці, якщо ви не скоритесь. Ще є час. Скажіть, що ви згодні. Інакше смерть чекає на вас. Смерть,

яка спочатку на ваших очах забере рабів». Це попередження — і разом з тим погроза, так?

— І це все? — незворушно спитав Іван Семенович.

— Все.

— Боюся, що відповіді від нас він не діждеться. Чи ви іншої думки, Дмитре Борисовичу?

— Та як ви могли таке подумати? — майже образився археолог.

— То й добре. Проте тепер ми знаємо принаймні, що він хоче починати з рабів, а не з нас. Гаразд, це ще краще!

Пісня закінчилася. Дорбатай востаннє люто прокричав кілька слів. Він заклинав, він явно намагався збудити скіфів. І своєї мети старий віщун досяг, бо у відповідь на його закляття залунали нестримні вигуки, задзвеніла зброя, натяглися луки — і майнув у повітрі дощ гострих довгих стріл, які описали дугу над священним жертovníком і впали десь далеко за пагорком.

Два помічники піднесли Дорбатаю велику золоту чашу і довгий кам'яний ніж з золотою рукояткою.

— Священні ритуальні речі скіфських віщунів,— прошепотів збуджено Дмитро Борисович, в якого знову заговорило серце археолога.

Дорбатай урочисто прийняв чашу й ніж. Він підніс їх угору й голосно закричав, наче заклинаючи хмари, що повільно пливли в небі. Дмитро Борисович одразу переклав:

— Він сказав знову мішаною мовою, Іва-

не Семеновичу: «Хай прихідці подивляться, пересвідчаться на власні очі, що станеться з ними самими за кілька хвилин! Хай вони краще скоряться!»

Іван Семенович мовчки похитав головою, не зводячи уважного погляду з того, що відбувалося біля священного жертовника.

Дорбатай опустив ніж лезом до землі. Це також був сигнал. Помічники віщуна, що тримали зв'язаних рабів, потягнули їх до нього. Пролунав зляканий крик одного з рабів, що намагався опиратися. Другий, важко переступаючи наче зомлілими ногами, ішов, не чинячи жодного опору, не плекаючи вже ніякої надії на порятунок. З натовпу скіфів долинув голосний гомін. Артем зблід. Він гукнув:

— Вони ж уб'ють їх, Іване Семеновичу! Це неможливо!

Брови геолога зсунулися. Він міцно тримав Артема за плече:

— Заждіть трохи, Артеме. Зараз, зараз прийде наша черга діяти.

Помічники гягли рабів до Дорбатая. Старий віщун ждав. Його погляд на коротку мить спинився на чужинцях: перемога і загроза були в тому погляді. Перший раб уже не кричав. Він ніби втратив голос. Він тільки хрипів, закинувши голову назад. Збуджений гомін у натовпі внизу зростав. Чути було, як істерично лементувала якась жінка. Іван Семенович підштовхнув Артема:

— Вперед, юначе! І хай з вами буде щастя!

Одним стрибком Артем опинився біля Дорбатая, що здригнувся від несподіванки і від-

ступив крок назад. Помічники віщуна не встигли затримати Артема, не встигли навіть ворухнутися, такий блискавичний був стрибок юнака, настільки раптовий був його вчинок. А тепер він стояв уже перед самим старим віщуном, недбало і презирливо взявшись руками в боки. Коло нього загрозливо вишкірляла зуби й виразно гарчала Діана.

Мертва тиша лягла в степу. Все спинилося, застигло. Всі чекали — що ж буде далі, що зробить могутній, славетний Дорбатай з нахабним чужинцем, проклятим богами. Мабуть, він відступив на крок лише для того, щоб зручніше спелити на місці одчайдушного чужинця!

Дорбатай, зціпивши зуби, люто гукнув щось до помічників, показуючи кам'яним ножом на Артема. Але помічники не насмілювалися підійти до молодого чужинця. Повторювалася вчорашня історія: старий віщун змушений був залишатися з сміливим юнаком сам на сам!

Проте Артем уже використовував зручність свого становища.

— Слухай, ти, старий шахраю! — закричав він просто в обличчя віщуніві.— Твоє царство скінчилося. Я викликаю тебе на змагання. Покажи, на що ти здатний. Взнаємо, хто з нас могутніший! Давай сюди перекладача!

Природно, Дорбатай не розумів жодного слова юнака, який, знаючи це, тут-таки додав:

— Зараз я тобі поясню все. Варкан! Егей, Варкан!

Варкан штовхнув коня і за мить опинився біля свого нового приятеля. А Артем продовжував:

— Дмитре Борисовичу, скажіть Варканові все, що треба, хай він перекладе цьому шахраєві й усім скіфам у ввічливій, парламентарній формі те, що я сказав!

Варкан уважно слухав те, що говорив йому археолог. А ще за хвилину його голос лунав уже так, що його, справді, чути було не тільки віщуніві, а й кожному з скіфів. У відповідь над степом знову знявся гучний гамір. Натовп захвилювався. Обличчя Дорбатає спохмурніло остаточно. Але тепер у нього не лишалося шляхів для відступу. Весь натовп чекав його відповіді на виклик сміливого молодого чужинця, весь народ дивився на нього. Старий віщун наважився. Хриплим, загрозливим голосом він прокричав щось у відповідь юнакові.

— Він каже, що боги зараз сплять вас, Артеме,— переклав археолог.— Ви не боїтеся?

— Поки що ні. От побачимо, хто краще впорається з небесним вогнем! Ану, починай, старий! Хай твої боги спляють мене. А тоді вже візьмуся за діло я сам!

Артем вільно й невимушено стояв перед Дорбатаєм. Старий віщун одразу зрозумів, що зопалу сказав зайве — і що юнак прекрасно розуміє це. А натовп скіфів чекав здійснення страшної загрози чудодія... і кожна прогаяна мить була на користь чужинця! Не випускаючи з рук священних чаші й ножа, Дорбатає почав промовляти свої закляття.

Він вигукував їх з таким напруженням, що на старечій його шиї понапиналися жили; він раз у раз переходив з крику на зловісний загрозливий шепіт, він вимахував руками, мов скликаючи всі сили природи на голову молодого злочинця. Але той не виявляв ніяких ознак страху, на який сподівався віщун, стояв спокійно і навіть посміхався!

Натовп, що було змовк, коли віщун почав свої закляття, тепер загомонів ще гучніше. І це був уже зовсім інший гомін. Артем відчував з нього, що настрої скіфів змінюється на його користь. Дорбатай втрачав свій престиж! Юнак вирішив використати цей слушний момент і прискорити падіння віщуна. Він сміливо виступив наперед і наблизився впритул до старого віщуна, який люто вимахував чашею й ножем.

— Ну що, не виходить? — запитав глузливо у нього Артем.— Щось я не помічаю, щоб мене хтось спалював. І тому — досить! Ану, геть звідси! Очищай місце, старий! Тепер моя черга!

— Артеме! — тривожно гукнула Ліда.

Блискавичним рухом, якого від нього нібито й годі було чекати, Дорбатай кинувся на юнака, піднісши свій ніж. Ще мить — і Артем упав би під ударом того кам'яного ножа, що націлювався йому в груди. Але Дорбатай не встиг вдарити юнака. Він відсахнувся назад, хоча Артем не зробив жодного руху. Уважна й зірка Діана стрибнула назустріч віщуніві. Її зуби клацнули біля самого його горла. І щастя Дорбатая, що він устиг відсахнутися! Діана стояла перед ним, напого-

тові до нападу. Немовби вона чекала тільки команди, дисциплінована, розумна собака. Про це свідчила її наїжена шерсть, вищирені зуби і глухе гарчання.

— Так он ти який?.. — мовив, наче дуже здивований, Артем.— Переконався, що вогонь з неба на мене викликати не вдається, то вирішив підступно зарізати? Не вийде, нічого не вийде... Втім, я вже попереджав тебе, що надійшла моя черга. Дивись!

Спокійним рухом Артем вийняв цигарку, закурив її. Запала могильна тиша. Тисячі очей стежили за його рухами. Юнак відчував це і, не поспішаючи, затягнувся й випустив дим прямо в обличчя враженого Дорбатая, який мимоволі відступив.

— Що? Не подобається? Я тобі зараз ще й не таке покажу. Хай Варкан перекладе йому, що зараз я зіб'ю його з ніг небесним вогнем, навіть не доторкнувшись до нього. І не підійду, а він буде звалений тим вогнем!

Варкан слухняно переклав, вислухавши перед тим Дмитра Борисовича. На обличчі Дорбатая з'явилася недовірлива гримаса. Мабуть, віщун вирішив, що молодий чудодій намагається залякати його так, як він сам щойно пробував зробити. Що-що, а ціну небесному вогню Дорбатай знав краще за інших... Він виставив одну ногу вперед і став міцніше, всім своїм виглядом показуючи, що аж ніяк не боїться погрози нахабного чужинця.

— Приготувався, я бачу? Ну, чекай!

Артем вийняв з кишені якусь малесеньку річ і підніс її до рота, з якого стирчала запа-

лена цигарка. За мить малесенька річ задиміла, зашипіла. Тоді Артем високо підняв її і жбурнув під ноги віщуніві.

— Дивись, старий! Зараз усі переконаються, чи встоїш ти на ногах, чи ні!

Дорбатай ледве стримав себе, коли побачив біля своїх ніг маленьку загадкову річ, яка шипіла, наче жива розлючена істота. Від неї здіймався легенький димок. Але він розумів, що відступати зараз — означало б утратити всю свою силу, весь свій вплив на скіфів. І він, перемагаючи страх перед таємничою річчю, залишився стояти, переступаючи з ноги на ногу.

— Зараз, зараз,— приговорював Артем.— Тримайся, старий!

Ледве він вимовив останнє слово, як під ногами Дорбатая щось оглушливо стрільнуло. Наче вогонь вистрибнув з-під землі біля ніг віщуна і підкинув його в повітря. І невідомо було, чи то старий віщун упав від вибуху, чи просто з переляку, побачивши вогонь і почувши грім... Але, неприродно і смішно змахнувши руками, він немов підстрибнув, перекрутився в повітрі, втративши рівновагу, і впав на землю горілиць. Священні чаша й ніж, які він, падаючи, випустив з рук, покотилися до Артема. Ось Дорбатай перевернувся з спини на груди і залишився так лежати, обгорнутий складками свого урочистого червоного плаща, наче боявся не тільки підвестися, а й подивитися у бік могутнього молодого чудодія, що викликав з неба вогонь і грім...

І знову тиша залягла над степом. Скіфи

наче боялися дихати. Вони поглядали на Артема, як на остаточно незрозумілу й страшну істоту, наділену неймовірною надприродною силою. Незважаючи на всі закляття старого віщуна, молодий чужинець не був знищений богами; навпаки, він викликав вогонь і грім,

він звалив славетного Дорбатая, який нерухомо і безпорадно лежить на землі!..

Юнак підійшов до священної золотої чаші й кам'яного ножа, підняв їх з землі, уважно оглянув. Він діяв так упевнено, наче вже зовсім нічого не побоювався. Та й справді, хто б міг насмілитися напасти на нього після такої виразної перемоги над всевладним Дорба-таєм?..

— Так,— сказав Артем,— непогані речі! Коли б мені пощастило знайти їх спокійно у тій печері, я був би дуже радий. Ну, гаразд,

зараз я зайнятий важливішими справами, ніж вивчення музейних рідкощів. Гей, ви, там, звільніть негайно цих хлопців!

Не випускаючи з рук чаші й ножа, він наблизився до помічників віщуна, які й досі ще тримали двох зв'язаних рабів. Молоді віщуни не чекали, поки юнак дійде до них. Вони кинули рабів і втекли аж за купу хмизу. Але раби не наважувалися ворухнутися. Вони божевільними з переляку очима дивилися на Артема, наче безмовно благаючи порятунку. Артем зрозумів: невірники вважали його за такого самого кровожерного віщуна, яким був Дорбатай, і думали, що він хоче вбити їх. Адже юнак усе ще тримав у руках і кам'яний ніж, і чашу!

— Та не бійтеся, друзі,— мовив Артем лагідно.— Цим ножем я хочу зробити зовсім не те, що ви думаєте. Ось!

Він хутко перерізав кам'яним ножем мотузки, якими були зв'язані раби.

— Ач, який гострий,— здивувався юнак.— Ріже, мов та бритва, хоч і кам'яний. Ну, тепер можете йти до своїх. А хто вас спробує ще зачепити, матиме справу зі мною. Так і передайте!

Він злегка підштовхнув рабів. І враз вони кинулися бігти, не оглядаючись, шалено розмахуючи руками. Артем подивився їм услід і повернувся до Дорбатая, який вже трохи підвівся, спираючись на руки, і тепер напівлежав. Очі його, здавалося, стежили за кожним рухом молодого чужинця.

— Ну, вставай, старий. Годі тобі лежати. Адже й підстав для цього немає. Ач, один

якийсь пістон біля нього стрільнув, а він удає, мовби цілий снаряд влучив у нього... Вставай, я тобі кажу!

Дорбатай, ніби розуміючи, повільно звівся на рівні. Обличчя його було забруднене пилом, сиве волосся скуйовдилося, повстаний башлик сповз набік. Гострі очі спідлоба поглядали на Артема люто, вороже, як на ненависного супротивника. Втім, старий віщун поведився напрочуд тихо: очевидно, він розумів, що зараз неспроможний щось зробити. Тому Дорбатай, помовчавши, трохи схилив голову й вимовив здавленим голосом кілька покірних слів.

— Добре, добре,— розсміявся Артем, почувши переклад тих слів.— Розумію, що тобі нелегко визнати таке. Значить, я дужчий від тебе, і ти визнаєш це? Гаразд, погодимося. Хоча ми це знали й без тебе. Але — хай тепер переконаються всі. Кінець тобі, Дорбатаю!

Він озирнувся. Весь натовп прислухався до його слів, намагаючись зрозуміти їх. В очах скіфів він, Артем, був справжнім чудодієм. Людина, що дихає димом; людина, що викликає з-під землі вогонь і грім; людина, що збила з ніг всемогутнього досі Дорбатая; людина, яку оберігає страшний жовтий дракон — поскіна... Тисячі очей дивилися на Артема, дивилися з пошаною, змішаною з страхом. І тільки дві пари з них поглядали на нього скося, непримиренно і люто.

Перша належала старому віщуну: хіба ж міг він примиритися з поразкою, з угратою свого безроздільного впливу на скіфів?.. Дру-

га — кривобокому Гартакові, який був розбитий у сутичці Артем — Дорбатай вщент, хоч і не брав в ній участі. Навіть купка знатних скіфів-багатіїв трималася тепер не так гордовито, як раніше.

Дмитро Борисович щиро потиснув руку Іванові Семеновичу:

— Мушу сказати, що ви чудово вигадали все це!

— Чому ж приписувати все мені самому? — заперечив геолог. — Артем брав таку ж саму участь, якщо не більшу. Йому належить і честь виконання головної ролі, хіба ж не так?

— Ну, з Артемом ми окремо поговоримо. А що ви скажете, Лідо?

Певна річ, все те, що сьогодні відбулося на її очах, справило на дівчину найбільше враження. Зрозуміло: адже вона була єдиною серед товаришів, хто не брав участі в нічному обговоренні наступних подій, і тому для неї поведінка Артема була цілковитою несподіванкою. Тепер Ліда ледве стримувала радісний сміх. Це була реакція після нервового напруження всього ранку. Зараз, коли грізна небезпека, яка звечора нависала над товаришами, остаточно розвіялася, Ліді хотілося розцілувати й Івана Семеновича, і Дмитра Борисовича, а головне — сміливого Артемчика, який так чудово поведився в змаганні з Дорбатаєм. І вона відповіла археологові тим, що дзвінко поцілувала його в щоку:

— Ой Дмитре Борисовичу, як чудово все вийшло!

Цього не чув Артем, що наближався в

цей час до товаришів у супроводі вірної Діани. Бо він насамперед спитав:

— Ну, здається, я виконав усе, що треба було, Іване Семеновичу? І тримався як слід, правда?

— Майже,— відповів геолог,— якщо не зважати на вигуки, як от «старий шахрай» тощо.

— Так він же все одно не розумів,— простодушно пояснив Артем.— А мені ж треба було якось відвести душу... До речі, Дмитре Борисовичу, що робити з цими священними речами? — спитав він, вказуючи на чашу й ніж, що їх він усе ще тримав у руках.— Це ж неабиякі коштовності, особливо з вашого, археологічного, погляду. А для мене це, крім того, й трофеї!

Дмитро Борисович простягнув руки до чаші й ножа, його очі вже загорілися. Але Іван Семенович безжально спинив його:

— Негайно віддати помічникам віщуна,— розпорядився він.— Якщо б ми їх затримували в себе, це справило б враження великої образи. Ні, ні Дмитре Борисовичу, і не думайте! Я розумію, що вам дуже хотілося б якщо не залишити їх собі, то принаймні добре вивчити, розумію. Але — не можна. Отож подивіться, навіть не беручи в руки,— і Артем віддасть їх.

— Ех, шкода... — незадоволено пробурмотів Дмитро Борисович, якому страшенно не хотілося розлучатися з рідкісними експонатами, хоч він і розумів прекрасно, що геолог мав цілковиту рацію. — Ви лише подумайте, друзі, свідками чого ми були

зараз! Правда, відправу не було доведено до кінця...

— І ви шкодуєте з приводу цього?

— Та не те зовсім... Але чи уявляєте ви собі, який вигляд мала велика скіфська відправа? Оцим кам'яним ножем Дорбатай перерізував горло жертві, яку тримали його помічники. Кров жертви стікала до золотої чаші...

Ліда відчула, що її нудить. Але археолог не помічав нічого. Він продовжував:

— Тоді Дорбатай або котрийсь з його помічників відрубав ще жертві праву руку й кидав її в повітря. А кров у золотій чаші сам ніс на верхівку купи з хмизу і там поливав нею священний меч. Тому той меч і такий почорнілий... Саме такою, скільки я знаю, і була стародавня скіфська відправа з жертвами...

— Ясно, Дмитре Борисовичу, ви не можете примиритися з думкою, що я завадив вам побачити все це на власні очі,— насмішкувато зауважив Артем.

— І навіть не тільки побачити, а й відчутти у повному розумінні на власній шиї,— додав з красномовним жестом Іван Семенович.

— Та ну вас,— сконфужено відвернувся археолог.— Я вам розповідаю про серйозні речі, а ви глузуйте... Знав би таке, не говорив...

Розмова раптом урвалася. До них під'їздив сам старий вождь Сколот. Його суворе обличчя цього разу посміхалося. Голос звучав лагідно і дружньо, коли він заговорив:

— Сколот вітає чужинців з перемогою над Дорбатаєм. Сколот хоче сказати вам, що він все одно не припустив би здійснення погрозу Дорбатаю. Але так вийшло краще, бо обійшлося без бійки, хоч воїни Сколота були наготові. Тепер ніхто не може торкнутися вас. Сколот запрошує вас до себе. Ви будете його шановними гостями!

Так принаймні звучали його слова після подвійного перекладу—Варкана і Дмитра Борисовича. Археолог хотів уже відповісти, що вчені охоче приймають гостинне запрошення вождя, як Іван Семенович виступив уперед і мовив:

— Я хочу сказати Сколотові ось що. Мене й моїх товаришів дуже дивує, чому ми чуємо ці щирі запрошення тільки від нього самого. Адже у Сколота є молодий син Гартак. Чому не запрошує нас і Гартак? Хіба він, славетний Гартак, вороже ставиться до нас?..

Це був хитрий і рішучий хід у складній, заплутаній шаховій партії. Якщо Гартак теж запросить чужинців бути його гостями, то він уже не матиме права шкодити їм. Священні скіфські звичаї не дозволяли цього. То було б ганебним вчинком!

Сколот слухав те, що перекладав йому Варкан, і його брови насуплювалися. Артем стежив за обличчям Гартака, який наче ховався серед почту Сколота. Він бачив: кривобокий одразу зробив був такий рух, наче бажав утекти, щоб не запрошувати чужинців. Але це було неможливо. Гартак зіщулився, увібрав голову в плечі. Очі його бігали по сторонах, уникаючи погляду мандрівників, особ-

ливо Ліди. Але ось почувся голос Сколота. Старий вождь говорив тепер урочисто і владно; і тільки вимовивши останнє слово, він глянув на сина. Цього було досить.

Кланяючись і вимушено всміхаючись, Гартак заговорив, розводячи руками. Навіть без перекладу було зрозуміло, що він просить пробачити йому за запізніле звернення і запрошує чужинців бути його гостями, як і гостями його славетного, могутнього батька.

— Гаразд,— поважно відповів Іван Семенович.— Тепер ми погоджуємося й приймаємо запрошення. Ми будемо гостями Сколота і Гартака!

І тільки товариші розчули те, що тихо додав геолог:

— І в такий спосіб незабаром з'ясуємо все, що нам треба...

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

Кінна прогулянка.— Скіфські скальпи.— Зубний лікар у скіфів.— Метал у кузні.— Конфлікт археолога з конем.— Розповідь Роніса.— Золоті поклади.— Ось хто був автором заповіту.

— Непоганий, зовсім непоганий вершник вийшов з нашого Артема,—жартував Іван Семенович.

— Що там я! — не менш жартівливо відповідав юнак.— Можливо, я з самого дитинства мріяв бути кавалеристом, ви ж не знаєте. От подивіться краще на Ліду. Це справді

клас! Сидить на коні, наче піколи з нього і не злазила!

— А про мене забули? — поскаржився Дмитро Борисович.— Адже, слово честі, ніколи в житті досі не їздив верхи!

— А Іван Семенович, як і слід було чекати, і тут лишається нашим справжнім командиром. Мабуть, він зможе вийти на змагання з першим-ліпшим скіфом,— закінчив обмін жартами Артем.— Хоча б і з нашим другом Варканом.

Молодий скіф, що їхав поруч з чужинцями, радий був нагоді виявити ще раз свої симпатії до них. Це він сам напросився бути їх супутником під час огляду становища. Він узяв з собою ще двох своїх товаришів, молодих воїнів з дружини Сколота. Тепер Варкан охоче розповідав про все, що цікавило його нових друзів, і навіть навчився з допомогою Артема вимовляти кілька слів їхньою дивною для нього мовою.

Четверо мандрівників їхали на конях, подарованих їм Сколотом. Варкан сам привів їх і навіть розподілив між товаришами. Найдужчого вороного коня з пишним хвостом одержав під загальні оплески Іван Семенович. Але й своїм красивим гнідим тонконогим конем Артем був цілком задоволений. Що ж до Дмитра Борисовича й Ліди, то їм дісталися дві спокійні невеличкі кобили, причому археолог все одно трохи стурбовано запитував Варкана:

— Ви вважаєте, друже мій, що ця тварина не підведе мене? Вона й справді спокійна? Бо, бачите, мені дуже не хотілося б мати якісь

непорозуміння з конем, оскільки досі мої взаємини з подібними істотами обмежувалися, гм, так би мовити, спогляданням і не поглиблювалися далі...

Тільки коли Варкан категорично ствердив, що запропонована йому кобила — одна з найспокійніших і мирніших в усьому великому табуні скіфського вождя,— археолог наважився сісти на неї.

З великою цікавістю оглядали товариші скіфське становище. Чисто все на їх шляху здавалося їм незвичайним, привертало увагу, вражало. Вони бачили високі й пишні намети знатних скіфів-старшин, які й самі сиділи біля них, оточені служниками і рабами. Бачили намети численних мисливців, які жили з того, що пощастить їм уполювати в лісі, вимінюючи потім шкури звірів на їжу в знатних скіфів, які мали великі табуни коней. Бачили намети, біля яких товпилися бідно зодягнені невільники, ті самі люди, про яких розповідав їм Варкан. Проте хіба не такими самими фактичними рабами в руках старшин були й усі прості скіфи, цілком залежні від багатіїв?.. Адже вони не мали майже ніякого майна, крім бідного намету та злиденного хатнього начиння. Все їх життя, їхня праця з ранку й до ночі — були підпорядковані вимогам і потребам багатіїв, знатних скіфів-старшин, яким вони пасли худобу, для яких полювали... В цьому товариші дуже швидко переконалися, оглядаючи становище і знайомлячись з побутом людей.

Лише дехто з молодого покоління простих скіфів, той, хто відзначився хоробрістю та

мужністю, зміг завоювати собі інше життя. Це були дружинники Сколота, вірніше, та частина дружини, яка складалася з молодих вихідців з незнатної маси. Родинно зв'язані з бідними скіфами, вони й надалі, як розповідав Варкан, не втрачали тих зв'язків і перебуваючи в дружині вождя. Ці молоді дружинники, зодягнені незрівнянно скромніше, ніж сини старшин, трималися дещо окремо від інших, що приносили і в дружину пиху своїх знатних батьків. Через це молоді дружинники, до числа яких належав і Варкан з його друзями, не любили знатних скіфів, пихатих і гордовитих. Це було одразу помітно по поведінці Варкана і двох його товаришів, які трималися осторонь, коли науковці наближались до наметів старшин, і, навпаки, охоче брали участь у бесідах з простими скіфами. Їх становище як дружинників вождя давало змогу триматися дещо незалежно. Втім, було помітно також і те, що знатні скіфи відплачували їм також неприязню, ставилися до них навіть презирливо і скоса поглядали на те, що дехто з молодих дружинників мав приятелів серед нащадків грецьких полонених.

Дійшовши до цього висновку внаслідок своїх спостережень, Артем знову згадав неясну, навмисне ухильну відповідь Варкана на його запитання, поставлене в наметі віщунів тієї пам'ятної ночі. Чому Варкан уникав ясної відповіді?.. Обов'язково треба буде допитатися в нього! Тільки, на жаль, очевидно, не тепер... доведеться відкласти...

Археолог, оглядаючи становище, не міг приховати своє збудження: як же, перед ним

розгорталося справжнє життя стародавніх скіфів, про яке він міг досі дізнаватися тільки уривками, читаючи стародавніх грецьких істориків або вивчаючи матеріальні знахідки в могильниках. Зрозуміло, що Варкан ледве встигав відповідати на численні запитання Дмитра Борисовича, які сипалися, наче ті горіхи з мішка. Молодий скіф міг передихнути — та й то дуже ненадовго! — лише тоді, коли Дмитро Борисович відчував крайню потребу поділитися з кимсь із товаришів своїми спостереженнями і враженнями, які буквально переповнювали його.

— Дуже цікаво, просто неймовірно цікаво! — вигукував він, виблискуючи очима з-під окулярів і зсуваючи на потилицю капелюх. — Бачите, Артеме, в них, у цих скіфів, зберігся повністю той лад, що його описував ще Геродот. Стародавній грецький історик писав, що скіфи складаються з різних племен, причому ті племена неоднаково розвинені, отже, відрізняються громадським станом і звичаями. Деякі перебувають в стадії кочівників, інші, наприклад, стали хліборобами. Розумієте, от ми з вами, до речі, тепер перебуваємо у племені кочівників — мисливців і воїнів..

— Ну й що з того? — байдуже відказав Артем, якого ці тонкощі цікавили менше за все.

— Як так «що»? — спалахував гнівно археолог. — Та це ж проливає яскраве світло на всі припущення науки, про які точиться стільки розмов, виникає стільки сперечань! Ви лише подумайте: Варкан каже, що неподалік живе

підлегле відгалуження цього племені, яке займається хліборобством та примушене обмінюватися з племенем Сколота своїми виробами. Надзвичайно! От встигнути б усе побачити, все вивчити!

А Артем тільки подумав: «встигнути!», говорить Дмитро Борисович!.. Чого-чого, а часу на ознайомлення і вивчення у них нібито вистачить. Бо ж про повернення назад, здається, можна тільки мріяти...

Втім, юнак тут-таки й забув про свою сумну думку, захоплений враженням. Адже становіще скіфів розгорталося перед мандрівниками велике й різноманітне, як ціле жваве містечко. Вздовж нього йшла одна велика вулиця, вірніше, широкий шлях, який потім повертав і йшов попід лісом, огинаючи його величезні дерева з рожевуватим листям.

Переважна більшість наметів і великих возів з шістьма колесами стояла осторонь того шляху. Гострі конуси наметів підносилися і праворуч, і ліворуч; подекуди між ними залишалися тільки вузькі проходи. Але в інших місцях окремі великі намети стояли осторонь, мов серед невеличкого майдану. Здебільшого то були намети знатних скіфів, старшин.

Ці намети стояли не просто на землі, а на величезних возах, подібних до громіздких барок, поставлених на масивні незграбні колеса.

А невеличкі намети простих скіфів з грубої прядивної тканини, навпаки, дуже рідко зводилися на возах; як правило, вони стояли прямо на землі. Таких було найбільше,— і вони тісно тулилися один до одного.

Зовсім окремо підводилися великі намети

з повсті червоного кольору. Вони належали найбагатшим скіфам — червоний колір взагалі означав приналежність до знаті. Навколо таких наметів на певній віддалі, звичайно, юрбилися десятки маленьких наметиків і возів, де жили родичі знатного скіфа, його служники й раби.

Окремі великі намети були ще й оздоблені різними прикрасами. Кольорові стрічки прикрашали входи та верхівки наметів. Їх призначенням було відганяти від родини скіфа злих духів. Металічні бляхи нашиті були на повсті, головним чином — біля входу. А всередині на стовпах висів маленький і великий посуд різної форми і різного призначення. Чим багатший був власник намету, тим, звісно, і коштовніший був його посуд.

І ще одна дивна прикраса біля намету привернула увагу Артема.

Це були два стовпи, між якими протягнуто шкіряний мотузок. А на ньому гоїдалися на вітрі малесенькі різнокольорові шкірки — чорні, білясті, руді. Наче то сушилися хутра якихось маленьких звірків. Що то за звірки?

Артем навіть повернув коня, щоб краще роздивитися цю незрозумілу оздобу. Варкан одразу наблизився до нього, готовий, як і завжди, допомогти своєму другові-чужинцю. Забувши про те, що Варкан все одно не зрозуміє його, Артем запитав, указуючи рукою:

— Що то за дивні хутра висять? Що за тваринки?

Варкан простежив за його жестом і усміхнувся. Кивнувши головою, він вказав на уздеч-

ку свого коня. Здивований Артем побачив на ній такі ж самі шкірки.

— Отакі, Варкане, отакі! — ствердив він. — Що це таке?

Розумний молодий скіф не вимагав перекладу. Він підніс руку до своєї голови, швидким помахом обвів верхню її частину і немовби щось зірвав з неї. Артем мовчки дивився на нього, не розуміючи пояснення. Варкан повторив рухи — вже навколо голови юнака. Він навіть легенько сіпнув його за волосся і знову вказав на зморшкуваті шкірки на вуздечці. На обличчі його грала широка добродушна посмішка.

Артем починав догадуватися. Та невже?.. Він подивився ще раз на Варкана, на шкірки. Потім покликав Дмитра Борисовича.

— Що таке, Артеме? — відгукнувся археолог.

— Я не знаю, чи правильно я зрозумів Варкана, Дмитре Борисовичу, — швидко заговорив юнак. — Мене зацікавили оці шкірки. А він так пояснює, ніби це скальпи. Чи ж може таке бути?

— Не лише може, а так воно й є, — незворушно відповів археолог. — Тільки, звісно, для Варкана це не скальпи, бо то слово латинське. Але так чи інакше — це шкіра з голови вбитого ворога.

— Хіба не однаково огидно? — вихопилося в Артема.

— З його погляду — нічого огидного, а, навпаки, почесна ознака. Як не називати, практично це той самий скальп, хоча скіфські звичаї значно давніші, і немає потреби хоча б

назвою поєднувати їх з пізнішими індійськими традиціями. Справа в тому, Артеме, що скіфи дійсно мали такий звичай — знімати шкіру з голів убитих ворогів. Скальпи на вуздечці скіфського воїна — це ознака його особистої мужності, відваги, бойової хитрості. Такий звичай, як ми бачимо, зберігся і в цього племені. Варкан гордий тими оздобами. Він, мабуть, навіть дивується, що в нас немає таких шкірок, бо поважає нас. От я зараз перевірю.

Археолог звернувся до Варкана. Скіф жваво відповів. Потім він одв'язав від вуздечки одну шкірку і простягнув її Артемові.

— Що таке? — щиро здивувався юнак.

Дмитро Борисович голосно розсміявся:

— Ну, це просто чудово! Варкан щиро хоче подарувати вам одну із своїх шкірок.

— Та навіщо?

— Мовляв, у нього їх багато, а в його молодого друга немає. То хай він візьме одну й почепить її на вуздечку свого коня! Ха-ха-ха, Артеме, це надзвичайно! Майте на увазі, що це — дуже благородний вчинок, Варкан розлучається з великою в його розумінні коштовністю, щоб зробити приємність своєму другу.

— Яка ж з цього приємність?

— З погляду Варкана — велика. Ну, Артеме, не вагайтеся. Приймете подарунок?

Юнак тільки відмахнувся:

— А що я з ним робитиму, Дмитре Борисовичу? Я розумію тепер, що для Варкана це почесна ozdoba. Але навіщо вона мені?.. Та мене прямо нудить, коли я дивлюся на цей скальп... чи шкірку, як ви кажете. Ні, не треба.

— Майте на увазі, Артеме, Варкан може образитися,— зауважив цілком серйозно археолог.— Ви ж відмовляєтесь від його подарунка, який він хоче зробити вам від щирого серця.

Проте Артем уже знайшов вихід:

— Скажіть Варканові, Дмитре Борисовичу, так. В нашій країні, мовляв, звідки ми прибули, немає звичаю носити такі шкірки. Отже, я йому дуже дякую і прошу залишити подарунок собі. Це ж буде, мабуть, зрозуміло йому?

— Сподіваюся. Зараз перекладу, Артеме.

Вони їхали далі. І серце Дмитра Борисовича, серце ентузіаста археолога, раділо більше й більше. Ну, хіба ж міг він бодай мріяти про те, щоб побачити справжнього зубного лікаря скіфів, та ще й за роботою?..

Вся група спинилася біля одного з наметів, де зібралася купка скіфів. Люди розступилися перед вершниками за давнім звичаєм: піший мусить дати дорогу кінному, бо кінний завжди знатніший від пішого. Зробили це люди мовчки і похмуро; але потім, пізнавши Варкана, весело й радісно вітали його. І ще раз Артем подумав: з якоїсь невідомої причини молодий скіф користувався любов'ю простих людей. А що то за причина?..

Перед наметом навколішки стояв старий бородатий скіф. Башлик його був зсунутий назад, з очей котилися сльози, але він мужньо тримав рот відкритим і тільки конвульсивно вчепився напруженими руками в повсть. Другий скіф, що, видно, мав якесь відношен-

ня до віщунів, бо на ньому був коротенький червоний плащ з бронзовими бляшками,— схилився над першим, щось намацуючи йому великими кліщами в роті. Обличчя лікаря-віщуна було спітніле, на його зморщеному від напруги лобі зібралися великі краплини поту. Мабуть, операція тривала вже довгий час, бо й пацієнт, і лікар за всіма ознаками встигли дуже втомитися.

Пацієнт, терпляче стоячи навколішки, тільки мугикав і стогнав, зрідка підпираючи підборіддя рукою. Лікар суворо й навіть злісно наказував йому не рухатися, час від часу відштовхуючи ліктем його голову назад.

— Ну й піклування про хворого! — обурено мовила Ліда.

— Е, дівчино, зрештою, це те ж саме, що й у нас,— заперечив їй Іван Семенович.— І в нас у прекрасній поліклініці так само варварськи видирають зуби кліщами, як і тут. Різниця не така вже велика, мушу вас запевнити. Сидить пацієнт в кріслі чи стоїть навколішки на землі, нікельовані кліщі лікаря чи ні,— кінець кінцем, все одно. Характер операції не змінився протягом тисячоліть, ось що...

— А мене цікавить інше,— озвався Дмитро Борисович.— Мене дивує сам цей факт лікування зубів у племені кочівників. За всіма ознаками кочівники не повинні б знати цього. Адже таке лікування належить уже до ознак більш розвинутого племені... хм... може, вони запозичили це в греків?..

— Оцю картину, це видирання зубів ви називаєте лікуванням? — іронічно зауважив геолог.— Ви дуже делікатно висловлюєтеся, до-

рогий мій. Хотів би я побачити, як ви поводитися б, коли...

Але цієї миті щось гучно хруснуло — і довгі чорні кліщі витягли з рота хворого уламок зуба. Ліда скрикнула і відвернулася. Лікар уважно оглянув уламок, незадоволено покрутив головою і, пригрозивши хворому, який збирався вже вставати, знову встромив йому кліщі в рот. Операція тривала!..

— Ні, друзі, досить цього чудового видовища! — вигукнув Іван Семенович. — Я найменні цілком ситий. Поїхали краще далі!

Він повернув коня, подивився вперед і додав:

— Оце мені здається цікавішим, товариші! Погляньте, як весело й невимушено обідає ця компанія!..

Чоловік шість скіфів сиділо на землі навколо вогнища. Вони зняли свої шкіряні й повстяні башлики, поклали їх біля себе й забули, здавалося, про все на світі, крім їжі. Великий бронзовий казан був підвішений над вогнищем, він парував — і від нього далеко линув гострий запах якогось варива. Кожен із скіфів тримав у руці по величезному шмату паруючого вареного м'яса. Вони роздирали м'ясо зубами, смачно поїдали його і запивали кислим кобилячим молоком, по черзі схиляючись над великою посудиною, що стояла біля вогнища.

Скіфи їли мовчки, наче робили якесь священне діло. Варкан гукнув їм кілька слів, ніби вітаючи. Скіфи всі як один підвели голови, на мить перестали їсти і глянули в його бік. Але й вони також одразу розпізнали Вар-

кана, привітно відгукнулися і гостинно запросили його і його супутників розділити з ними їжу. Варкан запитально подивився на чужинців: чи не хочуть вони спинитися і приєднатися до компанії?

— Ні, ні,— відмовився Іван Семенович,— ми ситі. Спасибі, але нам, крім того, ще й ніколи.

А Дмитро Борисович додав задумливо:

— Який гостинний народ! Дивіться, адже це, очевидно, зовсім не багаті люди. М'ясо в них, видно, буває не так часто. І от — прошують, раді поділитися...

Артем помітив, що й чоловіки й жінки, яких вони зустрічали, найбільше дивувалися з Ліди. Певна річ, кожен з чужинців, та ще й уславлених перемогою над Дорбатаєм, привертав негайно увагу зустрічних. Але ніхто з них не користувався таким незмінним успіхом, як дівчина-чужинка. Траплялося, що хтось із скіфів просто спинявся, роззявивши рота, і дивився на Ліду, навіть не помічаючи в цей час інших членів групи. І це було зовсім не тому, що Ліда їхала на коні: адже скіфські жінки вміли їздити верхи не гірше за чоловіків. Чому ж таке здивування?

Артем сказав про це Ліді, незрозуміло розводячи руками. Але дівчина одразу відповіла, не вагаючись і не замислившись ані на мить:

— Та це ж цілком просто, Артемчику! Скіфські жінки всі в отих шапках, що нагадують кокошники. А в мене на голові нічого немає, я простоволоса, нічим не вкрита.

— Так що з того?

— Дурний! Для їхнього ока це, мабуть,

все одно, як для старого турка побачити жінку без чадри, з відкритим обличчям. Небачене видовище, розумієш?

— Отож ти своїм непристойним виглядом їх прямо дратуєш? Нехороше, Лідо, я б на твоєму місці пов'язав голову. Чи жаль ховати золоті кучері, га?

— І знову скажу — дурний! Чи я мушу підкорятися їхнім забобонам? Мені так зручніше, от і все! Хай дивляться!..

Дзвінкий і важкий стукіт, мов по ковадлу, увірвав їхню розмову. Група наближалася до невеличкої кузні, де здоровенний, до пояса голий скіф у широкому шкіряному фартусі кував розжарену металеву штабу, повільно загинаючи її.

Можна було замилуватися з його чітких, розмірених, дужих рухів. Червоні відблиски від горна падали на його спітніле, аж блискуче обличчя. Тугі опуклі м'язи ритмічно надувалися під глянсуватою темною шкірою рук. Невеличкі бруски металу лежали поблизу горна. Коваль працював, не звертаючи ані найменшої уваги на глядачів.

Варкан вагався. Він здивовано переводив погляд з коваля на своїх супутників, не розуміючи, очевидно, що знайшли цікавого його друзі-чужинці в цьому цілком звичайному для його ока видовищі?.. Але за хвилину він здивувався ще більше, бо Іван Семенович не задовольнився простим спостереженням кузні. Він раптом зіскочив з коня й наблизився до коваля.

Геолог підійшов до горна і взяв у руки один з холодних брусків металу. Деякий час

він мовчки розглядав його, повертаючи в руках. Потім, не дивлячись на коваля, який поклав молот на ковадло і здивовано стежив за рухами дивного відвідувача, Іван Семенович так само мовчки поклав брусок на місце й повернувся до свого коня. Товариші запитливо дивилися на нього.

Іван Семенович легко скочив на коня, взяв у руки поводи. Серйозно глянув на супутників і сказав:

— Я згадую наші розмови про печеру на Гострому бугрі і можливості використати скіфські пам'ятки для визначення, чи була тут руда. Так от, Дмитре Борисовичу, оті бруски, що лежать коло ковадла,— справжня бронза. Цікаво було б узнати, де беруть руду скіфи? Якщо десь поблизу, то...

— Зараз, зараз! — Археолог негайно звернувся до Варкана з запитанням. Потім швидко заговорив:

— Так і є! Скіфи самі видобувають ту руду. Зовсім, каже Варкан, недалеко звідси. Він навіть пропонує, якщо ми бажаємо, проїхати туди, він усе покаже.

— З великою охотою,— погодився геолог, запрошуючи жестом молодого скіфа показувати дорогу. Варкан круто повернув коня, пригнувся до його шиї і помчав. Товариші ледве встигали за ним.

Вони мчали між наметами й возами через усе становище. Варкан, мабуть, стомився, ждучи весь час перед тим своїх супутників, що частенько спинялися й розглядали вози, намети тощо. Тепер він вирішив трохи розважитися швидкою їздою.

Пригнувшись до шиї коня, він мчав галопом. Іван Семенович з насолодою й собі попустив поводи: його кінь не хотів відставати від Варканового, він також зразу перейшов на галоп. Так само зробили без найменшого втручання вершників і інші коні. Артемові, правду сказати, було трохи страшнувато, але визнати це перед товаришами він соромився і тому віддався на милість коня. Ліда закусила губу, міцно тримала повід, але теж не робила спроби спинити свою жваву кобилу.

І всі вони лише через кілька хвилин згадали про Дмитра Борисовича. Де ж він? Археолог зник!

Вони встигли вже виїхати з становища і тепер їхали степом. Широкими грудьми коні розсікали високу жовто-рожеву траву, яка могла схвати в собі людину. Справді, де ж Дмитро Борисович? Як трапилось, що він загубився?..

— Варкане! Варкане! — голосно гукнув Артем.— Стій! Діло є! — Він важко дихав після швидкої, напруженої їзди.

Скіф відразу спинив коня. Він озирнувся, показуючи своє енергійне, веселе обличчя. Його допитливі очі уважно дивилися на юнака.

— Дмитра Борисовича загубили! — вигукнув Артем.

— Справді, де він? — озирнувся навколо й Іван Семенович.

Варкан вдивлявся в далечінь. Але й він не бачив ніде археолога.

— Дмитре Борисовичу! Дмитре Борисовичу! — залунали дружні вигуки.

Звідкись здалека долинула ледве чутна відповідь:

— Я тут...

— Де? — закричав що було сили Артем.

— Тут... у степу...

— Рушайте сюди, до нас!

— Не виходить...

— Чому? — широко розкрив очі Артем, вдивляючись туди, звідки долинав голос. Але бачив перед собою тільки рівний степ, на якому гойдалася висока й густа рожева трава.

— Під'їжджайте до мене!.. — долинув знову голос Дмитра Борисовича.

Артем запитливо поглянув на геолога; той кивнув головою, наче дозволяючи, — і юнак вмить натягнув поводи і поскакав назад. Що таке трапалося з Дмитром Борисовичем?

Перше, що Артем помітив серед густої трави, була голова кобили археолога. Вона піднялася на мить, глянула на юнака, що наближався, і знову сховалася: виходить, в цій рожевій траві не важко було сховатися й коняці, така вона була висока. А ось і сам Дмитро Борисович! Обличчя археолога було сердите, в голосі відчувалося явне роздратування. Дмитро Борисович гнівався! На кого ж? Пояснення прийшло одразу ж таки, з першими словами археолога.

— Отаке, значить, у вас ставлення до старших товаришів, юначе? Поскакали собі, а що зі мною, вам і байдуже?

— Дмитре Борисовичу, та я...

— Мовчіть! Ця проклята коняка зовсім не така спокійна, як ви всі запевняли мене. Я спиняв її, щоб не скакати так шалено. Так

що ж ви думаєте, вона послухалася мене? Ні! Вона погнала за вами, як скажена. Я спиняв її, я благав її, просив, щоб вона заспокоїлася... я тягнув за поводи щосили... чи вона тягнула мене поводами, вже не пам'ятаю...

Артем відчував, що ось-ось зараз не стримає сміху. Але це було неможливо: Дмитро Борисович вбачив би в цьому особисту образу. Тому юнак щосили намагався зберегти серйозний вигляд. А археолог обурено продовжував:

— Чого тільки я не робив! Я спиняв її ногами, стискував їй боки, кричав їй, щоб вона спинилася. Де там! Клята тварина мчала степом як вітер, намагаючись до того ж весь час скинути мене...

— Та це ваша кобила просто йшла галопом...

— Мовчіть, кажу я вам! Галоп я прекрасно знаю, бачив його кілька разів у кіно. Це коли кінь хоч і швидко, але розмірено скаче — і людина ритмічно підстрибує в сідлі разом з ним. Еге, це мені відомо! Коли б то був галоп! Бо ж хіба тут можна було ритмічно підстрибувати, якщо, я вам кажу, ця потвора весь час намагалася скинути мене через голову?..

Артем відвернувся, щоб археолог не помітив, як його обличчя страшенно перекривилося від ледве стримуваного сміху.

— Нарешті я вхопився обома руками просто за її шню. Я випустив, звісно, поводи, бо вони були вже ні до чого. І тоді ж таки загубив попону, яка править тут за сідло... Нічого, до речі, тут смішного немає, Артеме!

Це неввічливо й нетактовно — сміятися, коли вам розповідають про такі жахливі неприємності!

— Я... я не сміюся, Дмитре Борисовичу... я уважно слухаю і навіть співчуваю вам... то я просто важко дихаю від швидкої їзди...

— І от, коли я тримався руками за шию, саме тоді я востаннє спробував ще раз вплинути на цю скажену тварину,— гнівно зиркнув на спокійну кобилу археолог. Вона мирно паслася, соковита степова трава хрумтіла в неї на зубах.— Я просто у вухо їй крикнув: «Стій, чортяко!» І що б ви думали вона зробила?

— Спилилася, мабуть?

— Звідки ви знаєте? — підозріло запитав археолог.— Ну да, спинолася. Тільки — як?

Артем не розумів: що мав на увазі Дмитро Борисович?

— Клята тварина спинолася не вся зразу. Спочатку вона спинолася передньою своєю частиною. Так, так! Я добре пам'ятаю! А задня тим часом продовжувала скакати, ось що!

— Та як же це могло...

— Задня продовжувала скакаги, я вам кажу. Я не знаю, втім, чи довго це тривало, бо я, зрештою, не витримав. Підкинутий задньою частиною, що скакала, я перелетів через передню, яка вже спинолася, перекутився в повітрі, наче та кішка, і тоді вже спинився на нерухомій землі. Як тільки кістки собі не переламав, не знаю. А тоді й кобила спинолася остаточно, цілком... Та що з вами робиться?..

Артем зігнувся на коні, припав йому до

шиї — і нестримно реготав. Він знав, розумів, що це нечемно, що не можна сміятися з невдачі іншого, та ще такого поважного чоловіка, як Дмитро Борисович, але — що міг він зробити? Такої кумедної розповіді йому не доводилося чути ніколи в житті!

— Перестаньте сміятися, юначе. Мені, наприклад, зовсім не смішно. Ну?

Нарешті Артем угамувався. Витираючи сльози на очах, він намагався разом з ними стерти і залишки сміху, що нестримно вихлюпувалися зсередики назовні. Він спитав, з усієї сили зберігаючи серйозний вигляд:

— А чому ж ви не хотіли їхати до нас тепер, коли ми кликали?

Археолог сердито глянув на нього поверх окулярів:

— Ви що ж, гадаєте, що цю тварину так легко умовити, щоб вона дозволила знову сісти на неї? Вона не хоче! Ось уже з чверть години я умовляю її. Але вона й слухати не бажає. Я до неї, а вона від мене. А ще казали, що вона спокійна, слухняна! — з справжнім відчаєм закінчив Дмитро Борисович.

— Ви б її за поводи взяли, тоді вона не пішла б від вас.

— Спробуйте це зробити самі, юначе. В неї спереду, між іншим, зуби є. А ззаду — копита. А збоку просто немає за що вчепитися...

Артем відчував, що на нього накочується новий напад сміху. Це остаточно образило б роздратованого археолога. Тому він мовчки зіскочив з свого коня, підійшов до кобили

Дмитра Борисовича, взяв її за поводи і підвів до невдахи хазяїна:

— Сідайте, Дмитре Борисовичу. Я потримаю її.

Археолог дуже підозріло дивився на юнака: надто безстрашно він діяв, надто легко він поводився з скаженою конякою! Але їх уже нетерпляче гукали товариші, треба було поспішати. Незграбно перевалившись через спину кобили, Дмитро Борисович насилу видряпався на неї. За хвилину вони вже мирно їхали поруч. Археолог їхав мовчки, позираючи недовірливо то на кобилу, яка чомусь тепер бігла цілком мирно і спокійно, то на Артема, який, здавалося, заглибився в думки і зовсім забув про розповідь свого супутника. Нарешті Дмитро Борисович зітхнув, наче наважившись, і звернувся до юнака:

— Е... мені здається, Артеме, що наша з вами розмова з приводу вдачі моєї кобили мала, так би мовити, особистий, приватний характер... і навряд чи варто переповідати все це товаришам... Як ви гадаєте, чи маю я рацію?

— Цілком згодний, Дмитре Борисовичу.

— Дуже радий. Я так і думав, що ви одразу зрозумієте деяку незручність, гм... Скажімо, я затримався тому, що...

Археолог вагався, йому важко було вигадати пристойну переконливу причину.-

— Тому, наприклад, що ослабла попряга на попоні. Її треба було підтягти, Дмитре Борисовичу, а це досить важко для незвичної людини,— охоче допоміг йому Артем.

— Так, так, я й сам щойно хотів сказати

відносно попруги,— зрадив археолог.— І, крім того, у мене є до вас, кхм, ще одне, суто особисте прохання. Ну навіщо так гнати коней, наче на пожежу? Отож надалі — стримуйте ви наших завзятих кавалеристів. Добре? Ну куди нам поспішати? Тільки стомлюватися...

— Гаразд, Дмитре Борисовичу,— погодився юнак. Він чудово розумів, що знервованого археолога треба заспокоїти всіма засобами.

Вони під'їхали до товаришів, які з нетерпінням чекали їх. Кількома словами Артем розповів вигадану причину затримки, відчувачи на собі весь час неспокійний погляд Дмитра Борисовича, який, мабуть, побоювався, що юнак не стримається і скаже щось зайве. Втім, усе обійшлося добре, і група вирушила далі. Тепер їхали вже повільно, і Дмитро Борисович незабаром повеселішав. Він навіть знову почав перекладати те, що пояснював Варкан, показуючи на схил горба коло самого урвища, до якого вони наближались.

— Отут, на цьому схилі, добувають руду. Виносять її з ями корзинами. Тут-таки недалеко й витоплюють метал з руди. Керує роботами, між іншим, приятель Варкана, Роніс, той самий, що зацікавив нас першого дня...

Ось уже виразно стало видно схили, від яких попарно йшли люди. Вони несли руду в корзинах від схилу до великої, зробленої в землі печі. З її труби здіймався чорний дим, такий важкий, що тут-таки одразу опускався додолю й слався по землі.

— Тут працюють невірники, скіфів серед

робітників мало,— пояснював Дмитро Борисович, слухаючи Варкана.— Зараз нам принесуть зразок руди, я попросив зробити це для вас, Іване Семеновичу.

— Дякую.

— Крім того, Варкан каже, що він уже викликав сюди того Роніса. Мабуть, з ним буде цікаво побесідувати. Варкан каже, що він дуже обізнаний в цих справах...

Іван Семенович, надзвичайно зацікавлений, уважно роздивлявся навколо. Такі самі, власне, схили, як і всюди. Кам'янисте урвище... а, ось і руду принесли! Гарна руда, навіть без значних домішок...

— Тепер ми маємо всі докази, що скіфи вміли самі видобувати метал,— переможно мовив археолог.

— Тільки чи пощастить нам розказати комусь про всі наші важливі відкриття?.. — тихо зауважив Артем. Похмурий вигляд високих кам'янистих урвищ нагадав йому особливо відчутно про незвичність всієї цієї обстановки, про те, що вони перебувають у дивному, відрізаному від людства світі, глибоко під землею... ах, як глибоко і далеко!..

— Що за песимізм, Артемчику? — з лагідним докором відповіла йому Ліда.— Ти що ж, гадаєш, що ми не повернемося звідси на поверхню землі, до своїх?

Артем промовчав. Йому було трохи ніяково: справді, що відповідати? Ця фраза вихопилася в нього мимоволі. Втім, увагу Ліди вже привернуло інше.

Почувся тупіт кінських копит. Всі озирнулися. На низенькому кошлатому коні до

них під'їжджав той самий чоловік, від якого вони вперше почули тут грецьку мову. Роніс ..

Зодягнений в мішаний напівгрецький, напівскіфський одяг, чорнявий, безбородий і тому дуже відмінний від бородатих скіфів, керівник робіт на схилах урвища справляв незвичайне враження. Товариші вже знали, що Роніс — такий самий нащадок полонених колись греків, як і всі інші. Але цього не відчувалося ні в його манерах, ні в розмові. Він поведився з самоповагою, його розумні великі чорні очі дивилися на співбесідника спокійно і сміливо. На чисто виголеному обличчі грала ввічлива посмішка, яка наче підкреслювала, що цей нащадок полонених, цей майже невільник, — знає собі ціну і не зник турбуватися про свою долю.

Роніс поважно вклонився чужинцям, широко дружньо привітався з Варканом, який зразу почав жваво розмовляти з ним. Видно було, що обидва вони — давні друзі, які розуміють один одного на півслові, цілком довіряють один одному. Роніс слухав Варкана, трохи схиливши голову і поглядаючи на чужинців. Його уважні очі перебігали з однієї постаті на другу. Ось він на хвилинку з цікавістю спинив погляд на Ліді. Тільки на хвилинку, бо майже одразу потому він уже дивився на Дмитра Борисовича. Але Ліда встигла помітити уважний дружній погляд і запам'ятала його.

Варкан закінчив, Роніс відповів йому дуже коротко і звернувся безпосередньо до Дмитра Борисовича. Але очі його так само безупинно перебігали з одного чужинця на

іншого, наче він хотів тим підкреслити, що його слова стосуються всіх. Він говорив жваво, невимушено, як рівний з рівними. Мова його текла плавно, він не підшукував слів. Дмитро Борисович іноді навіть забував про потребу перекладати товаришам зміст того, що говорив Роніс,— з такою приємністю слухав він округлі фрази грека; здавалося, що вони й без перекладу зрозумілі всім.

— Мені дуже приємно,— говорив Роніс,— розповісти про мою роботу мудрим і освіченим чужинцям. Я готовий до послуг і намагатимуся задовольнити всі вимоги моїх шановних співбесідників. Їм, мабуть, цікаво подивитися на видобування руди в цілому? Тоді я попросив би їх вирушити зі мною на огляд, під час якого я дам усі необхідні пояснення.

Огляд цей тривав недовго. Він цікавив найбільше, хоч це й могло здатися дивним, не Івана Семеновича, а Дмитра Борисовича. Втім, і справді, що могло цікавити досвідченого інженера-геолога в тих застарілих з його погляду, цілком кустарних способах добування руди? Іван Семенович цікавився тільки напрямками та потужністю жил...

Інтерес Дмитра Борисовича був незрівнянно ширшим. Він звертав увагу на кожен молоток, кожну лопату, деталі одягу робітників — на все, все. Ніщо не залишалось поза його увагою. І вже не вперше Артем чув його зажурене зітхання — весь час однакове й безнадійне.

— Коли б мені фотоапарат... коли б фотоапарат!.. І як це я загубив його в тій проклятій газовій печері!..

Але апарата не було — і Дмитро Борисович ладен був безкінечно затримуватися біля кожної речі, щоб старанно змалювати її в своїй записній книжці.

Артем неухважно стежив за археологом — а думки його весь час поверталися до одного: чому ім'я Роніса здається йому таким знайомим? Звідки він знає його? Або інакше — що саме воно нагадує йому?..

Тим часом вони повернулися до того місця, де зустрілися з Ронісом. Він, на прохання товаришів, розповідав тепер про себе — так само стримано й спокійно, хоча зрідка в його голосі і проривався смуток.

— Звичайно, я народився тут,— говорив він.— Але ніколи в житті я не забував того, що розповідалося в нашій родині, передаване від батьків сином! Я завжди пам'ятатиму це. Мої далекі предки були захоплені скіфами в полон в Ольвії під час перемоги скіфів над греками. І скіфські переможці перетворили їх на своїх рабів. Моїх предків і всіх їх нащадків!

Варкан, що досі дещо неухважно слухав Роніса, підвів голову і посміхнувся:

— Ти так говориш, Роніс, наче в цьому є щось дивне. А коли б мої предки потрапили в полон до твоїх, як багато інших скіфів, то тоді вони були б перетворені так само на рабів, тільки в Ольвії...

Раптом вони обидва перейшли на скіфську мову, сперечаючись про щось. Дмитро Борисович використав цю хвилину, щоб поділитися з товаришами своїми думками.

— Звісно, Варкан має рацію. Цілком яс-

но, що скіфам, які найчастіше самі потрапляли в полон до греків, жилося значно гірше... Історія, наприклад, пам'ятає безліч повстань серед рабів у грецьких колоніях. Грецькі багатії жорстоко гнобили своїх рабів, переважно скіфів, захоплених у полон в Причорномор'ї...

— Ясно, що скіфські раби повставали. А як же інакше вони могли поліпшити свою долю? — обізвався Артем, який ніколи не міг залишатися спокійним, якщо мова заходила про поневолення. Ліда виразно сіпнула його за рукав: не заважай!

— Ще дві тисячі років тому,— продовжував Дмитро Борисович,— скіфи під проводом енергійного свого вождя, теж раба, Савмака повстали проти гнобителів і навіть захопили владу в свої руки. Але грецькі колоністи придушили це повстання з допомогою війська, викликаного з-за моря... Згадати про знамените Боспорське царство, згадати про всі ті колонії греків... про ту ж таки відому Ольвію... про це чимало цікавого можна розповісти, і аж ніяк не на користь грецьких завойовників!.. Колись потім нагадаєте мені, я розповім вам безліч цікавих речей про той період... Проте наші друзі знову перейшли на грецьку мову. Послухаймо!

Варкан і Роніс усе ще сперечалися. Нарешті скіф гукнув:

— Роніс, я не розумію одного. І ось питаю тебе про це. Скажи, як ти можеш жити в ладі з Дорбатаєм? Я знаю тебе, знаю чимало такого, про що не знає ніхто інший. Чимало у нас з тобою є й спільного — коли б Дорба-

тай знав про це. він не помилював би нас, чи не так?

Роніс ствердно кивнув головою.

— Але Дорбатай дивиться на мене люто. він-бо — мій ворог, і не сумнівається в цьому. Бо й я його ворог. Втім, він і твій ворог, я знаю. Чому ж він до тебе прихильний? Чим це викликано? Адже не тим, що йому, мовляв, подобається твоє обличчя? Відповідай!

Роніс гірко посміхнувся:

— Так, Дорбатай нібито добрий до мене. Але ти маєш рацію, Варкане, це не тому, що йому подобаються риси мого обличчя... і ще менше тому, що він любить мене...

— Чому ж тоді? — не вгавав Варкан.

Очі Роніса заблищали гнівом.

— Гаразд, слухай, Варкане! — заговорив він.— Слухай! Ми з тобою друзі. Не вперше ти докоряєш мені тим, що Дорбатай нібито прихильно і навіть дружньо ставиться до мене. Я скажу тобі, в чому тут річ. Чи знаєш ти, що я купую в Дорбатая його прихильність до мене? Вона потрібна мені, щоб ніхто не насмілювався заважати в моїй роботі... про яку ти добре знаєш... Заради здійснення моїх планів, заради досягнення моєї мети я готовий віддати все моє життя,—і ти також знаєш це! Але для того, щоб досягти тієї мети, мені насамперед потрібна широка воля. І я купую її в старого віщуна!

— Я не розумію тебе, Роніс!

— Слухай! У моїй родині є стара легенда про якогось далекого мого прапрадіда. Ця легенда пошепки передавалася від батька синові, від сина внукові і правнукові. Отак во-

на дійшла і до мене. Я розкажу тобі її, Варкане. Слухай, ось вона, та легенда!

Роніс на мить спинився, мов збираючись з силами.

— Колись давно, коли саме — я не знаю, один з моїх прадідів знайшов у горах золоті поклади. Вони були такі багаті, що золота не треба було видобувати. Його можна було брати голими руками. Нахилитися — і брати з землі самородки найчистішого золота! І протягом цілого життя не змогла б людина чи навіть кілька людей вибрати ті поклади, вивести всі самородки... Мій прадід нікому нічого не сказав про ті багаті поклади. Він сховав таємницю глибоко в своєму серці. Тільки його старший син довідався про це. Такий був заповіт прадіда: передавати таємницю з вуст в уста, від батька лише старшому синові... Так таємниця дійшла і до мене... Правда, частина тих покладів давно вже втратила свою цінність...

— З них вибрали все золото?

— Ні, зовсім не те. Бач, мій прадід знайшов два родовища золота. Одне дуже велике, а друге значно менше. Я розробляю менше. Але і з нього я можу давати в скарбницю Дорбатая багато золота. Цим я купую в старого віщуна мою волю. Він дізнався, що лише я один знаю місце, де знаходяться ті поклади. І він не хоче, звісно, шкодити мені, доки я даю йому золото. А золота мені вистачить на ціле життя, хоча б я й прожив іще триста років! Старий Дорбатай, звичайно, хотів би сам довідатися, де я беру золото. Але він добре знає, встиг переконатися, що я не

скажу нічого, хоч би він катував мене місяцями...

— Ти кажеш, що він знає і навіть переконався. Звідки і як? — перепитав Варкан.

Замість відповіді, Роніс відкинув широкий рукав верхнього одягу і закачав рукав сорочки. На його руці вище ліктя було ясно видно великі й глибокі шрами, наче хтось шматками повирізував звідти живе м'ясо.

— Це,— похмуро мовив Роніс,— сліди того, як Дорбатай дізнавався і переконувався, Варкане... Але він незабаром збагнув, що таким способом нічого не довідається від мене, що я скоріше помру, ніж скажу йому хоч слово. І він тоді відпустив мене з умовою, що я щотижня приноситиму йому певну кількість золота. Потім він вирішив вислідити мене. І з того теж нічого не вийшло. Бо я ж не дитина. Бач, це поки що, єдина моя зброя, те золото. І я не випущу її з рук! Мені треба жити, бо переді мною велика мета. Ти знаєш про неї, Варкане!

Він змовк. Варкан рвучко схопив його руку і широко потиснув її.

— Не сердься, друже мій Роніс,— палко мовив він.— Пробач, що я образив тебе! Пробач, що я нагадав тобі те, про що ти не хотів згадувати! Але, погодься зі мною, треба ж було з'ясувати колись...

— Я не серджуся, Варкане. Це краще, що ми з тобою поговорили і все з'ясували. Погано лише, що нам довелося затримати нашою розмовою шановних чужинців!..

— Ні, ні, нам було дуже цікаво слухати,— категорично заперечив Дмитро Борисо-

вич.— І, якщо ви нічого не маєте проти, нам було б дуже цікаво дізнатися ще про одну річ.

— Прошу,— відповів охоче Роніс.

— Чому ви берете золото лише з менших покладів? А більші?

— Більші колись відрізав великий завал. Ніхто не може дістатися до них тепер. Ніхто не знає навіть, де вони розташовані. Це знав тільки мій прадід. Він докладно описав, як знайти ті більші поклади, описав у своєму заповіті. Втім, він сховав той заповіт в замуруваній підземній печері... і ту печеру так само відрізав завал, разом з самими покладами...

Дмитро Борисович стрепенувся: заповіт прадіда, відрізаний від племені скіфів завалом у замуруваній печері!

Роніс продовжував:

— Але мені вистачить, як я сказав, і малих покладів. Навіть коли б Дорбатай і знайшов колись заповіт мого прадіда — адже я й сам не знаю, де він схований! — все одно старий віщун ніколи не зможе знайти тих великих покладів. За це я ручуся. Ніхто з нас ніколи не знайде їх, не добереться до них...

— Чому? — серйозно й задумливо спитав Іван Семенович.

— Бо мені відомо, що мій прадід дістався до тих великих покладів дуже далеким шляхом. І той шлях іде аж поза горами,— вказав Роніс на кам'яні урвища.— А гори ті такі високі, що жодна людина ніколи не могла і не зможе перебратися через них...

«Цілком зрозуміло,— подумав Артем,—ко-

ли взяти до уваги, що це зовсім і не гори, а стіни, які оточують великий підземний простір, та ще й сходяться з стелею...»

Іван Семенович слухав Роніса дуже уважно: адже розповідь його була несподівано надто важливою. Нарешті він знову звернувся до грека:

— Це справжнє ваше ім'я — Роніс? Мені здається, що воно звучить якось не так. Куди б милозвучніше було, скажімо, говорити — Проніс!

Дмитро Борисович помітно хвилювався, перекладаючи це дивне запитання. Як і решта товаришів, він добре розумів, що має на увазі Іван Семенович. Роніс — Проніс... Дуже, дуже близьке співзвуччя!.. Може, вони на порозі розв'язання загадки, яку принесла їм бронзова скринька, знайдена в замурованій печері?..

Роніс відповідав цілком невимушено, ніби про щось звичайне і маловажливе:

— Це наше родинне ім'я. Воно дійсно чергується у нас з ім'ям Проніса. Пронісом таки звали мого далекого прапрадіда, який вперше знайшов золоті поклади. А його сина звали вже Ронісом. Онука назвали знову Пронісом... І таким чином, чергуючись, це ім'я дійшло і до мене. Мого батька звали теж Пронісом. А сина свого, коли б він у мене був, я назвав би також не інакше як Пронісом. Така наша родинна незмінна традиція...

Все стало на своє місце! В Артема навіть перехопило подих від цієї багатозначної звістки. Тепер не залишалось місця для будь-яких сумнівів.

Особа, яка писала таємничий заповіт на знайденому в скриньці пергаменті, була далеким прапрадідом Роніса!.. І кожне слово з розповіді Роніса надавало нові ваги змісту пергаменту, його вказівкам про поклади золота. Проніс, далекий Проніс, хіба він міг бодай частково уявити собі, які дивні пригоди розгорнуться навколо його заповіту?..

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

Запрошення Варкана.— Заєць на списі.— Дикий кабан.— Стрибок Артема.— Ліда помічає зміни.— Вечеря в наметі.— Вино з кров'ю.— Побратими.— Дмитро Борисович незадоволений.

Вони вже наближались до перших наметів становіща, коли Дмитро Борисович, який весь час невтомно розмовляв з Варканом, спинився й підвів руку.

— Хвилинку,— мовив він.— Є цікава пропозиція, товариші. І мені здається, що вона найбільше сподобається нашій молоді. Хоча й нам з Іваном Семеновичем, можливо, це було б дуже цікаво. Хочете послухати?

— Просимо, Дмитре Борисовичу! — негайно відгукнувся Артем.

— Варкан запропонував приблизно таке: «Чи не цікаво було б моему молодому другові — цебто вам, Артеме! — взяти участь у полюванні на дикого кабана? Разом з моїми товаришами ми знайшли вчора стежку, якою великий дикий кабан ходить на водопій. Ско-

лот буде радий почастувати своїх гостей рідкісною стравою, смаженим м'ясом дикого кабана. І він звелів мені вбити того кабана, коли гості побачать у становіщі все, що вони хотіли. Якщо мій молодий друг бажає взяти в цьому участь...»

— А я? — незадоволено втрутилася Ліда.

— Ну, безумовно, це запрошення стосується і вас, Лідо. Правда, Варкане? — і Дмитро Борисович ще раз звернувся до молодого скіфа. Той вислухав його і радісно кивнув головою. Очі його дивилися на дівчину з красномовним проханням. Ліда навіть трохи сконфузилася.

— Щось мені здається, що Варкан ставиться до нашої Ліди в усякому разі не менш прихильно, ніж до Артема, — сказав з лукавою усмішкою археолог. — Та ви не червонійте, дівчино, це ж цілком зрозуміло. Він людина ввічлива, гостинна... Я от тільки побоююся, як би не вийшло через це якихось сперечань. Самі розумієте, товариші, Гартак цікавиться Лідою, Варкан теж... трошки цікавиться. Ну, а скільки мені щастило помітити, на світі є ще один юнак, комсомолец, між іншим, який теж ні в якому разі не схоче відступитися від неї...

— Дмитре Борисовичу! — в один голос пролунало подвійне заперечення. — Що за жарти такі?..

— Гаразд, гаразд! Це ж тільки між нами, по секрету, щоб ніхто не чув. Так от, що відповісти Варканові?

Що відповісти? Та хіба не ясно з самого початку?..

— Я з радістю,— заявив Артем.

— А як ми з вами, Іване Семеновичу? Справа в тому, що є ще одна пропозиція. Сколот просив передати вам, що він хотів би показати чужинцям дещо з своїх скарбів. І, правду сказати, мене особисто це більше цікавить, ніж блукання верхи по лісу, бодай і в розшуках дикого кабана. Я, знаєте, не мисливець... А скарби Сколота — це, мабуть, досить рідкісне видовище. Отож, Іване Семеновичу, як ви вирішуєте?

— Гадаю, що ви маєте рацію,— відповів геолог.— Я також більше цікавлюся пропозицією Сколота. А ви, Лідо?

Дівчина на хвилину задумалась. Їй було цікаво і подивитися на скарби Сколота, і взяти участь у полюванні, особливо після такого дружнього запрошення симпатичного молодого скіфа. Втім, скарби ж не зникнуть, а полювання може не повторитися! І Ліда рішуче відповіла:

— Я краще з Артемом...

— І Варканом?.. Ні, ні, я взагалі, між іншим,— засміявся Дмитро Борисович.— Добре. Тоді ми тут розлучаємось. Іван Семенович і я повертаємось до становища, а ви з Варканом вирушаєте на полювання. От тільки — як ви зможете з ним порозумітися?..

— Нічого, Дмитре Борисовичу, під час полювання розмовляти найчастіше ніколи,— жартома відповів Артем.— Там діяти треба.

— А з якою ж зброєю ми полюватимемо? — спитала Ліда. Справді, якщо Варкан і його товариші були озброєні довгими спи-

сами, луками й короткими мечами, то в Артема й Ліді ніякої зброї поки що не було.

— Хм... дійсно, в мене щодо зброї не густо,— мовив юнак, виймаючи з кишені свій маленький складаний ніжик.— Ця, наприклад, навряд чи буде корисною при полюванні на дикого кабана.

— А в мене і такої немає,— додала дівчина.

Зрозумівши, в чому річ, Варкан подав знак двом воїнам. Вони зняли з себе короткі мечі й передали їх Ліді й Артему. Юнак спритно підперезався шкіряним поясом, на якому висів меч. З Лідією справа була складнішою. Її тоненьку талію довелося обкрутити поясом двічі. Варкан тим часом розмовляв про щось з Дмитром Борисовичем.

— Варкан каже,— переклав археолог,— що це лише про всяк випадок. Він хотів був нагородити вас обох ще й луком, і стрілами, і списами. Але я запевнив його, що ви не звикли до такої зброї. Правда?.. А як же вам, Ліді, пасує такий меч при боці! Просто амазонка на коні, та ще така войовнича, що кабан злякається самого вигляду!..

— І вічно ви щось вигадуете, Дмитре Борисовичу,— ніби незадоволено відповіла дівчина. Але, сказати щиро, їй і самій дуже подобалося тримати руку на держаку меча. І справді, шкода, що Дмитро Борисович загубив свій фотоапарат...

— Увага! — раптом голосно скомандував Артем.— Слухати мої накази! Шаблі вгору! Клинки блиснули в повітрі.

— Рубай!

І Артем блискавично крутнув мечем над головою. Проте цього разу Ліда не підтримала його.

— Нам поки що нема кого рубати, товаришу командире. Одставить! — відповіла вона, покосившись на Варкана: чи не сміється він з цієї дитячої вихватки Артема? Але молодий скіф тільки добродушно посміхався, дивлячись на них.

— І правда, Артеме, побережіть ваші сили, — посміхнувся й Іван Семенович. — Бачите, уже час вирушати.

Справді, Варкан підвів руку. Артем неохоче сховав меч у піхви.

— Гаразд. Почекаю, доки знайдемо дичину.

Група розділилася. Іван Семенович, Дмитро Борисович і один з воїнів вирушили далі, до становища. А решта на чолі з Варканом швидко помчали степом в напрямі лісу.

Артем їхав поруч з Лідою. Він бачив, як спокійно і невимушено трималася вона на коні. Золоті її кучері розвівалися, вона міцно тримала поводи і, видно, втішалася з швидкої їзди. Висока жовто-рожева трава стьобала їх по колінах — добрі коні, не відстаючи, мчали слідом за Варкановим великим жеребцем. Ось Варкан озирнувся, глянув на Ліду й Артема і схвально кивнув головою. Артем крикнув Ліді:

— І де ти тільки навчилася так добре їздити верхи? Не знав, що ти й таке вмієш!

— В усякому разі, раніше від тебе навчилася, — задерикувато відповіла вона. — Ще два роки тому склала іспити в манежі!

— Ач яка! — не знайшов слів Артем.

Коні мчали просто до лісу. Ось зразу кінчалася висока степова трава, мов її обрізало. Вершники спускалися в долинку, що розкинула свій тьмянний і м'який жовто-рожевий килим перед самим лісом. Варкан щось гукнув, високо підніс довгий, тонкий спис і повернув убік.

— Що таке?

Коні Артема й Ліди, що звикли триматися гурту, завернули й собі. Артем вдивлявся вперед: невже почалося полювання? Але де ж тоді той дикий кабан?..

— Заєць! Заєць! — гукнула Ліда.

Варкан, пригнувшись на коні, мчав навздогін за зайцем. Сірий звірок, поклавши довгі вуха на спину, тікав до лісу великими й нерівними стрибками. Він кидався вбік, повертав— і мчав, мчав...

— Та хіба ж він його наздожене? — мовив про себе Артем.— Заколоти зайця на бігу списом... Це ж просто неможливо!

Але Варкан мав на меті щось зовсім інше. Високо тримаючи спис, він чекав лише, щоб заєць опинився на якійсь уявній прямій лінії, вздовж якої линув кінь скіфа. І коли це сталося, Варкан з силою кинув уперед свій спис. Тонке ратище здригалося, воно немов само шукало свою ціль, повільно опускаючись вниз вістрям під час плавного польоту. Заєць усе ще біг, заклавши вуха. Ось він стрибнув іще раз — і в цю мить спис наздогнав його. Вістря пронизало тваринку наскрізь і приштрикнуло її до землі. Ратище стирчало вгору під косим кутом.

Ліда здивовано глянула на Артема:
— Ти бачив колись що-небудь подібне?
— Ні,— щиро визнав Артем. .

Так, це була дивна, казкова влучність! Артем читав у книжках про австралійців, що вміють влучати у рухливу ціль бумерангом. Читав про полювання з допомогою лассо, що, кинуте мисливцем, немов саме зашморгує тварину. Пам'ятав він і про іспанців чи мексиканців, які вміють влучати в людину ножом на віддалі кількох метрів. Але все це було дрібницею, порівняно з неймовірною влучністю Варкана. Влучити в зайця, що петляє, влучити з коня, що мчить галопом, влучити списом на віддалі не менше як метрів двадцять—двадцять п'ять!.. Ні, коли б Артемові хтось розповів про це, така історія здалася б йому неймовірною. Але ж тут усе це відбулося на його власних очах!..

Тим часом Варкан доскакав до зайця, легко підхопив спис, що стирчав із землі, разом з тваринкою, зняв зайця і причепив його до пояса. Артем і Ліда стежили, мов зачаровані, за кожним його рухом, дивуючись спритності молодого скіфа. І коли б Варкан зараз кинув свого списа в небо, в хмари, а спис повернувся б звідти з великим птахом на собі,— і тоді, здавалося їм, вони не здивувалися б більше. Випадок з зайцем довів їм, на що здатний скіфський мисливець!

Варкан помітив враження, яке він справив на своїх супутників. Він посміхнувся й махнув рукою в напрямі лісу: мовляв, там буде цікавіше, там почнеться справжнє полювання!

Ліс зустрів товаришів приємною прохолодою. Варкан упевнено скеровував коня далі й далі поміж дерев і кущів. Спочатку товариші їхали між пахучих струнких дерев, що нагадували сосни, але з дуже довгою і м'якою глищею. Далі цих своєрідних дерев ставало менше й менше. Нарешті вони зникли зовсім. На зміну їм з'явилися якісь листяні дерева, міцні й великі, наче дуби, з широким розрізним листям. Місцевість помітно знижувалась, повітря ставало вогким. Вже кілька разів з-під копит коней бризкала вода. Ліда зауважила:

— Нібито наближаємось до річки чи болота... мабуть, отут і є той водопій...

Нарешті Варкан спинив коня. Він обернувся, приклавши пальця до рота. Цей красномовний жест, вирішив Артем, був однаковим для всіх часів і для всіх народів. Він міг визначати тільки одне: треба було не розмовляти, їхати тихо, повільно і обережно. Варкан пильно прислухався й заглядав у кущі, роздивлявся вогку землю, очевидно, шукаючи слідів. Ще кілька напружених хвилин — і він легко зіскочив з коня. Повернувшись до Ліди й Артема, він виразно махнув їм рукою, наче запрошуючи їх спішитися. Обличчя його було зосереджене, він весь час прислухався до якихось, лише йому самому чутих звуків. Другий скіф уже прив'язував коней до найближчого дерева. Варкан щось тихо сказав йому і подивився на Артема. Юнак знову зрозумів, чого хотів Варкан. Він приклав пальця до рота і запитливо подивився на скіфа. Варкан задоволено кивнув головою і, обережно

ступаючи, пішов уперед, пробираючись поміж кущами. Його супутники йшли за ним, стараючись ступати так само обережно і безшумно.

Попереду заблищала вода. Це був невеличкий ставок, береги якого напівзаросли високою травою. Кілька дерев, що нагадували дуби, схилили свої віти над його спокійною дзеркальною поверхнею.

Помахом руки Варкан зупинив супутників. Він підійшов до самого берега, нахилився. Артем придивлявся з-за його спини: якась важка тварина залишила тут свої глибокі сліди, прим'явши і зламавши де-не-де соковиту траву і кущі. Невже ж це сліди кабана?

Варкан повернувся. Він ішов тепер поруч із слідом важкої тварини, не наступаючи на нього. Ось скіф відв'язав від пояса забитого ним зайця і поклав його на траву — якраз на сліду. Потім він повернувся до товаришів. Він уважно подивився на Ліду й Артема, наче зважуючи, чи зрозуміють вони його. Очевидно, Варкан вирішив, що зрозуміють, бо відразу пояснив жестами, що саме мало тут відбутися незабаром. З молодого скіфа, безперечно, міг би вийти непоганий актор — настільки красномовно описав він руками і виразом обличчя картину майбутнього полювання.

Ось кабан важко виходить з-за кущів. Він іде своїм старим слідом. Він бачить зайця, спиняється і хапає його. Починає жерти. Тоді Варкан убиває кабана списом. Все було зрозуміло. Але що ж саме робитимуть у цей час Артем і Ліда? Варкан пояснив і це. Він

показав на високе дерево: треба вилізти туди і залишатися там. Артем негайно відповів на це гримасою незадоволення: хіба ж це називається — брати участь у полюванні? Забратися на дерево і дивитися звідти? Навіщо ж тоді було озброюватися мечами?.. Втім, Варкан ще раз наполегливо показав на дерево, обличчя його враз посуворішало. Він швидко махнув рукою: вгору, мовляв! І знову уважно прислухався.

Може, це тільки почулося Артемові, але до нього немовби долинули дивні звуки. Десь, досить недалеко, через кущі пробирався великий звір. Він важко дихав, навіть сопів; тріщало гілля, шелестіло листя...

Тепер на сперечання не лишалося часу. Артем допоміг Ліді вилізти на дерево: дівчина опинилася на товстій гілці, майже непомітна знизу в густому жовто-рожевому листі. Через кілька секунд Артем і сам був уже на дереві. Його гілка схилилася ближче до сліду кабана, на якому лежав забитий заєць. А де ж Варкан і другий скіф?.. Е, вони також уже встигли сховатися. Тільки згодом, добре придивившись, Артем помітив, що Варкан причаївся за товстим стовбуром дерева, тримаючи наготові спис.

Важке сопіння наближалося. Гілля тріщало гучніше. Але звір не поспішав, хоча, видно, і не остерігався, певний, що тут він не зустріне гідних супротивників. Тільки тепер Артем згадав, що дикого кабана називають володарем лісу, бо він не менш дужий і небезпечний, ніж тигр. Е, тоді це набуває ще більшого інтересу!

Рука Артема мимоволі стискала держак меча, він пильно дивився туди, звідки долинали грізні звуки. Ех, коли б сюди одну добру рушницю! О, тоді Артем показав би, як він володіє нею! Але, звісно, рушниці не було. І юнакові доводилося тільки сидіти пасивно тут, на дереві, тільки дивитися на те, що мусило відбутися внизу.

Ось він!

З-за кущів показалася довга руда голова кабана. Маленькі червоні очі озиралися, з величезної пащі стирчали жовті ікла, загнуті вгору. Довга руда щетина густою щіткою вкривала голову. Кабан чомусь незадоволено зарохкав і почав озиратися на всі боки, чимсь занепокоєний. Чи ж він чує небезпеку, чи повітря принесло йому запах, що примусив його озиратися?..

Артем стежив за рухами кабана, не зводячи з нього напруженого погляду. Який розкішний лютий звір! Могутнє сухоребре його тіло мало метра півтора завдовжки; міцні налиті м'язи ворушилися під рудою шкірою, вкритою рідкою довгою щетиною. Кабан усе ще незадоволено рохкав, озираючись по боках.

— Ех, рушницю б мені!.. — беззвучно прошепотіли губи Артема, в якому прокинулися владні інстинкти мисливця.

Кабан побачив зайця, що лежав на траві. Він засопів ще загрозливіше і спинився, обнюхуючи нерухому тваринку. Наближалася вирішальна хвилина!

Навіть не повертаючи голови, куточками очей Артем бачив, як безшумно, наче привид,

вислизнув з-за дерева Варкан. Спис був піднесений над його головою. Кілька довгих секунд Варкан націлявся. Зараз, зараз!

Спис здригнувся в руці молодого скіфа. Рука блискавично викинулася вперед — але тієї ж миті Варкан посковзнувся на слизькому корінці. Скіф похитнувся. Спис вилетів з його руки, як жива істота. Він перевернувся в повітрі і вдарив кабана по голові.

— Ах! — не стримала зляканого вигуку Ліда.

Варкан, намагаючись устояти на ногах, широко змахнув руками, щоб зберегти рівновагу. Але було пізно. Розлючений звір помітив ворога, кинувся прямо на нього і блискавично збив з ніг.

— Варкан! Варкан! — вигукнула несамовито Ліда.— Та допоможіть йому! Адже кабан розірве його! Артеме!

Майже прямо під собою Артем побачив величезне руде тіло кабана. Під ним лежав Варкан, який даремно намагався підвестися. Кабан зараз роздере йому груди своїми гострими іклами!.. Щось закипіло в горлі Артема, невиразний вигук вихопився з нього. Ні! Не думаючи більше ні про що, юнак, вихопивши меч, стрибнув униз.

— Ой Артеме!—почув він іще голос Ліди.

Артем не пам'ятав нічого. Він бачив перед собою тільки широку могутню спину кабана. Як юнакові пощастило втриматися на ногах, він не знав і сам. Але він таки стояв на вогкій, грузькій землі з піднесеним мечем. Не вибираючи, не націлюючись, він з усієї сили рубонув мечем по спині кабана. Пролунало люте

ревіння. З розітнутої спини звіра бризнула кров. Кабан аж підскочив і повернув голову до Артема. Юнак побачив його червоні маленькі очі, роззявлену пащу з довгими жовтими іклами. Очі горіли люттю, кабан трохи присів на задні ноги, збираючись кинутися на нового ворога.

— Ну, тепер він візьметься за мене! — майнуло в голові Артема.— Аби тільки мені ось зараз ще влучити йому в голову!

Меч знову блиснув у повітрі. Але вдарити Артем уже не встиг, бо кабан одним важким стрибком збив його з ніг, як перед тим Варкана. Гострий біль обпік ногу юнака. Він на мить побачив жовто-рожеве листя, широке розрізане листя, що мирно гоїдалося над його головою. І ще почув розлючене рохкання кабана. Тривало все це якусь мить, не більше. Потім рохкання урвалось, щось густо забулькотіло. І стало зовсім-зовсім тихо...

Ні, не тихо! Ось стривожений голос Ліди:

— Артемчику, що з тобою? Вставай! Артемчику!

Другий голос щось говорить. Це голос Варкана. О, як добре, він живий?.. Кабан не розтерзав його?..

Чиїсь руки підводили Артема.

— Артемчику, милий, що з тобою? Ти поранений?

Яка вона кумедна з її запитаннями... і в той же час гарна, хороша, та Ліда!..

— Зі мною... нічого... тільки от нога чогось болить,— ледве відповів нарешті Артем. Він знову вже бачив усіх. Ліда із стурбованим обличчям ніжно підтримувала йому го-

лову. Варкан у пошматованому одязі, без шолома, дивиться на нього — з тривогою, якось змішаною з любов'ю. Другий скіф тримає в руках свій шкіряний шолом — і з нього часто-часто крапле вода.

— Та що ви всі такі, наче ховати мене зібралися? — здивовано сказав Артем.— Я живий і здоровий. Просто кабан трохи прим'яв мене... і більше нічого... Хіба тільки... ох!

Він застогнав від гострого болю в нозі.

Варкан підійшов ближче до Артема. Він став перед ним на коліна, взяв обома руками його руку й приклав її собі до чола.

— Та що ти робиш, Варкане? — здивувався Артем.

Все ще тримаючи руку юнака на своєму чолі, скіф дивився на Артема щиро і вдячно. Ах, ось що: він дякував Артемові за допомогу, без якої кабан, напевне, розтерзав би його!.. І навіщо він це робить? Якось виходить дуже незручно...

— Яка шкода, що ми з тобою не можемо порозумітися,— зітхнув Артем.— Тоді я б тобі, друже, пояснив, що тут нема за що дякувати. Хіба міг я зробити інакше? А хіба ти не зробив би так само на моєму місці? От, шкода, рушниці не було. Вона певніша за твій спис, повір мені... навіть і з твоїм умінням кидати його...

Швидкими руками Варкан, черпаючи воду з шкіряного шолома, вже промивав рану на нозі Артема. Кабан неглибоко роздер іклами шкіру й зачепив верхні м'язи на нозі. Потім Варкан так само швидко і вміло перев'язав ногу, приклавши до рани якесь пахуче листя.

А тоді, дружньо поплескавши юнака по плечу і широко посміхаючись, допоміг йому встати. Біль у нозі вже трохи вгамувався: невже ж це так допомагає те запашне листя?..

— Болить, Артемчику? — Ліда аж заглядала юнакові в обличчя: їй також хотілося чимсь допомогти йому.

— Коли згадую, Лідо, то болить. А якщо не думати, то можна й забути. Мабуть, оте листя допомагає...

Шкутильгаючи, Артем підійшов до забитого кабана. Довгасте руде тіло звіра витяглося, з усе ще роззявленої пащі стікала густа червона кров. Як це сталося, що кабан кинув Артема? Юнак нахмурих брови, намагаючись пригадати. Ні, він пам'ятає лише, як кабан стрибнув на нього, потім різонув цей гострий біль у нозі, а потім... потім нічого вже не можна пригадати, аж доки він не почув голосів Ліди й Варкана. Та що він, непритомний був, чи що?

Ось на спині кабана кривавий слід від удару меча. Так, це його, Артемів удар. А ось і слід другого удару, значно сильнішого — це видно з того, що другий удар просто розітнув спину звіра аж до хребта. І ще один удар — уже по голові, що майже розвалив її. Хто це робив?

— Лідо, ти бачила, як усе це трапилося?

— Як ти стрибнув униз?

— Ну, це я й сам знаю. От, коли я впав... коли кабан підім'яв мене... хто це розвалив кабанові спину й голову? Це ж не я, бо мій удар був не такий дужий...

— Отой другий скіф, Артемчику. Коли ми

полізли на дерево, Варкан щось сказав йому — і він подався назад, у той бік, де залишилися наші коні. А потім, потім я побачила, як він біжить сюди... це вже тоді, коли ти стрибнув з дерева... а коли ти впав сам, то Варкан ще не встиг підвестися, як той скіф вихопив свій меч і вдарив кабана спочатку по голові, а потім ще й по спині. Кабан упав, задригав ногами, захрипів. А ти лежав нерухомо... і я дуже злякалася, бо думала, що... що ти...

— Ну, добре, добре.— ніяково спинив її Артем.— Все зрозуміло, можна закінчити на цьому. Страх не люблю, коли дівчата забагато переживають... Дивись, дивись, Варкан хоче забрати з собою здобич!

Разом з другим скіфом Варкан тягнув тушу забитого кабана ближче до дерева. Час від часу він поглядав на Артема й Ліду, мов довідуючись про їх настрій. Обличчя у нього було вже веселе, на ньому кожного разу, як він зустрічав погляди Ліди чи Артема, з'являлася властива йому широка добродушна посмішка. Нібито нічого й не сталося, нібито й не загрожувала йому ніяка смертельна небезпека. Просто пополовали на дикого кабана, вбили його без ніяких труднощів — от і все.

Ліда й Артем з цікавістю дивилися, як Варкан спритно й хутко розрізав череву звіра, викинув тельбухи. Потім другий скіф привів коней. На одного з них поклали тушу кабана, прив'язали її. Варкан стрибнув на другого коня. Його товариш сів на коні позаду Варкана. Подано знак: поїхали!

Коні пішли з місця легкою риссю. Артем їхав слідом за другим кошем, на якому лежала туша кабана. Навіть тепер звір все ще здався страшним. Широка роззявлена паща з жовтими іклами все ще ніби комусь загрожувала. Артем мимоволі згадав ту страшну мить, коли ця паща повернулася до нього. Які скажені були тоді ті малесенькі люті червоні очиці! Як палали вони люттю! І коли б не наспів товариш Варкана, то навряд чи довелось б тепер Артемові вивчати голову вбитого страховища і згадувати про лісову пригоду!..

— Мені здається, що Варкан дуже вдячний тобі, Артемчику,— сказала раптом Ліда, наздоганяючи юнака.— Пам'ятаєш, як він зворушено прикладав твою руку до свого чола? То, мабуть, така скіфська манера дякувати, як ти гадаєш?

— Можливо. Але коли говорити про таке, тоді я мусив би не менш дякувати його товаришеві...

— Втім, як ти наважився стрибнути на кабана з дерева? Це ж було так страшно, Артемчику!

— Зовсім я нічого не наважувався. І гадки не було про це. Хіба тоді був час обмірковувати? Зробив те, що само спало на думку, і немає тут про що більше говорити.

Ліда знизала плечима. Проте в виразі її обличчя з'явилося щось нове. Дівчина не впізнавала Артема, того самого Артема, до якого вона звикла і в інституті, і під час поїздки до Гострого бугра. Тоді це був звичай-

ний юнак, добрий товариш, іноді трохи кумедний, але цілком такий, як і багато інших.

А тепер у цьому надприродному, майже казковому оточенні він і сам ставав дедалі більш незвичайним, вигадливим, сміливим, кмітливим. Мовби якісь нові риси проявилися в ньому під впливом нових обставин. Але що ж саме змінилося в ньому? Зовні ж він залишився таким самим Артемчиком. Ті ж самі скуйовджені кучері, ті ж самі великі, іноді трохи сумні очі... а от вчинки його стали зовсім інші... і нічого кумедного не залишилося в його поведінці, навпаки: в кожному рухові, в кожній фразі було щось таке миле, таке близьке...

Ліда зітхнула і вирішила більше про це не думати. Хороший, милий хлопець Артемчик — і все тут!

Закінчився ліс. Вони знову їхали дивним рожевим степом. Пронизливими металевими голосами стрекотали коники, десь угорі, аж під самими низькими хмарами, співали жайворонки. Від високої трави підіймалися в повітря солодкі медові пахощі. Далеко на горбі виднілася священна купа хмизу з рисочкою меча, що стирчав із неї вгору. Та здаля й сама та велика купа здавалася зовсім маленькою... Далекі кам'яні урвища в сутінках наче присунулися ближче й нахилилися, затискуючи між собою і степ, і ліс, і становіще...

Здалека долинуло кінське іржання. Варкан застерезливо махнув рукою супутникам і круто завернув убік. Слідом за ним завер-

нули й Артем з Лідою. Це було зроблено цілком вчасно, бо вже через хвилину з високої трави виринули перші коні великого табуна. Вони мчали галопом — десятки й сотні коней, вони ринули суцільною масою, лавою. Від глухого тупоту здригалася земля, коні мчали, не вибираючи шляху. З десяток скіфів гнали цей табун, вигукуючи, вимахуючи батогами.

Товариші спинилися подивитись. Дійсно, Варкан мав підстави звернути з шляху! Навіть тут, на певній віддалі від табуна, коні під вершниками збуджено іржали і поривалися до табуна. А коли б той табун наскочив просто на них?..

Артем, їдучи далі, згадував розповіді Дмитра Борисовича, які слухав вечорами біля вогнища, після роботи на Гострому бугрі. Так, тепер перед його очима були живі ілюстрації тих захоплюючих оповідань археолога!

Ось воно, багатство кочівників, табуни коней! Живі, рухливі запаси їжі цілого племені пробігли щойно перед ними. Артем знав, що кінське м'ясо, кобиляче молоко — головна їжа кочівників. Але чому табуни зосереджені в руках скіфських багатіїв? Адже всю роботу коло тих табунів, як і іншу, виконують бідні прості скіфи й невільники... Он і цей табун погналі теж бідні пастухи... ні, все це якось не гаразд!

Вже давно промчав табун коней, вже знову спокійно їхали товариші широким степом, а Артем все ще думав. Ліда куняла, схиливши голову: втома відчувалася всіма.

Раптом Варкан пронизливо свиснув. Вони

наближалися вже до становища. Назустріч їм скакав вершник, вимахуючи списом. Він круто осадив коня перед Варканом. Відбулася коротка розмова. Варкан озирнувся. Його очі спинилися на втомленій постаті Ліди, потім він перевів запитливий погляд на її супутника. Артем розвів руками: нічого не поробиш, дівчина дуже стомилася!

Тоді Варкан щось сказав вершникові, який одразу повернув й галопом помчав назад. А сам Варкан через кілька хвилин спинив коня біля невеличкого повстяного намету. Він зіскочив на землю й допоміг Артемові зняти з коня стомлену Ліду. Дівчина ледве трималася на ногах. Слідом за Варканом, підтримувана юнаком, вона увійшла до намету й безсило опустилася на м'який килим. Варкан швидко сказав кілька слів старому скіфові, який був у наметі. За хвилину перед Лідою й Артемом стояли високі глеки з холодним молоком, лежали смажене м'ясо і хліб. Варкан сидів біля них і щиро запрошував пити й їсти.

З кожним ковтком холодного й запашного молока до Ліди поверталися сили. Нарешті вона змогла навіть посміхнутися. Їй самій було соромно за свою кволість. Але ніхто не нагадував їй про це. Артем з апетитом їв м'ясо, запивав молоком. Старий скіф стояв осторонь і з цікавістю дивився на них.

— Звісно, з виделкою було б зручніше,— висловив свою незаперечну думку Артем, розриваючи пальцями шмат м'яса.— Але можна й так, особливо, коли дуже хочеш їсти. Зреш-

тою, так навіть більше пасує до загального стилю тутешнього життя... А це що таке?

Висока жінка у вишитому кокошнику внесла бронзову чашу. Варкан узяв її і поставив між собою і Артемом. Юнак зацікавлено поглядав на скіфа, не перестаючи все ж таки їсти. Втім, Варкан, поставивши чашу, одразу вийшов з намету. Його не було хвилини зо дві. Артем знизав плечима:

— Щось наш друг мудрує,— промовив він, глянувши на Ліду.— Частувати чимсь хоче, чи що?..

— А чому б і ні? — спокійно відповіла вона.— Я ж тобі кажу, що він сповнений вдячності до тебе.

Артем ніяково відмахнувся: знову вона про те ж саме!..

Варкан повернувся з шкіряним міхом, в якому, як Артем знав, у скіфів зберігалося вино.

— Що ж це буде? — промовив юнак.— Ніби, дійсно, частування....

Варкан спинився серед намету в урочистій позі. Він розповідав старому скіфові й жінці в кокошнику про полювання на кабана. І хоч Ліда й Артем не розуміли, певна річ, жодного слова,— зміст того, що говорив Варкан, був для них цілком ясний, так мальовниче ілюстрував він своє оповідання жестами.

Ось він закінчив, підійшов до Артема і знову приклав його руку до свого чола. Артем остаточно зник.

— Та годі вже,— бурмотів він, вириваючи руку,— годі! Скільки можна про одне й те ж!

Варкан відпустив його руку, взяв чашу і

поставив її перед Артемом. Він чемно вклонився юнакові й заговорив знову. Жести допомагали зрозуміти його.

Молодий скіф хотів віддячити Артемові за врятування йому життя. Він показав на чашу, на вино, закачав рукав і хутким помахом гострого ножа надрізає шкіру на руці. З руки в бронзову чашу впало кілька краплин крові.

— А далі? — розгублено спитав Артем. Цього він уже не розумів.

— А далі тобі треба зробити те ж саме, не вагаючись,— відповіла Ліда.

— Звідки ти знаєш? — недовірливо глянув на неї Артем.

— Пригадала. Колись читала про такі звичаї у первісних народів,— засміялася вона.— Це називається побратимство!

— Тобто?

— Ти мусиш також надрізати собі руку, щоб і твоя кров була в чаші. А тоді ви разом з Варканом вип'єте цю кров...

Артем скривився:

— Здається мені, що це не дуже смачно...

— Пробач, забула одну обставину. В цю чашу буде ще налито вина. І ви вип'єте те вино разом з кров'ю. Вийде смачніше, га?

— Це вже не так огидно, хоч все ж таки й не дуже вабить мене. А навіщо вся ця процедура?

— Бо після того, як вип'єте, ви з Варканом станете на все життя побратимами. Це покладе на вас обох певні обов'язки.

— Та що ти кажеш? Будемо як брати, чи що?

— Ні, більше. Я не пам'ятаю всього добре, але, здається мені, побратими — навіть рідніші, ніж просто брати. Та ти спитаєш у Дмитра Борисовича, він тобі все пояснить.

Варкан ждав з чашею в руках, прислухаючись до незрозумілої йому бесіди. Артем усе ще вагався:

— Ну, а коли я не хочу всієї цієї історії з кров'ю? Що тоді?

— Я не знаю, Артемчику. Але думаю, що то буде велика образа для Варкана. Ти тільки уяви собі: він такий вдячний, що пропонує побрататися з тобою, а ти візьмеш і відмовишся... Гадаю, що це просто неможливо. Ні, ні, не відмовляйся, Артемчику!

— Ну, на біса ота кров? — буркотнув іще Артем. Проте він розумів, що його відмовлення й справді було б серйозною образою для почуттів Варкана. Треба було погоджуватися. І він простягнув свою руку, хоч це й коштувало йому певного зусилля.

Таким же хутким рухом молодий скіф надрізав руку Артема. Юнак скривився: от чорзна-що, які дивні й незрозумілі звичаї бувають!

Кілька краплин крові з Артемової руки впали в чашу і змішалися там з кров'ю скіфа Варкан урочисто й високо підняв чашу. Ліда з цікавістю спостерігала цей стародавній звичай. Старий скіф узяв міх, розв'язав його і налив у чашу вина. Тоді Варкан сів поруч з Артемом і підніс йому чашу.

— Пий, Артемчику, — посміхнулася Ліда. — Потім розкажеш мені, чи смачний виїшов напій!

— Ану тебе! — сердито відмахнувся Артем. Він рішуче припав губами до чаші. Варкан обняв його вільною рукою за плечі, нахилив чашу й теж припав до неї.

— Разом, разом з ним треба пити! — вигукнула Ліда.

Вино було густе й запашне, і Артем, звичайно, не відчував ніякого неприємного присмаку. Та дійсно, хіба ж можна було відчутти смак кількох краплин крові, що розчинилися в великій чаші вина?.. Артем тягнув вино поволі, скося поглядаючи на Варкана: може, годі?.. Але скіф пив далі й далі, не відриваючись.

«Мабуть, справді, треба пити до кінця, як п'ють заздоровну чару,— подумав юнак.— Ну, гаразд, я йому доведу, що й я можу пити не гірше за нього!»

І він чесно випив половину тієї великої чаші, що припадала на його долю. Варкан відставив порожню чашу, щиро обняв Артема і поцілував його в губи. Каштанова кучерява борідка скіфа залоскотала підборіддя Артема.

— Ну, як почуваш себе, кровопивця? — поцікавилась Ліда, насмішкувато дивлячись на нього.

— Нічого, непогано. Смачне, приємне вино. Навіть краще від того, що ми пили в Сколота. І ніякої крові не помітив. От і все.

Артем відчув, проте, що він трохи сп'янів. Скільки ж це він випив? Мабуть, не менше як літр. І не відриваючись притому... А звідки це в наметі взялися нові люди? Он кілька воїнів... чи мисливців, все одно, хто

їх розбере... і жінки ще... Мабуть, зайшли, поки він пив те вино. Хороше, до речі, вино, дуже смачне! Так тепер вони з Варканом — побратими? Цікаво, гарний цей звичай, дуже гарний!..

Артем бачив усе немов у легкому тумані, обличчя людей здавалися йому напрочуд симпатичними. Всі так лагідно на нього дивилися, так дружньо посміхалися йому... Ач які! А тоді, біля купи хмизу, кричали, загрожували... Ну про це не варт згадувати. То їх Дорбатай обдурих. А насправді всі ці скіфи дуже приємні, симпатичні. Шкода, що він не розуміє їхньої мови, а то б отак і сказав їм одразу про свої почуття, слово честі, отак і сказав би... А про що це вони говорять?..

Скіфи, що зайшли в намет, слухали розповідь Варкана. Він знову, ще раз розказував про полювання на дикого кабана, показуючи то на себе, то на Артема, то на Ліду. Ось він навіть підстрибнув, показуючи, як Артем зіскочив з дерева і вдарив кабана мечем. Схвальні вигуки скіфів свідчили, що їм сподобалася відважна поведінка молодого чужинця. Вони з пошаною дивилися на Артема, дружньо посміхалися йому.

Втім, він уже не соромився. Вино таки вплинуло на нього. Артем сидів на своєму місці зовсім невимушено, сприймаючи всі ці ознаки пошани як щось цілком належне, і, в свою чергу, роздивлявся скіфів.

Ось високий бородатий скіф-воїн у шкіряному шоломі, з важким мечем. Артем, здається, десь уже бачив його, помітив навіть, що у цього скіфа в двох місцях порубаний і

потім грубо заштий його шкіряний шолом. Хто він?.. Але хіба згадаєш, коли протягом двох днів довелося бачити стільки нових облич, пережити стільки пригод?.. А он той старий скіф, мабуть, господар, що спочатку приніс їм молоко й їжу, потім вино,— а тепер так уважно слухає Варкана Чи не батько це нового Артемового побратима? Таке ж саме тонке обличчя, високе чоло, рівний ніс. Тільки що старий, зморшкуватий... І жінки теж уважно слухають Варкана, поспиравшись підборіддям на долоні, зовсім так, як це роблять наші жінки...

Знадвору раптом почулися чийсь голоси. Краї намету розгорнулися, і Артем здивовано побачив Дмитра Борисовича. Археолог покvapливо ввійшов і зразу напівсердито почав докоряти Артемові й Ліді:

— Чого це ви тут розляглися? Ми ждемо їх у Сколота, занепокоєні їх відсутністю, а вони, бач? Їм і байдуже! Вставайте, пішли! Та ви, Артеме, здається, напідпитку трохи, я бачу? Що це таке? З якої то рації?

Артем зніяковів. А Ліда лукаво пояснила:

— Він встиг побрататися з Варканом, Дмитре Борисовичу. Випив вина з кров'ю, та ще й скільки!

— І зовсім не так уже багато,— похмуро зауважив Артем.

— Як побратався? Без мене? Юначе, це просто нечесно! Як ви насмілилися робити такі важливі речі, коли мене тут не було? Такий цікавий звичай, а я його й не бачив!.. Ай-яй-яй, як погано вийшло, прямо нехороше з вашого боку! Ну, як же це ви так?

— Та що я міг зробити, Дмитре Борисочу, коли Варкан наполягав із своєю вдячністю? І Ліда теж...

— Якою це вдячністю? За що? Ну, гаразд, гаразд, пішли, по дорозі все розкажете. Тільки докладно, все чисто, як було, обіцяєте?.. Не пропускаючи жодної дрібнички. Адже такий звичай дуже характерний для ступеня розвитку цього скіфського племені. Починайте, я слухаю.

І вони в супроводі Варкана вийшли з намету.

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ

Бенкет старого Сколота.— Золота чаша вождя.— Розповідь сліпого Ормада.— Великий похід Дарія.— Скіфські подарунки.— Іван Семенович занепокоєний.— Що замислив Дорбатай?

Широкий утоптаний майданчик перед наметом Сколота був укритий килимами й циновками з конопляного прядива. Великі вози й менші розміром кибитки оточували цей святковий майданчик суцільною стіною, в якій лишалися вільними всього кілька вузьких проходів. Далі поза ними підносилися інші намети, більші й менші. Все разом нагадувало дивний своєрідний амфітеатр, високі краї якого закривали від очей обрій.

Посередині, на підвищенні, вкритому повстю та різнокольоровими килимами, сидів сам вождь Сколот. Поруч з ним напівлежав на

пухнастому килимі Іван Семенович, як найпочесніший гість. Геолог жваво розмовляв із старим вождем, певна річ, тільки за допомогою жестів. Що кожен з них розумів з тієї бесіди без слів, лишалося для всіх невідомим, але зовні вони обидва були нібито цілком задоволені один з одного.

Недалеко від Сколота сидів Гартак. Він цього разу був дуже пишно вдягнений. Але ніщо не могло прикрасити цю людину! І не тому, що Гартак був калікою. То здавалося найменшою, незначною причиною.

Неприємне, лихе його обличчя, завжди чимсь незадоволене, скривлене в презирливу і разом з тим заздрісну гримасу; очі, які ніколи не дивилися прямо в обличчя людині, а завжди бігали по сторонах, наче уникаючи зустрічі з поглядом співбесідника; сухі, стиснені губи, з-під яких іноді визирали нерівні дрібні зуби; нещира, вимушена посмішка, яка час від часу з'являлася на зеленувато-сірому його обличчі, щоб одразу потому знову перетворитися на звичну неприємну гримасу,— всіх цих рис не могло приховати найкраще, найпишніше вбрання.

Навколо підвищення Сколота розмістилися найстаріші, уславлені в боях, походах і на полюванні його дружинники і мисливці. Довге сиве, аж пожовкле волосся спадало з-під їх високих шкіряних шоломів, оздоблених золотими прикрасами. Тільки вони, довговусі й сивобороді воїни і мисливці, які чимало чого бачили на своєму довгому віку, мали право перебувати поряд з Сколотом на його килимах.

Трошки далі сиділи старшини та багаті

скіфи знатного походження. Вони трималися дещо осторонь, не змішуючися ані з воїнами і мисливцями, ані, звісно, з простими скіфами. Ці знатні, пихаті люди гордовито дивилися навкруги і тихо розмовляли тільки поміж себе.

Ще далі, вже близько від возів і кибиток, розмістилися прості скіфи. Вони сиділи тісно, один біля одного. Ті, хто встиг відзначитися чимсь під час останнього полювання, хто виявив себе кращим мисливцем,— займали місце ближче до центру. А позаду, на кінських шкурах або просто на землі, далеко, під самими возами й кибитками, містилася молодь, нічим не уславлена, яка тільки палко мріяла про подвиги та славу.

Жінки стояли окремо, осторонь. Їм за суворими звичаями не дозволялося брати участь в бенкеті чоловіків. Вони мали право тільки здаля поглядати на торжество — і тому стояли окремими купками, прислухаючися до розмов, але не втручалися в них.

Стриманий гомін пробіг по майданчику, коли з'явився Дмитро Борисович з його молодими супутниками-чужинцями, один з яких, на диво скіфам, вийшов переможцем у сутичці з славетним віщуном Дорбатаєм. Усі розступилися перед ними, утворюючи широкий прохід, який вів прямо до підвищення Сколота. Сам старий вождь трохи підвівся, вітаючи прибулих. Він вимовив кілька слів, указуючи на місце коло себе.

— Сколот запрошує нас усіх зайняти місце біля нього. Це велика честь, товариші,— сказав значуще археолог.

— А як же пишно! Справжній урочистий бенкет! — мовив Артем, оглядаючись.

— Так воно й є,— зауважив Іван Семенович.— І тому нам — це насамперед стосується вас, Артеме! — треба бути дуже серйозними і поважними. Майте на увазі, що сотні очей стежать за найменшим нашим рухом і оцінюють його. Зокрема ота купка,— непомітно вказав на знатних скіфів геолог.

Справді, коли дружинники, воїни і мисливці, та й прості скіфи лише з цікавістю і загальом доброзичливо дивилися на чужинців, то купка знатних скіфів була настроєна принаймні стримано, якщо не вороже. І в тому не було нічого дивного. Адже чужинці діяли як супротивники Дорбатая. А це неодмінно віщувало погані взаємини і з тими, на кого він спирався в своїй хитрій і підступній діяльності. Кожен з товаришів добре розумів це — і тому дуже серйозно сприйняв зауваження Івана Семеновича.

— Ти, Артемчику, краще вже не пий більше,— з турботливими нотками в голосі тихо сказала Ліда.— Знаєш, воно з незвички може погано впливати...

— Та я й не збираюся,— так само тихо відповів їй Артем.— Мене трохи нудить і від того вина, що я випив з Варканом. Що не кажи, а вино взагалі людям ні до чого...

— І я так думаю,— ствердила дівчина.

Товстий пухнастий килим був дуже вигідний і приємний. Артем з насолодою сів, випроставши ноги; справді, гут було дуже хороше відпочивати. Від тимчасової сп'янілості вже майже нічого не залишилося, голова зно-

ву була нібито свіжа. Тільки б вони не частували більше тим вином!..

Сколот плеснув у долоні — раз і другий. І миттю з'явилися служники. На високо піднятих руках вони несли їжу — блюда з вареним і смаженим м'ясом, від якого здіймалася густа пара. Інші служники несли великі казани з паруючою юшкою. Все це вони ставили на циновки й килими серед окремих груп скіфів.

Здавалося, вже не залишилося ніде вільного місця, а служники все приносили й приносили блюда з м'ясом і казани. Уже молодші скіфи, не додержуючися урочистих церемоній, почали їсти м'ясо, жадібно розриваючи його руками на шматки; але старші воїни і мисливці, довговусі поважні діди й батьки не починали їсти, наче чогось чекаючи. Ще незалежніше трималася купка старшин-багатіїв, які навіть і не дивилися на їжу. Вони все ще тихо перемовлялися, спідлоба поглядаючи на чужинців.

— А чого це у вас, Артеме, перев'язана нога? Невже вас поранило? — спитав геолог. Адже він не чув того, що Артем і Ліда розповідали по дорозі Дмитру Борисовичу.

— О Іване Семеновичу, це досить дивна історія, яка не менш дивно й закінчилася,— жваво відповіла Ліда.— Та мовчи, Артемчику, ти знову будеш ніяковіти і нічого путтям не розкажеш, я знаю,— спинила вона юнака, який вже збирався втрутитися.— Артем виявив себе героєм на полюванні...

— Лідо, кинь!

— Не втручайся, я кажу! Він просто вря-

тував життя Варкану і при цьому сам потрапив у небезпеку. А потім, внаслідок усіх тих пригод у лісі, став побратимом Варкана!

— Що таке?

— Ага, і це більше ніж бути братом,— продовжувала захоплено Ліда.— Правда, Дмитре Борисовичу?

— Безумовно, Лідо,— відповів археолог.— Бо брати іноді можуть стати й ворогами. От як, скажімо, Сколот і Дорбатай. А побратими для скіфа — це більше ніж брат. Це людина, з якою він зв'язаний на все життя. От що.

Артем задумливо почухав брову:

— Власне, так мені й Ліда казала... і все одно це якось чудно...

— Нічого чудного немає. Це впливає з усього ладу такого племені, яке ще перебуває на родовому ступені розвитку. Родинні зв'язки — дуже важливі в таких умовах. А коли скіф братається з вами, то цим він підкреслює, що ви стаєте для нього найближчим, кривним родичем. Це не щось другорядне, а найважливіша життєва подія. Розумієте?

— Розумію,— зітхнув Артем.

— І ще одне, до речі,— наче згадав щось Дмитро Борисович.— Тепер ви не маєте права ризикувати своїм життям.

— Правду сказати, я й не збираюся. Але чому таке застереження, хотів би я знати?

— Тому, що за законами побратимства, коли вмирає один з побратимів, то слідом за ним мусить умерти й другий. Такий звичай, який ще більше підкреслює важливість цього обряду.

— Ну й ну,— виразно розвів руками спан-

теличений Артем.— Оце так зв'язали мене! Навіть померти не маю права самостійно!..

— Ви з Варканом тепер, Артемчику, наче справжні сіамські близнята! — пирснула Ліда. Юпак сердито глянув на неї і вже відкрив рота, щоб обрізати — адже завжди втручається з своїми дотепами! — але не встиг, бо Іван Семенович спинив його:

— Тихше, тихше! Встигнете потім обмінятися думками. Ви звертаєте на себе увагу. До речі, он служники несуть найурочистішу страву!

Чотири служники внесли на майданчик великого смаженого кабана, того самого дикого кабана, якого сьогодні вбили в лісі і який ледве не став причиною загибелі Артема і Варкана. Артем одразу пізнав люту голову й великі ікла страховища. Але тепер кабан утратив свій лютий вигляд. Він мирно лежав, підібгавши під себе ноги і простягнувши голову, як і личить підсмаженій туші.

Кабана поклали на килим перед Сколотом. Очевидно, це була найпривабливіша скіфська їжа, бо тепер і сивовусі воїни, і мисливці присунулися ближче, поглядами знавців оцінюючи достоїнства величезної туші.

Сколот подав знак Варканові. Молодий скіф вихопив з піхов широкий і короткий кинджал і спритно розбатував смажену тушу на великі шматки. Служники розносили їх гостям. Але вечеря все ще не починалася.

Аж коли сам Сколот узяв у руки кусень м'яса і почав його їсти, тільки тоді почали їсти і всі інші: вечерю мав розпочинати її хазяїн, вождь. Скіфи їли жадібно, розриваючи

м'ясо руками, лише дехто розрізував його ножем. Гарячий сік збігав по руках і обличчях, плямував одяг, бруднив пухнастий килим. Втім, цього ніхто не помічав, всі були надто захоплені їжею. Навіть пихаті скіфські багатії на цей час наче забули про свою гордість. Вони наминали м'ясо так само жадібно, як інші.

А служники все бігали й бігали. Тепер вони носили міхи з вином, клали їх перед гостями. Задзвеніли бронзові чаші. Запашне вино невідомого походження та вже знайома мандрівникам скіфська оксюгала щедро лилася з міхів. Голоси скіфів лунали дедалі гучніше.

Раптом Сколот підніс руку. Служник подав йому дві зв'язані докупы золоті посудини.

— Урочистий скіфський кубок,— прошепотів Дмитро Борисович.— Наближається якась церемонія!..

Сколот узяв ті посудини. Другий служник налив у них вина з міху. Вождь схвально кивнув головою, високо підніс цю дивну подвій-

ну чашу і простягнув її чужинцям, вітаючи їх.

— Це він п'є за наше здоров'я! — тихо сказала Артемові Ліда.

— Хай п'є,— так само тихо відповів він.— Аби мене не частували, бо мені на те вино й дивитися огидно...

Старий вождь повільно й урочисто підніс посудини до рота, спорожнив їх, відірвавшись тільки для того, щоб перейти з одної з них до другої,— і кинув на землю. Вітальні вигуки залунали на майданчику. Гості, не гаючи часу, підносили свої чаші і спорожняли їх одну за одною. Від кибиток долинула пісня, яку співали жінки. Урочиста й протяжна, вона, здавалося, розповідала про якісь сумні події.

Тим часом Варкан подав Сколотові ще одну велику золоту чашу. Служник, що тримав обома руками повний міх, налив у неї вина. Найстаріший, найушлавленіший з мисливців підійшов до вождя. Він обережно взяв у нього з рук чашу, вклонився Сколотові й випив вино. Це була особлива честь — пити вино, взяте з рук вождя! Такої честі були гідні тільки ті з гостей, хто мав найбільші заслуги перед вождем, кого Сколот шанував. Слідом за тим найстарішим мисливцем до вождя почали підходити й інші старі скіфи, кожного з яких Сколот частував, подаючи йому повну вщерть золоту чашу.

Але й решта не відставала. Бронзові чаші, що ходили по руках скіфів, дзвеніли дедалі гучніше, вино й оксюгала лилися рікою. Безладний гамір знявся над майданчиком. Раз по раз спалахував громоподібний регіт.

— Ой, як би вони не сп'яніли остаточно...

мені аж страшно,— мовила Ліда, тулячись до археолога. Але він заспокійливо відповів:

— Ні, ні, люба, побоюватися нема чого. Стародавні люди вміли пити не по-нашому. Не турбуйся, все буде гаразд!

— Е, починається ніби нова дія вистави,— шепнув Артем.

— Дивіться, дивіться, який старезний дід з'явився! — гукнула й Ліда, забувши про свої страхи.

Підтримуваний двома молодими скіфами, повільно наближався до підвищення Сколота старезний дід. Вітаючи його, вождь урочисто підвів руку. І одразу на майданчику стало тихше: всі з повагою дивилися на діда.

Він був у білому довгому одязі, очі його нерухомо й безживно дивилися вгору. Дід ішов мовчки, обидві його сухі руки лежали на плечах супутників. І там, де він проходив, замовкали розмови, вшухали жарти й сміх.

З пошаною схилялися голови мисливців і воїнів, що квапливо відсувалися вбік, звільняючи старому шлях. А він ішов повільно, ледве переставляючи ноги; видно було, що цей сивий дід ледве мав силу рухатися...

— Та він же сліпий! — вражено мовила Ліда.

Безживні очі діда все ще дивилися вгору з-під білого башлика, коли він наблизився до підвищення Сколота, який дружньо і шанобливо вітав його. Старий відповів. Дивно, його голос був міцний і глибокий, немов належав не старезному дідові, а дужій літній людині!

Дідові допомогли сісти на килим на підвищенні. Старий все ще не опускав очей, губи

його беззвучно рухалися. Враз зазвучали тимпани. Їх дзвін пронісся над майданчиком і змовк. На зміну йому залунав свист кістяних дудок. І це тривало дуже недовго,— всього кілька нот, що нагадували владний військовий сигнал. Майданчик охопила суцільна тиша. Остаточо вщухли розмови, припинився сміх. І це здавалося особливо дивним, бо перед тим не можна було позбутися враження, що всі присутні скіфи досить сп'яніли. Але це, очевидно, було не так, бо тепер люди з усіх сторін мовчки дивилися на підвищення, на якому сидів старий. А він так само беззвучно ворухив губами, наче читав якусь йому одному відому й чутну молитву.

Дмитро Борисович нахилився до Варкана:

— А хто цей дід?

— Це найстаріший і найповажніший серед усіх скіфів чоловік,— відповів той, з пошаною дивлячись на старого.— Ім'я його Ормад. Коли він народився — не знає ніхто, бо живе він дуже давно. Він сам пам'ятає наших батьків і дідів, коли вони були ще хлопчиками. Ормад був великим воїном і мисливцем — і ніколи ніхто не насмілювався навіть змагатися з ним. А тепер він живе в пошані в своєму наметі. І лише на великі свята виходить з нього, щоб розказати народові про його славне минуле.

— Оце він і зараз розповідатиме? — спитав археолог, і очі його заблищали.

Варкан кивнув головою:

— Тимпани й дудки сповіщали всіх, що старий Ормад незабаром почне розповідь.

І всі приготувалися слухати,— вказав він на скіфів навколо.

— Баркане, друже мій, я попрошу вас негайно ж таки перекладати мені все, що говоритиме Ормад. Згода? — з благанням мовив археолог.— Ви й уявити собі не можете, як це для мене важливо!

Баркан охоче погодився, як погоджувався й досі робити все, що просили його друзі-чужинці.

В кількох словах Дмитро Борисович пояснив товаришам, зацікавленим не менш від нього, що сказав йому Варкан.

— Хм... тоді, значить, Варкан перекладатиме вам, Дмитре Борисовичу, а ви також негайно будете перекладати далі нам,— сказав Іван Семенович тоном, який не припускав заперечень.— Так?

— Це ж досить важко,— спробував все ж таки опиратися археолог.— Адже так я потім не зможу пригадати всього для себе, розпорошуватиму увагу... і не запишу нічого...

— Не турбуйтеся, Дмитре Борисовичу, ми всі потім гуртом нагадаємо вам те, що ви забудете. Вам же навіть краще буде, надійніше: розповідь Ормада залишиться одразу в чотирьох головах замість одної,— переконливо відповів геолог. І Дмитро Борисович примушений був скоритися.

Так почався цей подвійний переклад повільної, неквапливої, урочистої розповіді старого Ормада. Дід перестав беззвучно ворухити губами. Він трохи підняв кволу руку, провів нею по довгих своїх пожовклих від часу вусах. Запанувала мертва тиша. І він почав.

— Слушайте мене, старого Ормада, слухайте, що розповідатиму я вам, сколоти! Слухай, уславлений вождь Сколот, слухай мене й ти, молодий син вождя Гартак! Слушайте мене, старі й молоді воїни і мисливці, знатні й незнатні, багаті й бідні,— слухайте всі! Слушайте мене й ви, дивні чужинці, що прийшли до нас з невідомих країв! Слушайте й відайте, бо ніхто, крім мене, старого Ормада, не розкаже вам про давні славетні подвиги народу сколотів! Ніхто не знає вже того, що чув старий Ормад від своїх дідів, ніхто з вас не пам'ятає цього, крім мене, старого Ормада, якому вже недовго лишилося жити серед вас!..

Він спинився, мов пригадуючи. Артем шепнув археологові:

— А чому він називає народ скіфів — народом сколотів? Що це за назва така?

— Тому, що так, сколотами, називав себе сам цей народ, Артеме. Це його справжня назва. А скіфами називали їх греки. І від греків наша мова перейняла таку назву. Ормад же вживає своє слово, свою назву — сколоти. Але досить. Він уже починає говорити далі!

Справді, Ормад уже говорить:

— Я розкажу вам сьогодні про славетну війну народу сколотів проти війська могутнього перського царя Дарія, що пішов великим походом на сколотів. Слушайте мене, старого Ормада, згадуйте разом зі мною про славу відважних сколотських воїнів, про мудрість сколотських воєначальників і вождів!

Голос Ормада, урочистий і глибокий, гучно лунав над майданчиком. І дивно було думати, що цей свіжий, міцний голос належав

старезному дідові, який не міг уже рухатися без сторонньої допомоги...

— Великий і грізний перський цар Дарій завоював майже весь світ. Вогнем і мечем підкорив він собі чимало країн — і ніхто вже не наважувався стати проти його волі. Залишилася тільки одна країна, яка не була підвладна цареві Дарію,— і та країна була сколотська. Бо хоробрі й відважні були її воїни, і ніякий народ не міг її подолати. Тоді цар Дарій вирішив оголосити війну сколотам і підкорити їх, як завоював він усі інші народи. Його полководці були проти такої війни, бо чували про силу й відважність сколотських воїнів. Але цар Дарій, засліплений великими своїми успіхами, не бажав слухати полководців і називав їх боягузами. Зібрав цар Дарій величезне своє військо і сунув проти сколотів разом з підвладними йому народами. Ішло страшне і могутнє перське військо — і небо тьмарилося, бо огортала землю курява, здійснота тисячами й тисячами воїнів. Ішло перське військо—і річки зникали за ним, бо випивало їх військо до самого дна. Ішло перське військо — і гола суха земля залишалася за ним, бо з'їдали коні всю чисто траву і все зело...

І цар Дарій оглядав з гордістю своє незчисленне військо й говорив: «Якщо кожен мій воїн візьме камінь і кине його в сколотів, і коли четверо не влучать, а тільки п'ятий камінь упаде на сколота,— і тоді не залишиться з них жодного живого!» І він переможно дивився вперед, у дикий степ, і шукав сколотський народ і сколотське військо, щоб розбити його в навалному бою і підкорити...

А сколотські вожді бачили, що замало в них воїнів, що несила їхня ставати на відкритий бій з великими перськими полчищами. І тоді вирішили мудрі сколотські вожді розділити своїх воїнів на два великі загони і відступати з ними, з своїм народом, своїми отарами й табунами все далі й далі, не приймаючи бою. А щоб перському військові важче було посуватися, щоб знесилювалося воно само по собі, то вирішили мудрі сколотські вожді засипати позаду себе землею і піском усі криниці й джерела, знищувати й спалювати траву й рослини...

На північ і на північ відступали сколотські загони; а попереду них ішли отари й табуни коней, вози з старими дідами, жінками й дітьми. Воїни ж ішли слідом за ними, прикриваючи відступ, але бою з перським військом не приймали. Так діяв один із сколотських загонів...

А другий загін, як призначили йому мудрі сколотські вожді, виступив на південь, назустріч перському війську, щоб затримати його і виграти час, аби відступили безпечно на північ ті, хто йшов з жінками, дітьми й худобою. Відважні сколотські воїни знали, яке дуже й незчисленне військо царя Дарія, знали, що боротися з ним не під силу їм. Але сколотські вожді сказали — і воїни виконували їх слово! І напали сколотські воїни на персів уночі, коли заспокоєні відсутністю супротивника перські воєначальники відпочивали. Прокинулися перси і вирішили, що от тепер, нарешті, зустрілися вони з сколотським військом, що от тепер, нарешті, буде жорстокий, кривавий бій, в якому розіб'ють вони сколотське військо і

підкорять владі царя Дарія назавжди сколотський народ. Тому цар Дарій спинив своє військо, і воно почало готуватися до бою на ранок. Сказав тоді всевладний і засліплений успіхами цар Дарій: «Один день бою — і ми підкоримо сколотів, і владі моїй не буде вже краю!»

Проте зовсім не так гадали мудрі сколотські вожді, і не на те розраховували відважні сколотські воїни, які нападали тієї ночі на персів. Ще перед ранком вони знову швидко відступили назад, на північ, і засипали за собою землею криниці, і підпалили суху степову траву. Піднялося перське військо, готове до вирішального бою, але не побачило вже перед собою сколотів. І сумно крякали круки, марно шукаючи кривавої поживи...

Тоді розгнівався всевладний цар Дарій і вирушив далі на північ слідом за сколотами, щоб наздогнати їх і дати їм жорстокий бій. А сколоти відступали далі й далі на північ і не хотіли ставати на той бій з персами. І тепер уже не позаду перського страшного війська висихали криниці й річки, повипивані персами, а попереду, бо сколоти засипали їх землею й піском. І не позаду перського війська зникала трава, з'їдена перськими конями, а попереду, бо сколоти палили траву, відходячи на північ, слідом за собою... І тільки небо так само тьмарилося у куряві, що її здіймали на сухій обпаленій землі перські великі юрби воїнів, які даремно шукали бою...

Сунуло велике перське військо на північ— і не бачило перед собою супротивника, якого можна було б розбити й підкорити. Шукало

перське могутнє військо бою — і не мало з ким битися, бо весь час відступали й відступали сколоти, як веліли їм мудрі вожді... Розпалювалося люттю перське військо проти невловимих сколотів, розпалювалося люттю воно, даремно шукаючи води в спорожнілих, засипаних землею й піском річках і криницях. Все чисто готове було знищити на своєму шляху перське військо — і не мало чого нищити, бо проходило пустинною, випаленою сколотами землею...

А сколоти тим часом обійшли всі свої землі з півночі і вернулися назад, до південних своїх країв, так і уникнувши кривавої сутички з великим військом царя Дарія. Грізний і всевладний перський цар вирішив повернути на захід, бо чимало його воїнів померло в поході від голоду й спраги, не дочекавшись бою. Ішов тепер Дарій на захід — і не знав, що поперед нього, на два дні дороги, посувалися сколотські загони — і знову спалювали перед військом Дарія все, що зростало на землі. Аж через кілька днів зрозумів це всевладний цар Дарій і віддав наказ гнатися що було сили за сколотами, щоб примусити їх, нарешті, до бою...

Проте мудрі сколотські вожді мали й тут свою мету. Вони відступали з воїнами так швидко, як гналися за ними перси, і не могло і тепер перське військо наздогнати їх. І одчай поступово почав полонити серця перських воїнів, і круки вже відставали від перського війська, бо втратили надію на криваву поживу, яку дав би їм бій...

Тоді вже зовсім розлютився грізний і все-

владний цар Дарій і надіслав до сколотських вождів своїх вершників на найкращих, з цього війська відібраних конях — з такою мовою:

«Чого ви, дивні люди, весь час тікаєте від мене? Адже ви можете легко вибрати одне із двох. Коли ви вважаєте, що маєте силу стати на бій зі мною, то спиніться, не тікайте і ставайте на бій, спробуйте перемогти мене і моє військо. Коли ж ви вважаєте себе слабшими за мене,— так само спиніться і підкоріться, і зустрічайте з пошаною свого володаря Дарія, якщо не хочете, щоб я, всевладний Дарій, зруйнував і знищив цілу вашу землю разом з вами!»

Але найстарший сколотський вождь Іданфірс відповів цареві Дарію так:

«Отакий у мене звичай, о персе, і я охоче поясню тобі його. Ніколи я й мої воїни не тікали ні від кого з переляку, ні від кого не тікаємо ми й тепер. Мій народ робить те саме, що робив і до того, як ти сюди прийшов, і що робитиме, як ти звідси підеш. Мій народ кочує, як робить те завжди. І я зовсім не поспішаю битися з тобою, бо в мене й без тебе є чимало діла. І не загрожуй мені даремно! Бо в нас, сколотів, немає міст, немає засаджених деревами земель, які ви називаєте садами, нам нема чого захищати й побоюватися, що ви, перси, щось знищите. А трава зростає знову, і буде ще вищою, бо угноють землю попіл спаленої трави, і угноять землю тіла твоїх загиблих воїнів. Чого ж нам поспішати битися з тобою? Коли ж ти хочеш будь-що прискорити бажаний тобі бій, то ось тобі моя

порада. Єдине, що в нас, сколотів, є дорогоцінного і дорогого серцю — це гробниці наших предків. Спробуй, розшукай їх, щоб знищити! От тоді побачиш, чи будемо ми унікати бою з твоїм військом, чи самі вийдемо на нього. А до того й не шукай бою з нами, бо його не буде!..»

І ще додав мудрий сколотський вождь Іданфірс:

«Незабаром я тобі, зарозумілий перський царю, надішлю такі подарунки, яких ти гідний. А за те, що ти називаєш себе моїм володарем, я ще розквітаюсь з тобою і твоїм військом!»

Тим часом воїни Дарія вмирили від хвороб і втоми. вмирили від голоду й спраги. І знову над великим перським військом з'явилися зловісні круки. Але вони вже не чекали бою, щоб дістати криваву поживу. Чорними хмарами кружляли жадібні круки над самим перським військом і не покидали його ані на мить, бо тепер вони мали вдосталь їжі. Але це були не трупи забитих персами супротивників, а самі мертві перси, які вмирили щодня сотнями від хвороб і втоми...

Саме тоді мудрі сколотські вожді надіслали обіцяні цареві Дарію подарунки. І цар Дарій зрадив. Бо він готовий був уже помиритися з сколотами, не підкоряючи їх, аби тільки повернутися додому без ганьби. Він хотів урочисто зустріти сколотських вершників, які привезли йому подарунки. Але ті вершники тільки кинули до його ніг привезені ними подарунки і одразу помчали геть так хутко, що ніхто з перських воїнів і не нама-

гався наздогнати їх на своїх стомлених безкінечним походом конях. Подивився всевладний і грізний цар Дарій на привезені сколотськими вершниками подарунки — і гнівно відвернувся, і розлютувався ще більше. Бо мудрі сколотські вожді надіслали йому в подарунок птаха, мишу, жабу і п'ять стріл. І цар Дарій не відав, що це означало...

Довго міркував цар Дарій з своїми радниками, наближеними і воєначальниками над тими подарунками і, нарешті, сказав так:

«Сколоти віддаються під мою владу разом з своєю землею, водою і табунами коней. Ось що означають ці подарунки! Бо миша живе в землі й живиться земними плодами, тими самими плодами, які їсть людина. Жаба живе у воді, без якої не обходиться ані людина, ані тварина. Птах швидкістю свого польоту в повітрі подібний до коня. А стріли — то знак, що сколоти передають мені, всевладному цареві Дарію, і моему військові свою воєнну відважність!»

Але радники і воєначальники цього разу насмілилися не погодитися з грізним царем Дарієм. Вони розтлумачили подарунки сколотських вождів так:

«Якщо ми, перси, не відлетимо, як птахи, в небо, або не сховаємося в землю, як миші, або, наче жаби, не поскачемо в воду,— тоді ми не повернемося додому і загинемо від сколотських стріл!»

І ще більше розгнівався всевладний цар Дарій, бо побачив, що його наближені, радники й воєначальники не бажають гнатися

далі за сколотами і бояться найближчого майбутнього. Втім, тим часом царю доповіли, що невловимий досі супротивник, нарешті, перестав тікати і спинився в степу. Цар Дарій забув про свій гнів і вийшов сам подивитися. І з горба він побачив, що сколотські воїни справді вишикувалися до бою недалеко від табору персів. А озброєні сколотські вершники здаля навіть загрожували персам списами й мечами, наче викликали їх на бій. І цар Дарій вирішив негайно прийняти цей бій, бо військо його було ще численне і міцне.

Але тільки він почав віддавати бойові веління своєму військові, як побачив дивне безладдя серед сколотів. Він дуже здивувався цьому і, нарешті, побачив, що недалеко від сколотів, між ними і перським військом — пробіг заець. І всі сколоти враз забули про персів і очікуваний жорстокий і кривавий бій,— і кинулися полювати на зайця.

Тоді глибока й сумна тривога пройняла серце грізного і всевладного перського царя Дарія. Він покликав своїх полководців і сказав їм у розпачі:

«Тепер і я пристаю на вашу думку, мої радники, наближені і воєначальники! Нам треба поспішати звідси. Дійсно, подарунки сколотських вождів означали те саме, що ви казали мені. Сколоти ставляться до нас цілком зневажливо! Вони настільки певні своєї перемоги над нами, що навіть забули про нас, коли побачили маленьку тваринку — зайця. Якщо вони такі дужі, що зовсім не бояться нас і зневажають нас, то хіба можемо ми вийти битися з ними? Давайте швидше повер-

татися додому, щоб не сталося ще більшої ганьби!»

Так сказав всевладний і грізний перський цар Дарій,— і тієї ж ночі велике перське військо, не вийшовши на бій з скелотами, по-тай вирушило на схід, кинувши своїх поранених і хворих, кинувши напризволяще, щоб не заважали тікати, всіх слабих і кволих...

Слухайте мене, старого Ормада, слухайте! Так безславно тікав від скелотів великий і грізний перський цар Дарій, володар чи не цілого світу, тікав з залишками свого незліченного війська... Того самого великого війська, яке ціла земля вважала непереможним і боялася самої лише згадки про нього... І те страшне військо тікало від скелотів, не прийнявши довгожданого бою, бо злякала його і самого всевладного перського царя Дарія мудрість скелотських вождів і відвага славних скелотських воїнів... І тікав цар Дарій із своїм військом, як наляканий заєць, що на нього полювали скелотські воїни перед лицем цілого перського табору... Але всю свою славу залишив цар Дарій у широких скелотських степах. А скелотські воїни дістали багату воєнну здобич, і стали скелоти уславленими серед усіх народів, бо вони перемогли грізного царя Дарія, володаря майже всіх країн на землі. Слава хоробрим скелотським воїнам, слава! Слава мудрим скелотським вождям, слава!

Старий Ормад закінчив свою розповідь. Він іще хитав стомленою сивою головою, ще беззвучно шепотів щось, а вже з усіх кінців лунали радісні, збуджені вигуки, дзвеніла

зброя, якою несамовито розмахували скіфів-воїни. Захоплені героїчним оповіданням, за-па-лені старим Ормадом, вони нестримно вияв-ляли своє піднесення. І знову злетіли вгору чаші з вином, задзвеніли тимпани й засвистіли косяні дудки. Буйна весе-лість охопила всіх, хто був на майдан-чику.

Сколот власноручно налив золоту чашу й урочисто підніс її Ормадові. Дід поважно при-йняв чашу, хоча й робив це навпомацки, і підніс її до губ. Руки його по-старечому трем-тіли, вино розхлюпувалося. Але він випив усю велику чашу, не відриваючись. Аж потім го-лова його безсило впала на груди, він схи-лився набік і задрімав, знесилений втомою, наче й не чув гомону й шалених вигуків нав-коло себе.

Дмитро Борисович, збуджений не менш за скіфів, говорив товаришам:

— От тепер я переконався, що старий Ге-родот був цілком правий у своїх записах! Усе, чисто все він розповів правильно, крім кіль-кох незначних дрібниць. А ми ж сперечалися, брали під сумнів цю сторінку стародавньої історії, цей нещасливий похід Дарія! Тova-риші, це просто надзвичайно! Чуєте, Артеме, Лідо, тепер ясно все. А, та ви все одно нічого як слід не розумієте!..

— Розуміємо, все чисто розуміємо, Дмитре Борисовичу,— співчутливо заперечив Ар-тем. Але археолог уже забув про нього і про Ліду. Він знову звернувся до Варкана, про щось запитував його і жадібно вслухувався в розповідь молодого скіфа.

Івана Семеновича не захопила атмосфера веселощів, що панувала на майданчику. Щось непокоїло його. Що саме — він ще не знав. Але він мав багатий життєвий досвід. Він умів якимось шостим чуттям передбачати наближення небезпеки. Щось подібне відчував він і зараз. Проте — звідки все ж таки вона, та небезпека, могла взятися?..

Становище їх було тепер нібито певне. Їх поважали, особливо — після змагання з Дорбатаєм біля священної купи хмизу в степу. Дорбатай, хитрий і підступний Дорбатай, утратив як віщун свій вплив на довірливих скіфів, він навіть не був присутній тут, на бенкеті. Сколот добре ставився до чужинців, які чимсь подобалися йому, — можливо тим, що вони осоромили його ворога, старого віщуна. Залишався тільки Гартак та ще оця купка старшин, скіфів багатіїв, що, очевидно, належала до числа спільників і однодумців старого віщуна...

Вже не перший раз Іван Семенович крадькома приглядався до сина Сколота. І щоразу він пересвідчувався, що Гартак поводиться і на бенкеті не так, як інші. Він ледве доторкався до їжі, випив лише маленьку чашу вина — і від цього його сіре обличчя трохи порожевіло, очі забігали ще швидше. Здавалося, що Гартак когось весь час шукав поглядом — і не знаходив ніде. Але він не кидав своїх шукань.

Навіть під час розповіді старого Ормада Гартак весь час помітно непокоївся. Один раз його швидкий погляд натрапив на Івана Се-

меновича. Очі Гартака миттю сховалися, потупилися, він нахилив голову, вдаючи, що уважно слухає Ормада. Проте через кілька секунд він знову крадькома позирнув на чужинців, зокрема на Івана Семеновича. В очах його була прихована лютість, це було ясно, хоча він і маскував її якоюсь жалюгідною подобою посмішки.

«Ворог... ворог... та ще й дуже небезпечний... — подумав Іван Семенович.— Але ж він не насмілиться нічого зробити тут, бо ми його урочисті гості!»

Чимало сумнівів і підозрінь турбувало Івана Семеновича. Проте зараз не можна було нічого вирішити. Та, до речі, увагу його відвернули нові вибухи гуркітливої скіфської музики — тимпанів і дудок. Тепер це була весела, грайлива мелодія в швидкому темпі, яка раз у раз переривалася брязкотом мечів, наче своєрідним приспівом. Найближчі до підвищення Сколота скіфи поспішно відсувалися, звільняли місце. І зараз же троє скіфських юнаків хутко пробігли між ними, спинилися на вільному місці перед підвищенням і почали танцювати.

Спритні танцюристи змагалися між собою. Вони то легко і граціозно наче пливли по килиму, ледве торкаючись його носками своїх маленьких чобіт, то високо підстрибували в повітря, то йшли навприсядки. Грали тимпани, свистіли дудки, лунали вигуки глядачів, які в такт мелодії вдаряли чашею об чашу або мечем об меч.

Ліда, яка дуже любила танці, спочатку захоплено дивилася на струнких скіфських

юнаків, що своєю майстерністю привернули до себе увагу всіх, а потім дещо здивовано спитала:

— Дмитре Борисовичу, а чому ж у скіфів танцюють тільки чоловіки? І взагалі, жінки у них весь час осторонь: і у вечері не брали участі, і зараз от лише дивляться...

Втім, археологові було явно не до розмов. Він упивався рідкісним видовищем, бурмочучи про себе:

— Отакий малюнок був на тій чаші... саме такі рухи... впізнаю, напевне, це типові рухи танцю... а тепер закинуті назад руки, так...

Іван Семенович почув запитання Ліди і відповів:

— Мені думається, Лідо, що все це справа традицій. І, можливо, в цьому також позначається походження скіфів...

— Тобто як? — здивовано підвела на геолога очі дівчина.

— Відомо, що скіфи азіатського походження. Навіть точніше — іранського. Ну, а на Сході жінки здавна грали пасивну роль. Вся ініціатива, вся активність належала чоловікам. І це, можливо, відбилося й на танцях, які ми зараз бачимо.

Дмитро Борисович раптом озвався:

— Мушу заперечити, Іване Семеновичу! Ви забуваєте, яку силу мав свого часу матриархат, безроздільне господарювання жінки в родині і вирішенні будь-яких питань. Згадайте, адже саме на Сході свого часу матриархат був дуже розвинений і міцний.

— Можливо,— розвів руками геолог.—

Вам як археологові видніше, Дмитре Борисовичу. Не наполягаю, я ж тільки висловив припущення...

Музика раптом змовкла. І разом з останніми звуками тимпанів і дудок — танцюристи застигли, мов прикипіли до місця. Це був красивий і своєрідний ефект: підкреслена, майже кам'яна нерухомість після бурхливого, сповненого хутких рухів танцю. Сколот подав знак, і служники піднесли танцюристам чаші з вином. Молоді скіфи, ще важко дихаючи після танцю, вклонилися вождеві, випили вино, й побігли з майданчика під гучні оплески гостей.

Іван Семенович поглянув у бік Гартака. Той тримав у руках чашу з вином, але не пив. Геолог помітив, як здригаються руки Гартака. Ось він опустил чашу; його очі пильно дивилися кудись ніби за межі майданчика. Іван Семенович простежив за поглядом Гартака: справді, між дальніми кибитками наче відбувся якийсь рух. Немовби якась група людей проходила там, наближаючись до бенкетуючих. Хто це?

Він ще раз пильно глянув на Гартака, і в нього не лишилося вже жодного сумніву: то наближались саме ті люди, появи яких Гартак чекав увесь час. Він нервово стискав пальці, на його перекривленому від напруження обличчі нестримно сіпався дрібний м'яз. Він не відривав погляду від людей, що йшли сюди.

І майже одразу Іван Семенович почув стурбований голос Ліди:

— Товариші, сюди йде Дорбатай!

— І його помічники, — додав Артем, вдив-

ляючись в людей, що наближалися, освітлені нерівним, стрибаючим полум'ям факелів.

— Хм... що ж йому тут потрібно?.. — замислено додав Дмитро Борисович.

А старий віщун уже поважно проходив поміж скіфами. Він був такий самий урочистий і поважний, як і раніше, ніби нічого з ним не трапалося, ніби й не зазнав він ганебної поразки в сутичці з Артемом. Дорбатай ішов прямо до підвищення Сколота, не звертаючи уваги на гамір, на вигуки сп'янілих воїнів і мисливців. Він ішов, як похмурий загрозливий привид,— і його червоний плащ важко тягнувся за ним позаду, високий шолом, оздоблений золотими фігурками звірів і птахів, насунутий був до самих брів. У руках віщуна був довгий посох з золотою фігуркою сови.

Сміх і розмови вщухали там, де проходив Дорбатай, наче він гасив їх самою своєю темною тінню. А за ним посувалися його помічники, одягнені так само урочисто, в святкові червоні короткі плащі з оздобами, з кинджалами за поясом.

У тиші несподівано пролунали поодинокі вітальні вигуки. То вітали Дорбатая старшини, що сиділи й досі в окремій купці скіфів-багатіїв. Варкан, який збентежено і тривожно дивився на новоприбулих, тихо сказав Дмитрові Борисовичу:

— Це дуже дивно... Дорбатай майже ніколи не з'являється на бенкетах. І тут його ніхто не чекав... хіба що оті пихаті...

Сколот гордо випростався. Спершися рукою на килим, він чекав, коли наблизиться старий віщун. А Дорбатай ніби й не помічав

того, що його поява змінила весь настрій бенкету. Втім, може, це й було його метою?.. Хто зна?.. Так чи інакше, він спокійно підійшов до Сколота, низько вклонився і заговорив, дивлячись прямо в запитливі очі вождя, здивованого його появою.

— Славетний і улюблений богами Сколоте! — почав гучним голосом Дорбатай.— Привіт тобі! І разом з тим — привіт уславленим і могутнім чужинцям, які сидять поруч з тобою!..

— Він ніби загрожує, такий у нього тон,— мовив тихо Дмитро Борисович Варканові, який перекладав йому мову старого віщуна.

— Так, ці чужинці могутні й всесильні,— продовжував Дорбатай,— інакше не могли б вони зайняти почесне й священне місце поруч з вождем, яке за законом не може зайняти ніхто, крім найхоробріших, найуславленіших воїнів! Так, вони могутні, ці чужинці, вони підкорили собі вже навіть вождя, бо поруч з тобою, о Сколоте, сидить дівчина, хоч ніяка жінка не має за законом права сидіти на підвищенні поруч з вождем. Це — образа богів! Але боги мовчать. Значить, і справді чужинці всемогутні і можуть робити все, що забажають. Вони можуть ламати наші давні священні закони і звичаї. Гаразд, я, скромний віщун Дорбатай, вітаю могутніх чужинців!..

В голосі віщуна тепер уже ясно було чути погрозу. Дорбатай не здався, не скорився. Він прийшов сюди боротися!.. В цьому не було сумніву, старий віщун не склав зброї!

Іван Семенович нахилився і тихо сказав Артемові:

— Пам'ятайте: жодного необережного руху. Але будьте наготові, бо над нами збираються хмари. Увага, Артеме, увага! Небезпека не мусить захопити нас зненацька!

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

Гра старого віщуна.— Розповідь про вождя Скіла.— Дорбатай хоче миритися? — Золота сова в чаші.— Нові вимоги Дорбатая.— Смерть Сколота.— Гартак — вождь скіфів.— Зв'язати їх!

Цього не чув ніхто, крім Артема. Юнак трохи розгублено подивився на геолога: його вразило таке несподіване застереження.

— Ви гадаєте, Іване Семеновичу... — почав Артем. Але геолог уже не дивився на нього, наче нічого йому й не казав. Тільки губи його ледве помітно ворухнулися, і Артем почув ще раз тихе, ледве чутне:

— Будьте наготові, Артеме...

Що хотів сказати цим Іван Семенович? Чому він нічого більше не пояснив? Невже старий Дорбатай замишляє щось зробити тут-таки, під час свята? Відповіді на ці запитання не було. Проте вигляд старого віщуна не обіцяв нічого доброго.

Перед Сколотом стояв тепер не той переляканий старий, який тремтів і безпорадно озирався тоді, після своєї поразки перед жертovníком. Ні, владний і впевнений, поважний віщун урочисто виголошував тепер незрозумілі, загадкові слова, сповнені не прихова-

ної, а цілком відвертої загрози. Артем бачив, чув, як загальна веселість скіфів змінилася раптом на мовчазну тривожність. Мовби їй не сміявся ніхто щойно перед появою Дорбатая, мовби їй не дивився приязно в бік чужинців... А як загрозово гомонять у тій купці знатних скіфів! Та й Варкан: чому він став раптом такий похмурий, чому рука його лягла на держак меча?

— Артеме. він, той Дорбатай, задумав щось погане! — почув юнак збентежений голос Ліди.

— Чому ти так гадаєш? — Артем спробував удати безтурботність. Але це вийшло штучно, і Ліда одразу відчула нещирість.

— Навіщо ти прикидаєшся? — з докором мовила вона. — Хіба треба щось приховувати від мене? Що я, дитина мала? Адже я бачу, що діється навколо?

Артем зніяковіло знизав плечима. Звісно, атмосфера відразу згустилася. Втім, і він, і його товариші зараз могли тільки чекати дальшого розвитку подій...

Дорбатай нерухомо стояв перед підвищенням Сколота, спираючись на свій посох з золотою фігуркою сови. Він переждав кілька секунд, наче перевіряючи враження, яке зробили його зловісні слова, і заговорив далі, підвищуючи голос, як досвідчений актор:

— Я вітаю й тебе, шляхетний Гартак, син вождя! Я бачу, ти єдиний, хто не сміявся тут, хто відчував грізне дихання розгніваних богів. Привіт тобі, майбутній вождь! Тебе люблять боги, ти свято виконуєш священні старі звичаї сколотів. Щасливі дні й роки принесеш ти свого часу народові сколотів!..

Тепер тихий гомін прокотився по майданчику. Скіфи витягали шиї, щоб подивитися на Гартака, який намагався прибрати гордовиту позу, яка личила б похвалам Дорбатая. Але це в нього не виходило, голова його звично кривилася набік, очі раз у раз, кліпаючи, опускалися й боязко виглядали з-під брів.

Мабуть, хтось з мисливців сказав стиха щось непохвальне на адресу Гартака — і старий віщун розчув це. Бо він раптом озирнувся, підняв посох і гнівно, владно вигукнув:

— Хто це насмілюється сперечатися зі мною? Хай пам'ятає та людина, що вона сперечається з самими богами! Я, скромний віщун Дорбатай, свідчу перед лицем неба, що я чув сьогодні вночі грізний голос богів, які сказали мені — і земля трусилася від того голосу! — і повеліли мені: «Іди й скажи народові, і хай народ чує, знає й пам'ятає наше благословіння мудрому Сколотові і його синові, шляхетному Гартакові!» І ці слова богів лунали у гromі й полум'ї, від якого я, скромний віщун, прикрив очі рукою...

— Чи ж не з моєю допомогою говорили йому все це боги? — в'їдливо, хоч і дуже тихо зауважив Артем.

— І я прийшов сюди,— продовжував Дорбатай,— бо бажав разом з усіма послухати розповідь старого й мудрого Ормада. Я не почув її, на жаль. Але хочу тепер і сам розповісти те, що нагадали мені сьогодні великі боги. Я хочу розповісти також про славетне минуле народу сколотів. І коли мудрий вождь Сколот дозволить мені, я почну. Бо так сказали й повеліли мені боги!..

Він підвів руки вгору й застиг у своїй улюбленій урочистій позі з напівзаплющеними очима, наче прислухаючись до голосу богів.

— Добре грає свою роль старий шахрай! — вихопилося в Дмитра Борисовича.— Правда ж, Іване Семеновичу? Цікаво, що він розповість? Дуже цікаво... Невже теж щось таке, що перегукується з Геродотом або іншими стародавніми істориками?..

Геолог промовчав: його цікавило й бентежило зараз зовсім інше. А Дорбатай, нарешті, опустил довгі сухі руки й запитливо глянув на Сколота:

— Я чекаю твоєї доброзичливої відповіді, о вождь!

— Розповідай,— коротко мовив Сколот, не дивлячись на віщуна. Мабуть, він теж відчував, що старий віщун затіяв цю гру неспроста. Ніби випадково, погляд вождя впав на Варкана. Молодий скіф виразно затиснув у міцній руці держак меча. Так, Варкан був теж напоготові.

Вже дещо спокійніше Сколот перевів погляд на Дорбатаю:

— Розповідай, що сказали тобі боги.

Старий віщун сперся на посох. Він стояв так, ніби звертався й до Сколота, і до всіх присутніх скіфів. Зрозуміло було, що він має намір розповідати головне тим десяткам і сотням людей, що запрудили майданчик і оточували його з усіх боків. Сухі пальці віщуна міцно стискували посох, рипучий голос звучав жорстоко і непримиренно, не приховуючи вже люті. Він почав.

— Мудрий Ормад розповів сьогодні про те, як відважний сколотський народ переміг могутнє перське військо та як тікав з наших земель гордий цар Дарій. Я знаю цю подію, що її зберегли нам на повчання віки. І я стверджую: сколоти перемогли, бо з ними було завжди благословіння богів. І боги говорили з мудрим вождем Іданфірсом, і вчили його, і він переміг Дарія. А що сталося з родичем Іданфірса, Анахарсісом? Чи пам'ятаєте ви це, сколоти? Що сталося з людиною, яка забула богів, відступилася від них?.. Я нагадую вам, нащадки сколотів, про ганебну долю Анахарсіса, — і хай кожен з вас все життя пам'ятає, що чекає людину, яка забуває богів!

— Справжня релігійна пропаганда,— на смішкувато зауважив Артем, слухаючи переклад Дмитра Борисовича зі слів Варкана.

— Анахарсіс, родич Іданфірса,— продовжував Дорбатай,— був мудрою людиною, але він бажав стати ще мудрішою, щоб перевершити всіх. І тому Анахарсіс поїхав до інших країн, бо йому здавалося, що, побувавши там, він оволодіє мудрістю чужинців і тоді стане наймудрішим з людей. Він об'їхав чимало країн і вирішив, нарешті, повертатися додому. Але повертався він уже не таким, яким залишив рідний край. Він забув про сколотських богів, захопився іншою вірою. Він повернувся додому і почав молитися чужій богині — що могло бути гіршим за це?.. Анахарсіс навчив цьому й інших сколотів. Він ішов до лісу, одягав чуже, грецьке, вбрання, грав на літаврах і молився чужій богині. А разом

з ним молилися тій чужій богині й інші сколоти, яких він злочинно повів за собою. Що ж зробив мудрий вождь Савлій, коли довідався про таку ганьбу? Він пішов з воїнами в ліс, побачив, що відступники моляться чужій богині, і власноручно вбив їх! Бо на це благословили його грізні боги сколотського народу. Ось що зробив мужній Савлій, який був хоробрим воїном і мудрим сколотським вождем, благословенним богами!

Голос Дорбатая звучав переможно — і останні слова він кинув відверто у бік Сколота.

— І сталося це так тому, що вождь Савлій був мудрим. Він знав, що щастя і багатство сколотське — в руках богів. І не можна ображати богів, не можна відступатися від них і нехтувати законами богів. Чи пам'ятають про це нащадки сколотів тепер? Чи пам'ятає це й сам наш мудрий вождь Сколот? Мабуть, пам'ятає, бо інакше не може бути...

— Але про що ж нагадали тобі боги, о Дорбатаю? — незадоволено вимовив Сколот, який явно відчував, що розповідь старого підступного віщуна спрямована проти нього.

— Зараз мудрий Сколот почує й про це, — спокійно відповів Дорбатай. — Були колись тяжкі роки для сколотського народу. Річки висохли і не давали риби, листя на деревах посохло ще влітку від спеки, і звірі повтікали невідомо куди, і сколотам не було чого полювати... Був такий час! І коні здихали цілими табунами від невідомої страшної хвороби. І не допомагали ніякі молитви, тому що боги відвернули своє вухо від сколотів і не при-

слухалися більше до їх молінь. Був такий час... Сухі вітри віяли день і ніч, і гарячий їх подув спустошив країну. І тільки сам вождь Скіл та його наближені жили безтурботно, не звертаючи уваги на те, що сколотський народ бідував, і не злічити було вже мертвих, бо було їх як піску в річці, і щодня ставало ще більше. А Скіл не був природним сколотом, бо матір'ю його була істриянка, і вона навчила його грецьких звичаїв та грецької мови. Тому Скіл не любив священних сколотських звичаїв, а схилився до греків, до їхніх богів та їхньої розпусти. Воїни сколотські, і мисливці сколотські, і віщуні сколотські не знали цього — і боги карали їх за це!

Голос Дорбатая знизився і зазвучав загрозливо:

— Та Скілу було всього цього замало. Він бажав знищити цілком сколотські звичаї і завести замість них чужі, грецькі. Він наблизив до себе грецьких купців, він потай ходив із ними в грецькому одязі до грецького міста Борисфенеса, поринав там у розпусті, вчився грецьких звичаїв і молився грецьким богам... Все це робив Скіл, бо він був відступником,— а наближені його приховували ті ганебні вчинки вождя від народу сколотів. А потім Скіл, остаточно забувши сором, вирішив навіть присвятити себе грецькому богу Вакху і побудував собі для того в грецькому місті великий дім. Сколоти не знали й цього... Але сколотські боги проявили милість і застерегли відступника Скіла, даючи йому можливість розкаятися й виправити помилки. Вони вдарили в той великий дім вогняною стрілою

блискавки! І дім Скіла загорівся від того, і вночі видно було, як удень, і сам Скіл ледве встиг вибігти з палаючого дому на вулицю... та скоти знов-таки нічого не знали про те, бо все це відбувалося в грецькому місті, а наближені Скіла мовчали про його вчинки! І навіть після того попередження богів Скіл все одно не хотів прислухатися до велінь неба. Він все ж таки присвятив себе Вакхові, хай буде прокляте його погане ім'я! І ніхто з скотів знов-таки не знав про це нічого, і всі терпіли лихо й нещастя, які надсилали на їх землю розгнівані боги... І так тривало аж доки вся та ганьба не виявилася в розмові між скототськими віщунами й грецькими купцями, які приїхали до скотів. І от як це сталося. Скоти докоряли грекам:

«Як можете ви, греки, поклонитися поганому богові Вакху, п'яниці і розпусникові, ім'я якого гідко згадувати? Хіба це бог?.. Ви вірите, що Вакх втілюється в вас, коли ви п'яні. Ми, скоти, не визнаємо таких поганих богів, бо наші боги суворі й поважні!..»

А грецькі купці відповідали глузливо:

«Як можете ви, скоти, сміятися з нас і нашого славного бога Вакха? Ми не хочемо навіть сперечатися з вами і захищати наших грецьких богів. Але як насмілюєтеся ви говорити, що скоти не визнають таких богів, коли нам достеменно відомо, що ваші найголовніші люди моляться нашому Вакхові?»

Але скоти все ще не вірили грецьким купцям. І тому ті купці сказали:

«Коли ви не вірите нам, то ми можемо оголосити, кого маємо на увазі. То ваш вождь

Скіл! Він поклоняється Вакху і вірить, що бог Вакх втілюється в нього, як і в усіх, хто молиться йому і п'є вино на його честь».

Та скоти знову не повірили тим купцям, бо надто поважали свого вождя. І тоді купці запропонували скотам, глузуючи:

«Якщо ви не вірите нам, о скоти, то йдіть з нами. І ми покажемо вам вашого вождя Скіла в грецькому одязі, як він молиться Вакхові і п'є на його честь вино!»

І тоді скототські старшини пішли з грецькими купцями. І греки посадили скотів у непомітне місце, і скототські старшини побачили на власні очі, як прийшов до греків їх вождь Скіл у грецькому одязі, і молився з греками, і пив вино з ними, і був п'яний на честь Вакха, хай буде прокляте його погане ім'я!..

Тоді скототські старшини обурилися вкрай. Вони негайно повернулися додому і розповіли про все побачене народові. Говорили вони — і обурювалися ще більше:

«Вождь Скіл зрадив скототських богів і скототські звичаї. Він хоче, щоб і ми поклонялися поганим грецьким богам. Він дозволяє грекам, тим невірним чужинцям, володіти нами. Чужинці-греки приїздять до нас, знущаються з наших звичаїв і священних законів, а Скіл боронить їх і садовить поруч себе на найпочеснішому місці! Чужинці-чудодії обдурюють нас, а Скіл тільки посміхається і знову боронить їх! Проженемо Скіла, бо він зрадник!..»

І весь скототський народ погодився з старшинами. Бо не можна бути вождем скотів

людині, яка схиляється на сторону чужинців! Боги покарають такого вождя — і разом з ним увесь народ! Вождь-бо мусить захищати священні скелотські звичаї, а не зраджувати їх!.. І коли він не робить цього, коли підпадає під руку чужинців,— горе всьому народові, горе всім скелотам! Вогняні стріли готові впасти на них з хмар, і вбити камінням, і покарати страшною смертю. Так кажуть боги!

Дорбатай змовк — несподівано і загрозливо. На майданчику панувала тиша. Здавалося, кожен з слухачів затамував подих. Адже навряд чи хтось не розумів, про що саме говорить так відверто старий віщун!

— Щось це звучить аж занадто прозоро, як неприхована погроза Сколотові,— мовив Дмитро Борисович, пильно поглядаючи на Дорбатаю.— Адже його розповідь — це вже не натяк, це прямо стосується нас і Сколота...

Іван Семенович мовчав, хоча й знав, як чекають його думки товариші. Що тут було говорити, коли й без пояснень стало зрозуміло, що старий віщун знову намагається залякати якщо не Сколота, то довірливих, лякливих, коли йдеться про богів, скіфів!..

Геолог помітив, як Дорбатай, не стримавшись, люто зиркнув у бік чужинців, що сиділи поруч з Сколотом. Та й без того поведінка і наміри Дорбатаю вже з'ясувалися. Спочатку він заходив наче здалеку, але все більше розперізувався. Лишалось тільки дочекатися, чим скінчить він свою розповідь, чого вимагатиме від старого вождя.

І ще одне непокоїло Івана Семеновича. Він

помітив, що під час оповідання Дорбатаю до купки старшин і знатних скіфів підходили якісь люди; бачив, як діди з тієї купки віддавали тим людям тихі, нечутні накази — і люди після того зникали так само непомітно, як і з'являлися. Оце було вже зовсім загрозливим, бо нагадувало небезпечну змову...

Дорбатай заговорив знову, переконавшись, що цілком оволодів увагою своїх слухачів:

— Сколотський народ погодився з віщунами й старшинами, бо бачив, що така воля богів! Народ обрав своїм новим вождем славетного Октамасада. А Скілу після того відтяли голову! На честь суворих і грізних сколотських богів Скілу відтяли голову, а тіло зрадника принесли в жертву богам! І жоден сколотський воїн, жоден сколотський мисливець не заперечив проти такої кари відступникові, хоча й був він до того вождем. Бо весь народ знав і розумів, що сповнилася чаша терпіння богів і що тримають уже боги в руках своїх вогненні стріли, щоб жбурнути їх у відступника, і тих, хто його оточує і потурає його ганебним вчинкам!..

Лише на хвилинку спинився ще Дорбатай. Він підніс угору, на всю довжину сухих рук, свій посох з золотою фігуркою сови на ньому — і закінчив гучним, урочистим і загрозливим голосом своє оповідання:

— Так зробили в давнину сколоти із зрадником Скілом, що зневажав богів! І боги задоволені такою жертвою. І настали від того дня для сколотського народу щасливі часи. Боги сказали мені, скромному віщуніві Дорбатаю: «Нагадай про це нащадкам сколо-

тів! Хай пам'ятають вони про долю відступника Скіла!» І я, Дорбатай, кажу вам від імені богів: пам'ятайте про це! Адже так само мусять сколоти робити завжди, мусять завжди карати зрадників і відступників, що підкоряються чужинцям, їх звичаям і їх чужим богам. І не врятує тих відступників ніщо, хоча б і були вони найславетнішими людьми. Слухайте мене, воїни та мисливці, слухайте скромного віщуна Дорбатая! Я переказав вам те, що повідали мені боги. Пам'ятайте і знайте, що ніколи наші боги не дарують нікому зради і знущання з священних стародавніх сколотських звичаїв і законів!..

Оповідання віщуна закінчилося. Воно справило на слухачів велике враження — про це свідчив гучний гамір, що враз знявся на майданчику. Археолог схилився до Івана Семеновича:

— Ви мали цілковиту рацію, дорогий мій,— сказав він збуджено.— Старий шахрай перекрутив історію на свою користь...

— Як саме? — підвів на нього очі геолог.

— Це щодо Скіла та його загибелі. Історія остаточно з'ясувала це питання. Багато джерел доводять, що Скіл був убитий скіфами-сколотами зовсім не за зраду звичаїв. Відомо, що Скіл був дуже жорстоким гнобителем, ніби прикажчиком або агентом греків-колонізаторів. Бачите, греки використовували Скіла в своїх колонізаторських інтересах. Саме за це Скіл і заплатив життям...

— Значить, усе це все ж таки мало місце

насправді, а не є тільки вигадкою Дорбата-
тая? — здивовано спитала Ліда.

— В основі його розповіді лежать справж-
ні історичні події, описані стародавніми істо-
риками,— відповів Дмитро Борисович.— Але
Дорбатай перекрутив факти так, щоб збудити,
підбурити скіфів проти нас і проти Ско-
лота. Хитро придумав!..

— І досяг своєї мети,— похмуро додав
Іван Семенович.— Чи ж ви не бачите, як тут
змінився настрій? Гляньте, вже старшини й
багатії не тримаються навіть окремою куп-
кою, як було досі, а змішалися з мисливця-
ми... Е, та вони явно підбурюють їх!..

Справді, купка знатних скіфів мов розта-
нула серед дружинників і мисливців. А може,
хтось з них діяв і серед простих скіфів, бо ж
звідусіль було вже чути загрозливі вигуки,
звідусіль ворожі очі поглядали на чотирьох
чужинців. Не могло бути ніякого сумніву, що
Дорбатай розігрував і розіграє далі разом з
старшинами і багатіями заздалегідь обмір-
ковану і розраховану гру... те, що відбувалося
зараз, було підготовлене раніше, так само, як
і хитро побудоване оповідання віщуна, ске-
роване проти чужинців.

Дорбатай тим часом повернувся знову до
Сколота і вклонився йому, наче в його опові-
данні не було жодного натяку на ворожнечу
до старого вождя. Сколот за звичаєм мусив
нагородити оповідача почесною чашею вина.
І Дорбатай чекав виконання звичаю.

Неохоче, силуючи себе, Сколот узяв золо-
ту чашу з вином і простягнув руки з нею до
віщуна. Щоб там не сталося, як би не загро-

жував йому Дорбатай в своїй зловісній розповіді,— священний старий звичай мусив бути виконаний.

Але на здивування вождя Дорбатай не взяв чаші. Він заперечливо похитав головою, ще раз поважно уклонився Сколотові і мовив:

— Славетний і мудрий брат мій Сколот пам'ятає, що небажаний чорний крук пролетів між нами. Я не хотів цього, і мудрий Сколот теж не хотів. Але чорний крук пролетів. Він зачепив своїми крилами наші душі й затьмарив їх. Ми дивимося один на одного не так, як дивилися раніше. Я не можу далі терпіти цього! І я хочу сказати: забудьмо, о мудрий брате мій Сколоте, про минуле! Я прийшов сюди, щоб раз і назавжди забути про того крука. Забудьмо про нього разом! Налий і собі чашу вина, о брате мій Сколоте, ми вип'ємо разом і втопимо в наших чашах згадки про чорного крука. І хай він ніколи більше не пролітає між нами!..

Цей щирий, глибоко дружній тон так відрізнявся від попереднього, яким проголошував Дорбатай свою розповідь від імені богів, що навіть збивав з пантелику. Та невже старий віщун справді прийшов сюди для того, щоб помиритися з Сколотом? Адже вся його попередня поведінка свідчила про зовсім інші наміри... Треба, в усякому разі, було визнати, що Дорбатай — чудовий актор. Стільки щирості було зараз в його голосі, стільки глибокого суму, так проникливо говорив він, що йому нібито й не можна було не вірити!..

— Послухайте, а може, він і справді хоче миру? — вагаючись, сказала Ліда.

— Тільки не з нами,— рішуче відрубав Артем.

— Отже, налий свою чашу, о Сколоте,— повторив ще Дорбатай.— Перед лицем усіх відважних воїнів і мисливців, перед лицем усіх присутніх тут, перед лицем неба й богів я хочу закінчити сьогодні всі згадки про минулі сперечання між нами, всі рахунки, щоб ніколи більше не повертатися до цього. Я приніс тобі цей подарунок, священне зображення сови, наймудрішого птаха. Налий свою чашу, брате мій Сколоте,— і ми вип'ємо разом з тобою!

Знову схвальні вигуки пролунали на майданчику. Дорбатай уміло вів свою гру! Які б не мав він потайні наміри, що б не ховав у глибині свого лютого серця, все одно, після таких щирих і проникливих слів йому не можна було відмовити. Чи вірив йому Сколот, чи ні,— старий вождь не мав змоги ухилитися від запрошення Дорбатая.

Служник, що стояв біля вождя, налив за його знаком вина в другу золоту чашу. Тим часом Дорбатай зняв з свого посоха золоту фігурку сови і простягнув її Сколотові:

— Хай це священне зображення завжди нагадує тобі, мудрий і відважний брате мій Сколоте, про любов до тебе усіх мисливців, усіх воїнів, усіх скотарів, усіх віщунів,— і про мою любов до тебе також. Прийми цей подарунок!

Сколот простяг руку за золотим зображенням. Дорбатай нахилився до нього, подаючи фігурку сови. Але раптом нога його мов зачепилася за зморшку килима, старий віщун

похитнувся і випустив золоте зображення з рук. Золота фігурка впала прямо в чашу Сколота. З тупим звуком вона зникла у вині. Дорбатай сплеснув руками.

— Який я необережний! Проте і в цьому можна вбачати волю богів, Сколоте! Бачиш, боги хочуть, щоб ти випив спочатку вино, як доказ поновлення наших дружніх, братських взаємин. І з дна твоєї чаші ти візьмеш тоді священне зображення. Вип'ємо, брате мій Сколот! І хай ніщо ніколи не затьмарить надалі нашої дружби, яку благословляють боги і небо!..

Скінчивши, він узяв свою чашу, підніс її. Так само зробив і Сколот. Сотні очей дивилися на них. У глибокій мовчанці два брати піднесли до губ свої чаші й спорожнили їх, не відриваючись. Вибухнули радісні крики: скіфи вітали несподіване замирення. Дивно було лише, що найгучніше кричали саме старшини й знатні багатії. Чого вони так раділи?..

— Та невже ж між ними двома може бути мир? — прошепотів, не вірячи своїм очам, Артем.

Дорбатай повільно опустив свою чашу. Він дивився прямо в обличчя Сколота, який узяв з дна спорожнілої чаші золоте зображення сови і розглядав його. Віщун дивився на вождя пильно, не зводячи очей. Щось хиже раптом майнуло у виразі його сухого жорстокого обличчя. Потім він перевів погляд на Гартака, і холодна посмішка скривила його губи під звисаючими сивими вусами.

— Дивіться, Гартак тремтить, наче його

трусить пропасниця! — вигукнув здивований Артем.

— Боїться він чогось, чи що? — додала Ліда.

Гартак справді помітно тремтів. На обличчі його позначився ніби страх, він нервово стискував руки, сіпав головою, мов відганяв настирливу муху. А Дорбатай все ще дивився на нього презирливим поглядом. Нарешті Гартак опанував себе,— можливо, тому, що помітив гострий погляд старого віщуна. Тоді Дорбатай знову звернувся до Сколота:

— Чи задоволений ти, о брате мій, подарунком? Чи не занадто він скромний для тебе, великого й мудрого вождя?

Сколот підвів на нього недовірливі очі:

— Задоволений... якщо цей подарунок був зроблений від чистого серця...

Дорбатай сухо засміявся:

— Я подарував тобі, Сколоте, священне зображення перед лицем неба й богів, перед усіма твоїми гостями. Хіба може такий подарунок бути нещирим?

— Добре, хай буде так. Але що ти, Дорбатаю, бажаєш тепер одержати від мене у відплату? — запитав Сколот.— За звичаєм, я не можу ні в чому відмовити тобі. Але пам'ятай, що є деякі речі... чи люди... яких я не радив би тобі просити в мене, бо...

Вождь не закінчив. Але в голосі його також почулася глибоко прихована загроза. Це відчувалося виразно. Дмитро Борисович тихо мовив товаришам:

— Чуєте? Це Сколот дає йому зрозуміти, що в своїх вимогах щодо відплатного пода-

рунка він не повинен торкатися нас. Старий вождь дуже послідовний, як бачите...

— Чи вдасться йому бути таким послідовним і далі?.. — задумливо промовив Іван Семенович.

Почувши слова вождя, Дорбатай гордовито випростався:

— Я не хочу просити в тебе, брате мій Сколоте, нічого коштовного. Ти знаєш, що мені нічого не треба. І не личило б мені, скромному віщунові, просити щось для себе самого. Я хочу тільки задовольнити бажання богів. Адже саме боги повеліли мені розповісти сьогодні тобі і всьому народові про долю зрадника Скіла. Я розповів її. Боги наказали мені також помиритися сьогодні з тобою і подарувати тобі священне зображення. Я виконав це повеління богів. І боги сказали мені й про те, що саме я мушу вимагати від тебе, о Сколоте. Ти не можеш відмовити мені, бо тоді ти відмовиш богам! Такий священний звичай сколотів — і така воля богів!

Старий вождь похитав головою:

— Не будемо даремно сперечатися, Дорбатаю. Я попередив тебе. Кажі тепер, чого ти бажаєш!

Сухий голос Дорбатая пролунав різко й загрозливо:

— Боги вимагають, щоб ти віддав їм чужинців!

Його витягнена рука твердо вказала на мандрівників.

— Цього я не зроблю,— рішуче відповів Сколот. І щойно він сказав ці слова, як виразний гомін ремства пролинув над майдан-

чиком. Скіфи, збуджені Дорбатаєм, підбурені старшинами і багатіями, одностайно не схвальновали відповіді, яку дав старий вождь. Аджже боги, самі грізні скіфські боги жадали, щоб Сколот віддав їм чужинців!

Дорбатай, не обертаючись, вказав рукою на майданчик:

— Подивися, брате мій Сколоте, прислухайся! Спитай у старшин, спитай у народу. Що скаже він? Ти чуєш його обурений голос— він проти тебе. Зрозумій це!

Сколот подивився круг себе. Він побачив скеровані на нього запитливі, чекаючі погляди натовпу. Скіфи жадібно прислухалися до суперечок між двома могутніми братами. Вони ждали, вони вагалися, хто з двох вийде переможцем. Ясно було одне: той, в чиїх руках опиняться кінець кінцем чужоземні чудодії; подолав другого. І на це Сколот погодитися не хотів. Він знову хитнув головою:

— Ні!

— Боги вимагають цього! — закричав раптом віщун несамовитим голосом, здіймаючи руки вгору.— Боги вимагають від тебе, Сколоте, цієї жертви! Боги загрожують народові скелотів вогняними стрілами! Я чув сьогодні голос богів. То був гнівний, страшний голос! Чужинці споганили священний жертвник, вони знущалися з богів і з мене, їх скромного віщуна! Тільки кров'ю злочинних чужинців можна змити таку образу богів. Віддай, віддай чужинців, о Сколоте, інакше гнів богів упаде на тебе, страшний гнів всемогутніх богів!

Голос його зірвався, перейшов на лютий,

пронизливий вереск. Віщун, здавалося, ошалів. Він вимахував руками, сива голова його тряслася, з посинілих губ зривалася й бризкала слина, він тупотів ногами й кричав:

— Віддай чужинців, що осквернили наші святині!

— Ні! — твердо похитав головою вождь.

— Боги вб'ють тебе, Сколоте! Згадай про Скіла! Ти зраджуєш богів! Одумайся, Сколоте! Віддай чужинців!

— Ні!

Несподівано Дорбатай припинив свої шалені вигуки. Він раптом змовк. І разом з ним змовкли всі присутні. То була тривожна, насичена напруженим чеканням пауза. В мертвій тиші пролунав новий, урочисто молитовний заклик Дорбатая:

— О боги, великі й суворі боги! Прислухайтеся до мене, вашого скромного слуги!

Руки старого віщуна тягнулися до неба. Голос його стихився, пристрасні вигуки перейшли в напружене шепотіння, яке було чути все ж таки на весь майданчик.

— Великі й грізні боги, прислухайтеся, благаю вас, до голосу вашого смиренного служника Дорбатая! Я переказав Сколотові те, що ви повеліли мені. Я попереджав його, я зробив усе, що зміг. Мені важко думати про вашу неминучу страшну кару, суворі боги. Хай не зачепить вона ні мене, ні відважний сколотський народ! Хай упаде лише на того, хто порушує ваші закони, хто зневажає вищі веління...

Іван Семенович помітив: Дорбатай на мить спинився для того, щоб швидко зиркну-

ти в сторону Сколота. Він наче перевіряв, чи справляють його слова враження на старого вождя. Сколот мовчав, насупивши брови. І Дорбатай заговорив знову, то шепочучи, то переходячи на неприємний надірваний вереск:

— Про одне лише благаю вас, о боги! Відведіть вашу кару від неповинних людей, не торкайтеся їх вашим спопеляючим гнівом! Коли ж гнів ваш такий невблаганний, то скеруйте його проти того, хто єдиний винний перед вами!

Він ще раз змовк, його піднесені до неба руки тремтіли, мов знесилені. Напружена тиша обгорнула майдан. І в цій тиші з натовпу гостро пролунав чийсь збуджений, наче переляканий вигук:

— Віддай чужинців богам, о Сколоте! Віддай!

Той вигук був як сигнал, бо тепер з усіх боків почулися такі ж самі крики, що нагадували закляття:

— Віддай, віддай, о Сколоте! Боги гніваються! Віддай, віддай богам чужинців!

Вигуки ті то вщухали, то гучнішали: кілька голосів кричали, не вгаваючи. Це були голоси старих, поважних багатіїв. Вони ніби забули про свою звичну пиху — і галасували дужче за всіх інших, збуджуючи решту скіфів:

— Послухай Дорбатая, о Сколоте! Віддай, віддай чужинців грізним богам!

Рвучким рухом Сколот підвівся. Він стояв на підвищенні, високий і суворий, проти Дорбатая і гнівно говорив:

— От яке твоє замирення, Дорбатай! Ти

знову сієш розбрат в моєму народі! Ти не облишив своїх підступних звичок! Гаразд! Ти не злякаєш мене своїми скаженими вигуками й закляттями, бо я добре знаю їх справжню ціну. Слухайте мене, відважні мої воїни і мисливці, слухай мене, народе сколотів! Я відкрию вам таємницю Дорбатая, цієї негідної людини. Слухайте...

Голос його раптом урвався. Сколот підніс руку до горла. Він важко дихав, йому не вистачало повітря. Він розкрив рот і дихав уривчасто й жадібно, він розривав рукою комір свого святкового вбрання.

Очі старого віщуна радісно блиснули. Несамовитим, верескливим голосом він зарепетував:

— Боги карають Сколота! Дивіться, воїни і мисливці, дивися, народе! Боги не дали Сколотові говорити! О суворі й грізні боги, покарайте відступника, але залиште невинних!.. Боги, покарайте порушника священних звичаїв, як покарали ви колись відступників Анахарсіса і Скіла!..

Обличчя Сколота мертвотно зблідло. Зловісна синювата тінь укрила його. Він похитнувся, намагаючись ухопитися за щось, щоб не впасти. Через силу, Сколот мовив:

— Зачекайте... зараз... я... скажу...

Але його слова заглушив переможний вигук Дорбатая:

— Боги карають відступника Сколота! Грізні боги скерували на нього свій страшний гнів!

Скіфи схоплювалися з місць, штовхали один одного, просувалися вперед. Але ніхто

не наважувався наблизитися до підвищення, перед яким стояв і репетував Дорбатай.

Ще раз спробував заговорити Сколот — і знову не зміг. Видно було, як він бореться сам з собою. Ось він через силу випростався, звів руку, відкрив рот — і не сказав нічого. Ноги його зомліли, і старий вождь важко заточився і впав на землю. Кілька воїнів кинулися до нього, щоб допомогти. Але вони спинилися під владним окриком Дорбатая:

— Стійте, нерозумні! Стійте, якщо не хочете, щоб гнів божий упав і на вас! Не наближайтеся до покараного богами відступника!

Воїни стояли, нерішуче поглядаючи то на Дорбатая, що стояв у загрозливій позі, наче саме він був нероздільним владарем життя й смерті на землі, то на Сколота, який нерухомо лежав на килимі. Золотий шолом старого вождя впав з його сивої голови. Руки розкинулися по землі, очі на посинілому обличчі закотилися вгору. Руки безсило здригалися...

— Він умирає, умирає! — гарячково заговорила Ліда.— Що ж це буде, що буде, товариші? Невже ж не можна йому допомогти?..

Тепер на допомогу вождеві кинувся Варкан. Його не спинили б закляття і загрози старого віщуна, але він неспроможний був пробитися крізь суцільне кільце озброєних кинджалами помічників віщуна, які наче за командою вже оточили нерухомого Сколота. Всі події, всі можливості були заздалегідь передбачені і зважені підступним віщуном і його прихильниками, що потроху сходилися біля підвищення й спинялися круг нього. Ото-

чені озброєними скіфами були вже й чужинці, біля яких опинився й Варкан.

Звичайно, не можна було й думати про те, щоб чинити будь-який опір. А Сколот уже зовсім не рухався. Його тіло завмерло. Ось іще раз конвульсійно звелися груди, ще раз безпорадно сіпнулися розкинуті руки. І все. Старий вождь помер.

— Що ж тепер буде, що буде, товариші? — розгублено повторила своє запитання Ліда.— Адже тепер ми опинилися цілком під владою Дорбатая...

— Чому вмер Сколот? — стиха промовив Дмитро Борисович.— Я не розумію цього...

— Дорбатай отруїв його,— так само тихо відповів Іван Семенович.

— Отруїв?.. Коли?.. Як?..

— Подаючи Сколотові золоте зображення сови, Дорбатай ніби ненароком впустив його в чашу з вином.

— Так що?

— У фігурці сови була отрута, яка швидко розчинилася в вині. Сколот випив отруєне вино. І Гартак знав про це заздалегідь не гірше самого Дорбатая. Все це було підготоване до останнього жесту старим віщуном і його табором. Та що казати, подивіться самі на них тепер!

Підтримуваний двома помічниками віщуна, Гартак уже стояв на підвищенні. Він тремтів від хвилювання, обличчя його сіпалося. Очі неспокійно бігали, уникаючи дивитися на труп Сколота. Гартак намагався триматися поважно, але сьогодні це виходило в нього ще гірше, ніж раніше. Він швидко пе-

реводив погляд з одного скіфа на іншого, весь час озираючись на Дорбатаю, мов вбачаючи в ньому єдину надійну підтримку.

Старшини й знатні скіфи щільно оточили вже підвищення, не даючи простим скіфам можливості наблизитися до нього.

Артем люто дивився на Гартака; він нервово стискав кулаки, говорячи раз у раз:

— Негідник! Вбивця рідного батька! Мерзотник!

Мабуть, до Гартака долинули слова, які гарячково кидав Артем, бо він хутко зиркнув у бік юнака — і зразу потому його очі знову сховалися, мов стрілою вколовши Артема. Непримиренна ненависть відчувалася в тому блискавичному погляді, ненависть людини, яка неспроможна поки що втілити її в дію, але не забуде про неї ніколи...

Дорбатай урочисто зійшов і собі на підвищення, назустріч Гартакові, все ще підтримуваному помічниками віщуна. Старий чудово грав свою складну головну роль в страшній грі. Він повернувся до натовпу скіфів і заговорив гучним, наче глибоко схвильованим голосом:

— Відважні, хоробрі сколоти, старшини, мисливці, воїни і всі люди! Слухайте мене, я перекажу те, що я почув щойно від богів. Слухайте, бо дихання богів торкнулося мене, воно обпекло мій розум і примусило його чути й розуміти голос богів. Слухайте мене, вірні велінням богів сколоти, слухайте голос богів! Підійди до мене, славетний Гартак, син вождя і сам вождь!

Шкутильгаючи і спираючись на помічників

віщуна, Гартак наблизився до Дорбатая. Він стояв тепер поруч із старим віщуном — і перед обома лежав нерухомий труп отруєного ними Сколота. Старшини й знатні скіфи утворювали ніби щільну стіну поміж зляканими, збудженими скіфами і Дорбатаєм, величним і грізним в його довгому червоному плащі, на якому в світлі факелів тьмяно виблискували золоті оздобы.

— Слухай, народе! Суворі й грізні боги покарали Сколота. Як свого часу покарали вони відступників Анахарсіса й Скіла, так зараз обрушили свій гнів на відступника Сколота, бо він порушив наші священні звичаї. Він захищав чаклунів-чужинців і не хотів віддавати їх богам. Сколот помер, покараний богами! Але він помер вождем, і ми поховуємо його як вождя. Так сказали мені боги, і так кажу я вам!..

Шум збуджених голосів відповів йому. Скіфи охоче погоджувалися з віщуном: Сколот був уславленим воїном і хоробрим мисливцем! Він заслуговує на те, щоб поховати його тіло урочисто, як і належить ховати вождів. О, старий віщун бездоганно склав і вичив свою роль, він знав прекрасно, на яких струнах грати!..

Дорбатай підвів руку, закликаючи до спокою.

— Слушайте мене далі, відважні воїни та мисливці! Боги сказали мені це, і я запитав їх: хто ж має стати тепер вождем сколотського народу?.. Хто має право надіти цей золотий шолом, ознаку влади й пошани?..

Він указав на шолом Сколота, який лежав

біля його ніг. Один з помічників віщуна швидко підняв шолом і подав його Дорбатаєві.

— Хто носитиме цей золотий шолом, який за звичаєм переходить від одного скіфського вождя до другого? Хто єдиний гідний цієї священної ознаки влади, гідний за походженням, гідний через любов до нього богів?.. Я запитав про це суворих наших богів — і боги відповіли мені, і я скажу вам їх відповідь. Слухайте, о сколоти!..

Він високо підняв золотий шолом.

— Є лише одна людина, яка має право носити цей шолом вождя. Є лише одна людина, яку боги благословили на це своєю любов'ю. Через цю людину дадуть боги щасливе життя народу склотів. Це — благородна, мудра людина. Вона ще молода, але вона віддана богам і шанує священні звичаї та наші святині. Ця людина...

Дорбатай зробив урочисту паузу і закінчив, втішаючись зробленим ефектом:

— Ця людина — благородний, улюблений богами Гартак!

Глухе ремство почулося в гомоні натовпу. Гартак — вождь? Та хіба це можливо?..

Мабуть, це було найважче місце в огидній і жахливій комедії, яку розігрував Дорбатай. Треба було негайно діяти далі, щоб справа не зірвалась. І Дорбатай владно запитав, перекрикуючи гамір натовпу:

— Скажіть мені, сколоти, чи хочете ви мати вождем благородного Гартака? Чи хочете ви виконати веління богів? Адже боги чекають вашої відповіді!

І враз голоси старшин і знатних скіфів,

що оточили підвищення, заглушили гомін мисливців і воїнів, які стояли значно далі. Старшини кричали, вони вигукували ім'я Гартака навперебій. Дорбатай тільки й ждав цього.

— Підійди сюди, шляхетний Гартак,— гукнув він владно.— Боги благословляють тебе владою вождя. Сколоти — ти чуєш?..— вітають тебе. Їхні одностайні голоси закликають тебе бути їх вождем. Прийми цей золотий шолом і подякуй богам! І хай усі сколоти моляться разом з тобою, новим вождем народу!

Не гаючись, він грубо насунув на голову Гартака золотий шолом. Урочистий головний убір був надто великим і важким для кволої голови Гартака; він сидів косо, закриваючи аж брови. Проте Дорбатаєві це було бай-дуже.

— На коліна, сколоти! — гукнув він іще владніше.— Моліться разом з благородним Гартаком і зі мною, моліться нашим суворим і грізним богам, дякуйте їм за те, що вони в милості своїй не покарали вас разом з відступником Сколотом!

Рипучим своїм голосом він заспівав протяжну молитву. Її враз підхопили помічники й знатні скіфи. А через кілька секунд молитву ту співав уже весь народ, побожно склавши руки. То була та сама мелодія, яку вперше, ще з лісу, почули мандрівники, почули після того, як опритомніли. Протяжна й сумна, повільна й сувора,— молитва та лунала як загроза, як пересторога...

Артем тривожно глянув на Ліду: як почуває себе дівчина, чи не надто вплинуло на

неї все те, що відбулося на її очах?.. Ліда трималася добре, хоч і ясно було, що вона дуже боялася. Адже тепер Гартак, який несподівано для них усіх перетворився на владного вождя скіфів, був господарем становища... Той самий Гартак, який уперто намагався взяти її за дружину... Цей огидний кривобокий чоловік, безумовно, не облишив свого наміру. Навіть тепер, коли обставини були такі для нього напружені,— Ліда встигла помітити, як Гартак кілька разів зиркнув на неї. І від тих поглядів дівчині робилося моторошно...

Хто допоможе тепер їй і її товаришам? Хоч і до того обидва брати — і Сколот, і Дорбатай — дивилися на чужинців лише як на можливу цінну зброю в своїй давній запеклій боротьбі, але тепер стало ще гірше. Дорбатай переміг Сколота, він гордо стоїть над трупом свого вбитого, отруєного брата. Надалі йому нема чого гратися в піжмурки. Його влада безроздільна, бо Гартак, певна річ, буде лише іграшкою, лялькою в його владних руках. Ще невідомо, чи доцільно Дорбатаєві залишати чужинців у живих... адже вони весь час робили наперекір йому...

Як і решта товаришів, Ліда відчувала, що Варкан був єдиною поки що людиною серед скіфів, яка ставилася до них справді дружньо. Правда, і інші молоді дружинники, друзі Варкана, теж виявляли до чужинців нібито дружні почуття. Проте — чи не пояснювалося це виключно тим, що Варкан, як встигла помітити Ліда, посідав серед своїх друзів якесь почесне місце, користався певною пова-

гою?.. Так чи інакше, тепер, коли обставини так різко змінилися, і Варкан навіть з своїми друзями мало чим міг допомогти їм. Його взаємини з Дорбатаєм були погані. Старий віщун знав це, а він, напевно, не належав до того гатунку людей, які дарують щось своїм недругам...

Дмитро Борисович, хоча й турбувався, як і кожен з його товаришів, хоч і відчував усю небезпеку нового становища, що створилося після вбивства Сколота, але не міг зараз думати про це. Він захоплено спостерігав надзвичайне для нього видовище: скіфи стоять навколішки і урочисто співають свою молитву! Очі археолога намагалися увібрати в себе все, що бачили; розум його прагнув занотувати в пам'яті кожен ризик, кожен деталь. Скіфи, стародавні скіфи, бодай навіть і тільки нащадки скіфів,— під час молитви!.. Неймовірно! Ніколи й ніхто з учених не бачив такої розкішної картини, ніколи й ніхто з археологів не був свідком церемонії проголошення нового скіфського вождя!.. А ще ж має відбутися урочисте поховання Сколота! Ні, для археолога зараз було замало однієї пари очей, однієї пари вух!..

— Дивіться, дивіться, юначе! — шепотів Дмитро Борисович.— Я не певен, що будь-коли в житті ви ще побачите таке!

— Я теж не певен цього... бо не знаю, чи довго ще триватиме оте моє життя... так само, як і ваше, між іншим,— сердито буркнув у відповідь Артем. Його дратувало професійне захоплення археолога, який через те нездатний був помічати того, що справді було

зараз найважливішим — великої небезпеки, яка нависла над ними.

Іван Семенович уважно стежив за всім, що відбувалося, і робив свої висновки. Їх група разом з Варканом була оточена озброєними помічниками віщуна і старшинами. Вони тримали наготові свої кинджали й мечі, наче чекали від чужинців наглої спроби нападу чи втечі. Далі, між чужинцями і натовпом скіфів, стояли також озброєні воїни, які тепер, очевидно, як і інші, піддалися цілком впливові старого віщуна. Коли раніше ще можна було б сподіватися якось пробитися назовні, то тепер сама така думка здавалася безглуздою. Шукати захисту було ні в кого. Дорбатай встиг підкорити скіфів своєму впливові; віщун запобігливо завбачив кожную думку про врятування, яка могла б з'явитися у чужинців. Тепер, тільки зроби крок,— на допомогу кожному з помічників віщуна, які оточують чужинців, зведуться мечі й списи чи не всіх воїнів і мисливців... Це було ясно. Розум Івана Семеновича гарячково працював. Де ж шукати порятунку? Що може допомогти? Правда, лишався ще один малесенький шанс: вони вважалися гостями Гартака. Але цього було надто мало. Дорбатай, напевно, не зважить на це, він щось вигідає...

— Артеме, чи немає у вас при собі ще пістонів?

— Ні, Іване Семеновичу...

— Шкода... шкода, що ви їх не взяли з собою...

— Частину я витратив там, біля жертovníка, як ми умовилися...

— А решта?

— Решта в сумці... я поклав туди... хіба ж я міг думати про таке, Іване Семеновичу?

Геолог припинив розмову. Юнакові не можна було ні в чому докоряти. Якщо сам Іван Семенович не зміг передбачити можливості ускладнень, то як же міг бути ще більш завбачливим Артем?..

Пісня закінчилася. Скіфи підводились. Тепер Дорбатай міг бути певним: жоден з воїнів чи мисливців не насмілиться вже висловити незадоволення тим, що Гартак став вождем. Недаремно віщун спритно перевів усе на молитву. Після урочистої молитви Гартак був для богобоязливих скіфів уже повновладним вождем.

Тепер лишалося тільки якось закінчити справу з полоненими чужинцями. Дорбатай був готовий і до цього. О ні, старий віщун зовсім не мав на меті отак просто взяти й убити своїх ворогів, зокрема молодого чудодія, який зганьбив його перед усіма скіфами! Це було б негідно його натхненної і, що й казати, дуже ефектної гри. Вони помруть, звісно, ці самовпевнені чужинці, що відмовилися віддатися в його руки, хоч які Дорбатай обіцяв їм блискучі умови, хоч як спокушав їх!.. Але помруть вони не так просто. Вони загинуть, возвеличуючи його владу,— за винятком хіба що цієї вродливої дівчини, яка потрібна була Дорбатаєві, щоб іще міцніше тримати в руках Гартака.

Так, Дорбатай був цілком певний себе і своєї незаперечної могутності. Голосно, щоб

Його було чути навіть в останніх рядах на-
товпу, старий віщун звернувся до Гартака,
звернувся з підкресленою пошаною, глибоко
вклоняючись йому:

— Тепер, благородний Гартак, мудрий і
могутній вождь сколотів...

На мить він спинився. Це була ледве по-
мітна іронічна пауза, значення якої ще біль-
ше підкреслювалося навмисне урочистим то-
ном звернення. Цю жалюгідну іграшку в ру-
ках своїх, що покірно, як шолудивий пес, з
готовністю прислужитися, хоч і руки лизати,
дивилася в очі віщунів,— Дорбатай гучно
називав «мудрим і могутнім вождем»!.. Так,
це була майже неприхована глузлива усміш-
ка; чи ж тільки для самих чужинців була во-
на зрозумілою?..

— Тепер, благородний Гартак, мудрий і
могутній вождь сколотів,— повторив Дорба-
тай,— тобі треба виконати веління богів. Слу-
хай мене, о Гартак! Ім'ям богів і неба я вима-
гаю в тебе проклятих чужинців. Чи пого-
джуєшся ти віддати їх богам?

Здавалося, ще не встиг Дорбатай закінчи-
ти свою мову, як Гартак уже слухняно від-
повів:

— Так, погоджуюся!

— Але ж вони зараз іще твої гості,— про-
довжував Дорбатай з жорстокою, неприми-
ренною посмішкою.— За священними звичая-
ми ми мусимо потурбуватися про гостей, поки
вони залишаються нашими гостями. Ми по-
турбуємося про це! Жоден волос не впаде з
їхньої голови, доки вони наші гості. Але ми
так само і не залишимо їх на волі, бо ці огид-

ні чаклуни можуть покликати своїх богів і пошкодити нам. Тому ми зв'яжемо чужинців!.. І завтра, коли вони вже не будуть твоїми гостями, о Гартак, бо ти запросив їх тільки на сьогоднішній вечір і на ніч,— ми вирішимо їхню долю. Чи чуєте ви мене, воїни й мисливці? Чи погоджуєтеся зі мною?

Безладний стверджувальний гомін відповів йому, гомін, в якому найвиразніше чулися голоси старшин і багатіїв, вірної опори влади старого віщуна:

— Так, так! Твоя воля, Дорбатаю!

Віщун віддав наказ своїм помічникам:

— Зв'язати їх!

Обережно, пильно стежачи за рухами чужинців, помічники почали наближатися до них. Вони все ще побоювалися дивних чужоземних чаклунів, які вміли викликати полум'я і грім з-під землі. А може — помічники боялися, що раптом з'явиться страшна поскіна, самий вигляд якої жахав їх?..

Проте Діана не могла з'явитися сюди, і товариші добре знали це. Адже ще перед тим, як вирушити на огляд становіща, Артем власноручно прив'язав вірну собаку в своєму наметі. Вони вирішили тоді, що вигляд Діани може лише дратувати скіфів. Ось чому собаку не взяли з собою. А перед бенкетом уже не було часу відв'язати її...

Помічники віщуна наближались повільно, але невпинно. Схвальний гомін старшин підбадьорював їх. Вони тримали наготові мотузки, вони посувалися, виставивши наперед свої кинджали і короткі мечі.

Чужинці тулилися один до одного. Вони

були беззахисні. Навіть вірний друг їх, Варкан, не міг прийти їм на допомогу, один проти всіх цих озброєних людей...

Артем глянув на Дорбатая. Його люте обличчя посміхалося, посміхалося зловісно і хижо.

Старий віщун святкував перемогу!

Ч А С Т И Н А Т Р Е Т Я

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

Куди подівся Варкан? — Коридор із списів. — На коней, товариші! — Артеме, тікайте! — Удвох з Дмитром Борисовичем. — Погоня наближається. — Незвичайна зброя. — Я тут, тут!

Помічники віщуна наближались. Тепер вони вже відверто загрожували чужинцям своїми кинджалами. Ліда, що опинилася найближче до них, повільно відступала назад. Але, по суті, їй шляхів до дальшого відступу не було, бо позаду товаришів виблискувала така сама суцільна лава кинджалів.

— Що ж маємо робити? Що робити, товариші? — безпорадно озирнулася дівчина.

Один з молодших віщунів спробував схопити Ліду за плече. Вона рвучко відсахнулася. Артем стрибнув наперед і опинився між віщуном і нею. В ту ж мить він відчув коло

себе ще чиєсь плече. То був Дмитро Борисович. Археолог аж тремтів від войовничого запалу, що раптом прокинувся в ньому. Юнак почув його напружений голос:

— Так, будемо захищатися, Артеме! Я з вами!

Та про який захист можна було серйозно говорити? Що могли вони вдіяти проти численних ворогів, не маючи ніякої зброї?..

Віщуни тим часом спинилися. Вони, видно, не сподівалися, що чужинці спробують опиратися. Двоє з них озирнулися на Дорбатаю. Артем використав цей момент. Він заклав пальці в рот і з одчаєм, щосили свиснув, кличучи Діану. Він знав, звісно, що собака прив'язана, що вона далеко... і все ж таки... а може?..

Дорбатай владно й уривчасто промовив кілька слів. Мабуть, то був наказ схопити чужинців будь-що. Мечі блиснули в повітрі, готові впасти на товаришів. Зникла всяка надія на порятунок. Значить, здаватися?.. Виходить, кінець?..

Ось між озброєними віщунами з'явилися ще двоє — без зброї, але з довгими шворками, зав'язаними петлею. Наближалася хвилинка безнадійної поразки. І в цю саму мить Артем почув якийсь особливий звук — іще далекий, але виразний. Це вона, вона!.. Не може бути сумніву!..

— Іване Семеновичу, вона! Зірвалася з прив'язі!

Тепер почулося уривчасте, загрозливе гавкання. Вона, вона! Що мав сили Артем закричав:

— Сюди, сюди! Діано! Поскіно! Поскіно! Сюди! Поскіно!

Мечі здригнулися в руках віщунів. Поскіна?.. Страшний жовтий дракон?..

— До мене! Поскіно! Діано! Поскіно! — кричав Артем. Гавкання раптом замовкло. І зараз же злякано загув увесь натовп. Скіфи кинулися в сторони, навіть і не думаючи братися за зброю. А між ними, як метеор, пролетіла велика жовта собака. Вона бачила тепер своїх друзів, вона більше не гавкала. Блискавичним стрибком вона промайнула між віщунами, що не встигли й опам'ятатися від несподіванки, і опинилася біля Артема і Івана Семеновича. В той же час собака помітила й небезпеку, яка загрожувала їм.

Коротко загарчавши, Діана кинулася на найближчих віщунів. Вона не звертала уваги на їхню зброю, вона, наїжившись, напосідала на них. І знову повторилася вже знайома дивна картина. Віщуни почали злякано відступати перед собакою. Вони не наважувались навіть замахнутися на неї кинджалом або мечами. Вони безпорадно відступали, вони перелякано вигукували:

— Поскіна!.. Поскіна!..

Іван Семенович мовив Артемові:

— Діана перервала мотузку, почувши ваш свист. Прекрасно, Артеме!

Дійсно, на шиї собаки метлявся уривок шворки, завдовжки сантиметрів десять.

— Люба наша, мила Діаночко! — радісно сплеснула руками Ліда.— Вона врятує нас!

Іван Семенович мовчки знизав плечима: він був зовсім не певний цього...

Справді, радіти було передчасно. Знову почувся владний голос Дорбатая. Очевидно, старий віщун передбачив усе,— навіть і можливість появи страшної для його помічників поскіни. Ніщо не могло захопити його зненацька. Він рішуче наказав щось. І внаслідок того наказу становище змінилося. То був уже знайомий товаришам прийом.

Знову довгі списи висунулися наперед з-за віщунів. Скеровані проти Діани, ці списи не давали їй тепер змоги кидатися на скіфів. Треба було все одно відступати. Втім, куди?..

Артем хутко озирнувся. Що це?.. Вони перебували вже не в колі мечів і списів. За їх спинами відкривався прохід до возів і наметів. Віщуні й мисливці розступилися з одного боку. Утворився своєрідний коридор, з живих стін якого загрозливо стирчали вістря списів. Намір Дорбатая, здійснюваний скіфами, був зрозумілий: під загрозою списів чужинці мусять відступати вздовж цього коридору. Що ждало їх там, в кінці його? Яка нова пастка?

Списи насувалися. Товариші відступали крок за кроком: Ліда з Дмитром Борисовичем, за ними Іван Семенович і Артем. І перед самими вже вістрями списів, спиняючись на кожному кроці, відступала відважна собака, прикриваючи відхід своїх друзів.

Тим часом зовсім стемніло. Куди віщуні примушують відступати чужинців?

Знову чути голос Дорбатая: що він говорить, що наказує?.. Хоч би Варкан переклав, краще вже знати, що чекає на них, хай найгірше, але знати. Проте де ж Варкан?

Артем збентежено озирнувся. Варкана не було!

— Дмитре Борисовичу, ви не бачили, де Варкан?

— Ось недавно був тут, а зараз...

— Він нічого вам не сказав?

— Ні...

— Виходить, подався кудись, не попередивши нас?

— Що ж я можу вам відповісти, Артеме? Звідки мені знати?..

Це було зовсім незрозуміло. Коли б Варкана схопили віщуни, то цього не можна було б не помітити. Значить, не те. Що ж тоді? Варкан кинув їх, утік? Та хіба могло таке статися з прямодушним, сміливим і дружнім молодим скіфом?..

Дмитро Борисович розгублено озирався: він просто не вірив своїм очам. Нарешті він, вагаючись, мовив:

— Та не міг же він злякатися і втекти...

— Це неможливо,— впевнено відповіла йому Ліда.— І як ви можете таке подумати про Варкана? Артемчику, скажи!

— Ні, Варкан не такий,— без вагання ствердив Артем.

— Але де ж він тоді? — спитав Іван Семенович.

Звісно, цього не знав ніхто. Варкан зник непомітно. Ніхто не звернув на це уваги, бо сам Варкан, мабуть, вибрав такий момент, коли на нього не дивилися, захоплені сутичкою з віщунами. А раз Варкана немає, то становище ставало цілком безнадійним.

Вістрия довгих списів підштовхували това-

ришів назад і назад, уздовж коридора з озброєних роздратованих скіфів. Суворі бородаті обличчя під металевими і шкіряними шоломами і повстяними башликами дивилися на чужинців вороже. Куди поділися ті усміхнені, дружні обличчя, дружні погляди, які зустрічали їх ще кілька годин тому? Підступна промова Дорбатая, отруйне нашіптування впливових багатіїв досягли свого. Залякані і затуркані віщунами, вражені наглою смертю старого вождя, мисливці й воїни вбачали тепер у чужинцях своїх ворогів. Адже саме вони, ті чужинці, зневажали скіфські звичаї, вони були причиною того, що суворі боги вбили старого вождя Сколота, який підпав під їхній вплив! Хіба мудрий Дорбатай не з'ясував усе? Він чув голоси грізних богів, мудрий Дорбатай. І боги сказали, що чаклуни-чужинці мусять померти! Дорбатай, який все знає, все відає, наказав не вбивати чужинців зараз,— хай так і буде. Але все одно, чужинці не знайдуть порятунку, бо самі боги проти них!..

Все це можна було прочитати на кожному обличчі. Неприхована ворожість оточувала чужинців, що відступали далі й далі під натиском списів. Опиратися було недоцільно, це відчував кожен з них. Тільки Діана все ще непримиренно гарчала щоразу, як до неї наближалися вістря довгих списів, примушуючи її задкувати. Лише це глухе гарчання та ще голос Дорбатая порушували тишу, сповнену загрози й небезпеки.

— Тримайтеся купи, товариші! — нагадав Іван Семенович.

— Вони наче готуються накинутися на нас і зв'язати,— збентежено мовила Ліда.

— Не дамося! Будемо боронитися! — запально відповів Артем.

— Чим? — коротко зауважив Дмитро Борисович.

Справді, чим боронитися, чим битися? Якщо раніше в товаришів були принаймні їх кирки, що їх можна було використати як зброю, то тепер єдиною зброєю можна було вважати хіба що кишеньковий ніжик Артема. Отож — чим боронитися? Що мав на увазі запальний юнак?..

Артем просто лютував, відчуваючи безпорадність. Найбільше, найболючіше на нього вплинуло загадкове зникнення Варкана. Не хотілося припускати й думки, що Варкан утік. Не таким він здавався Артемові! Але коли б Варкан не втік, він мусив би перед зникненням щось сказати, якимсь попередити друзів... Ах, Варкане, Варкане, невже ж ти забув навіть про те, що лише сьогодні став побратимом Артема!..

— А ви, Дмитре Борисовичу, доводили сьогодні, що побратим — ще більше, ніж кровний брат, — з докором мовив Артем.

Археолог зрозумів, що мав на увазі юнак. Він розвів руками й щиро сказав:

— Я просто не знаю, що думати...

— А я все одно не вірю, що Варкан міг нас кинути! — з викликом заперечила Ліда.— Цього не може бути! Він не може зрадити, це не така людина!

— Тоді де ж він?

— І чому він нас не попередив? — додав Артем.

Живий коридор закінчувався. Тепер чужинці опинилися поза межами майдану. Тут вони не були вже гостями Гартака: ось чому, мабуть, віщуни за наказом Дорбатая відтіснили їх сюди. Іван Семенович розумів це. І він розумів також, що задум старого віщуна наближається до свого завершення...

Далеко позаду, десь біля підвищення, просвистіли пронизливу мелодію кістяні дудки. Спалахнули нові десятки факелів. Їх неспокійне полум'я боролось з чорним мороком, який насувався з усіх боків. І від цього невірною, казкового освітлення все здавалося ще загрозливішим. З темряви вихоплювалися то виблискуюче очима вороже бородате обличчя якогось воїна, то дужа рука мисливця, що тримала наготові гостру стрілу на тятиві лука, то червоний башлик віщуна за частоколом списів. Безнадійно, безнадійно... І звидусіль загрожує чужинцям скіфська зброя, хитке полум'я факелів освітлює її — і освітлює віщунів, що наступають, наступають безнастанно... Ось уже знову між ними з'явилися ті двоє з мотузками, готові кинутися на чужинців, щоб зв'язати їх...

Артем відчув цілковиту беспорядність. Голос його забринів одчаєм, коли він звернувся до геолога:

— Та що ж нам робити, Іване Семеновичу? Що робити?

Він і сам знав, що Іван Семенович безсилий дати якусь пораду. Але так хотілося до

когось звернутися, почути бадьоре слово, воскресити в собі самому надію на визволення!..

— Що робити, Іване Семеновичу?..

Раптом Діана підвела голову, наче прислухаючись, і коротко гавкнула. Вона поглядала на геолога, ніби також чекаючи від нього якщо не поради, то наказу. Адже ось вони, віщуни з мотузками. Вони тільки ждуть слушного моменту, вони напоготові!..

Діана ще раз коротко гавкнула, наче про щось попереджаючи свого хазяїна. І тепер кожен з товаришів ясно почув те, що досі розчула тільки розумна собака.

То було кінське тупотіння, в яке впліталися уривчасті вигуки. Тупотіння наближалось. Ось уже можна розібрати, що кілька вершників мчать сюди галопом. Ще вигуки, нові голоси... і тупотіння вже біля самих наметів... Чий це голос? Знайомий, дужий голос!..

— Варкане! Варкане! — закричав несамо вито Артем.

Розкидаючи найближчих віщунів своїм вороним конем, що хropів і розбризував піну, Варкан блискавкою влетів у коло мечів і списів. Він тримав за поводи кількох коней без вершників. А слідом за ним мчали інші молоді воїни із списками в руках. Вони також рішуче розштовхували кіньми приголомшених несподіванкою віщунів. Безладні вигуки залунали в натовпі. Цього блискавичного нападу не чекав ніхто,— навіть сам хитродумний Дорбатай!

Перекриваючи галас, Варкан вигукував:

— Ратман! Ратман!

І його товариші слідом за ним безнастанно повторювали:

— Ратман! Ратман!

Незрозуміле дзвінке слово безупинно лунало в повітрі. Тим часом Варкан виразним жестом показав Дмитрові Борисовичу і Артемові на вільних коней. Перепитувати не було чого. Цілком-бо ясно: Варкан пропонував сідати на коней! А його супутники, звиваючись мов в'юни, відштовхували віщунів, не давали їм наблизитися до чужинців, щоб завадити втечі. У дикому гаморі лунав бойовий клич молодих дружинників:

— Ратман! Ратман!

Дивно, чому ж тепер завмерли мисливці і воїни? Ще недавно віщуни на чолі з Дорбатаєм спиралися в своїх діях на весь натовп скіфів, який підтримував їх проти чужинців. Ясно було, що всі чисто скіфи настроєні проти чужоземних чаклунів. І ось Варкан з кількома товаришами на очах у всіх намагається відбити чужинців — і ніхто з великого натовпу не допомагає віщунам. Що змінилося? Адже Варкан, незважаючи на всю його відвагу й рішучість, був би безсилий щось зробити, коли б не це несподіване мовчазне співчуття натовпу скіфів, не ця пасивна допомога мисливців і воїнів, які не втручалися до справи і тим самим допомагали Варканові. Що сталося?

— Ратман! Ратман!

Артем запитливо глянув на Івана Семеновича. Той кивнув головою. І юнак вмить опинився на найближчому коні. Розбираючи поводи, він кричав:

— Сюди! Лідо, Дмитре Борисовичу! На коней! На коней!

Ближче за всіх до нього був археолог. Артем, не роздумуючи, схопив його прямо за комір і допоміг видертися на коня. За кілька секунд Дмитро Борисович напівлежав на коні, тримаючись обома руками за його шию. Тепер черга була за Лідою та Іваном Семеновичем. І чого вони затримуються? Адже вони не такі безпорадні, як Дмитро Борисович, вони вміють поводитися з кіньми...

— Сюди! На коней! — гукнув ще раз Артем.

Його вигук потонув у морі інших безладних вигуків, що лунали звідусіль. Віщуни кінцем опанували себе: адже їх було принаймні вчетверо більше, ніж спільників Варкана. Тепер уже віщуни нападали на них. Молоді скіфські воїни захищалися, б'ючи віщунів мечами плазом. Чомусь вони не хотіли вживати зброю по-справжньому... Користуючись з цього, віщуни енергійно напосідали на них. Ось чути й голос Дорбатая — владний і пронизливий. Коли ж це старий віщун устиг опинитися тут? Він підбадьорював своїх помічників, командував їхнім наступом.

У мерехтливому світлі факелів Артем побачив, як звилася в повітрі зашморгом шворка і оповила плечі й руки Івана Семеновича. Другий зашморг обплутав Ліду... В Артема похололо серце: віщуни використали свою перевагу, вони відтиснули прихильників Варкана і розділили чужинців. Ліда й Іван Семенович залишилися самі!

— Іване Семеновичу! Лідо! — гукав Ар-

тем, намагаючись пробитися до товаришів конем. Та це були марні спроби: віщуні щільною стіною оточили їх. Ось дехто з віщунів кинувся вже на самого Артема і схопив за поводи його коня. Раптовий удар гарячим болем пронизав ногу юнака. В'юнкою гадюкою повз його обличчя майнув мотузяний зашморг. Артем ледве встиг ухилитися від нього. Ще мить — і його обов'язково стягли б з коня...

— Діано! Діано! — закричав він.

В шаленому гаморі й вигуках Артем ледве розчув гарчання собаки, яка одразу кинулася на допомогу йому. Діана налітала то на одного, то на другого віщуна, вона кусала, рвала їх, збивала з ніг. І все ж таки ніхто з віщунів не наважився вдарити її! Вони відбігали, вони падали, збиті собакою, підводилися і знову обступали чужинців. Артем помітив, як збентежено озирнувся Варкан. Ось він схопив за поводи коня Дмитра Борисовича, гукнув щось товаришам. Звівши свого коня на дибки, він вривався в натовп віщунів Але не до Івана Семеновича, не до Ліди, а кудись убік, геть від них!

— Варкане! Куди ти? — закричав йому Артем.

Варкан озирнувся. Він хутко крутнув головою. Це могло означати тільки одне: «Геть звідси!»

— А товариші? Що буде з ними?

Варкан, наче нічого вже не чуючи, пробивався крізь натовп, не випускаючи з руки поводів коня Дмитра Борисовича. Два його товариші одчайдушно відбивалися од віщунів,

які намагалися напасти на Артема й захопити його. Юнак остаточно розгубився. Он — Іван Семенович і Ліда в руках ворогів, їх схопили, в'яжуть... Варкан з Дмитром Борисовичем тікають... Що ж йому робити?.. Аджеж він зараз безсилий допомогти друзям... і його також можуть схопити, буде ще гірше... І знову в'юнкий зашморг звився над його головою. І таки впав би на юнака, звалив би його на землю з коня, коли б не ближчий до Артема молодий скіф, Варканів товариш, що схопив той зашморг і відкинув його геть. У гаморі Артем почув голос Івана Семеновича: геолог здавлено кричав:

— Артеме... тікайте... негайно, це єдиний шанс... потім зможете щось... зробити для нас...

І все одно юнак не міг наважитися тікати звідси. Товариші, його товариші в біді, в небезпеці, а він тікатиме?.. Іван Семенович, Ліда зв'язані, вони в руках віщунів, а він...

— Тікати... Артеме!.. Тікати... Наказую тікати!..

Це було уже рішуче розпорядження Івана Семеновича. Значить, так треба! Артем сіпнув за поводи коня. Той звився дибки. Хтось упав, хтось дико залементавав. Та чи не все одно! Вперед! Кінь Артема всією вагою впав грудьми й копитами на найближчих віщунів.

— Е, хай їх! Вперед, вперед!..

Проте це легше було сказати, ніж зробити. Чиясь цупка рука знову схопила Артема за ногу. В блимаючому світлі факела він побачив, як звився над ним спис. Брязнув метал об метал. Молодий скіфський воїн, що про-

бивався разом з Артемом, відбив своїм мечем той спис.

— Ой, спасибі! Вперед!

Кінь з місця взяв галопом. Ось уже вішунки залишилися позаду. Далеко спереду Артем ледве розрізняв обриси темної постаті. Він міг тільки догадуватися, що то Варкан: адже постать попереду рухалася так само швидко від скіфського становища, як і він. Ні, це навіть не одна постать, а дві, бо ж разом з Варканом мчить і Дмитро Борисович... як то він витримує цей скажений галоп?..

Так, попереду двоє. А позаду? Озирнувшись, Артем побачив позаду також дві постаті. Це Варканові приятелі? Вони потроху наздоганяють його. Ну й хай наздоганяють. А що там з Лідою і Іваном Семеновичем?..

Крізь кінський тупіт до Артема долітав ще розлючений голос Дорбатая, — його можна було б усюди впізнати, рипучий і водночас верескливий. А от і ще чиїсь вигуки... гавкання Діани... і наче знову голос Івана Семеновича — далекий, ледве чутний:

— Візьміть Діану... Артеме! Візьміть... Діану!..

Не спиняючи коня, Артем пронизливо свиснув. Ще раз, ще... Він знав, що Діана не може не послухатися, вона мусить негайно бігти до нього, як і до Івана Семеновича, коли й той посвище. Але озиратися назад було просто недоцільно, бо темрява спустилася навколо нього, наче чорна ковдра — і можна було тільки дивуватися зіркості скіфських коней, які здатні були мчати галопом у цій пекель-

ній темряві, не спотикаючись і не ламаючи собі й вершникові шиї...

Молоді скіфські воїни наздогнали юнака. Вони скакали вже поруч нього. Один з них, найближчий, несподіваним хутким рухом простягнув до нього руку і пригнув голову юнака вниз, до шиї коня. Що таке?..

І майже тієї ж самої миті над головою Артема з легким свистом пролетів довгий спис. Він просвистів над юнаком — і загубився в темряві десь попереду.

«Спасибі, друже», — подумав Артем, зрозумівши, що сталося, й оцінивши вчинок супутника. Так, виходить, не тільки скіфські коні вміють бачити в нічному мороці...

Артем озирнувся: а може, на нього чекає якась загроза ззаду?.. Далеко-далеко позаду він побачив тьмяне світло багатьох факелів, яке зливалося в одну жовтувату розпливчасту пляму. І ще здалося юнакові, що звідти швидко мчить наче цілий загін вершників. Погоня? Чи, може, це тільки здається йому, — так само, як і те, що ось недалеко позаду нього біжить, наздоганяє його Діана?..

Ні, це справді Діана — і справді погоня. Бо вже долинають до Артема і вигуки вершників.

Погоня!

Куди мчали коні Артема і його супутників, — він не знав. А втім, це зараз було йому байдуже. Головне — втекти від погоні. Мабуть, це віщуни, послані Дорбатаєм навздогін утікачам.

Артем пригнувся до шиї свого доброго ко-

ня. Повітря свистіло у нього в вухах, било в обличчя. Кінь мчав щодуху, стелячись по землі. Супутники Артема скакали поруч, не відстаючи від нього і не випереджаючи. Схиливши голову, він бачив недалеко від себе жовтуватий силует Діани. Вона наздогнала-таки його, вірна собака!

«А як там почуває себе Дмитро Борисович? — з острахом подумав Артем.— Адже буде просто дивно, якщо він не звалиться на такому одчайдушному алюрі!»

Правда, поруч з археологом був такий чудовий вершник, як Варкан. Він завжди допоможе в разі потреби. Одначе — де ж вони? Вже давно не можна розібрати в темряві навіть натяку на їх силуети; скільки Артем не вглядався вперед,— все одно, нічого не видно... А чи не розійдуться вони з Варканом в різних напрямках?... Але кінь Артема йшов упевнено, наче добре знав куди. Та й супутники юнака, мабуть, знали дорогу.

Ззаду долинули люті вигуки. Озирнувшись, молоді скіфські воїни, як по команді, вдарили коней, прискорюючи їх біг. Так само зробив і Артем. Тепер він розумів, що все залежить від швидкості коней. Безумовно, погоня була численніша за втікачів. І ясно, що за таких умов віщуни, чи хто б там не був у погоні, не спиняться перед тим, щоб безжально вбити і Артема, і Дмитра Борисовича, і Варкана з його друзями.

«А коли кінь спіткнеться, що тоді?» — спитав сам себе Артем. Але він ураз одігнав цю думку. Звісно, тоді кінець, втім, навіщо зараз думати про таке? Головна небезпека — по-

заду, їй ї треба мати на увазі, а не якісь там випадки. Поки що, як можна було судити по звуках кінського тупотіння, погоня не наближалася, віщуни не наздоганяли їх. Відстань між ними й утікачами нібито залишалася тією ж самою. А скільки ж людей у тій погоні?..

Артем озирнувся, але, певна річ, не побачив нічого в суцільній темряві. Глуха ніч сховала все в мороці. Було чути тільки безнастанне кінське тупотіння по сухій землі. Час від часу те тупотіння стихало — і Артем радів, утішаючи себе думкою, що погоня відстає. Але через хвилину воно вже лунало знову і, здавалося, навіть ближчало. Це, навпаки, створювало враження, що погоня наближається, наздоганяє. Тоді Артем щільніше пригинався до шиї коня і стискав його боки ногами, зливаючись з конем в одне ціле.

— Давай!.. Давай!.. Давай!.. — у такт галопові шепотіли його губи.

Кінь мчав щодуху. Ось Артем і його супутники злетіли на невеликий пагорок, копита коней зацокотіли по камінню. І знову степ, висока трава... Її не було видно, але вона безупинно стьобала, біла Артема по колінах. Одна тільки думка залишалася тепер в голові юнака: куди вони мчать? Адже в степу не може знайтися безпечного, вкритого місця, де не знайшли б їх зрештою віщуни. А за степом — ті кам'яні гори, в яких також не знайти схованки. Але ж не можна весь час тільки тікати й тікати, сподіваючись лише на те, що втомлена погоня відстане й загубить їх сліди...

Певна річ, на це було мало надії, бо погоня поки що їй не думала відставати. Та їй чого б таке могло статися? Коні тих, що гналися за втікачами, були такими ж свіжими й міцними,— Дорбатай, безперечно, не пошкодував найкращих... Ось копита зацокотіли вже на тому пагорку, на якому Артем із його супутниками був лише хвилину тому. Так, вони не відстають... і їхні коні заморяться, мабуть, не раніше, ніж коні втікачів. Але тоді... навіщо ж усе це?.. Адже, крім того, погоня, що мчала за ними, була, напевно, добре озброєна. В неї обов'язково є і мечі й списи... ті самі списи, що ними скіфські воїни і мисливці так спритно влучають у ціль. Ще добре, що ніч, темрява...

Артем раптом згадав, як Варкан з ходу проштрикнув кинутим списом того маленького зайця, і неприємна дрож пробігла по його тілу. Він озирнувся назад: ні, погоні все ще не видно, як і раніше, чути лише глухе невпинне тупотіння коней. А попереду?.. Уважно придивившись, Артем помітив спереду два темні силуети. Здавалося навіть, що відстань до тих силуетів швидко зменшується. Що це означає? Невже Варкан з Дмитром Борисовичем спиняли коней? Чи хочуть вони з'єднатися з рештою втікачів, чи їх щось затримує?..

Ні, вони не спинилися. Вони просто їхали тепер рясно, а не мчали галопом, як раніше. Але ж і їх, і Артема з його супутниками незабаром наздожене погоня! Що сталося?

Ось уже дві постаті на конях зовсім близько, вони мусять почути Артема, якщо він гук-

не. Здається навіть, що один з тих вершників озирнувся.

— Дмитре Борисовичу! — крикнув Артем.— Що таке? Чому ви спиняєтесь? Адже погоня наближається!

— Мій кінь зашкутильгав, він не може далі скакати галопом... Власне, і я не можу, але це вже не має значення,— відповів археолог.

— Так погоня ж... — почав Артем, проте одразу змовк: навіщо він говорить про це? Тільки збентежить Дмитра Борисовича. Втім, було вже пізно.

— А про яку погоню ви кажете? — швидко спитав археолог.— Хіба за нами женуться?

Відступати не було куди. І Артем коротко пояснив:

— За нами вислано погоню. Мабуть, віщуни. І вони вже недалеко.

Кінь Артема також перейшов на рись, як тільки наздогнав передніх. Тепер вони їхали поряд. Артем не бачив обличчя Дмитра Борисовича, але відчув збентеженість в його голосі, коли археолог заговорив:

— Що ж тоді робити? Я ж кажу, що мій кінь зашкутильгав... ми не можемо втекти.

Замість Артема, йому щось сказав Варкан. Всього кілька слів. Артем ще прислухався: тупотіння виразно наближалось. Треба щось діяти.

— Що вам сказав Варкан, Дмитре Борисовичу?

— Він сказав, щоб я їхав далі, до лісу. І щоб ви також, зі мною. Варкан затримає погоню.

— Е, ні,— заперечив Артем.— Ви мусите їхати, бо ваш кінь зашкандибав. А я лишусь і потім наздожену вас разом з Варканом.

— Але, Артеме...

— Зараз не час сперечатися, Дмитре Борисовичу. Ідьте негайно ж!

— У вас же немає зброї, Артеме. Чим ви можете бути корисні в сутичці з погонєю?

— Помиляєтесь, зброя у мене є. Ідьте, кажу я вам!

З задоволенням Артем побачив, що археолог підкорився його вимозі. Юнак навіть на мить здивувався: як усе ж таки взаємини людей змінюються залежно від обставин! Досі слово Дмитра Борисовича завжди було для Артема незаперечним, а тепер, виходить, навпаки, археолог покійно виконує те, на чому наполягає він, Артем...

Постать Дмитра Борисовича майже одразу розтанула у пільмі: він зник у напрямі до лісу, який вказав йому Варкан. А тупотіння погоні ближчало й ближчало...

Рука Варкана торкнулася плеча юнака. Скіф легко, але виразно підштовхнув його вслід за археологом.

— Ні! Я залишаюся тут, з вами! — рішуче відповів Артем. І знову з задоволенням почув, як Варкан щось схвально сказав своїм товаришам.

Вони спинилися. Кінь Артема нервово затупцював на місці: мабуть, йому передавалося напруження вершника. Почувся брязкіт: Варкан і його товариші добули мечі з піхов. Зовсім близько пролунали загрозливі голоси: віщуни помітили втікачів.

Наближався нерівний бій. Незважаючи на всю свою хоробрість і самовідданість, Варкан і два його товариші неспроможні були успішно битися з численним загоном віщунів. А що загін той був численний, можна було догадатися по тупотінню коней. Навряд чи ворогів налічувалося менше кількох десятків.

А чи міг допомогти Варканові і його товаришам Артем? Закликати на допомогу Діану? Гаразд, але вірна собака захищатиме тільки Артема, його самого. Діана не зможе зрозуміти різницю між Варканом і іншими скіфами, щоб допомагати одним проти інших... До того ж в Артема, як правильно зауважив Дмитро Борисович, не було ні меча, ні списа. А коли б і були, то хіба вмів він ними володіти?

Втім, юнак уже кілька хвилин тому вирішив для себе, чим і як він буде захищатися. У нього таки була деяка зброя! Правда, вона мало скидалася на меч або спис чи якийсь інший вид звичайної зброї. Правду сказати, це була зовсім не бойова річ, вона мала суто мирне призначення. Але Артем, поміркувавши, покладав на неї більше надії, ніж на мечі Варкана і його супутників. В усякому разі, він зараз, за цих умов, не проміняв би її на найкращий меч.

Коні їхні за знаком Варкана знову пішли рівною рессю. Два рази вже норовистий кінь Варкана нетерпляче намагався сам перейти на галоп, проте скіф твердою рукою стримував його. Треба було виграти час для кривого коня Дмитра Борисовича, але скільки можна

уникати бою з погонею. Така була тактика Варкана.

Серце Артема прискорено стукотіло. Йому вже хотілося вжити свою незвичайну зброю. Однак він примусив себе перечекати ще деякий час. Голоси ворогів лунали зовсім близько. Здається, пора! І юнак рішуче спинив коня. Враз потому спинив коня й Варкан. Скіф не розумів вчинку побратима. Чому той спинився?..

Артем сказав, скільки міг виразно, допомагаючи собі жестами, щоб Варкан зрозумів його наміри:

— Чекай! Я спробую з ними,— махнув він рукою в бік погоні,— сам упоратися!

Треба віддати честь кмітливості Варкана, який і справді одразу зрозумів, що юнак щось затіяв.

— Ви залишайтеся тут, тут! — ще виразніше мовив Артем.— А я піду туди, туди, до них! Розумієш?

Певна річ, для Варкана лишалося загадкою, що саме хотів зробити його побратим. Він щось застережливо заговорив, та Артем уже не звертав на це уваги. Юнак хутко зіскочив з коня, мов не помічаючи здивування й тривоги Варкана і його товаришів, які збуджено перемовлялися. Він пригнувся, щоб сховатися в траві, і швидко побіг кілька кроків назустріч погоні. І спинився, відсапуючись.

— А, ви звикли битися на конях? — бурмотів Артем про себе.— Ви сподіваєтесь взяти нас мечами й списами? Не вийде, запевняю вас! Чекайте, чекайте, ось я вам покажу!..

Він притаївся в траві й чекав. Звиклими

вже до нічної темряви очима Артем досить виразно бачив силуети передніх вершників погоні, які скакали прямо на нього. Мабуть, і вони бачили попереду силуети Варкана з товаришами і, слід гадати, дивувалися, чого вони стоять нерухомо на одному місці. Втім, це було їм на руку. З лютими вигуками посланці Дорбатая звели мечі. Вони були вже впевнені в успіху. Це було саме те, чого сподівався Артем.

Він виставив руку вперед, підвівши її над травою. В його руці була невеличка річ, як товста коротка паличка.

— Маєте!

І враз вигуки ворогів обірвалися, змінилися здивованим мовчанням. Не тільки Артем, а й Варкан з товаришами ясно бачили тепер, як раптово спинили коней вражені вершники-віщуни. Так, то були віщуни, це теж тепер було ясно видно. Проте, якщо б вони не стримали коней, то злякані тварини зробили б це самі.

Пучок сліпучого білого світла прорізав темряву й ударив в очі приголомшеним віщунам. Світло заливало їх своїм промінням — і вони неспроможні вже були нічого побачити. Яскрава, сліпуча в ночі точка загорілася над високою травою, нічого не запалюючи навкруги, але надійно ховаючи за своїм сяйвом тих, за ким гналися віщуни. Бо темрява за сліпучою вогняною точкою враз стала глибкою і непроникною...

Вражено й розгублено віщуни дивилися на несподіване загадкове холодне світло, що таємниче виникло на їхньому шляху. Вони ба-

чили тепер один одного, здавалося їм, як удень, бачили своїх коней, бачили й траву перед собою. А далі все зникало за непроникливою загорожею з цього блискучого чарівного світла.

— Ага, спинилися-таки? — зловтішно шепотів Артем, гамуючи в собі нервові збудження.— Спинилися? А що ви робитимете далі, хотів би я знати?..

Рука його тремтіла від напруження. Але він невпинно натискував кнопку свого потужного електричного ліхтарика. Як добре, що він згадав про нього!

Раптом розгубленість віщунів змінилася новим нападом люті. Передній вже літній віщун у крислатому червоному башлику вдарив коня нагаєм, штовхаючи його вперед. Але зляканий кінь лише звівся дибки і не рушив. Вершник ще раз ударив його. Кінь не йшов. Тоді віщун швидким рухом підніс вгору свій спис, прицілився в сліпучу світлову точку й кинув. Разом з цим залунала погрозлива лайка чи, може, закляття.

— Е, з цього теж нічого не вийде,— пробурмотів Артем, хутко ухиляючись. — Тепер перевага на моєму боці. Коли б ти ще не націлявся, то, може, я й не встиг би... а так... будь ласка!

Спис пролетів недалеко від юнака. На мить Артем відпустив кнопку ліхтарика і стрибнув убік. Потім він знову натиснув кнопку. І знову віщунів залило біле холодне світло. За інших обставин Артем, напевне, розсміявся б — такі роздратовані й розгублені були обличчя віщунів, які, видимо, не знали,

що їм робити. Проте зараз йому було не до сміху.

— Можете кидати ще,— мовив він про себе.— Тільки не забувайте націлюватися. Це мені дуже потрібно, щоб встигнути відбігти. Тихше, Діано! Лежати спокійно, бо вони можуть випадково влучити в тебе!..

Одразу два списи полетіли в його бік. Артем відскочив від одного, але через це ледве встиг ухилитися від другого.

— Ах, так? — зловісно мовив він.— Гарзд, тоді я вам зараз...

Він швидко відступив назад і намацав один із списів, що стирчав із землі. Не перестаючи світити, Артем спритно перекинув ліхтарик у ліву руку, розмахнувся правою і метнув спис у віщунів.

— Спробуйте, покуштуйте самі! Зараз буде й другий!

Спис вилетів із пільми в світло, наче викинутий самою землею. Артем, звісно, і думки не мав добре націлюватися. Але віщунів було багато, їх коні щільною групою тупцювали на місці. Навряд чи віщуни встигли щось зрозуміти за ті секунди, поки спис долетів до них. Ціль була надто велика: спис встромився в плече одному з вершників. Решта дивилася на той спис вражено і розгублено. Звідки він? Віщуни перегукувалися. А поранений раптом повернув коня й поскакав геть від дивного і небезпечного холодного вогню, що сам відкидає назад списи. Це було для нього надто страшно!

— Маєте другий! — вже веселіше гукнув Артем, кидаючи списа.

Тепер юнак уже не боявся ворогів.

Другий спис влучив у груди коневі переднього віщуна, того самого, що першим кинув спис в загадковий вогник. І цього було досить.

Списи, що самі повертаються назад з темряви і влучають у людей та коней... чужоземний чаклун, що ховається за таємничим незрозумілим світлом, від якого відскакують кинуті списи,— цього віщуни не могли витримати. Це були, на їх погляд, докази страшної сили і всемогутності молодого чаклуна, який переміг Дорбатая, потім вислизнув з його рук після бенкету, а тепер творить уночі нові жахливі чудеса!

Як по команді, весь загін повернув коней і щодуху помчав назад. Артем бачив, що ніхто з віщунів навіть не оглядався. Вони пригнулися до шиї коней — і тікали, тікали геть!

Артем нервово засміявся:

— Я ж казав Дмитрові Борисовичу, що в мене є зброя! І досить непогана, як виявилось, в таких незвичайних умовах!..

Він усе ще дивився вслід наляканим утікачам-віщунам. Вони вже зникали за пагорком. Тоді Артем погасив ліхтарик і повільно рушив до Варкана і його товаришів. Йому здалося, що він дуже втопився: мабуть, то давалося взнаки нервове перенапруження. Ноги важко ступали, плутаючись у густій траві, та ще й темрява здавалася тепер значно гущішою після чистого білого світла електричного ліхтарика. Але все це тривало лише деякий час. Ось темний силует його коня, що мирно пасся в траві. А ось і Варкан з товаришами...

— Ну, друзі, все вийшло гаразд,— звернувся до них Артем.— Бачили, погоня сама перетворилася на втікачів? Тепер ми в безпеці, хоч і не знаю, чи надовго...

Він спинився, бо згадав, що скіфи все одно його не розуміють. А Варкан з товаришами дивилися на Артема з пошаною. Його загадкові вчинки були для молодих воїнів справжнім чудом. Адже вони бачили світло і все, що відбувалося в його смuzі, не маючи найменшого уявлення про джерело того світла — електричний ліхтарик...

Артем скочив на коня.

— Поїхали, друзі! — мовив він.— Якщо Дмитро Борисович не заблукав десь, то я через нього все вам поясню, як воно й що. Діано, до мене! Що, собако, цього разу обійшлося без твоєї допомоги? Нічого, нічого, напевне, ти ще станеш мені в пригоді!

Сказавши це, юнак остаточно замовк. Справді, нервові збудження дуже вплинуло на нього. Знову наче навалилася страшена втома. І боліла поранена під час полювання нога...

Варкан перемовився кількома словами з своїми супутниками, і вони вирушили. Маленька група їхала мовчки.

Ліс виріс перед ними несподівано, мов вистрибнув з п'ятьми,— принаймні для втомленого Артема. Варкан зупинив коня й гукнув, приклавши долоні розтрубом до рота. Зовсім близько озвався Дмитро Борисович:

— Я тут, тут!

Темний силует археолога вийшов з-за дерева і наблизився до них. Дмитро Борисо-

вич тривожно придивлявся, він наче рахував вершників. Ось він пізнав Артема і відразу кинувся до нього, простягаючи руки:

— Юначе мій, юначе! Який я радий! Я так турбувався за вас!..

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

Табір у лісі.— Роніс аналізує становище.— Назріває повстання. — Шлях Артема.— Але поспішати не можна.— Будемо зміцнювати сили! — Листоноша вирушив до Ліди.

— А коли ви втекли, то Дорбатай остаточно ошаленів. Він після отруєння Сколота був такий певний своєї цілковитої перемоги, що ваша втеча вразила його, як грім. Та трапились і ще деякі події, отож він з своїм табором багатіїв почуває себе просто непевно.

— Чому?

— Бо народ якось сам собою поділився на дві частини — і за нього й проти нього. Бачите, Дорбатай вже давно готувався до остаточної сутички з Сколотом, до вирішального бою за владу. Але він весь час відкладав це, бо боявся Сколота, усвідомлював, що вплив старого вождя на скіфів був досить великий. І тому старанно готувався потай, збираючи сили. Так воно було, аж поки не з'явилися ви. Тоді його становище одразу погіршало. Після своєї поразки біля жертovníка Дорбатай зрозумів, що, використовуючи ваші здібності, Сколот відбере у нього весь чисто вплив на скіфів. Тому старий віщун вирішив діяти не-

гайно. Він умовився про все з тими старшинами, знатними скіфами, які підтримували його, і добре обміркував і розрахував свої плани. Що ж, йому вдалося здійснити їх! Тепер новим вождем проголошений Гартак, але ж кожному ясно, що вся влада — в руках Дорбатая. І старшини цілком погодилися на це — навіть і ті, які колись були на стороні Сколота. Їм корисніше мати вождем Гартака, а владарем Дорбатая, ніж переживати їх ворогування, бо старшини й багаті скіфи побоюються заколоту бідняків та невільників. До того ж вони знають, що Варкан залишився живим і неушкодженим. А за Варканом — велика сила!

— Яка?

— Заждіть трохи, все скажу,— посміхнувся Роніс.— Мабуть, вам доведеться чимало поміркувати і зважити на все. Так от, продовжую... Певна річ, Дорбатай дуже боїться вас і того, що ви будете діяти проти нього. Адже ви так несподівано втекли з його рук, спасибі Варканові! І потім серед скіфів зараз точиться стільки балачок про чарівне світло вночі, яке виникло з-під землі, спиною погоню й відкинуло назад списи віщунів, та ще й влучало при тому в них без промаху...

— Гм-гм,— скромно кашлянув Артем.

— А ще залишається ваш жовтий дракон, ваша велика собака. Одне слово, я певний, що Дорбатай був би не проти того, щоб замиритися з вами... коли б ви погодилися на таке...

— Ні, цього не буде! — рішуче відповів Артем.

Роніс поглянув на юнака і з його рішучого

вигляду й виразних інтонацій без перекладу зрозумів зміст фрази.

— Я й не умовляю вас зробити таке,— гірко всміхнувся він.— Бо не гірше від вас, а значно краще, на своєму власному досвіді знаю, чого варті найурочистіші обіцянки Дорбатая!

— І все ж таки, ми дуже турбуємося про долю наших товаришів, що залишилися в руках старого віщуна,— похмуро зауважив Дмитро Борисович,— і тому мусимо обговорити становище якнайдокладніше. А вже потім остаточно вирішувати, Артеме! — виразно закінчив він, дивлячись на юнака.

Артем промовчав: звісно, все це так, проте хіба ж можна йти на будь-які угоди з Дорбатаєм, цим підступним, безчесним ворогом? Звичайно, Роніс має цілковиту рацію, коли твердить, що старому віщуніві не можна вірити ані на копійку, він завжди обдурить. А грек тим часом вів далі:

— Поки що, на мою думку, вашим товаришам не загрожує небезпека. Здається мені, що Дорбатай боїться можливої помсти з вашого боку. А до того ж Гартак надто зацікавлений вашою дівчиною... Дорбатай використовує й це. Він тримає Гартака в руках зокрема й тим, що, давши йому золотий шолом вождя, обіцяє ще й вашу дівчину за дружину...

Артем ледве стримав вигук обурення і, низько нахиливши голову, втупився в землю.

— Отож, тепер ваші товариші перебувають в окремому наметі під охороною озброєних віщунів. Вони, звісно, не вільні, але життя їх у безпеці. Вони недоторканні для скіфів, бо Дорбатай оголосив їх власністю богів...

— І це дуже добре,— додав від себе Дмитро Борисович спеціально для Артема, перекладаючи йому останні слова Роніса. Бо археолог таки бачив зажуреність юнака.

— Хай би вони й залишилися отак весь час власністю богів, доки нам пощастить виручити їх,— озвався Артем.— Як я розумію, це за таких обставин найменш небезпечно...

Роніс поцікавився зауваженням юнака, і коли Дмитро Борисович переклав йому ті слова, грек відповів:

— Так, найменш небезпечно, доки... доки Дорбатай не вирішить використати власність богів для своїх потреб, для своєї гри. Втім, думаю, що він не встигне цього зробити...

— Чому? — зацікавилися враз і Дмитро Борисович і Артем.

— Тому, що в недалекому майбутньому мають відбутися деякі несподівані для Дорбатая події,— значуще сказав Роніс, глянувши на Варкана. Молодий скіф ствердно кивнув головою. Продовжуючи вирізувати стрілу, яку тримав увесь час в руках, він мовив:

— Розповідай усе, Роніс. Доля зв'язала нас з тобою у боротьбі проти нашого головного ворога Дорбатая і його мерзенних прибічників. Але вона зв'язала нас і з друзями-чужинцями... Розповідай, Роніс, нехай наші друзі знають уже все!..

— Добре, Варкане... Хай вони знають усе і вибирають собі шлях,— погодився Роніс.

Археолог дещо схвильовано переклав цей короткий діалог Артемові. І справді, зараз для них мало відкритися те, що весь час ли-

шалося таємницею! І раніше вони бачили, що Варкан грає серед скіфів якусь незвичайну роль, бо чим інакше можна було б пояснити його популярність серед простих скіфів і помітну неприязнь до нього з боку старшин, вішунів і особливо — Дорбатая? Але що то за роль? Чим усе це пояснити? Це залишалось досі загадкою.

— Слухайте, друзі,— так розпочав Роніс.— Уже давно серед невільників племені готувалося повстання. Його треба було добре підготувати, щоб воно мало успіх. Так говорив я й інші, мої друзі — греки. І Варкан дотримувався такої ж думки. Але знайшлися палкі голови, які не витримали чекання, не хотіли ждати довше,— і підняли повстання передчасно, без належної підготовки. Це нічого, звісно, не дало... Чимало тоді вбили невільників, чимало закатували...

Роніс важко зітхнув.

— Гірко думати про це, згадувати... Адже весь час я доводив, що так не можна було робити. Вожді племені, зокрема Дорбатай, та й знатні старшини — не такі, щоб мирно, легко погодитися на визволення невільників... Тут потрібний рішучий бій, загальне повстання. Але неясно було, як поставилися б до цього мисливці й скотарі. Отут полягало головне питання. Старшини мають великі табуни коней, невільників, служників. Проте їм цього замало, вони визискують і пригноблюють також і простих скіфів — мисливців і скотарів, що не мають великого майна і примушені коритися багатіям, працювати на них. Вішуни запровадили закон, за яким мисливці мусять віддава-

ти частину здобичі в жертву богам, тобто віщунам. Далі, запроваджено другий закон, за яким частину своєї худоби мусять віддавати віщунам і скотарі. Отож старшини-багатії й віщуни міцно взяли простих скіфів у хижі пазури. Хто б міг перешкодити їм? Ніхто.. Як бачите, Дорбатай зі своїми віщунами зробили так, що ніхто з скіфів-мисливців і скотарів не може одверто сказати щось проти старшин і самих віщунів. Кожне сказане проти них слово оголошувалось Дорбатаєм зрадою священних звичаїв і жорстоко каралося.

— Пішовши далі, Дорбатай міг просто відібрати все майно в такого скіфа. Йому досить було оголосити, що воно піде в жертву богам,— гірко додав Варкан.

— Так. Але до богів усе це не доходило, бо лишалося віщунам і старшинам,— продовжував Роніс.— І скіфи бояться Дорбатая, віщунів і старшин. Вони скоряються, хоч потай і ремствують. Інакше не можна, бо якщо ремство дійде до старшин і віщунів, то винних чекатиме сувора кара. Так було. Але з деякого часу незадоволення серед скіфів дуже зросло. Особливо збільшилося воно серед молодих дружинників, мисливців і воїнів, які поступово змовилися в дружині Сколота. І от уже досить давно дружинники вирішили об'єднатися для боротьби проти старшин, багатіїв і віщунів. Додам, що головним ватажком тих незадоволених дружинників був...

— Варкан! — вигукнув Дмитро Борисович.— Безумовно, Варкан!

— А хто ж інший? — додав і собі впевнено Артем.

— Так,— ствердив Роніс,— це був Варкан. Саме він з кількома своїми товаришами підготовляв виступ проти віщунів і старшин. А я з моїми товаришами готував тим часом повстання невільників. Усе це робилося окремими, різними шляхами, аж доки ми з Варканом не погодилися, що мета в нас одна, отож і сили наші мусять бути з'єднані. Через деякий час ми мали почати дії. Втім, старшини на чолі з Дорбатаєм випередили нас. Не приховую, значну роль в цьому прискоренні подій відіграли ви. Коли б не ви, то Дорбатай не поспішав би. А так, після своєї поразки біля жертovníка... втім, я вже говорив про це... Дорбатай отруїв Сколота і об'єднався з старшинами і багатіями. Він водночас сподівався захопити в свої руки не лише вас, а й Варкана з його друзями, бо давно запідозрював їх. Але так не вийшло. Варканові пощастило врятуватися, хоч він і дуже ризикував, повернувшись за вами, мушу це підкреслити... Тепер його друзі один по одному приєднуються до нього. А деякі навмисне залишаються в становищі і умовляють інших воїнів і мисливців... На щастя, Дорбатай і віщуні нічого не знають про мою роль серед невільників. Інакше Дорбатай відмовився б від того золота, що я приношу, аби тільки знищити мене...

Роніс змовк. Мовчали і його слухачі, схиливши в задумі голови. Вони сиділи біля вогнища на лісовій галявині. Варкан спокійно продовжував вирізувати стріли, наче це оповідання й не стосувалося його. Лише зрідка він скоса поглядав на чужинців, мов перевіряючи, чи досить уважно вони слухають, і знову

схилив голову над стрілою, старанно працюючи ножом.

Дмитро Борисович жадібно слухав розповідь Роніса, не забуваючи, проте, перекладати її не менш зацікавленому Артемові. Цей невідомий стародавній світ остаточно відкривався перед очима археолога всім своїм багатим внутрішнім життям, про яке не могли б нічого сказати навіть найдокладніші записи древніх істориків або найбагатші матеріальні знахідки під час розкопувань. Кожна дрібничка, кожна деталь проливали своє яскраве світло на загадкові досі питання побуту й життя скіфського племені.

Мертві до того, застигли постаті скіфів з археологічних пам'яток, з ваз і барельєфів, з описів стародавніх істориків,— жили тепер перед очима Дмитра Борисовича і рухалися, страждали й ненавиділи, перетворившись на живих, справжніх людей з тіла й крові... Чи ж могло щось бути більшою насолодою для пристрасного археолога, що все своє життя присвятив вивченню історії давніх мешканців величезного району Причорномор'я?..

Не менш схвильований і збуджений був і Артем. Юнак, звичайно, не задумувався, як Дмитро Борисович, над археологічними проблемами. Зараз усі вони відступили для нього на другий план. Інші думки хвилювали його.

Насамперед — доля товаришів. Вони перебувають під владою Дорбатая і Гартака; вірніше, самого Дорбатая, бо Гартак сам по собі нічого не вартий. Але ж Гартак намагався зробити Ліду своєю дружиною — і Дорбатай

зобов'язався допомогти йому в цьому! Артем стискував кулаки від люті: адже про таке огидно було навіть думати!.. Але не згадувати так само не можна було. Тільки одне трохи втішало юнака. Якщо Гартак має намір взяти Ліду за дружину, то Дорбатай, звісно, не завдасть їй ніякої шкоди... принаймні тепер. Щодо Івана Семеновича... тут залишалося тільки повірити Ронісові, що Дорбатай побоюється помсти з боку Артема і Дмитра Борисовича. Більше реальних надій не було, Артем розумів це добре.

Тепер далі. В становіщі точиться та прихована боротьба, про яку розповідав Роніс. Ця розповідь цілком імпонувала уявленням і почуттям юнака. Та хіба ж могло б бути інакше за таких умов?.. Адже саме Варкан, хороший, чесний і прямодушний Варкан і мусив бути ватажком пригноблених мисливців і скотарів, своїх одноплемінників. Це личило йому, це викликало в Артема ще більше любові й пошани до свого несподіваного побратима. Роніс, як виявилось, був ватажком невільників, які готують повстання... Добре, ця людина теж здається Артемові стійкою й душою. Згадати хоча б його оповідання про таємні золоті поклади, про те, як Дорбатай катував його і як Роніс, незважаючи на це, не здався, не виказав таємниці. Ні, така людина, як Роніс, витримає все і твердо здійснить задумані ним плани!

Шляхи чужинців і цих двох ватажків зішлись. Варкан правильно сказав. Сили треба об'єднати. Власне, які сили в Дмитра Борисовича і Артема? Це ж просто двоє людей, які

прагнуть визволити своїх товаришів?.. Ні! Таке твердження було б не вірним. Вони з Дмитром Борисовичем мусять зробити все, щоб допомогти повстанню пригноблених проти гнобителів, ось що. Це ж справедлива боротьба, і осторонь неї вони не мають права залишатися. Артем віддасть усе, що має, що зможе зробити,— на користь повсталим. Тепер йому відомі плани Варкана і Роніса. Симпатії Артема — з пригнобленими, з невільниками й бідняками, заляканими мисливцями й скотарями. Разом з ними він піде проти Дорбатая, проти віщунів, проти старшин, проти всіх гнобителів. Він здійснить своє палке бажання допомогти правому ділу, знищити владу багатіїв і віщунів. Це єдиний шлях, який може обрати Артем.

А коли цей шлях збігається з боротьбою за врятування товаришів, то це тільки на краще!..

Тихо шелестіло листя на деревах, потріскувало гілля у вогнищі. Діана лежала біля Артема, поклавши голову на лапи, і зрідка уважно поглядала на нього. Час від часу вона чуйно нашорошувала вуха, прислухаючись до непевних звуків, що долинали з глибини лісу. Недалеко стояли прив'язані коні. Кілька скіфів у повстяних башликах дрімали біля них. Вони відпочивали, як наказав їм Варкан: товариші молодого ватажка глибоко довіряли йому і в усьому поклалися на його розум.

Роніс раптом рвучко підвів голову.

— Отож, що ви скажете на відповідь мені, друзі-чужинці? — запитав він у Дмитра Бори-

совича. — Я розказав вам усе. І ми з Варканом хочемо знати, який ви обираєте шлях?

Археолог подивився на нього здивовано.

— Як то — «який шлях ми обираємо?» — перепитав він.

— Чи бажаєте ви бути разом з нами, з Варканом, мною і нашими товаришами? Чи залишитеся осторонь? Адже то — ваше право, друзі-чужинці, ми розуміємо це.

— Друже Роніс, — м'яко, але виразно вимовив Дмитро Борисович, — тут немає про що говорити. Перед нами лише один шлях — з вами, з пригнобленими, проти віщунів і старшин. Правда, Артеме? — повторив він юнакові свою відповідь.

Артем мовчки взяв руки Варкана і Роніса і міцно потиснув їх. Це була хоча й мовчазна, але дуже красномовна відповідь і ствердження слів Дмитра Борисовича. І вперше за весь час цієї довгої бесіди в лісі молодий скіф не похилив знову голови, як робив він це раніше, наче стурбований тим, що йому неясні, невідомі наміри його нових друзів. Варкан дивився тепер прямо в очі Артемові, дивився з такою самою щирою любов'ю і повагою, якими світився й погляд юнака, скерований на нього. Артем розумів, що хоч Варкан і вірив перед тим йому й Дмитрові Борисовичу, але в душі його були все ж таки деякі сумніви. Тепер усе стало на місце — і як же хороше було зараз обом дивитися в чесні, щирі, дружні очі один одному!..

Нарешті Артем весело посміхнувся.

— Скажіть Варканові, Дмитре Борисови-

чу,— мовив він,— що всі розмови з цього приводу можна вважати закінченими. Усе ясно! Е, дорогий побратиме, навряд чи варт було тобі сумніватися в нас, навряд!.. Чекайте, Дмитре Борисовичу, цього вже перекладати не треба, все й так зрозуміло!

Археолог, погоджуючись, кивнув головою: звісно, зрозуміло!

— А в мене тим часом є ще одне серйозне запитання Варканові й Ронісові,— продовжував Артем.— Ось воно. Із слів Роніса виходить, що обидва вони мають чимало спільників у становіщі. Це так?

— Так,— ствердив Варкан.

— Чому б тоді їм, тим спільникам, не допомогти Іванові Семеновичу й Ліді втекти від Дорбатая так само, як Варкан допоміг нам? Адже тоді, з'єднавшись, ми могли б принести справі більше користі. Крім того, життю наших товаришів не загрозувала б лиха воля Дорбатая...

Варкан вислухав переклад Дмитра Борисовича і запитливо глянув на Роніса. Грек рішуче похитав головою.

— Про це саме зараз, на жаль, і думати не можна,— відповів він твердо.— Невже наш друг гадає, що ми з Варканом і самі не хотіли б так зробити?.. Але — не час.

— Чому?

— Зрозумійте, віщуни так пильно охороняють ваших товаришів, що ніхто не міг би навіть наблизитися до намету, в якому вони весь час перебувають. Зважте, Дорбатай дуже непокоїться, бо вважає, що ми з вами можемо зробити таку спробу. Піти на це — зна-

чило б діяти саме так, як того чекає Дорбатай. Чи ж розумно було б це?

Артем похмуро мовчав. Так, Роніс мав рацію, він бездоганно оцінював становище...

— Звільнити ваших товаришів можна буде, гадаю я,— продовжував Роніс,— значно пізніше, під час загального повстання. Або, можливо, напередодні, коли увага віщунів де-що послабне.

— Гаразд, я розумію, — нетерпляче відгукнувся юнак, запальність якого важко було стримати навіть найпереконливішими доказами.— Але коли ж почнеться те повстання? Адже і Варкан, і Роніс кажуть, що вони готують його дуже давно. Чому вони відкладають? Хіба тепер, після ганебного отруєння Сколота, не слушний момент, щоб розкрити очі скіфам на підлу гру Дорбатая і знатних старшин?

Юнак аж сам запалився від своїх пристрасних слів, він весь горів бажанням прискорити справу. Тому Дмитро Борисович переклав співбесідникам тільки головну його думку, щоб Артем скоріше мав відповідь.

— Є кілька причин тому, що повстання не можна починати зараз,— дуже серйозно мовив Роніс.

— Які причини? — не вгавав Артем.— Адже Роніс сам сказав, що незадоволення серед невільників, а також серед мисливців і скотарів зростає весь час. Чого ж іще чекати?

— Отак говорили й ті запальні люди, що зняли передчасне повстання,— похмуро відповів Роніс.— Вони жорстоко заплатили за свою

гарячковість... і ви самі бачили наслідки їх легковажності... Повстання — то дуже складна справа. Один недогляд — і все може загинути.

Артем знову опустил голову: надто вже переконливо говорив цей розумний грек.

— Нам треба поповнити запас зброї — це раз,— продовжував Роніс.— Поки що її замало. Старі дружинники та їхні слуги озброєні краще. Та й віщуни мають чимало зброї. Друге: всі вони зараз об'єднані. Їх об'єднує страх перед повстанням, і вони дуже пильні...

— Так що з того? — знову спалахнув Артем.— Хіба народ не може об'єднатися не тільки так само, а ще й міцніше? Все це залежить від вас самих і від ваших спільників. Треба все пояснити народові, розтлумачити йому, відкрити народові очі на підлість Дорбатая, розказати, як віщуни отруїли Сколота... озброїти народ, підняти його, запалити... тоді перемога забезпечена, це ж розуміти треба! — додав він захоплено.

Роніс із цікавістю дивився на нього: мабуть, йому подобалася щира запальність молодого чужинця.

— Все це правильно,— відповів він по паузі.— Але саме зараз не варт починати рішучих дій. Скіфи поки що перебувають під великим впливом Дорбатая, бо він надто їх налякав. Віщун добре зіграв свою гру, ви це бачили самі. Скіфи бояться богів і вважають, що саме боги покарали Сколота. Але, запевняю вас, незабаром усе це зміниться...

— Коли саме?

— Це залежатиме від того, коли плем'я вирушить у жалобну подорож. А така подорож викликана смертю Сколота. Я не знаю, чи відомо вам, що такі уславлені скіфські вожді, як Сколот, мусять бути поховані в священній місцевості, де поховані й інші скіфські вожді, які жили раніше від них. Ця місцевість називається...

— Гери! — вигукнув Дмитро Борисович, забувши раптом про свою роль перекладача. Нові думки заповнили свідомість археолога. Звісно, він знає це, бо читав про церемонії поховання скіфських вождів ще в Геродота, того самого стародавнього грецького історика, який залишив нащадкам найбільше відомостей про скіфів узагалі. Звичайно, так: найвидатніших своїх вождів скіфи ховали в Герах, загадковій, невідомій нікому місцевості, шляху до якої ніхто, крім самих скіфів, не знав. Чи не про ці саме Гери згадував скіфський вождь Іданфірс, коли глузливо радив перському царю Дарію відшукати гробниці скіфських предків?..

Втім, так урочисто у Герах ховали тільки вождів так званих «царських скіфів», могутнього войовничого племені. Так писав і Геродот. Чому ж тоді якийсь порівняно невеличке плем'я, плем'я кочівників Сколота, теж мало такий звичай? Може, це плем'я, залишившись ізольованим, перейняло собі й ті звичаї головного племені «царських скіфів», про які знало з легенд? Це було єдине можливе пояснення археолога...

Тим часом Роніс поглядав на нього, здивовано підвівши брови: звідки цей чужинець

знає назву священної місцевості скіфів? Але відповів він так само спокійно й урівноважено, наче й не був вражений:

— Так, то Гери. Мало хто знає, де саме вони розташовані. Але відомо, що там протікає ріка Борисфенес...

— Наш Дніпро... — тихо додав для Артема Дмитро Борисович.

Роніс говорив далі:

— Сьогодні вже починають бальзамувати тіло Сколота. Через кілька днів усе становіще зніметься з місця й вирушить у жалобну подорож до Гер. Разом з усім населенням становіща вирушать і невільники. Бо під час поховання в Герах мають відбутися великі відправи з людськими жертвами... і Дорбатаєві треба мати великий запас невільників для тих жертв...

Роніс змовк, сумно схиливши голову. Помовчавши деякий час, він знову заговорив:

— Пробачте мені, ці думки погано впливають на мене. Дорбатай приносить в жертву богам безвинних людей... лише для того, щоб ще більше задурити скіфів і примусити їх боятися... ні, не богів боятися зрештою, а його самого!

— Може статися так, що йому не вдасться зробити цього, Роніс,— зауважив Варкан.

— Я теж сподіваюся,— нахмуривши брови, відповів грек.— Бо саме тоді, коли процесія прибуде в Гери, має спалахнути й наше повстання. Так ми розраховуємо!

В Артема враз загорілися очі: нарешті він почув про якісь певні терміни!

— Бачите,— продовжував Роніс,— під час

жалобної подорожі друзі Варкана встигнуть розказати все, що треба, мисливцям і скотарям, на яких можна покластися. А мої товариші зроблять усе потрібне серед невільників. Тим часом табір Дорбатая і старшин значно ослабне, бо під час подорожі скіфські родини неминуче перемішаються, і багатії не будуть такі об'єднані. Повстанцям буде значно легше ще й тому, що Дорбатай не матиме до Герніякого опору, ніяких сутичок, отож вважатиме, що все втихомирилось...

Слухаючи це, Артем із справжньою вже повагою поглядав на Роніса. Ця невисока, стримана людина з ввічливими манерами набувала в його очах таких видатних рис, про які він раніше й гадки не мав. План Роніса передбачав і враховував усе чисто, що можна було уявити. Кожен крок був зважений і всебічно обміркований. В ньому не залишалось місця необережності, легковажності, запальності, які могли б пошкодити справі. Справді, ніхто не зміг би заперечувати Ронісові. І зрозуміло, чому Варкан цілком підтримує свого друга. Це ж дійсно прекрасне, рідкісне сполучення: відвага і безстрашність молодого скіфського воїна — і зважена розсудливість, розумна передбачливість стриманого, звиклого до урівноважених розрахунків досвідченого грека.

Лишається, на думку Артема, тільки одне — щоб Дорбатай не встиг вирішити чогось небезпечного для Ліди й Івана Семеновича до часу закінчення жалобної подорожі, до часу повстання. Чи можна надіятись на це?

Немов відповідаючи на тривожні думки юнака, Роніс знову заговорив таким самим розсудливим, переконливим тоном:

— Мені здається, що ця жалобна подорож стримає Дорбатая. Він буде дуже зайнятий церемонією як головний віщун. Йому просто не буде часу завдати якоїсь шкоди вашим товаришам. Про дівчину зовсім можна не турбуватися, коли згадати про зацікавленість Гартака. Та й за долю вашого товариша також можна бути спокійним.

— А це чому?

— Тому, що тут є свої причини. Припустімо навіть, що Дорбатай має на меті вбити вашого товариша...

— Нічого собі припущення, дуже втішне! — вихопилося мимоволі в Дмитра Борисовича.

— Навіть у такому випадку Дорбатай не робитиме нічого до поховання тіла Сколота. Бо ж для нього незрівнянно корисніше принести вашого товариша в жертву під час похорону, щоб надати церемонії більшої урочистості...

Роніс міркував точно і спокійно. З одного боку, на Артема й Дмитра Борисовича неприємно впливала якась наче бездушність у тих його міркуваннях, ніби говорив він зовсім не про долю живої людини, Івана Семеновича, а про якусь річ... як от говорив би шахіст про певну фігуру на дошці. З другого боку — заспокоювала його твердість і рішучість. І знову відчувалося, що ця людина намагалася передбачити все, врахувати все заздалегідь — і тільки потім робити певні висновки, щоб без-

помилково довести задумане до успішного кінця.

Варкан закінчив вирізувати стріли. Він склав їх і підвівся. Його очі запитливо дивилися на Роніса.

— Здається, наша розмова наближається до завершення? — спитав він свого друга.

— Ніби так,— спокійно відповів той.

— Тоді в мене є ще одне запитання до тебе. Ти й досі вважаєш, що мені не слід з'являтися в становіщі? Що мені краще залишатися тут?

— Безумовно,— рішуче ствердив Роніс. — Все потрібне там зроблять і без тебе, Варкане. Повір мені, я добре зважив. Тобі немає потреби ризикувати життям. Старшини можуть схопити тебе. Адже ти прекрасно знаєш, чим закінчилося б це, чи не так?..

Варкан кивнув головою. Щодо цього, він не мав сумнівів.

— Крім того, сюди до тебе сходитимуться всі, кому загрожує небезпека від Дорбатая і знатних старшин. Таких буде чимало. З свого боку, я переправлятиму тобі весь час запаси зброї на конях. Нашій зброї краще зберігатися там, де на неї не зможуть накласти лапи Дорбатай і старшини. А цими днями становіще вирушить у жалобну подорож. Цілком зрозуміло, що водночас вирушите й ви. Тільки становіще йтиме степом, а ви лісом, так, щоб ніхто й думки не мав про ваш рух. До Гер прийдемо одночасно. Я навідуватимусь до вас, повідомлятиму про підготовку і про новини, якщо вони будуть. Добре?

— Добре, Роніс,— не вагаючись, погодився Варкан.

Здалека, дуже здалека з степу, з боку становіща долинули приглушені звуки тимпанів і кістяних дудок. Всі прислухалися. Скіфи, що дрімали біля коней, посхоплювалися. Діана також підвела голову, пильно нашорошила вуха: вона й собі почала вбачати в тих звуках щось загрозливе.

— Чергова відправа,— мовив Роніс сумно.— Можливо, відправа з жертвами... Адже Дорбатаєві треба зараз якнайбільше задурити людям голови, щоб усі вірили в його могутність. Бо ж він говорить словами богів, які передають через нього свої веління скіфам... Е, що казати!..

І не кажучи більше й слова, він скочив на коня і зник за деревами. Артем подивився вслід Ронісу, прислухався ще до неспокійних звуків тимпанів і дудок, які бриніли в повітрі. Відправа з жертвами, сказав Роніс... А Ліда й Іван Семенович там, у руках віщунів... І він безсилий щось зробити, врятувати їх, не має навіть змоги зв'язатися з ними, сповістити їх про свої плани, довідатися про їх стан, настрій, про їхні думки... Ах, погано як!

Діана підійшла ближче до юнака, поклала голову йому на коліна й жалісно заскиглила. Чи то собака відчула його настрої, чи хотіла висловити, що скучила за Іваном Семеновичем і Лідою?..

— Не тільки тобі нудно, Діано, нам усім хотілося б побачитися... поділитися думками,— мовив Артем, погладжуючи собаку по голові. І цієї миті йому прийшла нова ідея.

Хіба ж він не може зв'язатися з товаришами? Дурниці, може! Як то він раніше не збагнув цього?

Похапцем Артем дістав з кишені олівець, свою записну книжку й хутко почав писати. Дмитро Борисович здивовано поглядав на нього, а потім не витримав і зазирнув у написане. Ось що прочитав археолог, зазираючи через плече юнака:

«Ми щасливо врятувалися, дорога Лідо! Ніхто з нас не ушкоджений, не поранений, обидва ми з Дмитром Борисовичем здорові і відчуваємо себе добре. Живемо в лісі й готуємося визволити вас. Турбуємося, як ви там і що з вами. Ми чули, що Дорбатай позбавив вас волі, але наклав на вас «табу», і тепер ніхто не сміє доторкнутися до вас. Це нічого, не завадить! Роніс запевняє нас, що ні тобі, ні Іванові Семеновичу ніщо не загрожує, принаймні найближчим часом. Цим ми поки що й втішаємося. Тому ти обов'язково напиши мені, що і як. Адже ми можемо весь час листуватися отак. Тому відповідай докладно. Роніс казав, що незабаром усе становіще вирушить до священної місцевості Гер, де ховатимуть тіло Сколота. Саме тоді, май на увазі, і ніяк не пізніше ми й збираємося звільнити вас. Поки що не можна. Ти й не знаєш, яку тут заварено гарячу кашу! Нам сьогодні все розповіли Роніс і Варкан. Коротко кажучи, між скіфами точиться така боротьба, що вона, мабуть, завершиться справжнім повстанням. Ну, ясно, що ми не стоятимемо осторонь, ти сама розумієш! Згодом розповім докладніше. Дивись тільки, щоб з вами було все га-

разд. Між іншим, май на увазі, що невірники на нашому боці. Негайно відповідай. Твій Артем».

Закінчивши писати, він акуратно видер густо списані аркушики з записної книжки й почав складати їх. Дмитро Борисович запитливо дивився на юнака.

— Яким способом ви збираєтеся надіслати цього листа, Артеме? — запитав він. — І як думаєте одержати відповідь? Роніс уже поїхав... та навряд чи й він міг би зробити це. Хіба ви забули про варту, яку приставив Дорбатай до Ліди й Івана Семеновича?

Артем хитро посміхнувся й підморгнув Дмитрові Борисовичу:

— Ні, я й не думав про Роніса. У мене є інший листоноша, навіть надійніший. Він пробереться крізь усі перепони. І ніхто йому не перешкодить, ручуся вам! І він же принесе мені відповідь, от побачите. Дивуюся тільки, як я раніше не згадав про нього. Це ж так просто!

— Не розумію все ж таки, юначе.

— А от, дивіться. Діано, сюди, до мене! Сюди, моя люба, моя чудесна собака!

Дмитро Борисович і Варкан з цікавістю дивилися, як Артем обмацав нашійник Діани і засунув складені аркушики паперу у вузьку щілину між ремінцями.

— Йй-бо,— здивувався археолог,— ви так спритно робите це, наче не щойно вигадали, а давним-давно напрактикувалися!

— Ви вгадали, Дмитре Борисовичу! Саме так!

Артем легенько підштовхнув собаку:

— Біжи, Діано, біжи! До Ліди! Розумієш, до Ліди! Де Ліда, га?.. Де? Шукай Ліду!

Собака радісно завертіла обрубком хвоста. Вона коротко й весело гавкнула, мов даючи знати, що зрозуміла наказ. Але Артем усе ще продовжував:

— До Ліди, Діано! Де Ліда?.. Шукай Ліду! Біжи швидко, швидко! Ой, молодець, собако!

Діана ще раз гавкнула, вже з помітним задоволенням, немов кажучи, що їй все ясно. І через кілька секунд вона вже зникла за деревами, хутко простуючи в степ, в напрямі до становіща. Артем повернувся до товаришів. Обличчя його сяяло радісною посмішкою.

— Це ж дуже просто,— повторив він.— Ми й раніше так листувалися з Лідою. Ще біля Гострого бугра. Вона була на одній ділянці, пам'ятаєте, Дмитре Борисовичу, а я на іншій. Ну, робимо своє діло. А коли схотілося розважитися, я тоді й вигадав. Не певний був, але спробував. Поклав якось Діані в нашійник записку й послав її до Ліди. Ану, думаю, чи побіжить Діана до Ліди? І чи догадається Ліда пошукати щось у нашійнику?.. Уявіть собі, все вийшло як слід! Через деякий час прибігає до мене назад Діана, така весела! Я — руку в нашійник. Бачу — папірець, і не мій, а вже від Ліди. Отак і почалося листування з ділянки на ділянку. Діана звикла до цього. Я тільки сумнівався, чи не забула вона. Але нібито ні. А скіфи нашу собаку, нашу поскіночку не займатимуть, адже вони надто бояться її. Отож зв'язок, гадаю, забезпечений. Правда, Дмитре Борисовичу?

Археолог тільки руками розвів: справді, дуже просто і певно!

А Артем тим часом уже перейшов до інших справ, бо він не любив довго затримуватися на чомусь одному.

— Тепер слід подумати про наш багаж. Варкане, мені потрібні наші сумки. Е, та ти ж мене не розумієш! От шкода! І коли ми вже з тобою почнемо говорити по-справжньому?.. Ну, нічого не вдієш. Дмитре Борисовичу, перекладіть йому. Треба приставити сюди за всяку ціну наші похідні сумки, що залишилися в становіщі. Нам вони ще стануть у великій пригоді.

Вислухавши археолога, Варкан кивнув головою.

— Ото й гаразд. Е, ми ще покажемо Дорбатаю і його віщунам!

Як видно, настрої в Артема явно покращав!..

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ

Що ж, вислухаємо Дорбатаю! — На що погодилася Ліда? — Знову біля жертовника. — Радісна звістка. — Гартакова наречена. — А динамітні шашки? — Несподіваний напад. — Перемога! — Новини Роніса.

Що ж сталося з Іваном Семеновичем і Лідою, які залишилися в руках віщунів?

Розлютований втечею Дмитра Борисовича й Артема, Дорбатай наказав перевести зв'язаних полонених чужинців у свій намет. Оточені

озброєними віщунами, освітлені мерехтливим полум'ям факелів, ішли Іван Семенович і Ліда, тривожно прислухаючись, чи не повертається погоня, що вирушила негайно ж таки за втікачами. Загрозливе мовчання навколо полонених тільки зрідка порушувалося вигуками віщунів. Дорбатай також мовчав, але його люте обличчя, на якому зловісно грали відблиски червоного полум'я факелів, не обіцяло нічого доброго.

Дорбатай заговорив аж у своєму наметі. І при цьому він навіть не дивився в бік полонених, що сиділи в кутку із зв'язаними руками і стежили насторожено за кожним рухом старого віщуна, намагаючись угадати свою долю. Зараз можна було чекати чого завгодно...

Дорбатай заговорив з Гартаком, який не відставав від старого віщуна ані на крок. У поведінці старого не лишалося й тіні тієї урочистої пошани до нового «славетного і мудрого вождя», яку він так старанно удавав на майданчику, серед скіфів. Адже в наметі не було ніяких свідків, крім зв'язаних чужинців. Ну, а перед ними старому віщуніві не було рації грати роль!

Тепер Дорбатай владно наказував Гартакові, а той лише слухняно схиляв голову. Тільки один раз Гартак спробував щось боязко заперечити. Втім, щойно він почав говорити, несміливо й тихо, як Дорбатай презирливо махнув рукою і відвернувся, явно не бажаючи слухати. І Гартак знову покійно схилив голову, навіть не договоривши початого.

Весь час до намету заходили віщуни. Дор-

батай вислухував їх, наказував щось — і вони негайно зникали. Змісту тих розмов полонені, звичайно, не розуміли. Так само невідомим для них лишалося й те, про що розмовляв Дорбатай з кількома поважними і пихатими старими скіфами, які теж зайшли незабаром до намету. Ця розмова несподівано урвалася.

Зовні долинули гучні, збуджені голоси. І зараз же до намету вбігли віщуни. В одного з них було закривавлене плече. Він говорив захекавшись, уривчастим непевним голосом, допомагаючи собі жестами. І обличчя Дорбатая, і без того сповнене люті, хмурнішало дедалі дужче, коли старий віщун слухав цю людину.

Іван Семенович трохи нахилився до Ліди й тихо сказав:

— Розумієте, Лідо? То повернулася погоня. Наших не спіймали. Все гаразд! Вони на волі!

— Ой Іване Семеновичу!.. — радісно гукнула Ліда, але зразу ж таки змовкла, помітивши застережливий погляд геолога.

Тим часом заговорив Гартак. Це було навіть дивно, бо ж він взагалі не насмілювався вимовити й слова в присутності Дорбатая, а тільки чекав, коли старий віщун питає його про щось. На цей раз він тримався певніше, — і Дорбатай уважно слухав його.

Гартак показував рукою на Ліду, на Івана Семеновича, показував ще кудись назовні. Дорбатай дивився на нього, спершись головою на руку. І ще раз лишалося тільки дивуватись, бо Дорбатай, вислухавши Гартака, на-

че одразу з ним погодився. Він подав знак рукою. Один з віщунів вибіг назовні й повернувся з тим самим чорнявим чоловіком, що приходив раніше до полонених чужинців з пропозиціями Дорбатая. Чорнявий низько вклонився старому віщуну, вислухав кілька його владних фраз, повернувся до зв'язаних полонених і влєсливо, виразно заговорив, звертаючися вже до них.

Ліда безпорадно глянула на Івана Семеновича:

— Мабуть, вони вважають, що ми так само можемо порозумітися з ними, як Дмитро Борисович?

— Так, Дорбатай гадає, що ми знаємо грецьку мову, якою говорить цей чорнявий.

— Але ж ми її не знаємо... і Дмитра Борисовича немає. Що ж робити? Хоч би трошечки зрозуміти, що він говорить.

Іван Семенович невесело посміхнувся:

— Це було б, звісно, непогано... Втім, догадатися все ж таки можна, Лідо. Мабуть, це знову якісь пропозиції. Які саме — я не знаю. Але ми зараз у такому становищі, що не можемо ні від чого відмовлятися. Нам треба за всяку ціну виграти час. Розумієте? Отож треба погоджуватися на будь-які пропозиції.

— Погоджуватися на все? — боязко запитала Ліда.

— Так!

— Рішуче на все?.. — голос дівчини уривався. Вона добре пам'ятала, що Гартак бажав зробити її своєю дружиною. Невже ж Іван Семенович забув?

Проте геолог твердо відповів:

— На все, Лідо... ну, скажімо, до певного ступеня.

— Але звідки ми визнаємо, де той ступінь? Ми ж не розуміємо жодного слова, Іване Семеновичу!

— Будемо придивлятися. Я ж кажу,— у нас зараз немає іншого виходу. Головне — виграти час. Це найважливіше. От подивіться, чи буде помітно, що я нічого не розумію?

І він якнайуважніше почав слухати чорнявого перекладача, всім своїм виглядом удаючи, ніби намагається не пропустити жодного його слова. А коли той скінчив, Іван Семенович трохи ще подумав, наче зважуючи і вирішуючи щось важливе,— і нарешті ствердно кивнув головою.

Це справило на скіфів велике враження. Навіть сам Дорбатай трохи здивовано погладив свої довгі сиві вуса: очевидно, старий віщун не сподівався, що полонені так швидко, без боротьби погодяться на його вимоги. Гартак, ніби дуже чимсь задоволений, знову жваво заговорив з ним. Дорбатай не відповів йому, а тільки мовчки вказав на Ліду й зневажливо знизав плечима. Іван Семенович схилювався до дівчини і тихо сказав їй:

— Майте на увазі, вам також треба буде погодитися, якщо вони звернуться до вас... ну, кивнути головою, чи що...

Саме в цей момент чорнявий перекладач, виконуючи наказ Дорбатая, звернувся до Ліди. З улесливим поклоном він шанобливо говорив щось дівчині, то показуючи, знову-таки з поклоном, на Гартака, то розводячи руками, немов висловлюючи своє співчуття. Що лиша-

лося робити Ліді? Губи її тремтіли, вона нервово стискала зв'язані за спиною руки. Але вислухала чорнявого до кінця, намагаючись удати цілковитий спокій, а потім схвально кивнула головою. Гартак задоволено сказав щось. І тоді дівчині стало все ясно: тим своїм схвальним кивком вона дала згоду стати дружиною цього огидного чоловіка! Інакше — чого б він так відразу зрадив і швидко заговорив знову з Дорбатаєм?..

Ліда безсило схилила голову. Вона боялась, що знепритомніє. Розсудливі слова Івана Семеновича допомогли їй опанувати себе:

— Лідо, не хвилюйтесь! Від нашої умовної згоди до її фактичного виконання — велика відстань.

— Та чи ж усвідомлюєте ви, Іване Семеновичу, про що тут іде мова? На що я даю згоду? — майже з одчаєм скрикнула Ліда.

— Усвідомлюю і розумію. Не хвилюйтесь. Нічого не трапилося і не може поки що трапитися. Всім цим ми тільки виграємо час і даємо товаришам змогу визволити нас.

— А коли він, цей гидкий Гартак, просто звідси забере мене до свого намету? Що тоді буде зі мною? Що я робитиму тоді?..

Ліда мало не плакала. Іван Семенович заспокоював її, намагаючись вкласти в свої слова якнайбільше переконливості, бадьорості:

— Все це робиться не так швидко, Лідо. Не забувайте, що Гартак тепер вождь. І одружитися з вами він міг би тільки з великою урочистістю. А до того промине ще багато часу. Та й Артем з Дмитром Борисовичем і Варканом не сидітимуть без діла...

Так чи інакше, вибору не було. Ліда розуміла це й сама. Проте вона не могла подолати в собі почуття моторошності. Іван Семенович говорить дуже переконливо, це так. Але — хіба ж може хто знати, що вигадують Дорбатай з Гартаком? Ах, і навіщо цей проклятий Гартак зацікавився нею, як це погано, огидно, мерзенно!.. Та невже ж вони ще звертатимуться до неї, невже ж вона змушена буде ще відповідати, погоджуватись? Ні, в неї більше не вистачить сили, не вистачить!..

На щастя, чорнявий перекладач, виконуючи дальший наказ Дорбатая, вже не говорив довгих промов. Він виразно запросив обох полонених вийти з намету. І це було дуже слушно, бо Ліда не могла вже виносити навіть присутності Гартака, який до того ще й кидав на неї виразні погляди, наче був певний її прихильності.

Вони вийшли з намету — і як же стало відразу легше дихати, коли очі не бачили остогидлих облич двох убивць, які, отруївши старого Сколота, одразу взялися за дальші свої обладунки!

Чорнявий перекладач супроводжував Ліду й Івана Семеновича, залишаючись з ними в кільці озброєних віщунів. Він раз у раз звертався до полонених, гадаючи, що вони розуміють його. І справді, дещо вони зрозуміли — хоча б з його красномовних жестів. Їх можна було б перекласти на звичайну мову приблизно так:

«Тікати не можна, бо ви ж бачите, скільки навколо вас озброєних людей. Навіть не пробуйте, бо вас тоді заб'ють!»

Втім, куди і як могли б вони втекти?..

Така ж велика озброєна охорона була поставлена і круг намету, куди привели чужинців. Добре ще, що та охорона лишалася зовні, а до самого намету ніхто не зайшов, крім двох віщунів, які вказали Ліді й Івану Семеновичу на килим і розв'язали їм руки. Нарешті!

Розминаючись з помітною насолодою, геолог сказав:

— Бачите, Лідо, це вже перші наслідки того, що ми погодилися на невідомі нам пропозиції Дорбатая...

— Хіба ж невідомі? Хіба ж ми не знаємо, про що йшла мова? — безнадійно сумним тоном відповіла дівчина.

— Не перебільшуйте, Лідо. Відносно того, про що ви говорите, ми можемо поки що тільки догадуватися. Згодом усе стане ясніше. А тим часом — хіба не краще нам стало? Адже з розв'язаними руками навіть і думати якось зручніше, чи не так?

Засмучена дівчина тільки схилила голову: вона не знаходила в собі сили, щоб підтримувати розмову...

— А ось і дальші наслідки,— продовжував веселіше геолог.— Бачите, це вже докази того, що наші хазяї турбуються про побут своїх пожилців! Давайте вечеряти, Лідо,— запросив Іван Семенович, показуючи на блюда й глеки, що їх принесли й поставили на килим віщуні.

До ранку полонених ніхто не турбував, навіть не заходив до намету. Тільки голоси вартових, що долинали зрідка знадвору, нагаду-

вали, що Ліда й Іван Семенович перебувають під пильним наглядом. Так, Дорбатай цього разу вирішив якнайпильніше оберігати небезпечних чужинців...

А ранком Іван Семенович спокійно й виразно сказав Ліді, мовби й не було вчора ніяких страхів, мовби справа йшла про якісь зовсім звичайні, буденні речі:

— Слухайте мене уважно, Лідо. Насамперед, нам з вами треба поводитися, я б сказав, цілком невимушено. От нічого такого не трапилося, і все тут. Та по суті — так воно й є. Нас з вами непогано годують, наче в будинку відпочинку, піклуються про нас. Ми можемо вважати, що живемо немов гості Дорбатая.

Ліда з докором подивилася на геолога:

— Навіщо ви все це говорите, Іване Семеновичу? Тільки щоб мене заспокоїти? Але ж я не дитина і все розумію. І я погодилася робити так, як ви вважаєте за потрібне. Отож не треба мене умовляти й говорити як з маленькою...

Іван Семенович посміхнувся:

— Ну, гаразд, гаразд. Будемо розмовляти як дорослі. Наше з вами тепер гасло — терпіння й обережність, Лідо. Нічим не дратувати Дорбатая і Гартака, бо ми в їх владі. Хай вони будуть певні, що ми цілком скорилися, цілком згодилися...

— Навіть на те, щоб я стала дружиною Гартака? — обурено вигукнула дівчина.

— Так, на словах навіть і на це, — спокійно відповів Іван Семенович. — Адже ми домовилися з вами, що говоритимемо як дорослі? Зрозумійте, люба моя, що зараз це єди-

ний наш вихід. Поки що ми з вами безпорадні. Поки що... втім, не надовго, запевняю вас. Найближчим часом ми матимемо звістку від Артема й Дмитра Борисовича. А в нашого спільного друга Артема і його побратима Варкана, ви ж знаєте, не така вдача, щоб сидіти склавши руки, пасивно. Ну ж бо, не сумуйте, все йде зовсім не так погано, скоріше,— навпаки, досить добре! Могло бути значно гірше...

Вдень полонених чужинців повели на урочисту відправу. Вона за звичаєм відбувалася біля тієї самої священної купи хмизу, де Артем свого часу перемиг Дорбатаю. Тепер старий віщун святкував свою велику перемогу! І ніхто не міг би відмовити йому в розумі, в умінні використати для своїх потреб усі можливості.

Дорбатай перемиг Сколота, підступно отруїв його, навіть проголосив відступником. Але це минулося. Сколот уже не міг зашкодити широким планам віщуна; навпаки, його мертво тіло могло тепер послужити йому.

Урочиста відправа відбувалася саме на честь померлого Сколота. Дорбатай зовсім не збирався позбавити старого вождя тієї шани, на яку той мав право, як вождь племені. Навіть більше того; урочиста церемонія мала довести скіфам, що Дорбатаєм керує велика братерська любов до померлого брата. Ця любов примушує, мовляв, старого віщуна поховати тіло Сколота, незважаючи на наглу смерть вождя, за всіма священними звичаями. Боги покарали Сколота,— хай, така була їх свята воля! Але він був великим вождем.

І тому він мав право на всі пишні церемонії, які до того ж привернуть до себе увагу скіфів, примусять їх забути про ворожнечу, яка існувала між братами. Адже похорони провадитиме головний віщун Дорбатай, він говоритиме з грізними богами, благаючи в них простити провину свого брата. Дорбатай керуватиме всіма пишними обрядами — і все це повинно збільшити його вплив, його силу!

Не гаючи часу, Дорбатай уже вів далі свою складну й добре обмірковану гру, підготовку до поховання. На честь померлого вождя Сколота приносилися людські жертви, як того вимагали священні звичаї. Цього дня під ножами віщунів загинуло троє рабів. Натоп скіфів мовчки стежив за кривавою церемонією. Полонені чужинці стояли серед почту Гартака. Збираючи всі сили, Іван Семенович підтримував Лїду, що сховала голову у нього на грудях, затулила вуха і лише час від часу нервово здригалася.

Ця жорстока церемонія справила на дівчину важке, гнітюче враження. Принаймні з годину після повернення з степу вона лежала в наметі майже непритомна, не відповідаючи на запитання Івана Семеновича, наче нічого не чула й не бачила вже навколо себе. Після кількох невдалих спроб вплинути на знервовану дівчину Іван Семенович вирішив дати Лїді спокій і навіть не пробував більше втішати її. І це було на краще, поступово дівчина опановувала себе.

Вона вже сиділа на килимі, ще блїда, рухи її були трохи непевні, але Іван Семенович з радістю відзначив про себе, що з Лїдою мож-

на говорити, що вона починає тверезо реагувати на зовнішні події. Про що ж завести розмову, щоб допомогти дівчині остаточно опанувати себе?..

Раптом залунали гучні, збудоражені вигуки вартових, що оточували, як звичайно, намет чужинців. Мовби вони чогось злякалися... Що таке?.. Ліда підвела голову, прислухалась. Очі її враз заблищали.

— Діана! Діана! — радісно вигукнула вона. — Іване Семеновичу, це ж Діана!

Справді, тепер уже виразно було чути грізне гарчання собаки. Вона, мабуть, підбігла до намету, бо гамір і злякані вигуки скіфів посилюлися. Ще загрозливе гарчання — і Діана опинилася в наметі. Ніхто не насмілювався, як і раніше, спинити її!

Діана кинулась до Івана Семеновича, до Ліди, радісно лизала їм руки, стрибала і намагалася облизати від надміру почуттів ще й їхні обличчя. Сміючися, ще з сльозами на очах, Ліда цілувала Діану, обіймала її і називала найлагіднішими іменами.

А Іван Семенович, мов заздальгідь знаючи, тим часом помацав нашійник собаки, витягнув звідти клаптики паперу, подивився на них, лукаво посміхнувся й подав Ліді.

— Ну от, люба моя, здається, я можу вручити вам те, що відразу поліпшить ваш настрій, — сказав він. — Бачу, ви навіть не питаєте, що це таке, чи не так, бо самі розумієте. Ага, ага, лист від нашого Артема! І, гадаю, на вашу адресу.

— Чому на мою, а не на вашу? — ніяковіючи, спробувала заперечити дівчина.

— От цього вже не знаю, — ще лукавіше посміхнувся геолог. — А втім, навіть витратити час на зайві розмови? Беріть, читайте. І після того — дуже прошу вас! — принаймні перекажіть мені зміст, бо мені також цікаво дізнатися про справи наших друзів. До речі, якщо

там є якісь інтимності, можете при переказі їх обминути...

Ліда зашарілася. Але цікавість до листа від Артема перемогла — і, не відповідаючи на жарти Івана Семеновича, вона одразу почала вголос читати нерівні, покvapливі рядки.

— Так, — мовив Іван Семенович, вислухавши. — Треба негайно відповісти, бо вони, видно, дуже турбуються про нашу долю.

— А інтимностей, як ви висловилися, в листі немає, — зауважила все ж таки Ліда.

— Хай вас це не бентежить, любонько, — наче між іншим озвався Іван Семенович. — Зараз немає, то, напевне, будуть ще... Проте до діла. Беріть оцю мою записну книжку, пишть. Розкажіть Артемові про все те, що сталося з нами після нашої розлуки. Можете цього разу не заощаджувати папір.

Ліду не треба було підганяти. Через хвилину вона вже старанно писала якнайдрібнішим почерком, розповідаючи Артемові все, все. І скільки ж, справді, вмістилося в тому великому, трошки розкиданому, але переповненому почуттів листі! Закінчувався він так:

«І вже коли я писала цього листа, довелося раптом увірвати його, бо до нашого намету несподівано з'явився, уяви собі, сам Гартак у супроводі кількох рабинь. Він намагається бути поважним в золотому шоломі Сколота, але такий самий гидкий, як і раніше. Рабині принесли різні коштовні речі — золоті оздоби, килими, чаші та багате скіфське вбрання. Поклали все це переді мною і пішли. А Гартак указав мені на ті речі рукою — мовляв, усе це мені в подарунок. Ти розумієш, Артемчику, він робить мені подарунки, цей негідник!

Я не встигла ще нічого сказати, як Іван Семенович незаперечно мовив:

«Приймайте, Лідо! Удавайте, наче все це вас дуже цікавить і тішить, що ви задоволені, раді, навіть захоплені тими подарунками!»

Наскільки зуміла, я виконала те, що він сказав. Здається, Гартак пішов задоволений. А як же це противно! Адже він дивиться на мене як на свою майбутню дружину, Артеме! Мерзенний убивця свого батька певний, що я погодилася на це!..

Проте Іван Семенович каже, що все йде, на його думку, як і слід. Він ще сказав:

«Чим більше Гартак віритиме, що ви, Лідо, погодилися стати його дружиною, тим менше перед нами буде небезпеки. Головне для нас — ждати й відтягувати вирішальні події.

А тим часом Артем з Варканом щось придумують...»

Це так, Артемчику, ви вигадаете, правда?..

Тепер щодо Гер. Я кілька разів чула це слово в розмовах віщунів. Звісно, я до твого листа не знала, що воно означає. Але, мабуть, і справді така подорож незабаром відбудеться. Я й сама помітила, що скіфи неначе кудись збираються. Бачила, як лагодять вози і складають намети, знімають з них усякі оздобы. Я тільки не знаю, коли саме вони вирушать. Думаю, що все ж таки незабаром, бо інакше — навіщо б було зараз готуватися?..

Ти кажеш, Артеме, що невільники — наші друзі, і обіцяєш усе пояснити згодом. Та хіба це для мене новина? Адже з самого початку нашого перебування тут, під землею, серед скіфів, ми твердо вирішили, що наш шлях — з простими скіфами, з пригнобленими і невільниками. Адже ми радянські люди й іншого шляху в нас не може бути, правда, Артеме? А тепер, коли йдеться про повстання, — ти й не розумієш, як нам з Іваном Семеновичем обом хочеться взяти в ньому участь, бути на волі, бо ж інакше ми нічого не можемо зробити. Ось чому Іван Семенович (і я також!) дуже просить тебе сповістити докладно про все. Іван Семенович каже, що йому треба знати все чисто: у нього є якісь свої міркування. Що ж до мене — ах, Артеме, мерщій зроби щось, щоб звільнити нас!

Ну, здається, поки що все. Артемчику, любий, милий, не відкладай! Мені дуже страшно тут, а крім тебе — нам ніхто не допоможе звільнитись!..

Ліда».

Артем дочитав останні рядки цього листа й змовк. Мовчав і Дмитро Борисович. Тепер усе було ясно. Гартак вважав Ліду своєю майбутньою дружиною, приносив їй подарунки. Дорбатай ніби забув про існування дівчини й Івана Семеновича: очевидно, в старого віщуна зараз і без них чимало справ, Роніс мав рацію... Невідомо, на який час, але поки що Дорбатай не чіпає полонених. Іван Семенович вів правильну тактику: погоджуватися на все й не дратувати Дорбатаю і Гартака. Вірно, все це так. Але що буде, коли Гартак захоче практично здійснити свої огидні наміри?..

Самої цієї думки було досить, щоб Артем відчув, як гаряча кров приливає йому до голови. Гартак!.. знову цей мерзенний Гартак, який насмілюється дивитись на Ліду, як на свою власність! І дівчина зовсім беззахисна, вона цілком в руках тих негідників... А Іван Семенович — він теж нічим не може допомогти Ліді, він-бо один, по суті — ув'язнений, без зброї, він також тепер потребує допомоги... Ні, тільки вирішальний бій допоможе справі. Втім, коли він ще буде, той бій?..

Недалеко від Артема й Дмитра Борисовича під товстим деревом купкою сиділи скіфи. Їх тепер стало вже значно більше, бо до таємного табору в лісі по одному приєднувалися друзі Варкана, його спільники, які відчували ворожнечу Дорбатаю і мали підстави побоюватися його помсти. Скіфи сиділи, перебираючи кінську зброю, і щось тихо співали. Вони чекали Варкана, який кудись пішов.

Діана лежала біля ніг Артема, зрідка поглядаючи на юнака сумними очима, наче співчувала його думкам і настроєві. В лісі було тихо, лише часом потріскували гілки та безтурботно поцвірінькували птахи.

Артем мовчки дивився на згасле багаття. Пальці його механічно ламали на десятки частин гілочку, яка опинилася випадково в його руках. От коли б сюди стільки друзів, стільки товаришів, скільки частинок можна наламати хоча б з однієї цієї гілочки!

Раптом він підвів голову й прислухався. Здаля долинули м'які звуки кінського тупотіння — вогка лісова земля приглушувала його. Скіфи, що досі мирно сиділи під деревом, враз звелися на ноги. Шум наближався. Ще кілька секунд — і на галявині з'явився Варкан. Він був верхи, його великий вороний жеребець важко дихав. З-за дерев показалося ще кілька молодих скіфських воїнів, озброєних луками, мечами й списами. Крім того, вони вели з собою на поводках з десятків коней, навантажених різною зброєю.

Варкан ще не встиг злізти з коня, як Артем радісно вигукнув:

— Сумки! Він привіз наші сумки, Дмитре Борисовичу!

Справді, через плече Варкана були перекинуті дві похідні сумки чужинців. Молодий скіф виконав те, про що просив його Артем, він таки дістав сумки й приставив їх друзям.

— Дивно: як це Варканові пощастило так швидко розшукати ті сумки й привезти їх

сюди? — промовив Артем, забираючи від скіфа дорогоцінний вантаж.— Це ж просто чудово! Ну й молодець наш Варкан! Ану, розпитайте його, Дмитре Борисовичу!

— Дуже просто,— скромно відповідав Варкан на запитання археолога.— Ці дві сумки лежали в наметі небіжчика Сколота. І про них усі забули, не звертали на них ніякої уваги. Я зустрів оцих моїх хлопців, і вони на моє прохання непомітно винесли їх і приставили мені. Але після того вони вже не схотіли повертатися назад, бо у них погані взаємини з Дорбатаєм. Адже відомо, що вони були надто дружні зі мною. Отже, я погодився з ними й забрав їх до нашого табору. Вони не завадять нам, хлопці вони бойові! А щоб нам не бракувало коней, то ми захопили кількох з табуна Дорбатая і взяли з собою. Непогані коні, вони стануть нам у пригоді... І зброї також між іншим взяли по дорозі.. це теж не завадить!

— Чудово, чудово,— бурмотів Артем, перевіряючи вміст сумок.— Маємо карбідку, маємо консерви... ну, це ні до чого, їжі в нас і без того вистачає. Так, так... Ось і пістони з шнуром, дуже добре! А от де динамітні шашки? Вони ж мусили бути в сумках!.. Зокрема, вони мусили бути в моїй... де ж вони?..

І він спинився, ляснувши себе по лобі. Ну, звичайно, він сам винний! Ах, нащо він так зробив?.. Яка неприємність!

— Що таке, Артеме? Знову якась несподіванка? Чи знайшли? — спитав археолог.

— Та ні,— з досадою відповів Артем,— не знайшов, бо тут динамітних шашок нема. Од-

на сумка — Ліди, в ній їх і не було. Друга — моя, втім...

— Але ж у вашій вони були!

— Так, були, поки я не вийняв їх. Пам'ятаєте, перед тим, як уперше йти на відправу, на те змагання з Дорбатаєм? Так от, тоді я взяв з собою кілька пістонів, а динамітні шашки, щоб не було зайвої небезпеки, переклав з своєї в сумку Івана Семеновича. Бо ж так і він розпорядився... Там ті шашки й залишилися, і мої, і його.

— Погано...

Артем незадоволено крутнув носом:

— Ясно, що нічого хорошого. Така нісенітниця! І треба ж було Варканові захопити саме ці сумки, а не інші... До речі, спитайте в нього, де ті дві?

Варкан знизав плечима: йому не було з чого вибирати. В наметі Сколота лежали всього дві сумки. Їх і взяли його хлопці. Де решта — він не має уявлення.

— Дуже неприємна історія, — похмуро мовив Артем. — Я стільки надії покладав на ті шашки... це ж була б у нас єдина справжня зброя, бо для нас з вами, Дмитре Борисовичу, всі ці сокири, мечі й списи щось не дуже зручні, чи не так?.. Відповідної практики не маємо, тренажу, чи що... А де тепер шукати ті дві сумки, і сам не знаю.

Він акуратно зібрав усі вийняті з сумок речі, поклав їх назад, залишивши при собі тільки пістони й шнур.

— Еге, вийшло зовсім не так, як мені хотілося. Що ж, давайте тим часом опановувати скіфську зброю, Дмитре Борисовичу. Зреш-

тою, це єдине, що ми можемо зробити. Наприклад, як вам подобається оця штука? Нібито дуже надійна!

Артем вибрав з купи зброї, привезеної Варканом, великий двогострий меч з хрестовидним держакком, перекинув його з руки в руку:

— Важкувата річ! Довелося б довгенько звикати... ану, цю...

Тепер він тримав у руках своєрідну бойову сокиру з вигнутим закругленим лезом.

— Нічого, легше. І тримати її також якось зручніше. Та вибирайте ж і ви, Дмитре Борисовичу, яка вам найпридатніша! Ми з вами тепер у такому становищі, що треба вчитись володіти цією зброєю.

Варкан і його товариші, що спочатку про-

сто з цікавістю спостерігали, як Артем вибирає зброю, тепер не могли стримати сміху. І, ясно, не молодий чужинець викликав той сміх. Бо хоча його рухи й не були дуже впевненими, але бойову сокиру він тримав вправно й міцно. Зате старший з чужинців, Дмитро Борисович!..

Насамперед, археолог наче розпочав серйозну, відповідальну роботу. Він по черзі перепробував і меч, і сокиру, і спис; тільки лук і стріли залишилися одразу поза його увагою, бо він вирішив, що цей тип зброї потребує забагато вміння. Нарешті, Дмитро Борисович остаточно спинився на бойовій сокирі. Окуляри його зловісно виблискували, він вимахував сокирою на довгому держаку, мов націлюючися у ворога, краєв повітря наліво й направо, хекав, поплювував у долоні, наносив удари попереду, потім швидко повертався і відбивав раптовий напад уявного ворога, який підкрадався до нього ззаду... Це було справді надзвичайне видовище!

— Так, так,— похвально промовляв Артем, запобігливо приховуючи посмішку, яка мимоволі з'являлася на його обличчі,— так! Не можу сказати, Дмитре Борисовичу, щоб у вас взагалі раніше був надто бойовий вигляд. Але з цією сокирою — слово честі, ви справжній воїн! Навіть злякатися можна!..

— І злякаються... І буде-таки з мене воїн... От побачите... — відповідав цілком серйозно археолог, не припиняючи войовничих вправ.— Ви мали рацію, Артеме... Час уже й мені брати участь... у воєнних операціях — адже доведеться... визволяти наших...

Нарешті він поставив сокиру біля себе й сів на землю, витираючи рясний піт: вправи з сокирою далися йому взнаки!

— Значить, будемо тепер битися, Дмитре Борисовичу, як справжні скіфські воїни: мечами й сокирами?.. — почав був Артем. Він поглянув на Варкана й спинився. Молодий скіф раптом звівся і стояв уже з мечем у руках. Його товариші мовчки прислухалися, теж тримаючи зброю напоготові. Ось Варкан застерезливо підвів руку. Що таке?..

Артем і досі не чув нічого, крім звичайного шелестіння листя, крім щебетання птахів. Мирно, спокійно, нібито все гаразд... Ось лунко тріснула гілка — і знову тихо...

— Що трапилося?.. — почав було Дмитро Борисович, але Артем ураз приклав руку йому до рота. Варкан і його товариші безшумно подалися вбік, за дерева. Біля коней залишився тільки один воїн.

Тим часом уже сутеніло. Чи здалося Артемові, чи було це насправді, але Варкан перед тим, як зникнути за деревами, наче на мить спинився, озирнувся і, зустрівши запитливий погляд свого побратима, виразно махнув рукою вниз, до трави. Це могло означати тільки одне — наказ лягати на землю. Значить, таки небезпека...

Артем хутко натиснув рукою на плече Дмитра Борисовича й шепнув йому:

— Треба лягати...

Археолог не сперечався, хоч і мурмотів щось незадоволено. А коли він ліг, Артем од-

разу тихенько поповз услід за Варканом і його товаришами.

— Артеме!.. — почув ще він тихе застережливе шепотіння Дмитра Борисовича, але не спинився, а тільки озирнувшись, приклав пальця до рота: мовчіть, мовляв! Юнак бачив за кілька кроків перед собою друзів — скіфів, що тепер також обережно повзли, ховаючись між деревами й кущами. Очевидно, насувалася якась серйозна небезпека. Але яка? Що сталося?

Варкан спинився. Він почув шарудіння Артема: юнак, незважаючи на всю свою спритність, не вмів повзти так безшумно, як робили це скіфські воїни. Очі Варкана спинилися на юнакові, і він на мить завагався. Втім, час не ждав — і молодий скіф поповз далі, обмежившись застережливим помахом руки. Артем відповів так само енергійним помахом: — не звертай, мовляв, уваги, рушай далі, друже!

Ще кілька секунд минуло в напруженій тиші. І лише тепер Артем почув чиїсь грубі голоси. Вони розмовляли по-скіфському, і можна було зрозуміти, що люди, які говорили, не залишалися на одному місці, вони рухалися. А ще за півхвилини Артем уже побачив кількох скіфських воїнів, які обережно посувалися до того місця, де залишилися Дмитро Борисович, коні й зброя. Воїни рухалися повільно, вдивляючись уперед. Вони тримали наготові списи й луки і зрідка перемовлялися кількома короткими фразами. Розвідники це, чи що?..

Варкан і його товариші завмерли за ку-

щами. Жодного руху, жодного звуку... Завмер і Артем.

«Невже це вони простують до нашого табору? — подумав він, і ця думка примусила його здригнутися. Серце закалатало часто-часто.— Значить, Дорбатай не забув про нас! Хоче таки виловити...»

Становище було дуже невтішне. Варкан, Артем, кілька товаришів Варкана — і все, бо не можна ж було зараховувати до числа активних оборонців Дмитра Борисовича. А проти них — кілька десятків озброєних воїнів... так, так, он на віддалі метрів двадцяти показалася ще велика група противників! Ціла каральна експедиція наближалася сюди. Артем бачив, як озирнувся й похитав головою Варкан. Очевидно, в нього також було мало надії на успіх у цій нерівній боротьбі...

Тепер було зрозуміло все. Скіфські воїни готувалися зненацька напасти на табір утікачів, щоб захопити їх несподівано. Правда, наближення ворога було викрите своєчасно, але ж, навіть знаючи про небезпеку, утікачі не мали засобів захисту. Кілька — проти кількох десятків! Досить було комусь з ворогів помітити зараз хоча б одного з товаришів Варкана, як відразу посипався б дощ стріл і списів, якому не можна було протистояти, навіть ховаючись за деревами й кущами. Тоді, виходить, треба відступати? А куди? До Дмитра Борисовича, туди, де лишилися коні з молодим воїном? Але тоді ж вороги помітять їх — і справа одразу буде закінчена...

А загін противника посувався вперед. Можна було подумати, що вороги напевне

знають, сповіщені, де саме ховаються втікачі. Це нагадувало полювання, коли загін мисливців оточує лігво вислідженого звіра... Погано лише відчувати себе тим звіром...

Варкан і його товариші відступали. Вони безшумно, звивними рухами, наче змії, повзли вбік, припадаючи за кущами. Вони уникали бійки. І де було цілком зрозуміло, бо то була б не бійка, а справжнє самогубство. Але ж позаду Дмитро Борисович, він беззахисний, він навіть нічого не знає...

«Е, що буде, те й буде! — з одчаєм подумав Артем. — Треба діяти — і негайно!»

Вибору не було. В юнака був лише один засіб. Артем добре знав, що й той засіб дуже небезпечний. Адже ще перед тим, як він встигне вжити той засіб, ворожий загін помітить його, обов'язково помітить... і тоді той жахливий дощ стріл і списів... як зайця... проте — хай! Все одно, він мусить, мусить!

— Що буде, те й буде! — прошепотів Артем. Як і завжди, коли людина щось твердо вирішить, він почував себе спокійніше, він міг діяти, забувши про небезпеку, на яку не доводилося тепер зважати.

Не підводячись, він навпомацки приготував усе, що було йому потрібно. Потім зручніше вмовстився в траві навколішки, ховаючись за густим кущем, готовий кожної миті скочити на ноги і стрибнути. І ще він устиг помітити, що Варкан вражно поглядає на нього і навіть робить якісь застережливі жести.

«Ех, друже, дивись не дивись, все одно, іншого виходу немає, факт, немає. Або добути, або дома не бути! — подумав Артем, одвер-

таючись від Варкана, щоб не розсіювати уваги.— Зате якщо вийде, тоді... Хоч би сірник не зрадив!..»

Кожна мить важила тепер більше, ніж іноді цілі години. Але сторонньому спостерігачеві здалося б, що Артем принаймні збожеволів. У хвилину такої жахливої небезпеки, коли кожної секунди можна було чекати смерті від руки розлючених ворогів, коли треба було за всіма правилами ховатися, щоб його не помітили зіркі очі скіфських воїнів,— Артем... закурював! Ось у сутінках за кущем спалахнув маленький вогник сірника, освітивши на мить обличчя юнака й цигарку, що стирчала з його рота. Сірник згас. Тепер лише жевріла цигарка, яку Артем старанно розкурював. І очі його невідривно дивилися на ворогів, які, певна річ, звернули увагу на маленький вогник, а тепер побачили й юнака — і остовпіли від несподіванки. Адже молодий чужинець не тікав — і не робив спроб захищатися. Він просто стояв і розкурював цигарку. Скіфи завмерли, оторопіло дивлячись на нього. Однак питання могло полягати лише в одному; протягом кількох секунд вороги опанують себе настільки, щоб напасти на юнака і його товаришів? Напасти — і знищити...

Цигарка розгорілася. А скіфи не встигли ще ворухнутися. Аж тепер вони виявили ознаки життя. Високий, огрядний старшина в оздобленому блискучими бляшками одязі грізно вигукнув щось, показуючи на Артема. І враз ліс наповнився гучними бойовими вигуками воїнів. Але Артем устиг виграти ту крихітку часу, яка була йому так необхідна!

Швидким рухом він підніс до цигарки кінчик короткого шнура, який зразу зажеврив і зашипів, розсипаючи навкруги іскри. Не гаючи ані миті, Артем жбурнув його в бік ворожого загону — і тієї ж секунди відстрибнув під захист товстого стовбура. Це вийшло якраз вчасно, бо аж три чи чотири спис водночас промайнули в тому напрямі, де він щойно стояв.

— Ну, тепер тримайтеся! — переможно гукнув Артем.

Вибух пістона під ногами воїнів примусив їх знову остовпіти. Застигли в повітрі зведені зі списками руки, тятиви в луках залишилися натягненими, але не спущеними. Бородатий поважний воїн, біля ніг якого гучно вибухнув пістон, упав навколішки. Боячись підвестися, він рачкував назад. З його сагайдака висипалися стріли, але він не підбирав їх; меч чіплявся за траву й гілки, але він навіть не робив спроби підтягти його... Це й був єдиний прояв руху серед усього скам'янілого від страшного чуда ворожого загону.

Іншим разом Артем, можливо, щиро сміявся б, побачивши таку картину. Але зараз було не до того. Розкурюючи цигарку, скільки вистачало дихання, юнак з напруженим, лютим обличчям підносив до неї один за одним приготовані коротенькі відрізки шнура з пістонами, запалював їх і кидав на скіфів.

Ще оглушливий вибух... ще... ще... Спалахи тріскучого вогню освітлювали ворожий загін, який уже не був загonom, уже втратив свій войовничий запал і впевненість. Воїни,

що біля них вибухали пістони, так само падали, як і перший, так само рачкували назад, а потім, забувши про все на світі, про найсуворіші накази Дорбатая, про свою відвагу й численність,— тікали що було сили від одного юнака, який стояв тепер між деревами, зовсім не ховаючись.

Артем тримав у зубах напівзгорілу цигарку, яка була йому вже не потрібна. Він не запалював більше шнури,— справа була закінчена. Він криво посміхався дивною нервовою усмішкою, він відчував, як від пережитого збудження тремтять його руки й ноги. Адже ж це була перемога, справжня перемога!

Скіфський загін тікав. Списи, луки, розкидані стріли лежали на траві, кинуті воїнами, які тікали без пам'яті!..

Артем мовчки дивився їм услід. Дивні почуття охопили його, і він не міг дати ладу ні тим почуттям, ні думкам, які гарячково стрибали в його голові. З одного боку, йому пощастило позбавитися смертельної небезпеки, яка загрожувала не тільки йому самому, а і його товаришам. Це було добре. З другого боку, йому було соромно перед самим собою. Він, студент, освічена, розумна людина, був змушений вживати отакі засоби впливу на людей, змушений був, як чаклун, обдурювати їх, лякати тим, що, безумовно, здавалося скіфам чудом... незручно й соромно, якщо подумати серйозно... Втім, що ж міг він іще зробити? В усякому разі, він нікого не вбив, нікому не заподіяв шкоди. І коли б він цього не зробив, тоді... Е, нічого не вдієш, іншого ви-

ходу він і справді не мав! Це вже безсумнівно.

І, поглянувши ще раз туди, де зникли перелякані вороги, Артем промовив, наче заспокоюючи й утішаючи самого себе:

— Нічого, нічого, прийде ще час, я поговорю тоді з усіма вами серйозно, по-дружньому, все розтлумачу вам. Жодної таємниці не залишу нез'ясованою. Аби тільки Роніс з Варканом швидше все організували, щоб покінчити з Дорбатаєм, Гартаком і отими пихатими старшинами. А тоді вже я доведу вам, що ми можемо з вами дуже мирно розмовляти... все зрозумієте, до всього дійдете!..

До нього наблизився Варкан. Не дійшовши до Артема двох-трьох кроків, він спинився, мовчки дивлячись на юнака якимсь особливим поглядом, в якому змішувалися і любов, і захоплення, і повага. Артем зніяковів:

— Та що з тобою, Варкане?

Скіф так само мовчки урочисто приклав руку спочатку до шолома, потім до серця — і вклонився юнакові, торкнувшись рукою землі. Артем остаточно розгубився: що за дивні церемонії!

— Навіщо ти це робиш, друже! — чи вже не сердито пробурмотів він. — Що я тобі, начальник якийсь чи ще хтось? Ти радий, що все так закінчилося — і я теж, не менш від тебе, повір! От і добре, і не треба всякої такої гречності. Чуєш? — І він простягнув до скіфа руки. — Ти ж мій побратим!

Варкан, який уважно вслухався в незрозумілу йому мову, відчув у ній щирі, дружні нотки. Він широко посміхнувся, схопив руки

Артема, міцно потиснув їх, а потім не менш міцно обняв юнака й схвильовано щось сказав,— теж тепле й дружнє.

Його товариші тим часом уже збирали зброю, залишену воїнами Дорбатая. Вони трохи боязко поглядали на Артема, тихо перемовляючись між собою. І знову юнакові стало не по собі...

— От яка неприємність,— поскаржився він Варканові, хоча й не мав ніякої надії, що той зрозуміє його.— І твої товариші теж мене за чаклуна вважають. Це ж просто ганьба для свідомої людини, яка, навпаки, хотіла б знищити всі ваші забобони!.. Доведеться тепер цілу роз'яснювальну роботу проводити. Але це потім. Треба йти до Дмитра Борисовича. І, мабуть, доведеться перебиратися на якесь інше місце, як ти гадаєш, Варкане? Щось мені не подобається, щоб Дорбатай і далі знав, де саме ми перебуваємо...

Збентежений Дмитро Борисович аж кинувся назустріч Артемові. Адже він гільки чув спочатку войовничі вигуки скіфів, а потім звуки вибухів пістонів — і не знав нічого, що відбулося.

— Артеме, дорогий мій, що там трапилося? На вас нападали, так? І, мабуть, був справжній бій? Я ж чув звідси! — стурбовано розпитував археолог, весь час поправляючи окуляри, які вперто сповзали з носа — вірна ознака хвилювання Дмитра Борисовича.

— На щастя, обійшлося без бою,— скромно відповів юнак.

— Але ті скажені вигуки... вибухи, нарешті!

— Ну, спочатку, справді, на нас напав ці-

лий загін воїнів. І звідки, дивуюся, Дорбатай довідався, де ми ховаємося?.. Хотіли нас зне-нацька захопити.

— І що ж?

— Довелося захищатися, нічого не вдієш, Дмитре Борисовичу. Поки вони, ті воїни, вагалися, я сам трохи напав на них...

— Як? Ви самі?

— Ну, кинув кілька пістонів. Звісно, налякав їх. І вони втекли. От і все.

— Отак і втекли?

— Якби не втекли, то ми з вами не розмовляли б зараз отак спокійно,— розсудливо зауважив Артем.

— Ах, юначе, та хіба ж так розповідають? Я тут мало не збожеволів, хвилюючись за вас, а ви наче кліщами витягуєте з себе слова!

— Дмитре Борисовичу, слово честі, немає про що довго розповідати. Я ж вам кажу — невеличка сутичка, і все. До того ж нам треба негайно переїжджати, перебазуватися на якесь інше місце, бо тут стало для нас досить небезпечно. А потім усе, все розкажу, обіцяю вам, всі чисто подробиці, якщо вам буде цікаво... Е, а це ще хто?

У напівтемряві пересувалися якісь тіні. Це були вершники, вони вели з собою навантажених коней. Проте не вороги ж? Інакше Варкан не розмовляв би з ними так дружньо...

— Роніс! — зраділо гукнув Дмитро Борисович.

Один з вершників зліз з коня і підійшов до археолога і Артема. Це дійсно був Роніс. Він, як звичайно, ввічливо і стримано вклонився Дмитрові Борисовичу.

— Я дуже радий був довідатися,— промовив він задоволено,— що воїнам Дорбатая не пощастило захопити вас зненацька. На жаль, я не встиг попередити Варкана, бо й сам довідався про намір Дорбатая вже тоді, коли загін вирушив. Той загін мав спеціальний наказ...

— Навіть спеціальний?—здивувався Артем.

— Так. Наказ покінчити з вами остаточно. Вистежити вас і...

— Вбити?

— Ні, якби пощастило, то захопити живими. Але Дорбатай наказав начальникові загону не спинятися й перед тим, щоб повбивати вас. Він вважає, думаю, що краще було б мати вас в руках живими, бо вбити він завжди встигне. Але якщо ні,— то мертві ви були б для нього безпечніші, ніж живі й вільні.

— Очевидно, він має рацію,— насмішкувато відповів Артем, вислухавши переклад Дмитра Борисовича.— Але нібито воїнам не пощастило ні перше, ні друге!

— Втім, може пощастити іншим разом, якщо ви залишитесь тут,— серйозно зауважив Роніс.— Бо ж тепер відомо, де ви перебуваєте.

— Це правильно,— погодився й археолог.— І Артем уже запропонував, щоб ми перебралися на інше місце. Мені дуже не хочеться, щоб повторилася сьогоднішня історія.

— Та ще й з гіршими для нас наслідками, чи не так, Дмитре Борисовичу? — додав Артем.

— Тим більше,— ледве помітно посміхнувся Роніс,— що ті гірші наслідки дуже завадили б здійсненню наших планів. Тому ми од-

разу й вирушимо, щоб не лишатися тут ані зайвої хвилини. Варкан нібито вже визначив місце: він знає цей ліс, як ніхто.

Артем сів на свого коня. Дмитро Борисович після кількох невдалих спроб теж опинився, нарешті, на спині кобили, якій він вирішив довіритися. В сутінках видно було, що Варкан уже вирушив. Слідом за ним посувалися люди, що привели навантажених зброєю коней. За ними їхав Роніс з чужинцями. А весь похід замикали молоді скіфські воїни — товариші Варкана.

Роніс продовжував викладати новини.

— Становіще,— говорив він,— вирушить в жалобну подорож, може, і завтра ж таки. Труп старого Сколота вже набальзамований...

— Набальзамований? — зацікавлено перепитав Дмитро Борисович. В ньому одразу знову прокинувся дух запального археолога.— Яка шкода!.. Ні, не те. Я хочу сказати, яка шкода, що я не бачив цього. Це ж так цікаво! І так швидко зробили?

— Бо це ж досить нескладна операція,— відповів Роніс.

— А саме? — майже ухопився за нього Дмитро Борисович.

— Дуже просто. Віщуни розітнули Сколотові черево, вийняли всі нутроші й напхали туди ароматної трави тощо. За своїми секретами, як водиться. Потім знову зашили тіло й обмазали його воском.

— І це все?

— Все. Тепер становіще може вирушати.

— Прямо відразу? — не вгавав археолог, якого цікавила кожна деталь.

— Я ж сказав, завтра або позавтра. Вози вже готові, навіть складено чи не більшість наметів. Дорбатай поспішає.

— Чому? — зацікавився одразу й Артем.

— Бо за законом Гартак може стати повновладним вождем лише після поховання тіла старого вождя Сколота. До того часу, мовляв, душа Сколота перебуває в становійці й ніхто інший не може бути вождем. Так вірять скіфи. А Дорбатай хоче закріпити свою перемогу. Крім того, і сам Гартак, на мою думку, хотів би якнайшвидше позбавитися тіла Сколота, яке нагадує йому про його участь у вбивстві рідного батька...

— Коли це єдина причина... — дещо задоволено протягнув Артем.

Роніс хутко глянув у його бік.

— Ні, є ще й друга, — сказав він, — Гартак, крім того, мріє, як ви знаєте, одружитися з вашою дівчиною...

— Мерзотник! — вихопилося в юнака.

— Так чи інакше, він ладний був би зробити і ще якийсь злочин, щоб прискорити це. Тільки поки що в нього зв'язані руки. Знову-таки, до поховання тіла Сколота він не може одружитися — забороняє закон. Втім, закони — в руках Дорбатая. Хто знає, що йому можуть сьогодні або завтра сказати боги?.. Раптом вони дозволять Гартакові одружитися, не чекаючи урочистого похорону?.. Все може бути...

— Тоді ми зобов'язані якнайшвидше визволити Ліду... І Івана Семеновича. Я ж весь час кажу про це! — гукнув Артем.

Роніс знову глянув у бік юнака. Дмитро

Борисович пояснив йому зміст того, що сказав Артем.

— Так, про це треба серйозно подумати,— мовив він по паузі.— Адже коли Дорбатай погодиться, то одруження може відбутися невдовзі, навіть під час жалобної подорожі. Раби, які прислужують Гартаку, казали мені, що він тільки про це думає... І мені, на жаль, здається, що Гартак... випросить-таки у Дорбатая дозвіл богів на одруження... Адже вони обидва зацікавлені в тому, щоб за всяку ціну зберегти дружні взаємини один з одним. Отож це можливо... і я думаю, що був зобов'язаний сказати вам про це.

Мабуть, Дмитрові Борисовичу було дуже тяжко перекладати це Артемові, бо він незвично затинався і говорив з великими паузами, добираючи вирази. Втім, закінчивши, він спалахнув від обурення й сам.

— Чортзна-що! — раптом швидко заговорив він.— Юначе, а що коли й справді Дорбатай дасть Гартакові дозвіл взяти Ліду за дружину до поховання тіла Сколота? Що тоді? Адже не можемо ми припустити...

І він змовк. «Не можемо припустити...» А як саме?..

Артем мовчав — похмуро й люто. Ліда була в руках Дорбатая і Гартака, двох огидних мерзотників, які ні перед чим не спиняться для здійснення своїх планів, хоч би якими злочинними були ті плани. Вони довели вже це на ділі отруєнням Сколота. Ну, а що можуть Дмитро Борисович і Артем зробити, щоб перешкодити негідникам? Чим можна зарадити справі?.. Адже вони й самі змушені поки

що переховуватися від переслідувань воїнів Дорбатая... Прокляття! Викрасти Ліду?.. Але це неможливо... адже Роніс розповідав, під якою міцною вартою перебувають полонені в становіщі... та й сама Ліда писала про це...

Припустімо, можна спробувати зробити одчайдушний напад на становіще скіфів, скажемо, вночі. Та чи ж підуть Варкан і його друзі на таку майже безнадійну справу? Їх всього з десяток,— хай вони відважні, хоробрі, але все одно, хіба можуть вони сподіватися на успіх проти багатьох озброєних віщунів і воїнів Дорбатая? І ще одне, дуже істотне.

Роніс сказав: «Дорбатаєві безпечніше мати вас мертвими, ніж залишати живими на волі». Це значущі слова. Навряд чи старий негідник не врахував можливості того, що вони з Дмитром Борисовичем зроблять спробу врятувати Ліду й Івана Семеновича. А що, як він, подумавши про таке, віддав наказ в разі потреби вбити полонених, щоб не віддавати їх живими?.. Артем аж здригнувся від цієї думки. Ні, не можна ризикувати життям Ліди, не можна... Щодо своєї власної долі, юнак не задумався б: адже коли війна, так війна. Але ж Ліда й Іван Семенович безпорадні, вони не можуть навіть захиститися...

Думки стрибали одна за одною, всі однаково сумні й невтішні. Немає, немає нічого, ніякої можливості...

Роніс, який весь час придивлявся до чужинців, помітив їх похмурий вигляд. Він наблизив свого коня до них і звернувся до Дмитра Борисовича:

— Як я зрозумів, вас дуже турбують на-

міри Гартака щодо вашої дівчини, чи не так? І ви побоюєтеся, що Дорбатай дасть згоду Гартакові одружитися з нею?

— Ви вгадали, Ронісе,— відповів смутно археолог.— І головне, що ми не бачимо змоги перешкодити цьому. Ну що ми можемо зробити? Нічого... І від самої цієї думки...

Роніс не дав йому скінчити. Він переконливо заговорив:

— Тоді прислухайтеся до того, що я хочу вам сказати. У мене є одна думка. Здається, є засіб, щоб допомогти вашим полоненим друзям, зокрема — дівчині. Навіть, якщо Дорбатай дасть ту згоду. Можна зробити так, щоб завадити здійсненню намірів Гартака, принаймні на певний час, доки нам пощастить як слід підготуватися. А тоді вже ми матимемо досить сил...

І, схилившись до Дмитра Борисовича, грек тихим голосом, ледве чутно, почав розповідати про свій новий план.

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ

Становище в дорозі.— Листи від Ліди.— Одна з дружин Гартака.— Я дівчина іншого племені! — Ліду зраджують нерви.— Думки Івана Семеновича.— Розмова про хмарки.— Ще один лист.

Важкі вози хиталися й рипіли. Їхні великі колеса повільно оберталися, котилися вздовж слідів, залишених у потолоченій, вбитій в землю попередніми возами траві. Безконечна про-

цесія тяглася скільки око сягало. По шестеро, по восьмеро коней тягли ті вози. Але такі важкі вони були, що на узвозах навіть дужі скіфські коні приставали знесилені. Скіфи безжалісно поганяли їх, коні хропли, вкривалися густою білою піною. Іноді коні витягали вози, іноді скіфам доводилося допомагати їм. Купки зморених, спітнілих рабів перебігали від воза до воза, з хеканням налягали на товсті спиці коліс, бич свистів у повітрі, падаючи на спину коней і загрожуючи за одним замахом ударити по голих плечах рабів, які не досить старанно штовхали колеса.

Третій день становіще посувалося своїм, майже нікому не відомим шляхом. Та й справді, хто з скіфів знав напрям? То була священна таємниця, яку оберігав Дорбатай і кілька його найближчих віщунів. Люди знали тільки одне: становіще рухається за велінням богів у святі Гери — і самі боги ведуть його, вказуючи шлях одному лише головному віщуну, який сидить на своєму великому возі, загорнутий в урочистий червоний плащ. Він сидить, мовчазний і похмурий, слухає голоси богів і вказує таємничий шлях до Гер, де відбудуться пишні церемонії похорону померлого Сколота. І горе тому, хто насмілиться порушити спокій мудрого Дорбатая або не підкориться його слову, нав'язаному велінням богів! Бо негайно таку людину знищить, спопелить страшний божий гнів. І ніхто не спинить тоді зброю, занесену руками віщунів, що невблаганно виконують волю суворих богів, висловлену сухими безжалісними устами Дорбатая!

Становище рухалося.

Великі вози спинялися тільки на обід та на ночівлю. Тоді навколо возів спалахували вогнища, на яких готувалася нехитра їжа. У великих бронзових казанах варилася юшка з конини, солодкуваті пахощі варива линули у спокійному повітрі і лоскотали ніздрі зголоднілих людей, що чекали обіду чи вечері. А потім все поринало у важкий сон — і тільки вартові безнастанно об'їжджали сплячий табір, кожного разу за особливим наказом Дорбатая перевіряючи, чи не заснула, чи пильно оберігає середину табору спеціальна варта. Адже там, біля пишної колісниці з тілом померлого Сколота, розміщалися вози з скарбами становища, а також критий віз з полоненими чужинцями.

Рано-вранці табір прокидався. Поки варився такий самий нехитрий сніданок, у вози запрягали свіжих коней з величезних табунів, що їх гнали позаду. Стомлені коні натомість переганялися до табунів. Зовсім зморених або скалічених різали, білували, поповнюючи продовольчі запаси. І так повторювалося щодня за встановленими віками звичаями.

Шлях, яким рухалося становище, ішов весь час уздовж нескінченного лісу, за яким одноманітно здіймалися високі кам'яні урвища. Подеколи той шлях віддалявся від лісу на півкілометра чи на кілометр. Потім знову наближався, пролягаючи вздовж лісу.

Артем іноді навіть дивувався: невже скіфські старшини та й сам Дорбатай так-таки й кинули думати про них, забули взагалі про

існування втікачів?.. Адже ніхто не робив більше спроби розшукати лісовий маленький табір або принаймні перевірити, чи не пересувається він слідом за жалобною процесією. Припустити, що Дорбатай забув про ворогів, Артем не міг: надто хитрим і обережним був старий віщун. Лишилися тільки дві можливі думки. Або Дорбатай гадає, що втікачі перебувають десь поблизу місця старої їх стоянки, не пішовши за процесією, або вважає, що вони, хоча й пішли слідом, але надто нечисленні для того, щоб зашкодити йому нападом чи ще чимсь. За долю полонених чужинців старий віщун, очевидно, не турбувався, оточивши їх надійною охороною.

Так чи інакше, Артемові з товаришами було легко спостерігати за пересуванням становіща. Юнак уважно відзначав усі прикмети на шляху. Хтозна, чи не доведеться їм потім, коли пощастить звільнити Ліду й Івана Семеновича, повертатися самим назад, на старе місце? Бо де ж іще могли вони сподіватися знайти можливість повернутися на поверхню землі, покинути цей негостинний підземний край?..

Одна важлива обставина привернула другого ж таки дня увагу допитливого юнака — і з того часу він не переставав міркувати про неї. Як уже сказано було раніше, становіще посувалося весь час уздовж кам'яних урвищ попід лісом. Артем знав, що ті урвища насправді були масивною монолітною стіною між підземним простором, де жили скіфи, і величезною сталактитовою печерою, через яку потрапили сюди дослідники.

Спочатку Артемові здавалося, що становіще посувається прямо на захід. І думка про це аж ніяк не додавала йому бадьорості, не поліпшувала його і без того смутний настрій. Адже кожен кілометр віддаляв їх від того місця, де несподіваний завал відрізав дослідникам шлях назад... Проте на другий день Артем помітив, що напрям, в якому посувалося становіще, ніби змінився. Замість того, щоб вести прямо на захід, він повернув праворуч, трохи на північ.

Артем поділився своїми спостереженнями з Дмитром Борисовичем.

— Ну що ж,— відповів той,— ви перевіряєте той напрям за компасом? Будемо відзначати; а по суті ж нам байдуже, куди саме посувається становіще, на захід, чи на північний захід...

Одне слово, археолог не надав цьому ніякого значення. Можливо, Артем і погодився б з ним, коли б не те, що зміна напрямку тривала! Безнастанно перевіряючи той напрям за компасом, юнак переконався, що шлях становіща весь час поступово завертає праворуч. Виходило, ніби урвища йшли широким півколом з півдня на північ. І жалобна процесія скіфів, яка весь час посувалася вздовж урвищ, обходить це півколо.

Це вже само по собі було надзвичайно важливим спостереженням, що б там не казав Дмитро Борисович! Виходило, що мандрівники протягом свого вимушеного шляху майже зовсім не віддалялися від великої сталактитової печери, відокремленої від них велетенською стіною урвища. Навпаки, вони ніби об-

ходили цю стіну з півдня на північ, лишаючись весь час поблизу печери!

Гаразд, хай воно так. Але — чи пощастить їм колись, після звільнення Ліди й Івана Семеновича (а в тому, що це незабаром станеться, Артем був глибоко переконаний), — чи пощастить їм тоді знайти таке місце в тій кам'яній стіні, яке можна було б пробити їх скромними силами, бодай і з допомогою Варкана та його товаришів?.. Міркуючи над цим, Артем безнадійно крутив головою: звичайно ж, не можна було сподіватись, що сталактитова печера має багато отаких тонесеньких місць у своїх стінах, де однієї динамітної шашки вистачило б для того, щоб пробити отвір...

Поговорити, порадитися з Дмитром Борисовичем? Ні, це нічого не дасть. Блискучий знавець археології, особливо в питаннях, які стосувалися стародавнього Причорномор'я, Дмитро Борисович дуже мало цікавився питаннями геології і завжди казав, що це для нього надто суха матерія. І Артемові вже кілька разів доводилося переконуватись, що в цій галузі, в цій «сухій матерії» він сам або Ліда можуть самотужки зорієнтуватися значно краще, ніж Дмитро Борисович.

Отож розмова з археологом не допомогла б розв'язанню питання. І тому Артем кинув цю думку, тим більше, що він міркував про можливість повернення на поверхню землі лише між іншим. Адже головне, що турбувало його тепер, — було визволення з рук Дорбата полонених товаришів. А це в свою чергу, скільки показували бесіди з Ронісом і Варка-

ном, було пов'язане з загальним повстанням. Коли ж воно станеться?..

Чи не щодня до табору Варкана приєднувалися нові й нові люди. То були молоді воїни й мисливці, які свого часу, до смерті Сколота, виявляли в той чи інший спосіб неухажне або й презирливе ставлення до віщунів. Тепер їм загрожувала помста Дорбатая і знатних старшин. Віщуни й багатії зводили рахунки з усіма, хто мав свого часу сміливість виступати проти них.

Роніс і Варкан не поспішали. Видно було, що вони вирішили зібрати всі сили й бездоганно підготувати повстання перед тим, як починати його. Звісно, взагалі Артем вітав таку завбачливість, вона дуже подобалася йому. Все це так. Але — з якою охотою він узяв би участь у негайній боротьбі, яка допомогла б звільнити Лиду й Івана Семеновича сьогодні ж таки!..

Поки що юнак міг стежити за пересуванням жалобної процесії тільки здаля. Аж увечері, коли становіще спинялося на відпочинок, на ночівлю, Артем з Варканом наважувалися підходити ближче до скіфського табору. Юнак не залишав прихованої надії використати якийсь щасливий випадок для визволення товаришів. Та ба: жодного разу йому не вдалося навіть наблизитися до середньої частини табору, де серед інших стояв той великий віз, що цікавив його більше за всіх і привертав до себе його запальні думки.

Артем добре знав навіть його зовнішні ознаки, які вивчив здаля, з лісу. Адже він три чи чотири рази помічав серед інших чер-

воне покриття того воза... Одного разу юнакові здалося, що він побачив і золотаву голівку Ліди, яка виглядала назовні, та дивився він надто здалека, щоб бути певним. Але було цілком ясно, що Артем не мав найменшої змоги зробити щось рішуче, щось таке, що обіцяло б успіх. Доводилося чекати, до болю стиснути кулаки — і чекати.

Єдиною втіхою Артема лишалися листи від Ліди. Тепер Діана була звільнена від обов'язків листоноші. Усе налагодив Роніс. Невільники майже щоночі приставляли юнакові маленькі аркушики паперу з записної книжки Івана Семеновича, густо списані дрібним покvapливим почерком дівчини. Артем читав їх і перечитував по кілька разів, намагаючись уявити собі всі думки й почуття Ліди.

Він схилив голову, попускав поводи коневі, що спроквола пробирався поміж деревами вслід за кіньми Варкана і його товаришів. І тоді Артем мов насправді бачив на власні очі:

...важко хитаючись, посувається і рипить віз, колеса його одне за одним перекочуються через рівчаки і ями. Цей великий безмежний степ не мав шляхів, їх прокладають лише колеса попередніх возів. І тільки праворуч, на півночі, видніється жовто-рожевувата смуга нескінченного лісу, який підіймається до урвищ. Ось віз їде по рівному, тут уже немає ні вибоїв, ні рівчаків, не чути нічого, крім безнастанного гучного рипіння, яке лунає ззаду, спереду, з боків.

...Ліда сидить у своєму возі, вона виглядає

з нього, вона невідривно дивиться на далеку смугу лісу. Вона знає, вона певна: там, думаючи про неї, десь рухаються поруч з жалобною процесією і Артем, і Дмитро Борисович, і Варкан з його товаришами,— друзі! Ліда дивиться на ліс, зітхає, бідна дівчина! І знову дивиться з надією і палким бажанням помітити щось серед далеких дивних жовто-рожевих дерев... Та лишаються нерухожими дерева, нічого не можна помітити серед них... ніколи жоден вершник не виїжджає з того лісу, мовби й не було там Артема і його друзів! Тоді Ліда знову схиляється і швидко-швидко пише... це той самий лист, що зараз у руках Артема...

«Любий, любий Артемчику!

Ти просиш мене не хвилюватися, бути спокійною і врівноваженою... Ах, про це я й сама пам'ятаю, знаю, що так треба! Але як тоскно ждати! Ждати ранком, вдень, увечері і вночі тільки ждати, і весь час без наслідків!.. Єдина моя втіха — писати тобі листи. Я так і роблю, доки вистачить записної книжки Івана Семеновича, яку він дав мені. Ти просиш, щоб я докладно описала тобі все, що сталося з часу нашого виїзду. Гаразд, зараз я опишу тобі все чисто.

З самого початку наш віз опинився в середній частині процесії, там, де їде почет Гартака, недалеко від жалобної колісниці з тілом Сколота. Я бачила все. Це дуже велика споруда, ця колісниця з повстяним балдахіном, пофарбованим у червоний колір. Десятеро білих коней запряжено в ту колісницю. А вздовж їхніх спин і боків проведені теж

червоні смуги. На таких самих білих конях їдуть і віщуни, що супроводять тіло Сколота...»

Артем знову примружив очі. Так, цей виїзд він бачив і сам на власні очі. То було дуже урочисте видовище.

Велетенська колісниця з тілом Сколота. Віщуни в білому з червоним одязі везли священні зображення золотих птахів і драконів. Найзнатніші старшини їхали перед ними й тримали бойові значки померлого вождя, везли почесні ознаки його доблесті й відваги. І кожен скіф, який бачив ці ознаки, мусив згадувати хоробрість Сколота, померлого великого вождя. Дорбатай чинив усе за священними звичаями...

Віщуни тужливо співали жалобну пісню — чи, може, то була якась нескінченна молитва. Гойдалися в повітрі священні зображення. Повільно йшли дужі білі коні, важко котилася гігантська червона колісниця. За нею їхав ще великий віз. На ньому сиділа стара дружина Сколота. Вона сиділа нерухомо, закривши скорбне сухе обличчя жовтими руками. І два такі ж старі віщуни вартували біля неї на возі, охороняючи вдову вождя, яка мусила супроводити його в могилу...

А під повстяним балдахіном на великій червоній колісниці лежало мертве тіло Сколота в розкішному одязі, в золотому шоломі, з широкими золотими браслетами на складених на грудях руках. Біля старого вождя лежав його великий меч з золотим держакком. Закриті очі справляли враження, що Сколот спить: з обличчя його збігла напруженість

останніх хвилині, зник вираз страждання, який був на ньому, коли старий вождь умирав, підступно отруєний Дорбатаєм. Тепер обличчя було цілком спокійне. І коли б не блискучий шар воску, що вкривав обличчя й руки, можна було б подумати, що Сколот не вмер, що він просто відпочиває на колісниці або міцно спить...

І ніхто з простодушних воїнів, мисливців і скотарів, які з побожністю дивилися на пишну колісницю, не догадувався, що Сколот підступно вбитий своїм братом Дорбатаєм і його поплічниками...

...Процесія посувалася далі й далі, не порушуючи ладу. Дорбатай у довгому червоному плащі й високому головному уборі, що нагадував водночас і шолом, і башлик, їхав поважно й урочисто, як справжній переможець. Та хіба й не був він таким?

Незчисленні золоті оздоби та бляшки, нашиті на його плащі й головному уборі, побрякували, коли віз гойдався на вибоях. Очі Дорбатая дивилися кудись поверх возів, на низький сірий обрій. Здавалося, старий шахрай не бачив і не чув нікого, заглиблений у молитви за любимого брата, за померлого вождя... І простодушні скіфи з повагою поглядали на цього неперевершеного лицеміра.

Гартак теж намагався зберігати урочистий і поважний вигляд. Він гордо випростовувався на коні, неуважно брався рукою під бік, задирливо оглядався, шукаючи, чи не насмілився хтось крадькома кинути на нього на-

смішкуватий погляд: адже він добре знав, що не викликає особливої пошани у воїнів. Але через хвилину голова його вже стомлювалася під вагою великого золотого шолома, вона схилялася, руки нервово й боязко перебирали поводи коня. Видно було, що Гартак дуже непевно почуває себе на коні і, можливо, навіть побоюється раптом звалитися з нього.

— Поганий виродок! — не стрималася, подивившись на нього, Ліда.

Гартак наче почув її голос, хоча був метрах у десяти від дівчини. Він швидко озирнувся і спинив на ній запитливий погляд. Ліда здригнулася, проте одразу опанувала себе: адже «виродок» все одно не міг зрозуміти того, що вона сказала. І справді, на обличчі Гартака з'явилася посмішка, яку він, очевидно, намагався зробити лагідною і приємною. Ліді здалося, що Гартак навіть насмілився підморгнути їй. Але цього вона вже не витримала і хутко відкинулася в глиб воза.

Знову вона виглянула лише тоді, коли проїхала жалобна колісниця Сколота, прорипів і віз вдови померлого вождя. Тепер, коли сунули вози почту Гартака, вирушив, нарешті, і віз чужинців. Його ставили на інше, почесніше місце, щоб безпосередньо за возом полонених чужинців рухалися раби, служники й дружини нового вождя. Іван Семенович, подивившись, вказав Ліді:

— Бачите, люба моя, отой великий віз? Так, так, той, звідки виглядають жінки у кокошниках, зиркаючи в наш бік. Це, я певний, дружини Гартака, яким не терпиться погляну-

ти на нову наречену їхнього чоловіка, незвичайну чужинку, що оволоділа його серцем...

— Як ви можете таке говорити, Іване Семеновичу? — образилася Ліда. — Адже ви знаєте, як мені огидно навіть згадувати про все це.

Але геолог продовжував:

— Повірте, Лідо, що мені теж не дуже хотілося б нагадувати вам про наміри Гартака. Втім... краще весь час пам'ятати про небезпеку, ніж хоча б на хвилину забути про неї та допустити, щоб вас захопили зненацька. Я навмисне, признаюся, нагадав вам... бо хочу, щоб ви добре володіли собою і стримувалися від необережних вчинків.

— А хіба я...

— То ж воно й є. Ви забуваєте, що нам доконечно треба підтримувати в Гартака і Дорбатая впевненість, ніби ви охоче погодили-

ся на шлюб з молодим вождем... і не кривіть-ся, бо інакше не можна! І щоб вони вірили, мов ви навіть самі бажаєте цього. А згадайте, що трапилося кілька хвилин тому? Гартак посміхається вам, а ви? Та після такої реакції, як ваша, кожен зрозумів би, що тут щось не так. Добре, що Гартак захоплений почуттями до вас і не помітив вашої досить виразної гримаси. Ні, Лідо, так не можна. Ви ставите під загрозу виконання наших спільних планів звільнення!

Що ж могла відповісти Ліда? Тільки пообіцяти, що вона надалі буде пильно стежити за собою...

...І ось уже четвертий день триває подорож. Четвертий день вози посувалися до тих невідомих священних Гер, про які писав Ліді Артем. Як і відповідала вона юнакові, ці за-

писки Артема були єдиною її втіхою. Крім усього іншого, вони наочно свідчили про те, що товариші весь час турбуються про долю двох полонених друзів, думають про них і шукають засобів для їх звільнення. Ліда виконала дещо несподіване для неї прохання Артема, висловлене в останньому листі, і вивчила напам'ять великий текст, надісланий їй при тому листі. Той текст Артем написав під диктовку Роніса хоча й звичайними літерами, але грецькою мовою. Ліда знала тільки загальний зміст тексту, не розуміючи, певна річ, заучених слів. І незабаром цей текст відіграв свою досить важливу, якщо не вирішальну в її долі роль.

Це сталося після полудня. Вози спинилися на обід, навколо запалали вогнища, над якими у великих казанах варилася їжа. Знову в повітрі поплив солодкуватий запах вареної конини, який уже викликав огиду не лише в Ліди, а навіть і у стриманого Івана Семеновича. Ліда з жахом думала про те, що от незабаром знову принесуть на обід це набридле солодке кінське м'ясо — і його доведеться-таки їсти, бо ж не можна жити без їжі... Щоправда, їла дівчина клятву конину тільки тоді, коли дуже наполягав суворий в таких випадках Іван Семенович. Така розмова відбулася й сьогодні ранком. Дівчина протестувала:

— Мені гидко, Іване Семеновичу! Я просто не можу дивитися на це кінське м'ясо! Я краще обійдуся самим молоком, ну правда!

— Не можна, Лідо. Гидко дивитися — не дивіться, будь ласка, я не заперечую. Заплющте очі — і їжте.

— Та й заплющивши очі, не можу. Від нього тхне кінським потом.

— Затуліть носа — і їжте.

— Та й смак у нього такий, що...

— Сховайте язик, щоб не відчувати смаку,— і їжте. Ні, я не жартую, Лідо. Навпаки, серйозно вимагаю. Треба їсти. Ми не можемо дозволити собі слабшати. Перед нами ще чимало труднощів, яких ми навіть не можемо повністю передбачити. Зрозумійте це. Скоро настане день, коли нам потрібна буде і фізична сила, і спритність. Значить, ми мусимо готуватися до цього. Ніяких заперечень, любя моя! Ви лише подумайте, що сказав би Артем, коли б побачив, що ви відмовляєтеся їсти, наражаючи себе на кволість, слабкість?.. Ану!

Ліда вже не сперечалася. Вона відчула, що починає чогось червоніти, і взялася до їжі. Що ж, коли треба, то треба...

І от сьогодні в обід коло воза полонених знову залунали голоси. Мабуть, принесли їжу. Так подумали й Ліда, і Іван Семенович. Може, хтось з рабів водночас передасть і вісточку від Артема. Сама думка про це вже в деякій мірі примирила Ліду з ненависною вареною кониною. Вона виглянула з-за повсті — і ледве не зомліла.

Біля їхнього воза стояв Гартак. Його супроводили троє старшин, що завжди їхали в почті молодого вождя. Два служники вже приставляли до воза полонених драбинку, вкриту червоним килимом, готуючи пишній шлях вождеві. Вигляд самого Гартака був поважніший, ніж будь-коли доти.

— Іване Семеновичу, сюди йде Гартак! — прошепотіла Ліда злякано.— Мабуть, щось таке буде!..

— Одне можу сказати, Лідо,— відповів геолог, нахмуривши брови.— Спокійно! Тільки одне слово — спокійно.

— І той текст, так?

— Безумовно. Нібито час настав.

Іван Семенович, сказавши це, відхилився в глиб воза і звідти дивився, як розгорнулася повстяна завіса, як з'явилася кривобока постать Гартака, як він увійшов, супроводжуваний старшинами, впевнено посміхнувся дівчині і, мабуть на ознаку найвищої прихильності, незграбно уклонився їй, чого з ним досі ніколи не траплялось.

Ліда притулилася до стінки воза і, намагаючись тримати себе в руках, чекала, що буде далі.

Гартак заговорив по-скіфському. Його скрипучий неприємний голос звучав тут особливо дратуюче. Втім, він говорив дуже лагідно, немов умовляючи дівчину щось зробити. Що саме він говорив, залишалось, звичайно, незрозумілим. Але, мабуть, він вважав свої слова за щось дуже приємне, бо кілька разів посміхнувся, показуючи нерівні пацючі зуби.

Проте ось він закінчив. Він показав рукою на вихід з воза, наче запрошуючи Ліду вийти. І враз дівчина все зрозуміла! Гартак дістав згоду Дорбатая на те, щоб одружитися з нею, не чекаючи закінчення жалобної подорожі і урочистого похорону тіла Сколота! Ось для чого він завітав сюди особисто, та ще й з поч-

том,— щоб забрати її звідси і перевести до себе! Це ж неможливо, цього не може бути, який жах!

Гартак усе ще показував рукою на вихід, посміхався й чекав. Ліда завмерла. Вона нічого не могла вимовити, тільки притиснулася до стінки воза й не рухалася. Руки й ноги в неї обважніли, з обличчя відплинула кров. Тоді Гартак зробив крок до неї і, наче не помічаючи її обурення, вхопив за плече і підштовхнув до виходу. В цю мить Ліда знову забула про всі суворі попередження Івана Семеновича, рвучко вирвалася і вигукнула:

— Ніколи, ніколи!

Вона безумними очима подивилася навколо. Що робити?.. І раптом вона помітила, як виразно, мов наказуючи, дивиться на неї з кутка воза Іван Семенович. Гартак здивовано поглядав на неї: він, очевидно, не чекав опору. І тоді тихо, але дуже переконливо, чітко промовляючи кожне слово, заговорив Іван Семенович.

— Лідо, люба моя, опануйте себе, візьміть себе в руки. Дівчинко, опам'ятайтесь! Ви губите всю нашу справу. Ну?

До Ліди поступово поверталось самовладання. Так, треба щось робити, Іван Семенович знає, він підкаже їй, він врятує її...

— Кажіть, я слухаю, Іване Семеновичу,— ще майже безсило відповіла вона.

— Мабуть, він хоче, щоб ви йшли за ним, правда?

— Так...

— Значить, одержав дозвіл Дорбатая. Тихо, Лідо, нічого страшного немає,— швидко

додав геолог, помітивши, як стрепенулася дівчина при цих його словах.— Згадайте про текст Артема. Повторюю, візьміть себе в руки. Цілком, цілком візьміть! Отак! І починайте — серйозно, вдумливо, з переконанням. Але не вороже, пам'ятайте, не вороже! Почали!

Гартак уже не здивовано, а навіть розгублено переводив погляд то на Івана Семеновича, то на Ліду. Він не знав, про що вони говорили, і не розумів, що йому діяти самому. Тим часом Ліда справді взяла себе в руки. Так, вона могла й сама згадати про це. Текст Артема — адже він призначений був саме для такого випадку!

Зібравши всі сили, дівчина виступила вперед і сміливо глянула на Гартака, який одразу відвів свій погляд: як і раніше, він не виносив прямих поглядів. Ліда набрала в груди повітря. Ах, як важко вимовляти слова, коли не розумієш як слід їхнього змісту, а знаєш тільки загальне значення всього заученого! І все одно вона намагалася говорити якнайповажніше: так писав Артем, так підкреслив щойно і Іван Семенович.

Ліда, звісно, не знала, що не лише вона, а й сам Артем не розумів окремих грецьких слів, бо записав їх по звучанню голосу Роніса. А коли б перекласти написане, то вийшло б таке:

«Слухай мене, Гартак! Я — дівчина іншого племені. У нас інші закони і звичаї. За ними вождь не може взяти собі дружину, доки не доведе свою відвагу в бою. А бій він не може починати, доки поховують старого вождя. Я погодилася стати твоєю дружиною. Але змо-

жу зробити це тільки тоді, коли ти виконаєш закони мого племені. Інакше мої боги покарають і мене, і тебе. Гартак! Відійди і залиш мене, доки ти не виконаєш те, що я сказала тобі!»

Оце саме, не розуміючи слів, говорила Ліда Гартакові. Такий був новий план, запропонований Ронісом. Побоюючись, що Гартак ще до закінчення жалобної подорожі одержить дозвіл Дорбатая на шлюб з дівчиною, Роніс винайшов такий засіб знешкодити наміри Гартака — і при тому залишити його впевненим, що це тільки відстрочка, обумовлена звичаями того племені, до якого належала молода чужинка.

Ліда говорила всі ці незрозумілі для неї слова так поважно, навіть з якимсь наче натхненням, що й сама була трохи здивована. І це надало їй нових сил. Закінчила вона голосно і урочисто — і зразу помітила, що її промова справила дуже сильне враження на Гартака. Мабуть, він ніяк не сподівався на щось подібне! Тепер він вагався, бо не знав, що робити далі. А Ліда тим часом уже цілком опанувала себе, бо відчула, що перемагає в цій складній боротьбі. Гартак вагався — і це вже було чимало!

Може, коли б на його місці була рішуча, смілива людина, то з наміру Роніса нічого б і не вийшло: тоді Гартак просто зробив би те, що хотів, незважаючи на промову Ліди. Але Роніс розраховував вірно: Гартак був боягузом. І тепер він обмірковував, мабуть: дівчина говорила про гнів чужих богів... і справді, чи не помстяться вони на ньому, якщо він пору-

шить закони племені чужинки?.. Вагаючись, Гартак розгублено озирнувся. Його супутники, старшини, одвели від нього погляди: вони й без того не схвалювали поспішності, з якою молодий вождь намагався одружитися будь-що з чужинкою і для того, бодай і з дозволу Дорбатая, але все ж таки ламав священні звичаї.

Знадвору було чути, як збуджено гомоніли ті, що залишилися там: адже Ліда промовляла досить голосно, і вони чули її слова. Добре, це теж було непогано!

Гартак зрозумів, що старшини не на його боці. Він круто повернувся і вийшов з воза, віддав якийсь наказ, причому в його голосі бриніли нотки погано прихованої люті, сів за допомогою слугників на коня і зник за іншими возами. Слідом за ним вийшли і його супутники старшини, також не обмовившись жодним словом і не дивлячись ні на дівчину, ні на чужинця, який так само нерухомо сидів у своєму кутку і стежив за тим, що відбувалося.

Стало тихо. Ліда з надією подивилася на Івана Семеновича: чи задоволений він? Але й запитувати не треба було, щоб усе зрозуміти. Геолог звівся на ноги, схопив дівчину в обійми й розцілував її.

— Чудесно, люба дівчинко, прямо чудесно! — збуджено і радісно говорив він. — Наслідки надзвичайні! Молодець, Лідо! Я пишаюсь вами!

...Цього разу Ліда забула навіть свою огиду до вареної конини і не відмовлялася їсти її. А по обіді відбулися нові події.

Щодня Дорбатай справляв великі урочисті криваві відправи з людськими жертвами. І щодня він збільшував кількість тих жертв, щоб збільшити і страх скіфів перед богами і, ясно, перед ним, головним служником грізних богів і провісником їх волі. Невідомо було, чи мав він також на увазі вплинути тими кривавими жертвами й на полонених чужинців. Можна було думати, що й це теж входило до його намірів, бо ось уже два рази, як полонених виводили з воза і приставляли на місце, де відбувалися відправи. Сьогодні ввечері стан речей змінився, бо вози були розставлені півколом і виходити з них не було потреби: все, що відбувалося в центрі того півкола, лишалося прямо перед очима чужинців.

І як би не закривав Іван Семенович повстанні краї, як би не ховала голову Ліда, намагаючись не бачити й не чути нічого,— страшні звуки долинали, від них не можна було сховатися.

Всі події цього дня, включаючи й напружену небезпечну розмову з Гартаком, остаточно знервували дівчину. Спочатку вона лише тремтіла від страху, коли почалася урочиста відправа і залунали похмурі молитви віщунів, що передували кривавим людським жертвам. А потім... потім Ліда не могла вже нічого зробити з собою. Насамперед ринули гарячі сльози. Вони лилися з очей нестримним потоком, змочуючи руки, якими вона намагалася затулити обличчя, заткнуті вуха, щоб не чути того, що відбувалося зовні. Вона кусала собі пальці, з усіх сил пробувала стриматися, але це було неможливо.

Знервований був і Іван Семенович. Спочатку він сподівався, що Ліді пощастить перебороти себе, якимось вгамувати почуття. Адже так бувало раніше. Він мовчки сидів у своєму кутку, не дивлячись на дівчину, щоб вона не відчувала його присутності. Але сьогодні було інакше, плач Ліді поступово перетворювався на нервовий припадок. І тепер Іван Семенович уже не знав, що зробити з нею, щоб заспокоїти, припинити той припадок.

А Ліда плакала гіркими слізьми, ховаючи голову в подушку. Її плечі здригалися, обличчя було мокре від сліз. Вона вся тремтіла — і дедалі більше плакала, не говорила, а вже викрикувала слова.

— Я не можу! Не можу більше! Іване Семеновичу, не можу! — майже кричала дівчина.— Що вони роблять! Як сховатися! Мерзенні вбивці! Не можу, ой, не можу!

— Не думайте про це, Лідо,— похмуро говорив геолог.— Ви надто знервовалися. Ну, ось що. Загорніться в ковдру і спробуйте заснути. Це єдине, що лишається зробити.

— Та що ви, глузуєте з мене? Як спати? Там мучать людей, а ви... так безжалісно... байдуже... Ой, не можу!

Її крики посилювалися, змішуючися з вигуками, що долинали з надвору, з лементом людей, яких убивали, з гуркотом тимпанів і пронизливим свистом кістяних дудок. Все це разом створювало страшну, божевільну мішанину, від якої обертом ішла голова.

— Ну, заспокойтесь. Лідо. Не можна так, слово честі! Ми ж все одно безсилі, не можемо втрутитися.

Геолог вкладав у свої слова всю розсудливість, усю переконливість, але це не впливало. Ліда тремтіла всім тілом.

Раптом тимпани залунали ще гучніше. Здавалося, їх стало вдвоє більше. І звився високий свист дудок, вигуки долинули з новою силою.

— Який жах!.. Я не можу, ой, не можу!

— Лідо, досить! Заспокойтеся!

— Ні, не можу! Зроблю! Зроблю!

Ліда підвела голову. Її очі, мов скляні, втупилися в повсть.

— В мене розривається серце, Іване Семеновичу. Я не можу. Я побіжу туди, я не допущу цього! Чуєте? Не можна залишатися тут... Не тримайте мене, я побіжу! Я зроблю!..

Вона дійсно схопилася і рвонулася до виходу. Геолог ледве встиг затримати її і силою посадити знову на килим. Так, справа обертається дуже погано...

На мить він задумався, мов обмірковуючи становище. Потім Ліда почула його гучний, владний голос, який суворо наказував — і ніколи ще дівчина не чула такого від завжди лагідного і стриманого Івана Семеновича!

— Мовчати! Ви чуєте мене, мовчати! Ви не допоможете, і я не допоможу! Ми тільки зіпсуємо всю справу. Мовчати! Досить цієї істерики! Чуєте? Мовчати, бо я...

Одна його рука тримала Ліду за плече: аж було боляче, так вона його стискувала. А друга... друга заносила дужий кулак над головою дівчини! Ліда злякано подивилася на Іва-

на Семеновича: ніколи, ніколи за всі роки не бачила вона його таким! Стиснені зуби, люте обличчя з грізно нахмуреними бровами. Глибокі зморшки прорізали щоки. Прижмурені очі загрозливо дивилися на неї. І ця занесена рука із стисненим кулаком...

— Іване Семеновичу... ви ж не вдарите мене... я боюся... я...

— Мовчіть, кажу!

Кусаючи губи до крові, Ліда знову сховала голову. Це було надто страшно. Але вона змовкла. Тільки час від часу десь зсередини проривалися в неї схлипування. Та сльози рясно лилися з-під тремтячих повік,— їх вона не могла стримати.

До неї долинали шалені вигуки віщунів, чийсь одчайдушні крики — і все це змішувалося із звуками тимпанів і свистом дудок. Але перед її очима було загрозливе обличчя Івана Семеновича, воно весь час ввижалося їй. Вона мов бачила над собою його піднесену руку з міцно стисненим кулаком — і мовчала. Ніколи, ніколи в житті вона не почувала себе ще такою нещасною, самотньою, скривдженою...

А Іван Семенович постояв ще трохи біля Ліди, знесиленої, маленької, тремтячої і жалісної, подивився на її спину, що здригалася від ридання. Його занесена рука повільно опустилася, майже торкнулася золотавого волосся дівчини. Погладити те волосся, приголубити бідолашну дівчинку... Але Іван Семенович стримав себе: не можна було зараз її втішати, хоч би як хотілося йому зробити це і хоч як важко було йому самому так безжально

загрожувати любій дівчинці. Адже, коли він не стримається, може знову статися цей нервовий припадок... Ліда й справді може вибігти, накоїти такого, що потім не добереш, як виправити...

Він глибоко зітхнув. Ця сцена коштувала йому надто багато. Він і сам відчував, як здригається його рука, як підступають до горла гарячі хвилі, немовби його самого поривало заплакати.

Він дивився на Ліду мовчки, йому було безмежно жаль її, цієї тендітної чудесної дівчини з її м'яким чутливим серцем, яку він щойно навмисне лякав, збираючи всі сили, щоб стриматися самому. Але що ж ще міг би він зробити? Адже треба було будь-що вплинути на Ліду, обірвати її припадок, спинити її...

Іван Семенович ще трохи постояв біля неї.

«Здається, заспокоюється поволі»,— подумав він. Повільно й тихо одійшов від неї, сів на своє улюблене місце під стінкою воза і закурив люльку.

Вигуки зовні стихали. Ще лунали тимпани, але й вони немовби втомилися. Іван Семенович сильно затягся. Приємно було відчувати, що люлька потроху заспокоює. А Ліда? Як вона?

Дівчина лежала нерухомо. Плечі її вже не здригалися. Тільки зрідка чулося її глухе схлипування. Але рівне дихання свідчило про те, що сильне нервове збудження змінилося сном: дівчина надто стомилася й непомітно для себе заснула.

Люлька давно вже згасла, вже й віз знову

рушив з місця, чути було голоси скіфів, що поганяли коней, вже шелестіла під колесами висока суха трава, а Іван Семенович усе ще сидів мовчки й дивився крізь отвір у повсті. Він бачив далеку жовто-рожеву смугу лісу, за яким височіли круті кам'яні урвища. Як і завжди, верхньої частини урвищ не можна було розгледіти, вона ховалася серед низьких сірих хмар. І дивно було уявити собі, що за тими сірими непроникливими хмарами ховається кам'яна стеля, сотні метрів кам'яної породи... і тільки вище, далеко-далеко, існує справжній сонячний світ, звідки вони потрапили мимоволі сюди...

Там, у лісі, під урвищем, десь ховаються Артем і Дмитро Борисович. Як там їхні справи? Як почуває себе серед цього суворого і брутально-жорстокого життя Дмитро Борисович, ця доросла дитина, запальна й прямодушна людина, така безпорадна в цих диких умовах? За Артема Іван Семенович не турбувався, хлопець уже не раз довів, що може постояти й за себе, і за інших. І подумати тільки, які прекрасні риси проявилися за цей час у юнака; де поділася його вайлуватість, навіть незграбність? От що може зробити з людиною раптова зміна обставин життя: те, що було досі приховане, таїлося десь у глибинах душі,— раптом вийшло назовні, перетворилося в кмітливість, рішучість, відвагу й самовідданість... Чудовий хлопець Артем!

Чийсь руки раптом обняли шию Івана Семеновича. Він здригнувся від несподіванки, хутко озирнувся: то була Ліда.

Її зеленуваті очі з благанням дивилися

на геолога, вона ніяково посміхалася. Дівчина хотіла щось сказати — і не насмілювалася.

— Коли це ви встигли прокинутися, що я й не помітив? — запитав Іван Семенович якнайлагідніше. Хтозна, справді, чи не надто вже грізно він тоді нагримав на неї, коли вона плакала й кричала?..

— Іване Семеновичу, пробачте мені... я така дурна... не змогла тоді подолати себе... мені тепер так соромно, що я не можу і в очі вам глянути...

— Та киньте ви про це. Минулося — і годі. Дивіться краще ось: де ви бачили таке красиве небо? Га? Які чудові хмарки, правда?

Дівчина пустотливо відмахнулася:

— І небо звичайне, сіре, і хмарок ніяких нема... Сама сіра безнадійна ковдра. Де ви побачили ті хмарки?

Іван Семенович пильно подивився праворуч, ліворуч:

— А й справді нема, — визнав він. — Дивно, я ж тільки що бачив їх... навіть милувався ними...

— Таж їх тут взагалі не буває, Іване Семеновичу!

— Можливо, можливо...

— Це ви навмисне про якісь хмарки говорите, щоб змінити тему розмови, я знаю!

— Та невже? А я й не помітив...

— Ви не згадуватимете про це, Іване Семеновичу? Бо ж мені так соромно, так соромно...

— Про що? Про хмарки?

— Та ні! Ну, ви знаєте, про що...

— Коли ви зараз-таки не облишите цих балачок, то згадуватиму щодня, і навіть по десять разів на день. І Артемові розкажу, ось що!

— Ой, не буду! Не буду!.. А це хто?

В отворі повсті показалася жіноча голова. Рабиня принесла полоненим кисле молоко. Вона поставила на підлогу череп'яний глек, боязко озирнулася навколо раз, другий...

— Що таке?

Переконавшись, що у возі нікого, крім чужинців, немає, рабиня дістала з-під одягу малесенький папірець. Вона подала його Ліді й жестом показала, щоб дівчина дала їй теж... для тих, хто, мовляв, перебуває там, далеко-далеко, в лісі, куди вона вказала красномовно пальцем. Потім рабиня тихо сіла на краю воза спиною до середини й застигла у звичайній позі служниці, яка понуро чекає наказів.

— Записка від Артема! — радісно вигукнула Ліда, показуючи папірець Іванові Семеновичу.

— А що ж він пише?

— Зараз, зараз!.. — Ліда помітно хвилювалася.— Ось: «Чому давно немає відповіді? Турбуємося. Як ідуть справи з Гартаком? Роніс повідомив нас, що Гартак вже одержав від Дорбатая дозвіл на одруження з тобою до закінчення жалобної подорожі. Негайно відповідай, що і як. Чи добре пам'ятаєш записку? Май на увазі, від неї багато залежить. На-

ші справи йдуть добре. Варкан і Роніс збирають дедалі більше людей — і тепер нас уже багато. Наближається жаданий час вашого визволення. Чекаю від тебе докладної відповіді. Зокрема, на мій попередній лист, де я говорив про деякі мої особисті...»

Ліда раптом запнулася й бурхливо закашлялась.

— Ну, далі? — подивився на неї лукаво геолог.

— «...про деякі мої особисті справи». Все, Іване Семеновичу, — цілком щиро, аж навіть надто щиро відповіла дівчина, на щоках якої спалахнув зрадницький рум'янець.

— Так-таки й усе?

— Ну, є ще одна малесенька дрібничка, але вона...

Ліда остаточно зніяковіла, густо зашарілася й схилила голову.

— Ну, якщо вона така малесенька, та дрібничка, то хай уже залишиться вам самій, — заспокоїв дівчину Іван Семенович. — Що ж, треба негайно відповідати, чи не так? Адже Артем непокоїться, а в нас ця справа вже цілком закінчена... Здається, там, у моїй, записній книжці ще лишилося кілька чистих аркушків?

— Ой, ще багато, Іване Семеновичу, ви не турбуйтеся! Зараз, зараз я напишу Артемові про все чисто. Де ж олівець?..

Іван Семенович опустил голову, щоб Ліда не помітила його веселої і хитрої посмішки, і почав уважно напихати люльку тютюном.

РОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ

Рішення Варкана. — Дорбатай провадить розправу. — Скіфські вожити. — Страта у вогні.— Історичні паралелі Артема.— Сучасний Дон-Кіхот. — Клятва Варкана.— Чи чуєш, Лідо?

Минали дні — одноманітні, схожі один на один. Велика жалобна процесія скіфів повільно рухалась до легендарних Гер, розтягнувшись більше як на кілометр. Коні йшли неквапливою, розміреною ходюю, важко рипіли велетенські вози — і піша людина легко, не поспішаючи, могла обігнати процесію, ідучи поруч неї.

Ця повільність подорожі дуже дратувала Артема, який нетерпляче ждав вирішальних подій. А вони ж мусили відбутися тільки тоді, коли скіфи доберуться до Гер! Коли ж це станеться нарешті?..

Варкан і Роніс заспокоювали його. Дмитро Борисович сумлінно перекладав їхні слова:

— Ця повільність, кажуть вони, Артеме, нам допомагає. Ліда й Іван Семенович перебувають у цілковитій безпеці після того, як Гартак злякався можливої помсти чужих богів. Тепер він не прискорює справи з одруженням...

— Ще б пак!

— То ж воно й є. А тим часом сили Дорбатая і старшин потроху зменшуються. Власне, те зменшення малопомітне, але наші сили за рахунок того збільшуються дуже й дуже. Все йде гаразд, кажуть Варкан з Ронісом.

Грек ще додав:

— Можу признатися, що мене просто радує повільність пересування племені. Не дивуйтеся, це так! І коли б подорож тривала ще довше, ще більше затримувалася б,— було б ще краще. Це допомогло б нашій справі... і бій був би коротшим.

Артем здивовано поглянув на нього:

— Чому? Я не розумію вас.

— А ось чому,— пояснив Роніс.— Пам'ятаєте, я казав вам колись раніше, що вся ця подорож ослабить сили Дорбатая і знатних старшин? Я мав на увазі ось що. Раніше старшини і їхні воїни трималися разом, вони були весь час зв'язані. А тепер, коли скіфські воїни втомилися, коли процесія так розтяглася, все чисто змішалось: і вози, і родини старшин, воїнів і мисливців переплуталися. Це значно послаблює сили старшин. А от наші сили, навпаки, зросли. І зростають далі. Ми не марнуємо часу, бо більше й більше об'єднуємось, до нас приходять нові люди. О, відтоді, коли було придушено те нещасливе повстання, ми багато чому навчилися!..

Роніс у запалі, звичайно зовсім не властивому йому, стиснув кулак і стукнув ним по стовбуру дерева, під яким відбувалася бесіда.

— Цього разу старшинам не буде так легко, запевняю вас! Кров забитих і замучених ними та Дорбатаєм моїх нещасних братів буде відплачена! Ми добре пам'ятаємо про злочини віщунів і старшин — і жорстоко помстимося за них...

Варкан розсудливо додав:

— Це вже в тобі, Ронісе, говорять не думки розумної, урівноваженої людини, якою ти мусиш бути, а ображені, гнівні почуття...

— Але ж я людина з плоті й крові, і мені властиві людські почуття, чи ж ти забуваєш це, Варкане? — гірко заперечив Роніс.

— Ні, не забуваю. Але пам'ятаю також і те, що саме прагнення помсти не призводить до добра. В нас інша мета. Ронісе! І ти не гірше від мене знаєш це. Навіщо ж ти висуваєш помсту на перше місце?

Вперше, скільки його знав Артем, грек схилив голову, змушений визнати, що схибив. Він відповів:

— Ти маєш рацію, друже. Кров братів затьмарила мої очі...

Всі змовкли, вражені щирим визнанням цієї твердої, непохитної і розсудливої людини. А Варкан заговорив далі, з великим тактом відразу змінюючи тему розмови:

— Власне, я хотів звернути увагу на одну дуже важливу нову обставину. Не знаю, чи врахували ви її...

— Яку саме? — підвів уже знову спокійні очі Роніс.

— Коли б Дорбатай та старшини знали щось про нашу діяльність,— вони не поводитися б так з бідними мисливцями й скотарями. Адже останніми днями Дорбатай наче навмисне, наче граючи нам на руку, збуджує проти себе і мисливців, і скотарів. Він захопився владою, ось що я маю на увазі. Разом із знатними старшинами старий віщун ставиться до мисливців і скотарів майже так само, як до невільників. Це мені розповідають

ті, що тікають до нас. І таких стало, як мені здається, надто багато...

— А чим же погано, що нас стає дедалі більше? — вихопилося в Артема.

— Тим, що Дорбатая може стурбувати зникнення багатьох людей, і він тоді щось вдіє. Навіщо це нам? — пояснив Варкан.— Ні, краще хай старий віщун і надалі лишається певним своєї моці. Тому я вирішив не приймати до нашого загону нових людей — починаючи з сьогодні. У нас сили вистачить: хай краще всі ті незадоволені, обурені Дорбатаєм і старшинами люди залишаються там. Вони впливатимуть на інших — і вони ж таки допоможуть нам, коли настане час, зсередини племені. А той час наближається, та ще й як швидко!

Артем з насолодою вислухав цю промову Варкана. Наближається, наближається час вирішального бою. Ще трохи — і повстання спалахне. А тоді... Тоді розв'яжеться все, все!

Загін Варкана невпинно посувався за жалобною процесією племені. Поступово в ньому опинилися чи не всі чисто молоді воїни, які свого часу утворювали найпевнішу, найміцнішу частину дружини померлого старого вождя. Після смерті Сколота ці молоді дружинники швидко пересвідчились, що Дорбатай та його спільники аж ніяк не збираються чогось дарувати наближеним небіжчика Сколота, яких вони не дарма вважали своїми ворогами.

Сколот помер, його оточення втратило підтримку. Кожен, хто якоюсь мірою свого часу

користався з ласки старого вождя, був підозрілим для Дорбатая. А ще гірше було для тих, хто при Сколоті хоч як-небудь висловлювався проти віщунів або пихатих старшин. Такі люди були заздалегідь приречені Дорбатаєм на смерть. І це було ясно всім, це відчував кожен.

Так, лютий і підступний Дорбатай тепер не дарував нічого. Його зіркі безжалісні очі немов завжди бачили перед собою довгу чергу людей, яким треба було помститися або просто прибрати з дороги, щоб не лишалося підозрілих.

Щодня старий віщун урочисто проголошував прокляття комусь з людей, яких він у чомусь запідозрив. І це було кінцем існування людини, в якій віщун забирали все майно, хоч би яке мізерне воно було. Така людина одразу опускалася до рівня рабів, і ніхто із скіфів уже не наслідуювався допомагати їй. Бо допомагати проклятому богами — означало накликати таке ж саме прокляття й на себе...

Втім, прокляття і наступне відібрання майна було далеко не найстрашнішим із вчинків Дорбатая. Старий віщун постійно дбав про те, щоб ефектними сценами вкрай залякувати народ і тримати його в покорі. І він досягав своєї мети.

Троє молодих мисливців, друзів Варкана, вже загинули протягом кількох днів після того, як Дорбатай отруїв Сколота і став всевладним господарем племені, — всевладним, бо ж кожен розумів, що проголошений вождем безпорадний і нікчемний Гартак покійно виконує перше-ліпше повеління старого віщуна.

Ці три молоді мисливці раніше виступали проти свавілля віщунів і навіть насмілювалися іноді глузувати з них. Без пошани ставилися молоді скіфи й до старшин. Дорбатай розправився з ними з властивою йому холодною жорстокістю.

Перший з них був обвинувачений у неповазі до священних звичаїв і в глузуванні з віщунів. Його, обеззброєного, привели під охроною до Гартака. Новий вождь сидів на пишному підвищенні, багато убраному червоною повстю й килимами. Біля нього стояв холодний і суворий Дорбатай в урочистому одязі головного віщуна. Старшини зайняли місця круг підвищення. А навколо, дещо осторонь, юрмилися скіфи. Вони тихо гомоніли, кидаючи співчутливі погляди на молодого мисливця, бо всі розуміли, що він заздальгідь приречений. Мабуть, усвідомлював це й сам мисливець, але тримався він твердо і мужньо.

Гартак підвів руку, подаючи знак почати розгляд обвинувачення.

Дорбатай своїм скрипучим безживним голосом запитав молодого мисливця серед мертвої тиші, яка враз запанувала навколо:

— Чи визнаєш ти свою провину? Чи визнаєш, що зрадив священні звичаї? Чи визнаєш, що образив святих віщунів?

Мисливець випростався і сміливо відповів:

— Ні! В мене немає провин, в яких мене обвинувачують. Я ніколи не зраджував священних звичаїв. Я не ображав святих віщунів. Я лише заступився за дівчину-сироту, в якій не було ніякого іншого захисту. А віщун обдурив її і відібрав у неї останню худобу.

У дівчини нічого не залишалося — і вона мусила через те померти з голоду. А віщун сказав, що забирає худобу з волі богів. Хіба ж могли справедливі боги виявити таку волю? Адже віщун зарізав відібраного в дівчини коня і поїв його сам. І коли він зробив так, — то хіба ж він святий віщун? Я говорив про це. Та хіба ж це провина і зрада священних звичаїв?

Він сказав це, дивлячись прямо в очі Дорбатаєві. І натовп загуп, бо чимало скіфів знало, що все це — чиста правда. Гартак виявив ознаки розгубленості. Його вже злякав обурений гамір натовпу — і він не знав, що робити. Але Дорбатай зате добре знав! Загрозово підвівши руку вгору, він гучно і впевнено мовив:

— Віщун виконав волю богів, інакше боги одразу покарали б його. Але він не покараний. А ти, відступнику, стоїш перед судом! Ти образив віщуна, святого віщуна — і тим самим образив великих і грізних богів, волю яких він виконував. Мовчи і не сперечайся! Ми самі тепер питаємо великих богів, вони скажуть нам усю правду. І так, як вони повелять, ми їй зробимо з тобою. Гей, ворожбитів сюди! Хай вони запитають великих богів!

Троє старезних віщунів у чорному одязі з товстими пучками лозинок у руках наблизилися до підвищення. Вони поклали пучки лозинок на землю, стали на коліна і зняли вгору сухі руки. Скрипучі звуки молитовної пісні почулися з їх зморшкуватих уст. Віщуни благали богів відповісти їм з-за хмар. Обви-

нувачений мисливець чекав, мужньо випроставшись. І разом з ним чекали всі присутні.

Помолившись, старі віщуни поквапливо почали перекладати лозинки, схилившись над ними і вглядаючись в них. Вони ворожили, вони бурмотіли священні слова молитов. Натоп похмуро мовчав. А обвинувачений навіть простодушно знизав плечима: що можуть, мовляв, сказати ті лозинки, коли про вчинок віщуна, який пограбував дівчину, знають чи не всі люди?..

Але ось ворожбити закінчили. Найстаріший з них виступив уперед і прошамкав:

— О великий і мудрий вождь Гартак! О мудрий і святий слуга богів Дорбатай! Боги відповіли нам. Вони сказали нам усе — і всім однаково. Ми чули їх грізні голоси! Цей чоловік — винний! Він образив святого віщуна, він образив, отже, і богів. Боги гніваються, бо він зрадив священні сколотські звичаї, як зраджував їх і до того!

Обвинувачений зблід: він уже бачив перед собою неминучу смерть. Але коли Дорбатай знову запитав його, чи визнає він тепер себе винним, молодий мисливець так само мужньо і непохитно відповів:

— Ні! Я не винний! Вони брешуть, ці ворожбити. Боги не могли сказати такого, бо я ні в чому не винний!

Дорбатай зловісно посміхнувся. І ті, хто помітив цю нелюдську посмішку, зрозуміли остаточно, що молодому мисливцеві ніщо вже не допоможе.

— Привести сюди інших ворожбитів,—

повелів спокійно Дорбатай.— Виконаємо наші священні звичаї!

Тепер прийшло шість ворожбитів — вдвоє більше, ніж першого разу. Так вимагав священний звичай, якщо обвинувачений опирався і не визнавав того, що сказали перші трое ворожбитів.

Ці шестеро, повороживши, сказали так само:

— Він винний! Він цілком винний — так повідомили нас боги. І боги вимагають суворо покарати його!

І знову мужній молодий мисливець сміливо відкинув обвинувачення. Тоді на заклик Дорбатая прийшло аж дванадцяттеро ворожбитів — знову вдвоє більше, ніж перед тим. І ці дванадцяттеро, повороживши, підтвердили те, що потрібно було їхньому владному господареві, Дорбатаю.

— Він винний! Так кажуть великі й грізні боги! І великі боги вимагають суворої карі винному!

Цього було вже досить за священними звичаями. Все було зроблено так, як вони вимагали. Дорбатай повернувся до Гартака:

— Ти мусиш винести вирок, великий і мудрий вождь Гартак! — мовив він, звертаючись до нього.

Не дивлячись на обвинуваченого, який шукав у обличчі Гартака останню свою надію, той відповів заученими словами:

— Хай збудеться веління богів! Винний мусить бути покараний!

Дорбатай владно махнув рукою, і віщуни підвезли задалегідь підготовлений віз, на-

повнений ущерть сухим хмизом. У віз запряжені були люті бугаї. Молодого мисливця, який мовчав, зціпивши зуби, зв'язали, поклали на віз і заткнули рота. Зверху на нього навалили ще хмизу. Потім запалили хмиз і вдарили бугаїв. Злякані тварини побігли в степ, везучи за собою велике вогнище на колесах, де в палаючому хмизі лежала жива безневинна людина, яка не могла ні крикнути, ні ворухнути зв'язаними руками і ногами...

А Дорбатай, простеживши холодним поглядом вогняний шлях палаючого воза, урочисто підвів руки вгору й повелів усім молитися великим богам і дякувати їм за те, що вони справедливо вказали злочинця, який зрадив священні звичаї сколотів...

Двоє інших мисливців, теж друзі Варкана, загинули не так урочисто. Одного з них уночі віщуни просто зарубали сокирами. Потім вони розповіли, що то був злочинець, який по тай молився грецьким богам. Саме тому великі й грізні скіфські боги покарали його, кинувши з-за хмар гострі й важкі сокири, які зарубали відступника, а після того злетіли назад на небо. І прості скіфи простодушню вірили цьому...

Другий молодий мисливець загинув під час полювання від списа, що, як твердили віщуни, упав з неба. Це стверджували й інші перелякані учасники того нещасливого для їх товариша полювання. Вони самі бачили, як з лісової гушавини, звідкись згори, вилетів той спис. І хоч він після того, як убив мисливця, не полетів назад на небо, але хто ж інший,

крім богів, міг кинути його в лісі, де нікого, крім кількох мисливців, не було?.. І тільки Дорбатай та найближчі його помічники знали, звідки взявся той спис і яку участь у цьому вбивстві брали великі й грізні боги. Бо ж сам Дорбатай віддав наказ одному з своїх віщунів, який заздалегідь забрався на дерево на шляху мисливців і кинув у приреченого той спис...

Не мали сумніву в дійсній суті того, що відбувалося з підозрілими для Дорбатая молодими мисливцями, і Варкан з його товаришами. Втім, вони не мали інших засобів допомогти друзям, як прийняти їх до свого лісового загону. І зрозуміло, що протягом перших-таки ж днів жалобної подорожі цей лісовий загін весь час збільшувався. До нього приходили всі ті, кому безпосередньо загрожувала небезпека помсти Дорбатая і старшин. Поодинці Дорбатай і його віщуні могли перебити їх усіх — урочисто чи потай. А тут вони створювали вже значну силу, яка, крім того, спиралася ще й на багатьох мисливців і скотарів, що глухо ремствували й нарікали на жорстокі вчинки кровожерних віщунів.

І тільки пізніше Варкан перестав приймати до загону мисливців, які хотіли приєднатися до нього. Всі молоді воїни були вже тут; були й ті з мисливців, які могли б загинути від руки Дорбатая і його віщунів. Решта, яка була досить численна, могла залишатися поки що в лавах племені. Там вона й справді була кориснішою, бо, по-перше, створювала собою надійного спільника на час, коли Варкан почне діяти, а по-друге,— Дорбатай по-

збавлений був змоги уявити собі, що його чекає напад не тільки ззовні, а й зсередини.

Проте сили загону поповнювалися тепер в інший спосіб. Щоправда, Варкан твердо вирішив уникати будь-яких сутичок з силами Дорбатая і старшин аж до того часу, коли все буде готове для вирішального бою. Ним-бо володіли все ті ж самі міркування: треба берегти сили й приспати пильність старого віщуна. Тому єдине, що дозволив собі Варкан,— це час від часу непомітно забирати з великих табунів Дорбатая коней. Це робилося потай, без сутичок, глухої ночі. Воїни Варкана діяли спритно, навіть не дуже озброюючися для таких нічних операцій. Вони-бо знали, що їм ніщо не загрожує. Адже за священними звичаями скіфів, не можна було воювати ні з ким, доки триває жалобна подорож, доки тіло померлого великого вождя буде поховане. Скіфи мали право тільки захищатися в разі якогось нападу на них. Втім, воїни Варкана й не мали на меті нападати, вони лише тихо й непомітно забирали вночі коней...

Артем навіть жартував з приводу цього:

— Все одно виходить, як у тій легенді, що її розповідав на бенкеті Сколота старий Ормад...

— Але ж то була не легенда, дорогий мій Артеме, а уривок справжньої історії,— поправив його Дмитро Борисович.

— Ну, хай історії, це однаково. Так от, жалобну подорож племені до Гер можна порівняти з просуванням великої юрми перського царя Дарія. А ми тут — як тодішні

скіфи, що уникають бою і обмежуються тільки партизанськими наскоками... Бачите, Дмитре Борисовичу, як допомагає досвід, незалежно від того, чи іде він від легенди, чи від історії, як ви кажете? Обов'язково треба буде віддячити старому Ормадові! А як наше з вами тренування?

Артем і Дмитро Борисович уже трохи навчилися орудувати скіфською зброєю. Артем особисто зацікавився луком і стрілами. Чомусь йому дуже сподобалася ця зброя. На дозвіллі, коли загін відпочивав, юнак безнастанно тренувався. І тепер він досяг певних успіхів, влучаючи стрілою в стовбур дерева на відстані близько п'ятнадцяти метрів. Так, це був успіх, але Артемові було ще далеко до вправності Варкана або інших скіфських воїнів чи мисливців. Вони без промаху влучали в той самий стовбур за тридцять, а то й сорок метрів!

Крім того, Артем стріляв влучно лише тоді, коли ніщо йому не заважало. Досить було юнакові хоч трохи захвилюватися, бачачи перед собою не стовбур дерева, а якусь живу мету — зайця чи лисицю, — як стріли його починали наче навмисно встромлятися далеко від цілі...

Дмитрові Борисовичу подобалася сокира. Та сама сокира на довгому держаку, яку він уперше взяв у руки перед несподіваним нападом воїнів Дорбатая на лісовий табір. Тепер Дмитро Борисович рубав нею майже бездоганно. Його худорлява висока постать, його довгі жиливі руки ще подовжували держак сокири. Коли археолог, зловісно вибли-

скуючи окулярами, викликав на учбовий бій Варкана, той змушений був захищатися цілком серйозно. Блискуча сокира в напологливих руках запального Дмитра Борисовича ставала справжньою і загрозливою зброєю. І це теж можна було вважати непоганим успіхом у галузі опанування чужинцями мистецтва володіти невідомою їм доти скіфською зброєю...

— Тільки одне мені не подобається, Дмитре Борисовичу,— жартував Артем.— Надто ви з цією сокирою подібні до славетного рицаря Дон-Кіхота Ламанчського... ну, того самого, що захищав честь прекрасної Дульцінеї...

— Що таке? — наче образився археолог.

— Та ви не сердьтеся, це ж правда. Йй-бо! Такий самий ви довгий, як Дон-Кіхот, такий самий незграбний... ні, ні, пробачте, я не те хотів сказати, просто — невдало висловився, слово честі! — враз змінив Артем свій насмішуватий тон, бо побачив, як довга й жилага рука Дмитра Борисовича потяглася до його вуха. Це було б надто образливо: перед очима всіх товаришів-скіфів — за вухо, та ще кого? Молодого і могутнього чаклуна-чужинця, що вміє викликати вогонь і грім з-під землі!..

Тому Артем змовк і тільки глибше насунув шолом. І він, і Дмитро Борисович носили тепер металеві скіфські шоломи. На цьому на поліг Варкан; і Роніс також підтримав його, кажучи:

— Навіщо ризикувати? Найулюбленіший скіфський бойовий удар — це в голову. Треба носити металевий шолом, тоді буде набагато

менше небезпеки... адже невідомо, що може трапитися незабаром...

День у день велика скіфська жалобна процесія посувалася до Гер — і день у день загін Варкана рухався слідом за нею. Загін то йшов позаду, то відходив убік і посувався паралельно процесії, схований у високій рожевій траві, яка була тут заввишки з коня. Це було потрібно зокрема і для того, щоб не переривати налагоджений зв'язок із спільниками Варкана й Роніса в процесії. Та й Артем радів, що не порушувалося його листування з Лідою та Іваном Семеновичем.

Тепер це листування, як ми знаємо, здійснювалося вже без допомоги Діани. Не варт було посилати страшну для скіфів поскіну і кожного разу нагадувати таким чином про своє існування віщунам і Дорбатаєві. Тому щоденні обов'язки листонош виконували невірники. Адже Гартак приставив до Ліди двох рабинь-служниць, які мусили виконувати найменші побажання його високої нареченої. Він і гадки не мав про те, що ці служниці-рабині й справді добре служать дівчині, — тільки зовсім не так, як він хотів би. Адже вони, як і всі невірники племені, значно більше рахувалися з розпорядженнями Роніса та його помічників, ніж з наказами Гартака. Отож рабині брали листи в Ліди, передавали їх чоловікам-рабам, а ті переносили записки вночі в лісовий табір. Зв'язок таким чином був сталий і певний.

Розмова тривала далі. Тільки що Варкан закінчив переговори з двома мисливцями, які

розповідали йому про те, що робиться в таборі Дорбатая. Варкан вислухав їх, порадився з Ронісом, віддав потрібні накази. Мисливці поїхали назад.

Обличчя Варкана було дуже похмуре. Але ще смутнішим був Роніс. Хоч він не гірше від мисливців знав про всі події, які відбувалися в племені, але розповідь не могла не вплинути на нього. Мисливці розказали, що Дорбатай готує нову велику відправу з людськими жертвами. Тепер він влаштовував подібні відправи чи не щодня, і щодня гинули греки-раби, яких віщуни вбивали на славу богів...

Роніс сумно дивився на багаття, де спалахували рухливі вогники. Варкан підійшов до нього, дружньо поклав руку йому на плече.

— Заспокойся, друже,— м'яко мовив він.— Вже недовго лишилося ждати. Ще днів два-три, скільки я розумію. І тоді настане кінець усьому тому, що пригнічує й мучить тебе. Чи ж ти не віриш мені?

Роніс підвів голову. Великі очі його блиснули в світлі вогнища. І в голосі відчувався великий біль, коли він відповів:

— Я вірю тобі цілком, Варкане, інакше не був би тут з тобою. І я твердо вірю в те, що ми переможемо! Але іноді я відчуваю, що в мене надто багато ненависті до Дорбатая і його віщунів...

— Хіба ж це погано, Ронісе? — здивовано спитав Варкан.

— Ні, не погано,— зітхнув грек.— Але іноді це заважає мені... і ти недавно сам помітив це, друже. Коли та ненависть охоплює мене, я забуваю тоді про загальну справу і мрію

лише про жорстоку помсту Дорбатаєві... помсту за всіх моїх братів, яких він закатавав! І я думаю... коли б Дорбатаєві пощастило врятуватися від моєї помсти... тоді я не буду задоволений!

— Він не врятується, Ронісе!

— Так, не врятується... доки я живий!

Роніс рвучко випростався. Голос його зазвенів металом.

— Ну, а якщо я загину?.. Ні, ні, Варкане, я не боюся нічого! Проте може трапитися так, що мені не пощастить віч-на-віч зустрітися з моїм старим і найненависнішим ворогом. І так може статися, Варкане, бо бій є бій, і ніхто не гарантований від випадку. Ти сам воїн — і добре розумієш це, чи не так?

— Так,— тихо погодився молодий скіф.

— Це може статися,— повторив Роніс. — Випадкова стріла... чи сокира ззаду... і я, вбитий чи хоча б поранений, не зможу здійснити те, що палить мені груди пекучим вогнем. Такі думки лякають мене, я втрачаю спокій, я не можу повернутися до потрібної справи, мені хочеться негайно ж, власними руками розірвати горлянку старому злочинцеві! Розірвати—а там будь-що!.. Слухай мене, Варкане. Чи друг ти мені, друг назавжди і брат?

— Навіщо ти питаєш про таке, мов не знаєш сам? — з докором відповів Варкан.

— Слухай! Я ніколи досі ні про що не просив тебе. Але тепер я хочу, щоб ти урочисто обіцяв мені виконати моє єдине прохання. І якщо я помру, а ти не виконаєш його, хай покарає тебе доля! Чи згодний ти, Варкане?

— Я слухаю тебе, Ронісе.

— Єдине в мене є прохання до тебе, єдина вимога, як до вірного друга, як до кровного брата! Якщо я впаду в бою поранений чи вбитий, якщо не пощастить мені стати месником за всіх убитих моїх братів... якщо доля не дозволить мені вбити моєю власною рукою кривавого, лютого звіра, наймерзеннішого хижака й ката Дорбатая,— вбий його ти, Варкане! Убий його! Виконай моє найпалкіше бажання, покарай огидного виродка, о Варкане!

Непримиренна ненависть бриніла в голосі Роніса. Він потрясав у повітрі стисненими кулаками, він перейшов на палкий, пристрасний шепіт, і той шепіт уривався судорожними зітханнями, наче грекові бракувало повітря й він задихався.

— Убий його!.. Убий, о Варкане! Покляни-ся мені!..

Варкан поклав руку на держак меча. Обличчя його було суворе й рішуче, коли він твердо відповів:

— Клянусь тобі, мій Ронісе, що це буде так! Я ненавиджу Дорбатая не менше, ніж ти. Всі мої товариші ненавидять його. І тільки тоді ми заспокоїмось, коли, нарешті, сконає, як зацькований пацюк, наш спільний ворог Дорбатай! Клянусь тобі, мій Ронісе!

Хвиля запального збудження помалу сходила в Роніса. Здавалося, він сам трохи соромився своєї нестриманості, такої незвичної для нього. Він витер долонею чоло, знову глибоко, але вже полегшено зітхнув. Потім міцно стиснув руку Варкана, дивлячись йому просто в очі.

— Я вірю тобі, Варкане! Більше я не ду-

матиму про це. Ти — благородна, чесна людина. І я повторю тобі те, що казав колись, хоч ти й не хотів слухати мене тоді: я щиро хочу, щоб ти став вождем скіфів, о Варкане!

Варкан знизав плечима і не відповів нічого.

До вогнища підійшло кілька молодих воїнів. Вони вирушали в нічний похід — по коней. Варкан вислухав їх, віддав короткі накази, скіфи одразу потому зникли в темряві. Здалека пролунали звуки тимпанів. Вони долинули звідти, де на ночівлю спинився великий похід племені.

— Останні ночі! — тихо мовив Роніс.— Нібито вже післязавтра ми будемо в Герах... так кажуть старі люди, які вже були колись у такому жалобному поході з тілом померлого батька Сколота...

Всі мовчали. Наближався вирішальний час. Незабаром кожному, хто сидів зараз у нічній тиші тут, біля вогнища, доведеться важити своїм життям для здобуття успіху в загальній справі.

Артем не відчував ні страху, ні будь-яких побоювань. Навпаки, почуття певності охопило його сьогодні після пристрасної розмови Роніса й Варкана. Якщо й існували досі в юнака якісь сумніви, якісь неясні острахи перед невідомими можливостями і випадками, то вони цілком зникли. Вперше за все своє життя, мабуть, він виразно побачив усю силу великої людської ненависті!

Артем знав і раніше, що Варкан — смілива, відважна, щира й прямодушна людина. Він знав також, що Роніс має глибокий тве-

резий і гнучкий розум і холоднокровну, розсудливу вдачу; розумів, що цей стриманий грек по праву став ватажком пригноблених невольників,— так само, як Варкан по праву очолив пригноблених мисливців, скотарів і своїх друзів, молодих воїнів з дружини померлого Сколота.

Але вперше сьогодні вони обидва з такою повнотою розкрили перед враженим юнаком свої найглибші почуття, всю силу своєї лютої ненависті до спільного ворога. Так, вони щиро любили один одного, Роніс і Варкан! Спаяні тривалою дружбою і взаємною пошаною, вони стали тепер перед Артемом на весь свій зріст. І він глибоко поважав їх. Він поважав глибоку, правдиву й непоборну ненависть Роніса до кривавого ката Дорбатая. І в той же час Артем був захоплений прямою Варкана, який щиро прийняв пристрасну вимогу свого друга Роніса й поклявся здійснити її будь-що.

Це були справжні люди, що вмiли глибоко відчувати, гостро ненавидіти й гаряче любити. Чесні палкі серця билися в їх грудях. З відвертою широкою душею вони йшли пліч-о-пліч назустріч небезпеці, підтримуючи один одного. І з такими людьми Артемові не страшно було нічого. Вони мусили перемогти, вони не могли не перемогти! Бо за ними була й правда пригноблених, правда страждаючих невольників і бідняків. За ними була чесність і відважність людей, які викликали загальні, однастайні симпатії і любов усіх, хто довірив їм свою долю.

Ніколи ще все це не було таким виразним для Артема, як зараз, коли він побачив при-

ховану раніш пристрасність Роніса і велику силу прямодушної дружби Варкана. Вперше за весь час стриманий Роніс вибухнув гнівом і ненавистю — і не міг навіть опанувати себе. Вперше за весь час простодушний і скромний Варкан ужив піднесені, урочисті слова клятви, бо це було потрібно його другові. Велика ненависть спалювала серце Роніса, прекрасна ненависть чесною людини, яка не може знести чорної кривди! Велика дружба сповнювала душу Варкана, прекрасна дружба, яка дозволяє людині принести себе в жертву для того, щоб стало краще другові!

Так, Артем гордився своїми новими друзями — і тому не здивувався, коли Дмитро Борисович у свою чергу схвильовано сказав йому:
— Ми переможемо, Артеме! Правда?

Археолог дивився на нього своїми короткозорими щирими очима і підозріло старанно витирав окуляри, які з невідомої причини вкрилися вологою. Втім, обличчя Дмитра Борисовича було ясне і сповнене рішучості, як у людини, що дійшла певних і непорушних висновків.

— Інакше не може бути, Дмитре Борисовичу, — відповів Артем. — Адже ви чули все те, що...

Археолог міцно стиснув його руку:

— Так, чув, Артеме! І тепер я переконаний в тому, що їх, наших друзів, ніщо не спинить. А значить, і те, що найдорожче нам, теж здійсниться! Артеме, ми всі знову будемо разом, ми розцілуємо нашу любу дівчинку, обіймемо Івана Семеновича...

Дмитро Борисович був глибоко зворуше-

ний, він просто не знаходив слів для того, щоб виразити свої почуття...

Роніс підвівся біля згасаючого вогнища.

— Ну, я вирушаю назад, до племені,— мовив він. І голос його знову вже був цілком спокійним, тверезим, в ньому навіть бриніли трохи насмішкуваті, такі властиві цій людині нотки. Наче це зовсім і не він недавно глибоко хвилювався і не знаходив навіть потрібних слів для своєї пристрасної мови; ніби це зовсім не він недавно задихався від збудження, палко закликаючи свого друга до священної помсти, якщо йому не пощастить здійснити її самому...

— Довідаюся чи не востаннє, як почувують себе шановні Дорбатай та Гартак,— вів далі Роніс іронічно.— Адже мене дуже цікавить, чи цілком вони спокійні за своє найближче майбутнє, чи не турбує їх щось... Здається, ми з тобою все з'ясували, Варкане? Ти добре пам'ятаєш наші умовні сигнали?

— Так,— коротко ствердив Варкан.

— Тоді, будьте. Ми, мабуть, не побачимось з вами, друзі, аж до самої справи, — наче згадавши, звернувся він до Артема і Дмитра Борисовича. І, не чекаючи відповіді, Роніс вітально підніс руку і зник за деревами.

Кілька хвилин біля вогнища панувало мовчання. Вогнище потроху згасало, звідусіль насувалися густі нічні тіні, ще глибші після мерехтливого світла багаття. Ледве чутний вітрець пробігав по густій і високій навіть у лісі траві. Галявину, де сиділи друзі, огортав морок. Артем підвів голову й задумливо подивився вгору.

Холодні вогкі хмари низько пливли над землею, над лісом. Верхівки дерев наче щось тривожно шепотіли неспокійним шелестом листя. Ось одна з хмар мов спустилася ще нижче, вона повільно йшла на захід. Артем мовчки стежив за тією хмаркою кілька секунд. Він думав: може і Ліда так само цієї хвилини дивиться на небо з свого червоного воза, бачить оцю темну хмару, обриси якої ледве вгадуються в нічному небі, стежить за її повільним рухом?..

Ліда, Ліда, як хотілося б Артемові почути зараз її то лагідний, то насмішкуватий веселий голос, побачити її зеленуваті очі, якими вона може заглядати, здається, прямо в душу, відчутти дотик її теплої руки — так, як клала вона ту руку іноді на плече юнака, коли просила його зробити щось для неї. І чого тільки не виконав би він для неї, для милої, такої далекої і такої близької серцю дівчини,— тільки б настав скоріше, скоріше той щасливий, довгожданий час, коли вони знову зустрінуться з нею!..

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ

Плем'я в Герах.— Спостереження зі скель.— Похорон розпочався.— Сигнал Роніса.— Вирішальний бій.— Друзі знову разом.— Нова небезпека.— Варкане, Варкане, навіщо?..— Час вжити зброю!

Звідси, з верхівок невисоких скель біля підніжжя кам'яного урвища, все було видно чудово. І загальна відстань до місця, де роз-

горталися події, не перевищувала кілометра, в цьому Артем був певний. Разом з тим спостерігачі самі залишалися непомітними для тих, хто був унизу: їх надійно ховали скелі. Хоча, коли б і не було цього, все одно скіфи внизу, заклопотані своїми справами, навряд чи помітили б когось тут, бо в них не було часу розглядати околиці.

Чисте прозоре повітря не лише відкривало для очей спостерігачів кожную деталь надзвичайного видовища, а й доносило до них всі звуки. Артем ясно чув, як лунала молитовна журлива пісня віщунів, що не замовкала вже кілька годин. Урочистий обряд пишного похорону старого вождя був дуже складним.

З самого ранку юнак разом з Дмитром Борисовичем і Варканом лежали тут на скелях, дивилися, слухали, чекали. Позаду розташувався напоготові весь загін, у якому налічувалося тепер понад півтораста добре озброєних молодих воїнів і мисливців. Було вирішено, що Роніс подасть умовний сигнал. Час того сигналу залежав від того, коли ватажкові невірників пощастить зібрати свої сили так, щоб ударити на воїнів Дорбатая і старшин з тилу. А тоді до них одразу приєднаються мисливці і скотарі, що також напоготові. І вже після того буде нанесено вирішальний удар звідси, зі скель, який здійснять воїни Варкана. Загальний план повстання, розроблений обома ватажками, Ронісом і Варканом, був складений бездоганно. Лишалося тільки так само бездоганно й виконати його.

І тільки одна людина на скелях думала за-

раз не про напад, не про бій з воїнами Дорбатая і Гартака, а про зовсім інші речі. То був, звичайно, Дмитро Борисович! Запальний археолог забув про свою бойову сокиру, умінням володіти якою він досі так пишався, забув узагалі, що збирався брати участь — і навіть безпосередньо, як висловлювався він сам! — у наступних діях. Вся його увага, увесь він, — і серцем, і душею, — був там, унизу, де відбувалися сцени, дивлячись на які він мало не плакав з досади: ну як так вийшло, що він загубив у сталактитовій печері свій фотоапарат!.. Це ж просто злочин — не зафіксувати на фотознімках усе, що йому пощастило бачити, а залишити тільки туманні спогади в пам'яті!..

Поховання скіфського вождя, справжнє поховання за всіма священними звичаями племені! Це видовище було неповторним для нього, для археолога, який ніколи в житті не міг і мріяти про щось подібне... І Дмитро Борисович не відривав погляду від того, що відкривалося перед його захопленими очима.

Артем, як відомо, не був археологом. Але, правду сказати, і його захопило це незвичайне, барвисте видовище.

Похорон відбувався на великому майдані, який однією своєю стороною наближався до скель кам'яного урвища. З другого боку його замикала широкою сріблястою дугою спокійна річка. Це, на думку скіфів, і був легендарний Борисфенес. Та Дмитро Борисович роз'яснив Артемові:

— Справжній Борисфенес, про який писав Геродот, — це наш Дніпро. А те, що ми бачи-

мо тут, — просто невеличка підземна річка, що впадає, мабуть, в якесь теж підземне озеро, можливо, досить велике. Проте це озеро, звісно, не є Понтом Евксинським, який ми тепер називаємо Чорним морем. Адже рівень Чорного моря, крім усього іншого, як ви самі розумієте, розташований значно вище цієї річки...

Це, певна річ, було цілком зрозуміло. Втім, археолог пояснював далі:

— Стародавнє плем'я скіфів-кочівників, яке випадково потрапило сюди, під землю, і мусило залишитися тут жити...

— Значить, ви остаточно приєдналися до думки Івана Семеновича,—перебив його Артем.

— А чому б і ні? Хіба ж у нас є якась інша ймовірна гіпотеза? Та от, це плем'я, відрізане завалом від земної поверхні, зберегло, мабуть, свої скромні географічні знання та уявлення. Стародавні скіфи, як свідчить той же Геродот, знали про існування Борисфенеса. А їхні нащадки, з якими ми маємо справу, пам'ятають давню легенду про казкову річку. І вони ладні вважати за Борисфенес цю невеличку підземну річку, на яку колись потрапили. От і все. А перейнявши собі також звичаї урочистого поховання вождів, наше плем'я почало здійснювати цей звичай тут, на березі підземної річки, який вони в свою чергу ототожнили з легендарними Герами.

— Все це дуже цікаво й важливо,— відповів нетерпляче Артем,— і я цілком певний, що так воно і є, як ви говорите, Дмитре Борисовичу. Але зараз мене турбує зовсім інше...

Проте, глянувши на археолога, Артем ви-

рішив припинити розмову, бо все одно Дмитро Борисович уже не чув його й не бачив нічого, крім того, що відбувалося внизу.

А думки юнака, які дуже турбували його, і справді стосувалися зовсім іншої галузі, ніяк не археологічної. Він міркував так.

Ну, гаразд, припустимо, що внаслідок цього загального повстання, якого він так нетерпляче ждав, Ліда й Іван Семенович будуть звільнені. Інакше-бо й не може бути, це так. Добре. А далі? Варкан — дуже хороша людина. І Роніс теж. Чужинцям, певна річ, нічого вже не загрожуватиме: і це також зрозуміло. І все одно питання лишається тим самим: а далі?.. Чи ж не одразу доведеться думати про можливість повернення на поверхню землі? Чи ж не досить їм цих напівказкових пригод, цього дивного — і вже, правду сказати, як на смак Артема, досить-таки набридлого! — жовто-рожевого оточення?..

Втім, як знайти зворотний шлях? Це кляте урвище всюди було однакове. Всюди височіло воно стрімкими стінами, всюди стирчали його кам'яні скелі, ховаючись верхівками аж у сірих хмарах. З якого боку доведеться штурмувати його? Та й що може дати такий штурм?.. Де знайти потрібне найтонше місце в стіні, яка відокремлювала мандрівників, вимушених дослідників цього дивного світу, від сталактитової печери, звідки був вихід на поверхню землі?..

Кляте каміння! Артем люто вдарив ногою по скелі. Вдарив — і ойкнув від болю, спричиненого необережним ударом по твердому, як і всюди, камінню. Цей біль повернув його

до дійсності. Справді, навіщо займатися зараз тими питаннями? Насамперед — визволення товаришів, а там — побачимо. Зрештою, неже ж Іван Семенович чогось не вигдає? Е, поживемо — побачимо!

Юнак знову придивився до великого майдану, де мало відбутися поховання. Мабуть, усе населення становіща вже зібралося навколо величезної могили, яку оточили віщунни на чолі з самим Дорбатаєм. Проте всі вони трималися дещо осторонь, не підходячи ближче. Тільки Гартак, як син померлого вождя, та найстаріші й найзнатніші старшини, які вважалися близькими друзями Сколота, були біля самої ями. Тут-таки на вільному місці стояла велика пишна колісниця з набальзамованим тілом Сколота, віз його вдови та інші вози з майном померлого вождя, яке мали поховати за звичаєм разом з ним.

Чудовий, добре знайомий Артемові, вороний жеребець Сколота в багатій золотій збруї стояв теж біля могили. Він нервово перебирав тонкими ногами, тупцюючи на місці, неспокійно водив головою й витягував довгу лебедину шию.

— І його теж? — не повертаючи голови, запитав Артем.

Варкан мовчки кивнув. Йому також було шкода цього незрівнянного красня, найкращого коня скіфських великих табунів... Так, вороного коня Сколота теж чекала смерть. Проте Варкан знав, що це неминуче: адже за повір'ям скіфів старий Сколот і на тому світі мав їздити на своєму улюбленому коні... І тому жеребця заріжуть над могилою вождя.

Велике коло простих скіфів, мисливців і скотарів товпилося далі від могили. Тут змішалися всі віки: дівчата й старі жінки, хлопці й діди — всі товклися в одній великій юрмі. Біля возів і нашвидку розкинутих наметів становища не лишалося майже нікого. Тільки невільники були ще там, нібито закінчуючи свою роботу. Але й вони потроху кидали її і наближалися до загальної великої юрби.

Втім, Артем помітив, що раби збиралися купками, самі чоловіки, без жінок і дітей. Купки ці виникали одна недалеко від одної — і досить рівномірно. Ще здавалося юнакові, що невільники немовби чимсь були збуджені, їхні рухи були не такими спокійними й повільними, як звичайно. Але — хіба не зрозуміло це для такої години, коли відбувалося поховання великого вождя? Та й хто звернув би зараз увагу на поведінку якихось там жалюгідних рабів?..

Артем спостерігав далі. Адже він знав, що те збудження — не випадкове, що там, унизу, поступово збираються до купи досі роз'єднані сили, рух яких підкорений суворому і розрахованому планові Роніса. Мабуть, виконуючи цей план, купки невільників збиралися не всюди, а переважно з одного боку юрби, далі від скель. Виходило так, ніби цілком випадково майже всі вони опинилися на стороні, протилежній тій, звідки мав ударити загін Варкана. Еге, все зрозуміло! І Артем весело посміхнувся: Роніс розробив план початкової розстановки сил, як справжній полководець! А крім усього іншого, — саме з того боку, де створювалися купки рабів, було найближче й до са-

мої могили, біля якої зібралися віщуни й старшини...

Варкан теж з задоволенням поглядав на скупчення невільників. Його зірке око помічало навіть, що їх короткі плащі не звисали сьогодні так вільно, як звичайно. Немовби кожен мав при собі якийсь схований під плащем вантаж. А це свідчило про те, що Роніс і його помічники встигли роздати зброю, яка поки що була прихована: час ще не настав!..

Молодий скіф повернувся до Артема. Мовчки він узяв з землі гострий камінець і накреслив на скелі між собою й юнаком коло. З одного боку він намалював стрілу, що впиалася вістрям в один бік кола. Потім швидким помахом він нашкарябав ще одну стрілу, з другого боку. А тоді раптом наче схопив те коло обома руками й стиснув його. Очі Варкана запитливо дивилися на Артема: чи розуміє він?..

— Правильно, Варкане! Так і буде, — ствердив юнак. — Ми їх стиснемо з обох боків і розчавимо! Все ясно!

Обличчя Варкана розпливлося в задоволеній посмішці. Так, вони з молодим чужинцем, з його побратимом — почали вже добре порозуміватися за цей час!

Журлива пісня віщунів голоснішала. Тепер її, здавалося, співали не тільки самі віщуни, а й усі, хто був біля могили. Дорбатай підвів руки вгору: то був його улюблений молитовний жест, яким він завжди привертав до себе увагу й подавав умовний знак віщунам. Так сталося й тепер. Відразу віщуни підійшли

до колісниці Сколота, підняли набальзамоване тіло небіжчика й понесли його до могили.

Вони спустилися в яму й поклали там тіло на розстелені багаті килими. А священна пісня тим часом то гучнішала, то вщухала, але не змовкала. Дорбатай наче застиг з високо піднесеними руками. Широкі рукави його одягу звисали з боків, як крила великого зловісного птаха.

Інші віщуни безупинно несли до великої могили майно Сколота. То були золоті чаші й оздоби, різноманітна зброя — в тому числі і його уславлений широкий меч з золотим держакком. Усе це розкладалося навколо тіла старого вождя на килими в якомусь особливому порядку — здавалося, так, щоб Сколот, простягнувши мертву руку, міг дістати першу-ліпшу річ.

— Скільки дорогоцінностей! — захоплено прошепотів Дмитро Борисович.

— Еге, для вас, для археологів, готується,— не стримався від легковажного жарту Артем.

Дмитро Борисович не чув юнака. Його увагу вже привернули інші віщуни, які несли до могили вождя запаси їжі. Великі казани з варивом, цілі туші забитих коней і кабанів, великі міхи з вином — усе знаходило собі місце в надрах велетенської могили. Адже Сколот і на тому світі мусив мати гідне себе майно, зброю і запаси харчів,— так вірили скіфи.

Нарешті перенесення майна ніби закінчилося. Вже не лишилося вільного місця навколо тіла небіжчика, вже, здавалося, не можна було б і підійти до нього через велику кіль-

кість дорогоцінностей, зброї та харчів, навалених цілими купами.

Варкан легенько підштовхнув Артема і вказав йому на той бік юрби. Тепер майже всі раби вже зібралися там. Можливо, це тільки здалося Артемові, але він нібито помітив у натовпі невільників виблиск зброї. Серце юнака забилося сильніше.

«Наближається, наближається! — подумав він.— Чому ж Роніс не подає сигналу? Адже все чисто вже готове... І де все ж таки Ліда з Іваном Семеновичем, чому їх ніде не видно?..»

Нова думка майнула йому: може статися, Роніс саме тому й не подає сигналу, що полонені чужинці перебувають і досі в якомусь місці, де їм могла б загрожувати небезпека від охорони в разі спроби їх визволити. Розсудливий грек не лишив у своїх точних розрахунках поза увагою нічого!

Раптом Артем почув, як коротко і збуджено гавкнула Діана, що лежала на скелі поруч нього. І в ту ж саму мить його схопив за плече Дмитро Борисович:

— Ось вони! Ось!

Кілька віщунів вели до могили Сколота обох полонених чужинців. Ліда й Іван Семенович ішли вільно, вони не були навіть зв'язані,— і ніщо б не нагадувало про їхній стан, коли б не озброєні віщуни навколо них. Іван Семенович кілька разів глянув поверх голів вартових у бік скель. Невже він догадується, де засіли його товариші? Мабуть, так, бо ось і Ліда повернула теж сюди свою золотаву голівку.

— Знають, знають, звідки ми прийдемо! — з радістю вирішив Артем.— От молодець Роніс! Це ж він, очевидно, встиг їх повідомити!

Ліда й Іван Семенович спинилися недалеко від могили. На щастя, вони, як чужинці, з погляду віщунів, мабуть, були недостойні честі знаходитися всередині, там, де вже скупчилися чи не всі віщуни й старшини. Це полегшувало визволення: так принаймні подумав Артем.

Два старі сиві воїни вели тепер до могили вороного жеребця Сколота. Кінь ішов неохоче, він кидався в сторони. Але його міцно тримали за повіді. Ось він опинився внизу, біля майна старого вождя. До нього підійшов поважний віщун з кинджалом. Прокричавши якесь закляття, він блискавичним спритним ударом загнав кинджал у струнку шию коня. Бризнула кров, кінь захропів, упав на передні ноги й забив задніми.

— Такий красень був, такий чудовий кінь! — з жалем прошепотів вражений Артем.

Ще кілька ударів кинджалом — і вороний жеребець завмер нерухомо. Старий Сколот міг тепер вільно їздити в царстві тіней на своєму улюбленому бойовому коні...

Тоді віщуни наблизилися до колісниці, на якій сиділа стара вдова Сколота. Вона тремтіла, вона не віднімала старечих сухих рук від обличчя. Так, майже неживу вже, з закритим обличчям її й повели до могили.

— Як? Живу жінку теж? — спалахнув від обурення Артем.

Сумніву не було. Віщуни вели нещасну жінку вниз, до того місця, де лежав щойно за-

битий вороний жеребець. Вони майже несли її на руках, бо жінка, здавалося, була неприємна від страху. А слідом за нею посувався ще один віщун з мотузкою в руках. То був священний кат, який мусив задушити вдову померлого вождя, щоб і вона пішла за своїм чоловіком на той світ і там сумлінно прислужувала йому.

І ось тепер тільки Артем побачив, як в долині, за великою юрбою людей, біля одної з кибиток вгору звився сивий димок. Мовби хтось розклав там маленьке вогнище, і димок від нього повільно почав здійматися вище й вище в тихому повітрі.

— Сигнал Роніса! Час вирушати, Варкане!

Але Артем спізнився з своїм вигуком. Варкан уже подав знак своєму загонові. Спритно, швидкими, мов змійними, рухами воїни почали повзти по скелях униз, до маленького гайка, що був на дорозі, до місця, де відбувалося урочисте поховання.

— Ну, Дмитре Борисовичу, почалося! — збуджено гукнув Артем. — Я пішов униз, разом з усіма!

— А я що ж? Хіба тут залишуся?..

І археолог, захопивши свою бойову сокиру, теж ринувся вниз. Його довге незграбне тіло лише через силу зберігало рівновагу на стрімких скелях, бо очі Дмитра Борисовича все ще не могли відірватися від похорону. Але обов'язок був і для нього над усе! Адже товариші чекали його допомоги там, унизу, і він мусив іти до них!

Одчайдушний жіночий крик долинув до них. Обидва разом здригнулися. То кричала

стара вдова Сколота. Вона крикнула востаннє в своєму житті...

Вони швидко спускалися вниз. Воїни Варкана були вже в гайку. Артем знав: то був лише перший сигнал, тепер треба буде зачекати в гаю, доки раби в тилу скіфів не почнуть бою. Тільки це дасть воїнам Варкана можливість наблизитися непоміченими. Інакше їх зустріне дощ стріл і списів, зірветься весь вирішальний напад. Щоб цього не трапилось, Роніс з озброєними невільниками мусив відвернути на себе увагу, розпочати й прийняти першу бійку.

З гайка натовп біля могили видно було значно гірше. А те, що відбувалося в самій могилі Сколота, і зовсім зникло з очей. Але чути звідси було навіть краще. Тужлива молитовна пісня не вщухала, вона набридливо дзвеніла в вухах, перекриваючи собою всі інші звуки. Слух розрізняв тепер тільки окремі жіночі вигуки, пронизливі й жахливі. Артем з острахом прислухався до них, бо йому страшно було подумати, що один з тих голосів належить Ліді...

Воїни Варкана лежали в гайку, вони ховалися за деревами і терпляче ждали. Адже найменша необережність могла б виказати їх присутність віщунам — і тоді все загинуло б...

Тиша в гайку — і все та ж сама молитовна пісня в далечині, та ще оті пронизливі жіночі крики... Якби не вони, то, здається, в тиші, яка панувала в гайку, можна було б почувти стукотіння власного серця. Воно калає, воно немовби заповнило собою всі груди

Артема... Ні, ні, не можна так хвилюватися, треба стримуватися, треба зберігати цілковитий спокій, бо ж наближається вирішальний час... Так, це все легко сказати, про той спокій і стриманість, але як же важко виконати!

Тиша в гайку. Тривожна, насичена неймовірним напруженням тиша. Чому ж не чути нічого? Чому Роніс усе ще не починає?..

Артем чув, як важко дихає поряд з ним Дмитро Борисович. Руки археолога цупко стискали сокиру на довгому держаку. Ледве чутний голос Дмитра Борисовича прошелестів над самим вухом юнака:

— А ваша зброя, Артеме? У вас усе готове?

Артем мовчки вказав очима на свій меч. Археолог похитав головою: видно, йому здавалося, що цього мало. Тоді юнак виразно похлопав себе по кишені: не турбуйтеся, мовляв, усе гаразд. Головна його зброя також наготові. Треба тільки, щоб надійшов слушний момент, коли її слід буде вжити!

Нові пронизливі вигуки примусили Артема й Дмитра Борисовича затамувати подих. Невже почалося?..

Ще вигуки, ще... Тепер чути загальний збуджений гомін. І пісня раптом урвалася. Ось якась дивна пауза — наче від здивування. І після неї — нова хвиля вигуків, але тепер уже шалених, лютих. Почалося! Невільники на чолі з Ронісом почали повстання!

— Вперед! Вперед! — вигукнув несамото Артем.

— Вперед! — відгукнувся й Дмитро Борисович.

Разом схопившись на ноги, вони побігли між деревами в напрямі до місця поховання. Але хоч би як швидко бігли чужинці, воїни Варкана незмінно були попереду. Артем бачив перед собою тільки їхні спини, що миготіли між деревами. Він біг слідом за ними щодуху, вимахував мечем і кричав:

— Вперед! Вперед!

А позаду нього мчав і Дмитро Борисович, який тепер уже остаточно забув про принадність археологічних спостережень і з властивою йому запальністю перетворився на одчайдушного воїна. Він теж щось вигукував на бігу, але до свідомості Артема ці вигуки не доходили.

Гайок скінчився. Вони бігли тепер полем, переборюючи опір всюдисущої високої рожевої трави, яка чіплялася за ноги й заважала. Артем усе так само бачив перед собою воїнів Варкана, чув крики й брязкіт зброї, що долинали вже із значно ближчої відстані. Он уже нібито й могила Сколота. Та невже ж їм пощастить без сутички, без бою наблизитися до полонених? Невже Роніс із повсталими невільникми в такій мірі повернув до себе увагу й сили старшин і їхніх воїнів?..

Ліворуч і праворуч по полю розбігалися перелякані несподіваною подією жінки й діти. Ними ніхто, видно, не цікавився, вони тікали в усі боки, звільняючи шлях воїнам Варкана, що не спиняли шаленого бігу. Ближче, ближче до могили Сколота! Тепер важить кожна хвилина, щоб Дорбатай з віщунами не встиг зібрати сили для опору!

І ось почався бій. Артем ясно бачив попе-

реду себе, як передні лави воїнів Варкана врізалися в юрму ворогів — воїнів старшин, віщунів, що швидко вистрибували з великої могильної ями, тримаючи зброю. Підбадьорювані лютими вигуками Дорбатая, віщуні не здавали позицій, не відступали. Забрязкотіла зброя, мечі вдарилися об мечі. Але найбільша небезпека минула: вороги не встигли вжити луків, не зустріли несподіваний напад з гайка дощем влучних, смертоносних стріл. Бій зав'язався одразу на короткій відстані, де перемагав міцніший, досвідченіший, спритніший, — бо то був бій мечами й сокирами, бій в рукопашну. Загін Варкана виграв час, віддаль від гайка до могили була пройдена без ускладнень!

Артем розчув грізне гарчання. Так, це була Діана! Захоплений нападом, він зовсім забув про неї. Навіть не озираючись, Артем гукнув вірній собаці:

— Вперед, уперед, Діано! Нас чекають друзі! До Ліди, Діано!

Передні воїни Варкана завзято билися. Але де ж сам молодий ватажок? А, он де. На нього напало одразу кілька старшинських воїнів — і він відважно б'ється проти них один. На допомогу!

Втім, Артема випередили. Кілька бійців лісового загону напали на ворогів Варкана одразу з двох боків. Два воїни впали з порубаними головами, третього зарубав сам Варкан. Наступ тривав!

Звідусіль лунав брязкіт зброї, стогнали поранені, голосно перегукувалися бійці. Воїни Варкана напосідали, вони тіснили ворогів, які нездатні були протиставити їм такої мужності й відваги. Крім того, у бійців лісового загону була ясна й чітка мета, вони знали, за що б'ються і чого прагнуть. Зовсім інакше почували себе віщуни й воїни Гартака, захоплені зненацька, оторопілі від несподіванки. І от вороги почали відступати, крок за кроком відступати, незважаючи на дикі вигуки розлюченого Дорбатая.

Але — де ж Ліда? Де Іван Семенович?..

Головний фронт бою розтягся від могили вбік. Віщуни й старшинські воїни, повільно відступаючи під непослабним натиском воїнів Варкана, відкривали з флангу саму могилу. Артем спинився. Чомусь йому здавалося, що віщуни відступають надто легко, немовби ззаду в них був надійний тил. Як же це так? Адже юнак знав, що з другого боку, з тилу, на них напосідають озброєні, охоплені ненавистю повсталі невірники. Чи, може, наступ

невільників ще не дійшов сюди, може — щось затримало там сили Роніса?.. Нічого невідомо, все змішалось в метушні, в брязкоті зброї та шалених вигуках. Де товариші? Де Ліда й Іван Семенович?.. Адаже щойно, перед початком наступу, вони були саме тут, перед відкритою могилою! Невже ж віщуні, відступаючи, захопили їх з собою?..

Виступ могили.. ось широкий вхід до могильної ями... перші вози... он і велика червона колісниця, на якій лежав раніше труп Сколота... полонені мусять бути десь поблизу! Швидше туди, треба скористатися з відступу віщунів!

Щось тонко свиснуло біля самого вуха Артема... Ще... ще...

— Ой! — скрикнув Дмитро Борисович.

Скіфська стріла тупо вдарила в його металічний шолом.

— До могили! — не спиняючись, гукнув Артем.

За виступом могили ховалися кілька віщунів з луками в руках. Позаду них Артем побачив червоний плащ Дорбатая. Чи не там і Ліда з Іваном Семеновичем?.. Віщуні повільно відступали до середини могили. Як перетяти їм шлях? Чи ж з ними полонені?.. Раптом Артем, стрепенувшись, розчув дзвінкий голос Ліди:

— Діано! Діано! Сюди! До мене; Діано!

Собака аж затремтіла. Вона поглянула на Артема, нашорошивши вуха, наче питаючи дозволу.

— Та негайно ж таки! Мерщій біжи до Ліди, Діано! Мерщій!

Звісно, Діана вкаже, де товариші. Вона приведе Артема до них. Голосно, що мав сили, він закричав навздогін Діані, яка вже мчала в напрямі віщунів велетенськими стрибками:

— Поскіна! Поскіна!

Дмитро Борисович здивовано поглянув на нього. Але юнак так само кричав:

— Поскіна! Поскіна!

Він знав, що робить. Тими вигуками він наче попереджав віщунів, що до них мчить страшна поскіна. Хай лякаються, це на краще! Бо цими ж самими викликами він оберігав Діану від стріл: віщуні не могли насмілитися стріляти в священного дракона, вони мусили тікати від нього.

Діана вже майже добігла до купки віщунів, що ховалися за виступом могили. Так, значить,— Ліда й Іван Семенович також там! Туди, мерщій туди!

— Вперед! — знову вигукнув невідомо для чого Артем. Випереджаючи Дмитра Борисовича, він біг до могили. Тепер він уже не боявся не тільки стріл, списів і мечів, він знав, що його ніщо не може спинити. Тільки мерщій! Скіфи мусили відступати від страшної поскіни. Артемові слід лише не відставати від Діани. Переляк віщунів перед поскіною захистить і його!

Артем біг і бачив, як Діана опинилася біля віщунів, які стояли безпорадні, не насмілюючися вжити проти неї зброю. Він побачив, як собака з льоту вп'ялася зубами в горло одному з віщунів, звалила його і, не цікавлячися більше ним, кинулася на другого.

І віщуни враз побігли геть, вони не витримали! Далеко попереду них біг і сам Дорбатай у своєму довгому червоному плащі. Він на ходу підбирав той плащ руками — і біг, біг не спиняючись. А недалеко від нього шкутильгала іще одна постать, кумедна і водночас огидна в своєму пишному одязі: то був Гартак!

Але не на них дивився вже Артем. Він з радістю побачив, як з-за виступу могили назустріч йому біжить струнка дівчина, на голівці якої розвівалися золоті кучері. Вона простягала до нього руки. За нею біжить чоловік. То Іван Семенович! Віщуни не встигли захопити їх з собою у поспішному відступі!

— Лідо! Лідо, мила!

Ще мить — і дівчина опинилася біля Артема. Руки її обвилися навколо його шиї, гарячий поцілунок обпалив йому губи.

— Артемчику! Любий!

— Лідо!

— І мерщій до скель! Мерщій! — пролунав розсудливий голос Івана Семеновича.— Нам дорога кожна секунда. Погляньте назад!

Звідси, з примогильного підвищення, було видно, що повсталі невірники й собі не гаяли часу. Вони безнастанно натискали на віщунів і старшинських воїнів з свого боку. І їх підтримували чимало бідних скіфських мисливців і скотарів, що приєднувалися до повсталих невірників, як і передбачав Варкан. Воїни старшин і віщунів відступали під натиском повсталих сюди, до могили, бо іншого шляху в них не було. Отож, відступаючи, вони в той же час створювали собою найбільшу небезпеку для чужинців.

Тільки глянувши, Артем зразу оцінив становище. Вони з Дмитром Борисовичем надто захопилися в прагненні якнайшвидше звільнити полонених товаришів — і одірвалися через те від загону Варкана. Тепер вони були майже відрізані від своїх. Віщуни й старшинські воїни, відступаючи під міцним натиском повсталих невільників, перетяли чужинцям шлях до людей Варкана. І Дорбатай з Гартаком уже не тікали далі від могили. Навпаки, вони також зрозуміли, що їм треба робити — і тепер посувалися всередині своїх воїнів сюди, також дедалі ближче до чужинців. Більше того: ось Дорбатай вказав віщунам на них. І враз кілька стріл свиснуло в повітрі і впало біля товаришів. Добре ще, що віщуни, очевидно, не так володіли майстерністю влучної стрільби з луків, як скіфські воїни...

— Діано! — гукнув Іван Семенович. — Назад, сюди!

Тепер лишалося тільки відступати назад, до скель. Можливо, воїни Варкана, якщо не сам молодий ватажок, помітять складний стан, в якому опинилися чужинці. Тоді воїни лісового загону нападуть на віщунів і примусять їх спинитися до того, як вороги наздоженуть групу вчених... Але — чи ж станеться так? І Варкан, і його воїни надто захоплені кривавою бійкою.

Чужинці швидко бігли назад, до скель. Віщуни й воїни старшин не відставали: мабуть, їх підганяв особливий наказ Дорбатая, що вже знову сподівався захопити чужоземних чаклунів у полон, а може, і просто вбити їх, щоб позбавитися, нарешті, постійної небезпе-

ки, яку являли собою для нього ці неспокійні люди, хтозна?.. Головні сили віщунів і старшинських воїнів билися з повсталими невільниками, якими керував Роніс. Але й тут їх було досить, щоб перехопити чужинців. Стан, таким чином, значно ускладнювався, бо товариші не могли й думати про опір: ворогів було надто багато.

Несподівано нові звуки домішалися до бойових вигуків, що лунали звідусіль. Артем озирнувся. З правого флангу віщунів показався Варкан з десятком його молодих воїнів. Хоробрий ватажок, незважаючи на захоплення боєм, не забув про своїх чужоземних друзів, про свого побратима! І він зрозумів також одразу всю небезпеку, в якій вони опинилися, відрізані від нього. Варкан пробився крізь щільну стіну ворогів і тепер, разом із своїми товаришами, біг до чужинців, щоб допомогти їм.

— Варкан з нами! — гукнув радісно Артем.— Тепер буде легше!

Вони на мить спинилися. Ось він, Варкан! Тримаючи в руці закривавлений меч, молодий скіф промовив, вказуючи на скелі,— і голос його уривався від напруження після шаленого бігу:

— Треба відступати туди! Мусимо виграти час, поки ворогів розіб'ють з тилу! Там для них немає порятунку, тому вони зібрали всі сили й сунуть сюди!

Іван Семенович, Дмитро Борисович і Ліда знову побігли до недалеких уже скель. А Варкан з кількома воїнами і Артем прикривали цей відступ. Артем уже цілком володів со-

бою: товариші були звільнені, врятовані, Варкан приєднався до них, усе гаразд. Тому, як і інші воїни, юнак спинявся через кожні кілька кроків, старанно цілячись, випускав на ворогів стріли з лука, який він разом з набитим сагайдаком підібрав на землі. Певна річ, його постріли завдавали віщунам значно менше шкоди, ніж стріли Варкана і його товаришів. Але юнак прагнув хоч як-небудь допомогти справі: адже віщуни й старшинські воїни ніяк не хотіли відставати.

«Таке тобі! — думав при цьому Артем. — Треба ж, щоб отакому трапитися: опинитися на шляху, яким відступають ці чортові віщуни й воїни Гартака та старшин... ясно, в них іншого шляху немає... і тому вони переслідують нас... ну, добре, ось уже гайок. Зараз, зараз, випущу ще кілька стріл, а тоді вже й до гайка».

Артем бачив знову яскраво-червоний плащ Дорбатая, бачив і жалюгідну постать Гартака серед віщунів. О, він дорого дав би, щоб влучити в когось з них! Та ні, до Дорбатая і Гартака було надто далеко для рук юнака, які, незважаючи на тренування, були ще не такими сильними й вправними, як руки скіфських воїнів...

— Зажди, зажди, все одно спробую... може, ось зараз! — шепотів він, націляючись уже з-за дерева. Ні, надто далеко! І значно більше було шансів, що якийсь із досвідчених старшинських воїнів влучить в самого Артема раніше, ніж юнак дострілить до ворогів...

— Не затримуйтеся, Артеме! — почув юнак гучний крик Івана Семеновича. Що ж, треба

підкоритися. І він, перебігаючи між деревами, незабаром приєднався до своїх.

Варкан щось незадоволено говорив своїм воїнам. Він показував на могилу Сколота, звідки сунули ще й ще віщуни. Вони відступали, це було ясно, але відступали вони саме в той бік, куди й попередні,— до бійців Варкана, яких було не більше десятка, і до чужинців, на бойову міць яких молодий ватажок, певна річ, не міг покладатися. Там, за могилою, Роніс перемагав. Але саме зараз це поглиблювало небезпеку для групи Варкана і чужинців, бо віщуни всією масою рушили сюди, до скель, до урвища. Треба відступати, але — куди?..

Іван Семенович переказав Артемові:

— Воїни Варкана... ті, що лишилися там... надто захопилися боєм і дозволили відрізати себе, замість того, щоб напасти самим на віщунів звідси. От стан і ускладнився.

Мабуть, саме цим був незадоволений і Варкан. Він повернувся до чужинців і виразно махнув рукою, вказуючи на скелі: мовляв, швидше туди! Йому не довелося повторювати, бо становище було для всіх зрозуміле. За мить всі швидко бігли до рятівних скель, де можна було залягти й оборонятися.

Артем на бігу згадав те, про що говорив йому Іван Семенович, і відповів геологові:

— Все одно перемога буде за Варканом і Ронісом! І ми ще відсвяткуємо з ними ту перемогу! Ручуся вам!

— Не поспішайте з висновками, Артеме. Ще невідомо, чи братимемо ми участь у такому святкуванні...

— Чому?

— Не знаю, чи не пощастить віщунам знову захопити нас... і тоді вже вони не подарують нам життя. Адже нам немає куди тікати від них, хіба ви не розумієте цього?

— А скелі? А крім того, там, за скелями, є коні...

— Туди треба ще добратися, Артеме. Швидше! Вороги не відстають від нас! Можливо, їх підганяє наказ Дорбатая!

Новий дощ стріл, випущених віщунами, просвистів у повітрі між деревами. Впав один з воїнів Варкана. Артем почув стриманий стогін і з другого боку. Що це? Невже?.. Так, то не стримав стогону Варкан. Не спиняючись, він висмикнув стрілу з свого лівого плеча. Кров стікала по його руці.

— Варкан поранений!

Та молодий ватажок тільки закусив губи й біг далі, хоч і підтримував ліву поранену руку правою, не випускаючи з неї й меча.

Ось скелі! Якими вони звідси, знизу, здаються високими!

— Вгору!

Підйом відібрав несподівано мало часу. За якісь дві-три хвилини вся група була вже вгорі. Проте за цей короткий час і вороги опинилися вже зовсім близько від підніжжя скель. Вони готували луки для нової зливи смертоносних стріл. На щастя, тепер і воїнів Варкана і чужинців прикривали від нападу гребені скель. Іван Семенович обернувся до Артема:

— А де ж ваші коні?

— Ліворуч, під боковим спуском, прив'язані до дерев,— відповів юнак.

— Ну, гаразд. Можливо, доведеться скористатися з них. Втім, чи не можна допомогти Варканові? Здається, йому недобре.

Обличчя Варкана було дуже бліде. Стрілу він витяг з пораненого плеча майже одразу,

але кров бігла з рани безнастанною цівкою. Тепер один з його товаришів туго перев'язував йому плече ременем, проте це мало допомагало, бо рана була надто високо. Прикусивши від пекучого болю губи, Варкан сперся на скелю.

Артем тим часом щось шукав у своїй сум-

ці. Він не бачив, нахилившись, як над гребенем скелі тихо підвелася голова в шкіряному шоломі. Вусатий скіфський старшина, тримаючись іще руками за краї гребеня, озирнувся, швидко огледівся. Найближче до нього був Артем, який усе ще не помічав небезпеки. Так само тихо старшина підвів довгий спис, націлювався. Це тривало якусь частку секунди.

— Артеме! — встиг тільки скрикнути Дмитро Борисович, який раптом помітив старшину з піднесеним списом.

Юнак підвів голову. Він скам'янів, бо прямо перед собою побачив спис, що націлювався в нього.

— Кінець! — майнуло у нього в голові.

Але майже водночас він побачив і те, як щось велике й темне майнуло перед ним і впало на скелю. То був Варкан! Самовідданий молодий скіф встиг помітити небезпеку, що загрожувала його побратимові. Коли б він не був поранений, — Варкан устиг би й відбити ту небезпеку. Але рана не дозволила йому зробити це. І він блискавично прийняв інше рішення. Невловимо швидким рухом він стрибнув прямо на старшину, який націлювався списом. Чи хотів Варкан збити його, чи мав на увазі щось інше, — хто міг знати про це?..

Старшина метнув свою зброю. Спис полетів. Він описав у повітрі дугу. Артем бачив його літ — і враз Варкан опинився між скам'янілим юнаком і тонкою загостреною дротиною, що несла йому смерть. Пролунав важкий стогін, і Варкан упав на скелю перед Артемом. І в той самий момент блискавично бойова сокира Дмитра Борисовича впала на голову

старшини в шкіряному шоломі, що не встиг ще сховатися назад, за гребінь скелі. Змахнувши руками, старшина покотився вниз. Та хіба це могло врятувати відважного побратима Артема?

Ніхто й не глянув туди, де котився старшина. Варкан, хоробрий прямодушний Варкан лежав на землі! З його грудей стирчав довгий спис, який призначався підступним ворогом Артемові. Кров широким струменем стікала з рани.

— Варкане, Варкане, навіщо?.. — ледве вимовив вражений Артем. Він нахилився до голови свого самовідданого побратима. Рожева піна показала на губах Варкана — і це було певною ознакою того, що спис пробив йому легені. Молодий ватажок знайшов у собі сили ще посміхнутися. Його рука навпомацки знайшла тремтячу руку Артема. Скіф стиснув її — слабо, ледве чутно. Де поділася його звична сила?..

Сльози виступили на очах Артема. Допомогти, допомогти будь-що Варканові! Але — як?.. Юнак почув похмурий голос Івана Семеновича:

— У нього пробиті легені... ми не маємо засобів... нічого не можна зробити...

Знизу долинали крики віщунів, які підбадьорювали один одного до рішучого нападу на чужинців. І той напад обов'язково мав відбутися, бо віщуні й старшинські воїни могли відступати тільки в цьому напрямі, через скелі. Адже повсталі невільники й бійці загону Варкана вже з'єдналися — це було добре видно звідси, згори! — і напосідали на

них уже біля гайка, поступово відтісняючи ближче й ближче до підніжжя скель. Безумовно, повсталі невільники візьмуть верх, вони розіб'ють ворогів. Проте — чи не встигнуть віщуни за цей час захопити позицію в скелях? Їх дуже багато, кілька воїнів Варкана й чужинці не зможуть протистояти їм, якщо віщуни ринуть сюди суцільною лавою.

Ось доноситься рипучий голос Дорбатая. Він щось наказує. Що саме?..

Товариші Варкана зайняли бойові місця біля гребеня скель. Їх не можна було вразити знизу в цій вигідній для них позиції. Знизу можна було видиратися сюди лише поодиночі, потрапляючи при цьому під удари тих, хто був вгорі. Віщуни вже пробували пролізти — і двоє чи троє з них лежали внизу, біля підніжжя, звалившись з порубаними головами. Решта не наслідувалася поки що лізти вгору.

Іван Семенович тихо сказав Артемові:

— Вважайте, що коней у нас більше немає...

— Чому?..

— Віщуни встигли пробратися туди обхідною стежкою, поки ми сиділи тут... чи, може, ще раніше, не знаю. З того боку — теж вороги!

Тепер товариші були ніби в пастці, відрізані звідусіль. Спереду й з боків були непримирненні вороги. Ззаду височіло кам'яне урвище. Воно загиналося ще й праворуч. Щоправда, в такій самій пастці опинилися й віщуни з старшинами, бо шляхи відступу їм були одрізані повстанцями. Але для вчених то була подвійна пастка, бо вороги, навіть коли б

хотіли того, все одно не могли б послабити своє коло, не мали куди відійти самі. До того ж Дорбатай, мабуть, також оцінив вигідність позиції на скелястому виступі, за яким поки що переховувалися чужинці. Коли б віщуни й старшини захопили цю позицію, вони мали б змогу довго і вперто оборонятися проти повстанців.

Ліда підтримувала голову Варкана. Хоробрий молодий скіф, щирий і вірний друг чужинців знесилювався з кожною хвилиною. Він не міг уже говорити. Очі його напівзакрилися. Він важко, уривчасто дихав.

— Ах, Варкане! Навіщо ти...

Скіф почув ці тоскні слова свого побратима. Його рука ще раз слабо торкнулася руки Артема. Не посмішка навіть, а ледве помітна тінь її з'явилася на блідому обличчі Варкана. Очі його шукали Артема.

— Я тут, Варкане, тут!..

Артем тримав руку скіфа. Він не знаходив слів і тільки безпорадно і жалісно кліпав, дивлячись на змучене обличчя друга. Губи юнака шепотіли:

— Варкан... любий, чудовий друже...

Варкан застогнав. Його рука безсило підвелася до чола. Він відкрив очі, побачив Ліду, побачив її сумне обличчя, почув її голос:

— Як, Варкане? Чи не краще вам?..

Скіф, мабуть, напружував усі свої сили. Очі його вже шукали інших друзів. Ось він помітив Дмитра Борисовича з його бойовою сокирою в руках, Івана Семеновича, що пильно вдивлявся в той бік, де кам'яні скелі круто обривалися вниз. Подивився ще раз на

Артема: юнак не зводив з нього схвильованого, співчутливого погляду, наче прагнучи в тому сповненому любові погляді перелити своєму вірному побратимові силу і міць, які були такі потрібні пораненому. Тепер уже справжня посмішка полегшення з'явилася на обличчі Варкана. Всі його друзі були тут. Губи скіфа ледве чутно прошепотіли:

— Я радий... радий, що ви... ви всі...

Далі він говорити не міг. Голова його закинулася назад, з обличчя збігли останні живі фарби, рожева піна знову з'явилася на устах. Груді рвучко підвелися,— і це було останнє дихання відважного молодого скіфа. Голова безсило й нерухомо лежала на сагайдаку. Він був мертвий.

Ліда мовчки закрила своє обличчя руками. Вона відчула, як гарячі сльози потекли в неї між пальцями. Дівчина плакала і не соромилася цього, не ховала своїх сліз, бо перед нею лежав мертвий вірний, благородний, самовідданий друг. Спільний друг усіх їх, хороший Варкан, що не пошкодував свого життя заради Артема, заради них усіх! Витираючи очі, відвернувся й Дмитро Борисович. Артем намагався не дивитися на нерухоме тіло скіфа. Він безнастанно повторював:

— Тільки увага... не можна... треба тримати себе в руках... адже вороги можуть з'явитися щохвилини... тримати себе в руках...

І все одно йому здавалося, що якась важка рука стискає його серце, гарячі хвилі приливають до голови, примушують заплющувати очі, щоб не бризнули непрошені сльози. Але він уперто повторював:

— Тримати себе в руках... увага! Не може цього бути... ні!.. Невже ж можливо, щоб цей хоробрий воїн, цей чудовий товариш отак і не сказав більше нічого, вмер тут, на скелях, не підняв більше голови?.. Це неможливо...

Варкан не рухався. Артем перевів безпорадний погляд на Івана Семеновича. І той також опустив очі. Відвернувся й Дмитро Борисович. Обом було важко дивитися на пригніченого юнака.

Повільно Артем відсунувся від застиглого тіла свого друга і вірного побратима. Востанне він подивився на його бліде, спокійне обличчя.

— Прощай, Варкане,— сказав він похмуро, але твердо.— Прощай, самовідданий товаришу мій!..

Над скелями просвистів спис. Він, розгойдуючись, упав і брязнув об камінь, між Артемом і тілом Варкана. Вороги переходили в наступ. Повстанці надто тіснили їх — і вішуні змушені були, незважаючи на ризик, наступати, щоб, знищивши чи вибивши звідси чужинців, зайняти самим цю зручну позицію й захищатися далі від повсталих, що відтіснили їх до самого підніжжя скель. Як не міркувати про причини, все одно це був наступ! Ще два списи впали один біля одного, поруч з друзями, на щастя, не зачепивши нікого.

Кілька воїнів Варкана, що досі охороняли підступи до скель нерішуче озирнулися. Вони дивилися на нерухоме тіло Варкана і перемовлялися між собою. Нарешті, вони зібрали зброю і, пригинаючись, швидко побігли до того місця, де раніше прив'язані були коні.

Один з воїнів, обернувшись, покликав рукою чужинців: ідіть, мовляв, і ви за нами!

Артем, вагаючись, дивився їм услід: а й справді, може, краще було б спробувати відступати, поки ще є час?.. Але Іван Семенович поклав руку йому на плече:

— Недоцільно, друже мій Артеме, — мовив він, очевидно, зрозумівши думки юнака.— Припустимо навіть, що нам пощастило б утекти звідси, хоч коней і захопили вже віщуни. Ну, а далі що буде? Це ж значить дати віщунам і старшинам можливість захопити наші позиції і посилити тим їхню оборону від повстанців? Хіба ми маємо право піти на таке?

— Звісно, ні. Це було б зрадою з нашого боку,— відповів Артем.— Та й куди нам довелось б подаватися потім, у лісі? Варкана з нами немає...

— Так от,— продовжував Іван Семенович,— нам треба затримати тут старшин і віщунів, затримати їх разом з Дорбатаєм і Гартаком, щоб дати можливість повстанцям остаточно розчавити ворогів. Це наш обов'язок перед пам'яттю хороброго і мужнього Варкана...

— Так, Іване Семеновичу! — щиро вихопилося в Артема.

— Повстанці женуть віщунів і старшин сюди. Гаразд. Вони вже майже притиснули їх до підніжжя. Настав час, коли ми мусимо сумлінно допомогти нашим друзям, які дали нам змогу звільнитися з лап Дорбатая і Гартака... І разом з тим ми, роблячи це, і самі остаточно звільнимся.

Своїми зіркими сірими очима геолог ще раз обдивився навколишню місцевість.

— Думаю, що з хвилини на хвилину почнеться рішучий штурм. Віщунам і старшинам нічого більше не залишається,— підкреслив Іван Семенович, беручи в руки сумку.— Так. Напасти вони можуть тільки звідси й звідси,— показав він два напрямки.— Я беру на себе оцю точку. А ви, Артеме, беріть оцю. Гаразд. А тепер, дорогий мій, давайте спокійно закуримо. І майте на увазі: щоб у вас була в запасі ще одна цигарка. Настав час вжити нашу єдину зброю!

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТИЙ

Штурм вішунів.— Зброю вжито! — Кінець старого Дорбатая. — Два вибухи.— Знову в печері.— Роз'яснення Івана Семеновича. — Остання голова скіфа. — Скарбниця Проніса. — Варкан, Варкан!..

Л'зйданчик серед скель, на якому засіли товариші, був завдовжки всього метрів п'ятнадцять. Уся група скупчилася на одному його краю, де високі скелі утворювали щось подібне до своєрідної колиски з крутими кам'яними стінами. Перед товаришами, за високою стінкою, яку являв собою гребінь довгої скелі, була круча, під якою юрмилися вороги. Позаду височіло неприступне кам'яне урвище.

Єдиний шлях відступу звідси, на який раніше сподівався Артем, був відрізаний. Коней,

приготованих для поранених, захопили вороги. Можливо, так само захопили вони й кількох бійців Варкана, що пішли з майданчика, намагаючись пробитися тим боковим спуском. Втім, це лишалося невідомим.

Віщуни знизу все ще не нападали. Очевидно, вони готувалися, розподіляли сили. Але як би там не було, ця передишка була тільки корисною для чужинців, які спостерігали згори за ходом воєнних дій. І з того, що вони бачили, можна було зробити певні висновки.

Бій далеко ще не закінчився. Раніше здавалося, що головні сили віщунів і старшин майже розбиті, притиснуті до урвища. Ні, насправді це було не так! Мабуть, змінило справу те, що свого часу бійці Варканового загону надто захопилися і в навальному своєму натискові проскочили далі, ніж було розраховано. Тим самим вони дали ворогам можливість вийти з безнадійного для них кола, коли з одного боку їх були б повсталі невірники, а з другого — бійці Варкана. А потім, коли загін Варкана хотів, зрозумівши помилку, знову розгорнутися й натиснути на віщунів,— ті вже зібралися з духом, перегрупувалися й відступили спочатку до могили Сколота, а потім до гайка в напрямі до урвища. Несподіваність нападу, на яку так розраховував Роніс, не дала бажаних наслідків!

Тепер згори було добре видно, як шалено захищалися проти повстанців віщуни й старшини з своїми воїнами. Так, вони встигли згуртуватися і билися на всю силу, бо ж бачили, що інакше загинуть. Повстанці все одно тіснили їх, хоча віщуни й воїни старшин бу-

ли краще озброєні: вороги не могли протистояти полум'яній ненависті повсталих невільників, які припиняли боротьбу тільки тоді, коли вмирали, коли їх вже не слухалися скривавлені, поранені руки. То був страшний бій не на життя, а на смерть. І цілком зрозуміло, чому Дорбатай з Гартаком і їхні знатні наближені ухилилися від того бою, а збилися в супроводі кількох десятків віщунів тут, під скелями. Поки ще бій не дійшов сюди — і тут можна було відсиджуватися, сподіваючись, що досвідчені воїни спроможуться відбити натиск повстанців...

Втім, поступово ті сподіванки розвіювались, бо повстанці, хоча й повільно, але безупинно примушували воїнів весь час відступати, притискували їх ближче й ближче до скель.

— Думаю, що віщуні Дорбатая, все ж таки підуть на штурм скель,— мовив стурбовано Іван Семенович.— Адже цілком зрозуміло, що старий віщун вважає нас меншою небезпекою для себе, ніж повстанців, які ладні перегризти горло йому і його поплічникам... Що ж, нам не можна гаяти часу, Артеме. Давайте починати! Діано, лежи! Тихо!

Собака і без того лежала досить покійно, поклавши голову на лапи й тільки запитливо поглядаючи на хазяїна. Вуха її безнастанно ворушилися, вона прислухалася то до загрозливих звуків бою, що долинали здаля, то до голосів віщунів під скелями. І все її мускулясте тіло час від часу здригалось: Діана була наготові стати на захист своїх друзів!

— Тут вони спочатку аж ніяк не зможуть

побачити нас,— вказав Артем на край майданчика, де скелі утворювали гребінь.— Ці скелі надійно захищатимуть нас перші хвилини. Може, хай наблизяться, га, Іване Семеновичу?.. Тоді буде певніше, без промаху...

— Тсс! — урвав його геолог.— Тсс!..

Він дивився на той самий край скелі, куди щойно вказував юнак. Над ним повільно, наче дратуючи, висувалася верхівка металевого бойового скіфського шолома. Ніби хтось намагався зазирнути знизу на скелястий майданчик — і ніяк не наважувався це зробити.

Дмитро Борисович схопив свою сокиру. Але Іван Семенович спинив його:

— По-перше, це поки що тільки шолом. Здається, під ним немає голови, яку треба було б ударити. Так, це воєнна хитрість,— додав він, ще придивившись.— Той шолом на ломаці. Вони просто хочуть перевірити, чи пильно ми стежимо. Гаразд, хай вважають, що ми не помітили нічого. Тепер, по-друге. Артем має рацію. Хай вони піднімуться вище, хай наблизяться. Ви готові, друже?

Артем показав кілька динамітних шашок, що лежали біля нього. До шашок були прикріплені коротенькі відрізки бікфордового шнура.

— Все готове, Іване Семеновичу!

— Добре. Обережно з цигаркою, але дивіться, щоб вона добре горіла, не підвела нас.

— Єсть!

Металевий шолом, що злегка похитувався над гребенем скелі, раптом зник і більше не з'являвся.

— Так і є,— посміхнувся Іван Семено-

вич.— Тепер Дорбатай певний, що ми досить неуважні, і, мабуть, вибере для нападу саме цей невисокий край. Прекрасно!

— Ех, коли б швидше наступали повстанці! — зітхнув Артем.

— Навряд чи це було б для нас легше. Адже тоді проти нас будуть не лише віщуни, а й головні сили старшин, дуже розлючені і, крім того, значно досвідченіші бійці, ніж оці.

— Це, звісно, вірно,— неохоче погодився юнак.

Гомін внизу чомусь ущух. Його змінило загрозливе мовчання, яке порушувалося тільки брязкотом зброї та шаленими вигуками бійців, що вели бій в далині. Там гаряча сутичка не припинялася. Іван Семенович невідривно дивився на крайні скелі в тому напрямі, звідки кілька хвилин тому висувалася верхівка металевого шолома. Брови його зсунулися, він напружено чекав.

— Отепер і слід чекати нападу,— промовив він зосереджено.— Очевидно, тому там, унизу, і притихли. Увага, Артеме! Ні в якому разі не поспішати. Ждіть моєї команди.

Артем терпляче чекав, так само уважно дивлячись на гребінь скелі. З хвилини на хвилину можна було опинитися під новим дощем стріл і списів. Юнак добре розумів: не можна поспішати, але не можна в той же час прогаяти ані хвилинки, бо тоді буде запізно. Адже віщуни, мабуть, добре підготувалися до штурму. Наближався час одчайдушного їхнього нападу. Дорбатаєві й Гартаку лишалося або рішуче вибити чужинців з зайнятої ними

позиції й самим оволодіти нею для дальшої оборони проти повстанців, або потрапити в саму гущавину бою, який невблаганно наближався до урвища. Це було ясно — і не доводилося сумніватися, що Дорбатай докладе всіх сил для того, щоб уникнути зустрічі з повсталими невільниками. Він намагатиметься за всяку ціну вибити й знищити групу чужинців...

Раптом Іван Семенович простягнув руку до Артема:

— Тсс! Увага! Починається! Але чекайте, Артеме!..

З-за краю скелі показалося відразу кілька шоломів. Потім міцні руки вхопилися за каміння. З-під шоломів визирнули обличчя віщунів — бородаті, люті й загрозливі. Віщунни обережно заглядали на скелястий майданчик, готові першої-ліпшої хвилини або видертися на нього й напасти на чужинців, або, в разі потреби, знову сховатися за гребенем.

Діана тихо загарчала. Але міцна рука Івана Семеновича притиснула голову собаки до землі, і вона змовкла, стежачи лише очима за появою ворогів.

Віщунни оглядали майданчик. Вони не бачили на ньому нічого, окрім трупа вбитого воїна. Втікачі-чужинці, що переховувалися в кам'яній заглибині природної скелястої коліски, лишалися для них непомітними.

Ось один з віщунів, мабуть, вирішив остаточно, що прямої небезпеки немає. Він перехилився назад й гукнув щось до своїх. І враз з десятків віщунів у шоломах і башликах з'явилися на краю майданчика. Вони були оз-

броєні не тільки своїми звичними короткими й широкими кинджалами: цього разу у всіх були списи, мечі й сокири. Вони спинилися на краю, тримаючись за кам'яний гребінь, але не наважувалися рушити вперед. Видно, їх усе ж таки дивувала незрозуміла відсутність чужинців...

Раптом знизу пролунав скрипучий владний голос Дорбатая. Можна було зрозуміти, що старий віщун щось питає. Той самий віщун, який гукав раніше, відповів йому,— навіть з ясно відчутними заспокійливими інтонаціями. І це дало несподівані для товаришів наслідки.

Бо за кілька секунд над гребенем скелі показалась голова самого Дорбатая в його своєрідному священному золотому головному уборі, що нагадував водночас і шолом, і башлик. Так само, як і його попередники, старий віщун уважно оглянув майданчик. Холодні й жорстокі його очі пильно придивлялися до кожного камінця, кожного виступу.

Артем завмер, боячись поворухнутися. Йому здалося, що погляд Дорбатая на хвилинку спинився на стінах їхньої кам'яної коліски. Тільки на хвилинку — і потім перейшов далі. Та не може ж він бачити крізь каміння, не може! А щілина, крізь яку дивився юнак, була ж така вузька, що її просто не можна помітити. І все одно Артем не міг позбутися враження, що старий віщун устиг за цю мить побачити і його, і товаришів... От би зараз, не чекаючи далі, взяти б та й ударити...

— Дуже хочеться покінчити з ним,— чи не самими губами прошепотів Артем у бік Івана Семеновича.— Ви не знаєте, Варкан дав Роні-

сові клятву вбити Дорбатая... але ж він помер... а проклятий віщун...

— Тсс! — суворо спинив його геолог.

Дорбатая все ще уважно оглядав скелі — і особливо ті виступи, за якими ховалися чужинці. Раптом його обличчя скривилося в зловісну гримасу. Він наче прийняв якийсь рішення. І Артем, не вірячи своїм очам, побачив, як старий віщун і справді показує довгою своєю жилавою рукою в їх бік. Це було не лише несподівано, а навіть неймовірно! І все ж таки він показував саме сюди, мов дійсно Дорбатая побачив чужинців крізь каміння, що відділяло його від них!..

Як би там не було, а покірні велінням старого віщуна його помічники вже сунули до кам'яної коліски, тримаючи наготові мечі й списи. Артем відчув наче зі сторони, як напружилося все його тіло і як він важко дихає, ніби йому бракувало повітря. Увага, увага! Чи не забув він про цигарку? Ні, вона горить...

Чому мовчить Іван Семенович? Чому не подає команди? Адже віщуні наближаються, от уже до них лишається всього метрів п'ять-шість не більше...

— Кидайте, Артеме!

Одна лише мить потрібна була для того, щоб піднести кінець бікфордового шнура до цигарки. Шнур зашипів, заіскрився. І шашка разом з ним перелетіла через кам'яну стінку.

Втім, зразу стало ясно, що юнак кинув її надто сильно. Шашка пролетіла над головами віщунів і впала десь позаду них, чи, може, навіть звалилася вниз, за межі майданчика...

— Ще одну!

Знову ті ж самі рухи, тільки ще швидші. Шашка майнула в повітрі, лишаючи по собі димовий слід. Вона впала безпосередньо біля ніг трьох передніх віщунів. Вона диміла, бікфордів шнур розсипав іскри. Віщуни спинилися і вражено поглядали на цю дивну незнайому їм річ, що відчутно шипіла, нагадуючи якусь маленьку сердиту тваринку.

— Лягати! — гукнув Іван Семенович, озирнувшись на товаришів.— Хіба ви самі не розумієте цього?

Почувся стривожений голос Дорбатая: старий віщун пізнав це сердите шипіння, бо воно нагадувало йому поразку біля священної купи хмизу. Артем побачив, як Дорбатай аж відстрибнув назад, плутаючись у своєму довгому червоному плащі. Але було вже запізно.

Страшений гуркіт струсонув скелі. Хмара чорного диму звилася вгору. Десь угорі майнула постать одного з віщунів, що летів у повітрі, шалено розмахуючи руками. Велика брила каменю зірвалася з місця і впала на майданчик, розбившись на дрібні скалки. Вони стрибали по скелях і падали, наче кам'яний град. І мов у відповідь цьому гуркоту — знизу пролунав другий вибух. То вибухнула перша кинута Артемом шашка. Мабуть, її шнур був довшим, ніж у другої.

Ще одна хмара густого диму повільно звилася над кам'яним гребенем майданчика. І Артем побачив, як на ній, мов на шапці велетенського чорного гриба, пливла фігура людини в довгому й широкому червоному плащі. Та фігура перевернулася, безпорадно розки-

нувши довгі сухі руки. Щось дивне, знайоме і страшне було в тій постаті.

Артем відчув, як кров відливає в нього з обличчя. Чомусь йому враз стало холодно. Та невже ж, невже?. Так, це була постать Дорбатая. Старий віщун не встиг утекти, вибух знизу підкинув його мертво вже тіло знову на майданчик...

Ще й ще перевертаючись у повітрі, тіло віщуна почало так само незграбно падати вниз. Червоний плащ звивався на ньому, як крила велетенського химерного птаха. А з гори сипалися й сипалися дрібні кам'яні скалки... Дорбатай падав у кам'яному дощі, наче й справді він дочекався здійснення загрози його богів. Його тіло нарешті впало на скелі і нерухомо застигло. А кам'яний дощ все ще падав на нього...

Пролунав наказ Івана Семеновича:

— Ще шашку! Артеме, ліворуч, ліворуч!

— Зліва віщуні, Артеме! — почувся й голос Ліди.

Справді, зліва показалися ще голови віщунів у шоломах. Вони, виходить, мали намір штурмувати майданчик з усіх боків! Розмахуючи мечами й списами, вони, наче комашня, виповзали з-за каміння, видряпувалися на майданчик — і лізли, лізли. Ще кілька секунд — і віщуні кинуться в атаку, вони задвлять товаришів своєю численністю. Ах, так?..

Віщунам потрібно було всього кілька секунд. Але за ті секунди Артем устиг запалити й кинути одразу дві шашки. І знову, прокреслюючи в повітрі хвилястий димовий слід,

шашки пролетіли над кам'яною стінкою між чужинцями й віщунами і впали серед ворогів.

— Зараз, зараз, матимете!.. — стугоніло серце Артема.

Шашки диміли. І раптом трапилося несподіване, неймовірне!

Один з віщунів блискавичним рухом нахилився, схопив ближчу від нього шашку, широко розмахнувся нею — і кинув її назад, через кам'яну стінку, до чужинців.

— Ой! — скрикнула злякано Ліда.

Цього вчинку віщуна не сподівався ніхто. Кинута товаришами зброя оберталася проти них самих. Закам'янілі, вони побачили, як той же самий віщун знову нахилився. Він уже простягнув руку за другою шашкою, щоб збити з нею те саме, що й з першою. Але цього разу він не встиг. Виблиснуло червоне полум'я, затремтіли скелі — і в хмарі чорного диму, в граді кам'яних уламків віщуни, як неживі речі, злетіли зі скелі униз...

А перша, відкинута віщуном шашка?..

Товариші бачили, як вона пролетіла над їхніми головами, надто сильно кинута віщуном. Шашка повільно впала за скелями. Тільки маленький димок у повітрі вказував місце її падіння. І враз потому гримнув вибух, ще заглушливіший від попередніх.

Скелі урвища розсілися. Вони хитнулись, наче застигли на секунду в повітрі. Вони хитнулись — і...

Широко розкритими очима дивилися товариші на страшну картину, яку створювали зрушені вибухом кам'яні велетні, що нависа-

ли над ними. Кожен боявся поворухнутися. Ось зараз, зараз скелі впадуть униз, вони розчавлять, поховають усе під своїми важкими уламками!

І скелі почали падати. Вони повільно схилялися, вони наче розходилися самі в сторони — і тяжко падали, навалювалися з гуркотом на краї майданчика, обсипаючи товаришів дощем дрібних уламків.

І тепер було видно, що вибух пошкодив скелі не тільки зовні: якийсь грізний процес відбувся і всередині кам'яної гори.

Спочатку перед очима товаришів відкрилася вузька темна розколина. Урвище ніби розпадалося на дві половини, відкриваючи за собою глибоке чорне провалля. Потім ця вузька розколина поширшала. Дві високі скелі, що утворювали провалля, повільно, немовби сунуті чиєюсь велетенською рукою, зійшлися верхівками — і спинилися. Кам'яні брили вже не падали вниз, не скочувалися згори. Вони затрималися, стиснуті тими великими скелями, наче сперлися на них. Перед товаришами відкривався темний отвір, що нагадував початок печери.

Іван Семенович швидко озирнувся. За краями майданчика знову почулися вигуки вішунів. Вони не вгавали: та й що їм лишалося робити, якщо знизу їх тіснили повстанці?.. Вороги не спиняться! Незважаючи на вибухи динамітних шашок, незважаючи на переляк, — вони підуть знову атакувати майданчик. Бо ж усе це для них не таке страшне, як помста охоплених ненавистю невірників. Ждати від когось допомоги чужинці не могли. Доки лю-

ди Роніса дістануться сюди, все буде скінчено, адже в Артема лишилася тільки одна шашка... Що ж, вибрати не було з чого!

— Товариші! — гукнув Іван Семенович. — За мною! За мною, чуєте?

І він, не чекаючи відповіді, кинувся першим до темного отвору. Що б не чекало на них там, все одно це було краще, ніж потрапити в руки кровожерних розлючених віщунів.

На бігу Артем помітив, як скелі, що підтримували склепіння отвору, похитуються. Чи це йому здалося?.. Він на мить спинився. Ні, хитаються! Кілька секунд вони ще, мабуть, вистоятъ; але кожної миті ці кам'яні велетні могли не витримати горішнього тиску, завалитися... І тоді товариші навіть не встигнуть пробігти під ними...

— Мершій! Мершій! Скелі ненадійні! — закричав Іван Семенович.

Але товаришів не треба було підганяти!

За Іваном Семеновичем бігли Дмитро Борисович і Ліда, а за ними, замикаючи відступ, Артем з Діаною. Вони бігли щосили, спотикаючись об каміння, перестрибуючи через великі уламки скель. Мершій!

Ще мить — і темний отвір мов проковтнув товаришів, вони зникли в його темряві. І якраз вчасно, бо позаду, по краях майданчика вже показалися лави нападаючих віщунів. З дикими криками, несамовито вимахуючи списами й мечами, віщуни видряпувалися на майданчик і бігли за чужинцями.

Але ті були вже всередині печери. За ними тьмяно світився великий отвір, стіни якого підносилися майже вертикально, сходячись

десь високо вгорі. Але ж — куди бігти далі? Ховатися-бо тут немає де, їх можуть наздогнати непримиренні вороги!

Першим спинився Іван Семенович, налетівши з розгону на великий камінь і боляче вдарившись об нього ногою. Ні, бігти далі в цьому мороці, особливо непроникному після денного світла, неможливо! Віщуни легко наздоженуть їх у цій природній пастці!

Засапавшись, ледве вимовляючи слова, Іван Семенович сказав:

— Артеме, давайте... давайте мені шашки...

— В мене лишилася тільки одна, Іване Семеновичу.

— Гаразд, давайте цю одну. А ви всі, товариші, пробирайтеся далі. Залиште мене тут.

— Але як же?.. — почав було Артем. Проте геолог сердито гримнув на нього:

— Ви чули, що я сказав? Ідіть — і без балачок!

Він майже вихопив динамітну шашку в Артема з рук і побіг назад до отвору, з-за якого вже долинали голоси передніх віщунів. Швидким рухом Іван Семенович запалив шнур прямо від сірника. Шнур задимів. Геолог на мить спинився і озирнувся: так, його товариші були вже далеко. Тоді Іван Семенович розмахнувся й жбурнув шашку в отвір. Простежив секунду, як вона летіла в повітрі, — малесенька чорна річ з іскристим вогником. А тоді повернувся і стрімголов побіг в глиб печери навздогін товаришам.

Раптом хвиля міцного вибуху штовхнула його в спину. Геолог мало не впав, — його вря-

тувало лише те, що він швидко біг. І він мчав далі й далі, натикаючись на каміння, аж поки остаточно не звалився під якусь скелю.

А позаду нього немов довгий грім перекочувався серед кам'яних стін. Уже зникло світло, яке пробивалося до того крізь отвір. Чорний дим і хмари пороху заволокли його. Скелі, що стримували тиск верхньої частини урвища, впали, зрушені вибухом. Вони впали, закривши собою отвір, а на них падали інші, утворюючи безладну велетенську купу брил, що накопичувалася більше й більше.

Тепер печера, в якій опинилися товариші, була відрізана. Віщуни залишилися зовні. Небезпека нападу минула. Гуркіт від падіння кам'яних брил ущухав. Тільки далека луна ще котилася під високим склепінням печери.

Нарешті зникла і вона. Жодного звуку не долинали зовні, цілковита тиша запанувала всередині темної печери. Темрява огорнула Івана Семеновича.

Він звівся на ноги, витер піт з чола, зітхнув з полегшенням. Де ж товариші?..

Годі було придивлятися. У чорний густій пільмі не видно нічого, не можна було навіть помітити власної руки перед очима. Де товариші? Чи не трапилося з ними чогось під час вибуху?

І враз в далині спалахнув яскравий язичок білого полум'я. Та це ж карбідка горить! Так, так, адже в сумці Артема лишилася одна єдина карбідка з чотирьох, що уціліла після того, як вони врятувалися від невідомого сірого газу!.. І Артем засвітив її, молодець!

Карбідка освітила скелі, що підносилися

високо вгору... та це ж і не скелі зовсім! Ні, аж ніяк не звичайні скелі!

Навколо геолога підносились вгору великі конусоподібні сталагміти. Зверху звисали гігантські сталактити. Виходить, сталактитова печера? Така сама, як та, що в ній вони опинилися тоді, перед зустріччю з газом, на початку всієї цієї фантастичної подорожі?..

Іван Семенович з цікавістю озирався: шкода, світла мало! Але — так, це сталактитова печера. Та сама чи не та — поки що невідомо. Проте це таксаж велетенська печера, якій не видно кінця-краю. крім височенної стіни позаду нього. Хоч ця стіна і ледве освітлена, але можна розібрати неясні обриси великих уламків, що утворюють її. То, мабуть, сліди вибуху.

— Іване Семеновичу! — долинув до нього вигук. То був голос Артема.— Іване Семеновичу! Як там ви? Чи чуєте мене? Відповідайте, бо ми турбуємося.

— Чую, чую,— відгукнувся він.— І турбуватися немає чого, все гаразд. Іду до вас.

Вперше за весь цей час геолог посміхнувся. Він швидко пішов у напрямі яскравого світла карбідки повз сталагміти, він нашвидку оглядав їх: такі самі, точнісінько такі ж самі, як і в тій, знайомій йому вже першій печері!..

Насамперед Іван Семенович змушений був привітатися з Діаною. що мчала йому назустріч, наче нестримний метеор. Собака стрибнула на нього і в одну мить ніжно облизала все обличчя геолога.

— Та досить тобі, досить,— відмахувався він від неї.

Потім геолог побачив Артема, який піднімав угору прив'язану до довгого скіфського списа карбідку: ось чому світло від неї сягало так далеко! Тепер юнак опустив її. Адже Іванові Семеновичу вже не треба було освітлювати шлях між сталагмітами.

Ось Ліда в жіночому скіфському вбранні, з високим кокошником на голові. Ось і Дмитро Борисович у скіфському бойовому металевому шоломі, та ще й з сокирою в руках. Все гаразд! Всі живі, всі врятувалися! Тільки — чого ж це вони такі сумні, наче стурбовані,— всі, крім, звісно, завжди життєрадісної Діани?

— Що з вами, товариші? — звернувся до них геолог.— Хіба ж ви не раді, що ми врятувалися? Адже минули всі небезпеки. І віщуни тепер не дістануть нас навіть стрілами...

Та його жарт не справив на товаришів ніякого враження. Вони явно були чимсь засмучені.

— Та в чому річ? — запитав він наполегливо.— Що сталося? Я питаю вас,— що з вами? Ми врятувалися, слід би радіти, а ви... ех!.. Дмитре Борисовичу, ну, кажіть!

Археолог ніяково знизав плечима:

— Звісно, це правда, ми врятувалися від віщунів. Але... що ж тепер робити далі, Іване Семеновичу?

— Як так — що робити далі? — здивувався геолог.

— Ну... ми ж знову відрізані, тільки тепер

у якійсь печері,— пояснив Артем.— І невідомо навіть, куди посуватися... та чи й варт...

— Не пізнаю вас, друже,— вже зовсім здивувався Іван Семенович.— Невже це ви, саме ви, Артеме, ставите такі несподівані запитання? Як «що робити»? Ясно: шукати вихід!

Дмитро Борисович запитливо, хоч і вагаючись, глянув на нього:

— Хм... а де ж його, на вашу думку, шукати, той вихід? Ми ж не знаємо напрому. І взагалі нічого не знаємо про цю печеру. Куди ж іти? З однаковим успіхом можна йти й праворуч, і ліворуч... чи з однаковим неуспіхом, якщо хочете.

Іван Семенович голосно розсміявся. І сміх його віддався гучною луною між сталагмітами.

— Друзі мої, товариші мої любі, я не пізнаю вас, слово честі! — повторив він нарешті, адресуючи ці слова вже обом: і Артемові, і Дмитру Борисовичу.— Лідо, може й ви засумували? Ану, згадайте, про що ми з вами не раз говорили під час тієї нудної жалобної подорожі?..

Дівчина розгублено дивилася на нього: чимало про що вони говорили — як же їй відразу згадати, зрозуміти, що саме має на увазі Іван Семенович з тих довгих бесід?..

— Ай-яй-яй,— з жартівливим докором сказав геолог.— А я ж сподівався, що справив на вас тоді враження. Ну, гаразд. Незабаром згадаєте. Так ось що, товариші. Ми з вами врятувалися від головної небезпеки, від мечів і списів віщунів. Ми повертаємося додому. І ви, замість радіти, в розпач кинулися? Со-

ром, сором який! Можна сказати, ми опинилися знову на нашій землі...

— Вірніше сказати, як на мою думку, досить глибоко під землею, в новій невідомій печері,— похмуро зауважив Дмитро Борисович.

— Так що з того, що під землею? Що з того, що в новій печері? Хіба ми не звикли до підземних розвідок,— навіть ви, Дмитре Борисовичу, хоча ви й археолог за професією? Йй-бо, я можу припустити тільки одне: ваші нерви розладналися після всіх тих переживань серед скіфів, ось що! Та прокиньтесь, друзі! Де ваша звичайна кмітливість, Артеме? Адже все гаразд!

Але товариші дивилися на нього все таки ж самими невеселими очима. Вони явно не розуміли, куди веде бадьорий тон Івана Семеновича.

— Ну, добре,— посміхнувся геолог,— якщо ви самі не хочете збагнути, в чому річ, тоді мені доведеться пояснити. Сідайте тут і дивіться уважно.

Він сів першим, вийняв свою дуже схудлу записну книжку.

— Як бачите, маю тепер тільки залишки колишньої моєї записної книжки,— знову жартував він.— Ліда використала майже всю її на листування з Артемом... Ну, нічого, дещо все ж таки зосталося... Ось, маєте...

Іван Семенович вказав на одну з сторінок книжки, на якій був накреслений незрозумілий рисунок, що нагадував план. Три голови з жадібною цікавістю схилилися над тим рисунком.

— Слухайте ж і дивіться. Ой Артеме, і що тільки з вами сталося! Така розумна, кмітлива голова, як ваша — і от тобі! Не помітили такої простої речі. А скільки я вчив вас орієнтуватися на ходу?.. Ну, відповідайте мені, куди вирушило становище скіфів з самого початку жалобної подорожі?

— На захід,— слухняно відповів Артем.

— І цей напрям не порушувався?

— Порушувався. Процесія весь час ухилилася на північ.

— Добре. Виходить, ви все ж таки помітили це? Радий за вас. Але як же ви не зробили з того висновків? Ну, спробуйте помірковувати самі!

Артем напружено думав. Очі його не відривалися від рисунка: в чому ж річ?.. Проте першою відгукнулася Ліда:

— Ой, згадала, Іване Семеновічу, про що ми тоді говорили з вами! Ви звернули увагу на те, що процесія весь час немовби обходила з лівого боку кам'яну стіну великого урвища!

— Правильно, Лідо. Так що з того, все ж таки?..

Тепер замислилася й дівчина. Дійсно, які ж висновки треба зробити з того?

— Весь час наш шлях ішов уздовж урвища,— пояснив геолог.— Добре. І водночас той шлях неухильно повертав праворуч. Спочатку процесія рухалася на захід, потім цей напрям потроху звернув на північ, потім так само поволі ухилився на схід — і, нарешті, як бачите, повернув на південь. Отак, як позначено на рисунку. Дивіться!

Лінія шляху, що його пройшло скіфське

плем'я за час жалобної подорожі, описувала на папері довгу криву, яка утворювала майже замкнене коло.

— Не забувайте, що той напрям завернув, нарешті, на південь,—продовжував Іван Семенович.— Ще й досі не збагнули, Артеме? Ну?

І враз юнак зрозумів. Мов блискавка освітила перед ним цей загадковий спочатку рисунок. Так, так! Вони зробили за цей час майже повне коло — і...

— Іване Семеновичу! — вихопилося в нього.— Іване Семеновичу, та це ж так просто, що мені аж соромно за мою недогадливість!

— Ну?

— Ми зробили коло навкруги нашої сталактитової печери! І тепер знову опинилися в ній. Це ж наша печера! Та сама, де ми ледве врятувалися від газу! Як же я сам не зрозумів цього раніше?.. Адже я з самого початку жалобної подорожі помітив зміни напрямку, яким посувалося плем'я, і навіть відзначив їх. Дмитре Борисовичу, та хіба ж ви не пам'ятаєте, як ми говорили про це? І висновки робили. Ну, скажіть, адже пам'ятаєте!

Дмитро Борисович, вагаючись, похитав головою.

— Щось таке говорили про зміни напрямку, це так,— відповів він.— А от щодо висновків — не пам'ятаю, Артеме. Не пригадую щось...

— Але ж це правильно, Іване Семеновичу? Правильно? — не вгавав збуджений Артем.

— Цілком,— підтвердив геолог.— Ми повернулися до нашої сталактитової печери,

тільки не в тому самому місці, де покинули її тоді, а в іншому, далі на північ. І, мабуть, нам лишається зараз пройти всього півтора-два кілометри, щоб дістатися до того самого, добре знайомого нам місця печери. Звісно, якщо мій компас не бреше... Я йому весь час довіряв, втім, на всяк випадок, давайте, Артеме, звиримо. Де ваш компас?

Артем подав свій ручний компас. Стрілки обох приладів показували однаковий напрямок.

— Значить, усе гаразд,— упевнено сказав Іван Семенович.— Отож пішли, товариші! Часу в нас не так багато, щоб марнувати його. Головна справа зараз в освітленні. Адже в темряві не зорієнтуєшся, а запасу карбиду в резервуарі лампи залишилося обмаль. Мабуть, тільки й вистачить дійти до того місця, де zostалися три наші інші карбідки.

Вони вже рушали, коли Артем спинився:

— Але... Іване Семеновичу, там же той газ... як же ми?..

Геолог заспокійливо махнув рукою:

— Не турбуйтеся, друже. Ми встигнемо помітити його здаля той газ. Якщо він ще залишився, звичайно. Втім, на мою думку, він за цей час або розтікся, або й зовсім розклався. Побачимо. Отже, вперед, товариші, і без затримок!..

Вони швидко йшли між сталагмітами, весь час перевіряючи напрям за компасами. Попереду енергійно крокував Іван Семенович. А слідом за ним, намагаючись не відставати від геолога, поспішав Артем.

Тепер він ясно уявляв собі все.

Той величезний підземний простір, до якого вони були потрапили, та підземна порожнява, де жило мимоволі скіфське плем'я кочівників,— не була, певна річ, безкінечною. Підземний простір мав форму неправильного кола або принаймні півкола. І те півколо оточувало собою немовби гігантський стовп з кам'янистих порід. Жалобна процесія скіфського племені пройшла довгий шлях навколо того центрального стовпа.

А всередині того масивного стовпа через дивну гру природи містилася їхня сталактитова печера! Як просто — і в той же самий час, як складно!

Порівняно з головним підземним простором та сталактитова печера була мізерною, хоч і була велетенською в звичайному розумінні слова. І тепер ось вони простують по цій печері до того самого місця, з якого почалися їхні неймовірні пригоди... Коли б тільки не помилитися в напрямі! Проте щодо цього можна не турбуватися: адже скільки вони з Іваном Семеновичем не ходили на розвідки, Артем досі не пам'ятав, щоб геолог з його пильним, натренованим оком колись помилувався.

Втім... ось іще одна загадка, досі не розгадана. Чи, може-таки, Іван Семенович розгадав і її за довгий час жалобної подорожі, тільки не встиг сказати про це?

— Іване Семеновичу,— мовив стиха Артем,— у мене є до вас одне запитання.

— Яке саме? — не обертаючись, озвався геолог.

— Ота історія з газом. Звідки він узявся? Не з скіфського ж світу?

— Я теж думаю, що не звідти.

— То як же пояснити все-таки, звідки?

— Поки ми не вивчили складу того газу, я, звичайно, нічого не можу сказати напевне. Але гадаю так. Внаслідок якихось хімічних процесів, можливо, і органічних,— у невеличкій печері, відокремленій як від головної сталактитової, так і від велетенського підземного простору, утворився невідомий нам задушливий газ.

— І при тому — отруйний,— зауважив Артем.

— З таким твердженням погодитися не можу, друже мій,— відкинув цю думку геолог.— Коли б він був отруйний, тоді наслідки нашого знайомства з ним далися б нам взнаки іншим порядком... Ні, він не отруйний, Артеме, а скоріш за все просто важкий, нейтральний, позбавлений кисню, отож непридатний для дихання... ну, може, ще з деякою домішкою якоїсь наркотизуючої речовини, що й примусила нас усіх втратити свідомість. Одне слово, задушливий. Так от, цей газ утворювався в замкнутій печері віками, не маючи виходу. Згадайте ж бо, які міцні кам'яністі породи навколо нас! Тому той газ зберігався природою дуже довго — аж доки ми не звільнили його, випадково пробивши отвір до його сховища. Газ вийшов звідти...

— І мало не задушив нас,— виразно зауважив Дмитро Борисович, який давно вже прислухався до розповіді геолога.

— Так, це була досить неприємна істо-

рія,— погодився Іван Семенович, в той же час звіряючи напрям за компасом.— Але найголовніше те, що ця історія, як і решта наших складних пригод, уже позаду.

— Якщо ми знову не опинимося в тому газі,— так само виразно і навіть дещо похмуро знову зауважив Дмитро Борисович.

— Ай, які страшні побоювання! — засміявся геолог.— Щось ви надто песимістично настроєні сьогодні, дорогий мій! Ні, ручаюся, що ми не знайдемо тепер і решток того газу.

— Чому?

— Тому, що подібні гази звичайно дуже нестійкі і швидко розкладаються, змішуючись з свіжим повітрям.

— І тепер ми зможемо пройти до того, першого отвору? — задумливо спитав Артем.

— Безумовно,— рішуче ствердив Іван Семенович.— І не лише ми, а й ті, хто прийде слідом за нами.

Знову товариші деякий час ішли мовчки. Дмитро Борисович спіймав себе на думці, що всі їхні пригоди здавалися йому зараз неначе дивним сном,— такі вони були чудні й неймовірні. Але оцей важкий металевий шолом на його голові — це ж не сон? І скіфська сокира на довгому держаку в його власній руці — це теж не сон, а цілком реальна річ?..

І дивне примарне життя скіфського племені кочівників у підземному просторі — цілком реальне життя, яке він-таки, Дмитро Борисович, ще зможе вивчати далі, повернувшись знову до того скіфського світу. Неймовірно! Нечувано! Адже це відкриття, зроблене

ним і його товаришами, бодай і мимо їх волі, створить цілий етап у розвитку археології.

У Дмитра Борисовича обертом ішла голова: перед ним, запальним археологом, відкривалися надзвичайні, прямо казкові перспективи! Він не витримав:

— Іване Семеновичу, дорогий, ви тільки подумайте! Адже ми іще раз зможемо повернутися до скіфів, уже в складі справжньої археологічної експедиції. Ми повернемося до них, як до друзів...

Він раптом змовк. Перед його очима постало бліде обличчя мертвого Варкана.

— Друзів... — наче луна, повторив Артем.— Так, друзів... крім нашого бідного Варкана...

Артем глибоко зітхнув. Чудовий, самовідданий Варкан, який загинув, захищаючи грудьми свого побратима. Ніколи більше не побачить його Артем, ніколи не потисне його чесну, мужню руку...

Раптом пролунав голосний вигук Івана Семеновича:

— Маєте! Ось воно, місце нашої зустрічі з газом!

Він не помилився. Знайомі сталагміти, знайомий неширокий отвір у стіні... той самий отвір, з якого колись біла міцна цівка невідомого сірого газу. Тепер з того отвору вже не витікало нічого, він відкривав перед товаришами вільний прохід з сталактитової печери, темний, глибокий прохід кудись у нове, незнане...

Ось стоїть згасла карбідка Ліди. Все залишилося таким самим. Тільки зник задушливий

газ. Мовби й не траплялося нічого в цій печері.

Мовчки роздивлялися товариші все навколо себе. Артем перевірів свою карбідку: пальне в ній і справді кінчалось. Ну, тепер уже це не страшно, можна запалити іншу. Так він і зробив. Як приємно, що можна не заощаджувати світло!

Першим заговорив Іван Семенович:

— Що ж, товариші, мабуть, час рушати додому? Як ви гадаєте? Здається, дальше вивчення нашої печери можна й відкласти?.. Нібито ми досхоchu ситі пригодами, чи не так?..

Артем поглянув на геолога й помітив іронічний вираз його примружених очей. Чому це він посміхається? Невже Іван Семенович знову вигадав щось? Що саме?..

Він озирнувся навколо. Сталагміти, кам'яна стіна... отвір...

— Ні! — вихопилося в нього раптом.— Ні, ще не все! Не можна йти додому!

Дмитро Борисович незрозуміло подивився на нього. Здивувалася й Ліда: чого ще хоче зараз невгамовний Артемчик? Тільки Іван Семенович спокійно дивився на юнака, наче заздалегідь розумів, що примусило його враз схвилюватися.

— Не все, товариші! — продовжував палко Артем.— А про найпершу мету нашої підземної розвідки забули? Про вказівки пергаменту зовсім кинули думати? Про заповіт Проніса? Про те, що потім розповідав нам його нащадок Роніс?..

Іван Семенович нарешті розсміявся, як людина, що довго стримувала себе.

— Я-то не забув,— мовив він.— А от Дми-

тро Борисович з Лідою, здається, забули. Та й наш Артем уже зовсім готовий був повертатися додому...

— Ні, ні, я просто той... ну, на хвилину випало з голови,— доводив Артем.— Та й не в тому ж справа, Іване Семеновичу! Ми мусимо, не відкладаючи, перевірити все до кінця. Адже для цього треба всього лише пройти крізь цей отвір, а там уже воно має бути зовсім близько, я певен! Давайте, підемо, Іване Семеновичу!

— То як, даєте згоду, товариші? — звернувся до решти геолог.

Проте можна було й не питати, бо хто ж міг, справді, заперечувати проти того, щоб закінчити розвідку за планом Проніса? А Артем був уже біля отвору, щоб очолити заключний похід.

— Пішли! — скомандував Іван Семенович.

Артем одразу зник в отворі, присвічуючи собі карбідкою. Геолог подивився йому вслід, похитав головою:

— От, запал який! Нічого не поробиш, підемо цього разу слідом за ним. Наш Артем завоював собі право на нагороду за свою поведінку серед скіфів, це треба визнати...

За отвором відкривався новий підземний хід. Юнак був уже на кілька метрів попереду. Видно було, як він уважно оглядав стіни — і ось пролунав його переможний, радісний голос:

— Бачите? Бачите? Так, як і сказано в заповіті Проніса!

Він показував на чіткий, вирізьблений в стіні малюнок. Це була голова скіфа. Та сама

п'ята голова, про яку говорилося в пергаменті, знайденому вченими в бронзовій стародавній скриньці. Глибокими рисами на камені була зображена голова скіфа в металевому шоломі. Обличчя дивилося кудись убік.

Але воно не було схоже на ті, попередні обличчя, вирізьблені в стінах печери, які товариші бачили раніше. Ті зображення були навіть страшні підкресленою суворістю рис. А цей малюнок був м'якшим, від обличчя скіфа не віяло суворістю. Кого нагадувало це зображення?..

Першою догадалася Ліда.

— Товариші,— сказала вона схвильовано,— це риси... риси нашого бідного Варкана!

З хвилину всі так само мовчки дивилися на зображення, яскраво освітлене полум'ям карбідок. Так, вирізьблена на камені голова дуже нагадувала Варкана.. І ще раз спогади про відважного друга-скіфа захопили всіх. Втім, Іван Семенович рішуче сказав:

— Час, час! Ми ще встигнемо повернутися сюди... пом'янути нашого хороброго Варкана... і навіть побувати на тому місці, де ми назавжди розлучилися з ним. Пішли далі, товариші!

— Так, далі,— зітхнув Артем, востаннє дивлячись на малюнок.

Потім він повернув у маленьке вузьке відгалуження, біля якого було вирізьблене в стіні маленьке зображення кабана. Це теж збігалося з вказівками пергаменту. Але ніхто не дивився на те маленьке зображення.

Бо через кілька кроків карбідка Артема освітила надзвичайне, фантастичне видовище.

Артем спинився як укопаний. Карбідка в його руці здригалась. І так само мовчки спинилися не менш вражені його товариші.

Вузьке відгалуження раптом розширилося. Вся долівка в ньому була засипана круглими жовтуватими камінцями. Вони тьмяно виблискували в світлі карбідок. І так само тьмяно виблискували безліч інших камінців, повкраплюваних у стіни відгалуження, яке перетворювалося тут на щось подібне до кімнати неправильної форми. Стародавня бронзова лопата лежала серед камінців.

Іван Семшович зробив крок уперед, нахилився, підняв один з камінців, уважно оглянув його, зважуючи на руці. Потім перевів погляд на Артема.

— Це — золоті самородки, друзі мої,— сказав він, якимось особливо твердо вимовляючи кожне слово, наче підкреслюючи тим значення того, що говорив.— Це поклади, знайдені колись Пронісом, ті самі більші поклади золота, до яких потім був загублений шлях!

— Велика скарбниця, про яку нам розповів його нащадок Роніс! — захоплено додав Артем.

Геолог обвів поглядом печеру, її долівку й стіни.

— Це нечуване багатство,— мовив він незвично враженим голосом.— Велика жила золота проходить тут. І вона розсипалася саме на цьому місці безліччю самородків... Цілий підземний золотий фонд! Друзі мої, за цим варто посилати експедицію! Я вже не кажу нічого про суто наукову цінність нашого відкриття, про той підземний простір, нарешті,

про плем'я скіфів, що живе там. Це вже справа не лише самої археології, Дмитре Борисовичу, це загальнонаукова справа! А щодо цієї маленької печери... стільки золота в одному місці! Стільки золота одразу! Друзі мої, це гідний подарунок нашій рідній Батьківщині!..

— Скарбниця Проніса... — тихо мовив Дмитро Борисович.

— Скарбниця, яка чекала нас тисячі років,— додала Ліда.

Іван Семенович подивився ще раз на засипану самородками долівку печери.

— Давайте повертатися, товариші, — сказав він, зітхнувши.— Всі ми дуже втомлені. Відпочинемо трохи, тоді можна буде й повернутися. А крім того — треба ж негайно інформувати, телеграфувати про наше відкриття. Артеме, голубчику, візьміть з собою два-три самородки, як зразок... щоб ця надзвичайна печера не здалася нам потім, на поверхні землі, дивним сном... — Голос його був помітно схвильований.

Вони вийшли з відгалуження Хід вів тепер просто до сталагмітів, до сталактитової печери. З кам'яної стіни на них дивилося вирізьблене обличчя невідомого скіфа. Артем пішов повільніше. Він трохи переждав, поки товариші випередили його, і ще раз поглянув на зображення. Так, ця голова скіфа була дивно схожа на його побратима...

— Варкан, Варкан!.. — прошепотів він за смучено

Юнак приплющив очі. Вогнище в лісі...

вони з Дмитром Борисовичем слухають розмову двох друзів, палкі сперечання Роніса й Варкана, їх плани... відблиски від вогнища блукають по рухливому енергійному обличчі молодого скіфа... ось Роніс пішов, а Варкан залишився з ними сам... лісова тиша... важкі непроникні хмари на неприродному підземному низькому небі... і тихий, дружній голос Варкана, хороброго, самовідданого Варкана!..

— Артеме! Чого ви там затрималися! Доганяйте! — долинув здалека голос Івана Семеновича.

— Артемчику, де ти там? — озвався і голос Ліди, лагідний і ніжний голос, який так приємно чути.

Артем стрепенувся.

— Зараз, зараз, товариші! Доганяю! — гукнув він.

Яскраві плями світла від карбідки феєрично стрибали по нерівному кам'янистому склепінню печери. Артем швидко йшов, наздоганяючи товаришів.

1939—1957

З М І С Т

ЧАСТИНА ПЕРША

Розділ перший

Артем ображений. — Перша скіфська голова. — Четверо розвідників. — Археологічні мрії юнака. — Зустріч у печері 3

Розділ другий

Відверта розмова. — Що таке запальність шукача. — Таємниця за муруванням. — Крихітка знання. — Скринька з візерунками. — Корона скіфського вождя? 31

Розділ третій

Ліда дивується. — Дивний вміст скриньки. — Літери на пергаменті — Документ зник! — Заповіт Проніса. — Артем знаходить план 52

Розділ четвертий

Шлях під землею. — Коні й голови. — Загадку факелів розгадано. — Новий завал. — Діана висловлює спільну думку. — Сивий газ. — Де шукати порятунку? 80

Розділ п'ятий

Остання спроба порятунку. — Світло під землею. — Біля кам'яної стіни. — Скіфська стріла. — Люди в лісі. — Вождь і віщун. — Навколо жертовника. — Артем не витримує. — Ще четверо полонених 105

ЧАСТИНА ДРУГА

Розділ шостий

Що таке «поскіна»? — Артем проти старого віщуна.— Перемога біля жертovníка.— Дмитро Борисович починає розуміти.— В наметі старого вождя— Варкан і скіфське вино 137

Розділ сьомий

Погрози віщуна — Перший грім.— Старий віщун вимагає.— Підземна гроза.— В колі списів.— Закляття біля чорного намету — Чого хоче кривобокий? — Нова поява Варкана 164

Розділ восьмий

Власність богів.— Скіфський хліб.— Сколот і Дорбатай.— Дещо з стародавньої історії.— Дорбатай ставить ще вимоги.— Ось хто такий Гартак! — Припущення Івана Семеновича. 186

Розділ дев'ятий

Останнє попередження Дорбатая.— Перед урочистою відправою.— Артем виходить на поєдинок.— Поразка Дорбатая.— Запрошення Сколота.— Шаховий хід Івана Семеновича 221

Розділ десятий

Кінна прогулянка.— Скіфські скальпи.— Зубний лікар у скіфів — Метал у кузні.— Конфлікт археолога з конем.— Розповідь Роніса.— Золоті поклади.— Ось хто був автором заповіту! 246

Розділ одинадцятий

Запрочення Варкана.— Заєць на списі.— Дикий кабан.— Стрибок Артема.— Ліда помічає зміни.— Вечеря в наметі.— Вино з кров'ю — Побратими.— Дмитро Борисович незадоволений 278

Розділ дванадцятий

Бенкет старого Сколота.— Золота чаша
вождя.— Розповідь сліпого Ормада.—
Великий похід Дарія.— Скіфські подару-
нки.— Іван Семенович занепокое-
ний — Що замислив Дорбатай? . . . 305

Розділ тринадцятий

Гра старого віщуна — Розповідь про вож-
дя Скїла.— Дорбатай хоче миритися?—
Золота сова в чаші.— Нові вимоги Дор-
батая.— Смерть Сколота.— Гартак —
вождь скїфів.— Зв'язати їх! . . . 334

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

Розділ чотирнадцятий

Куди подівся Варкан? — Коридор із спи-
сів.— На коней, товариші! — Артеме,
тікайте! — Удвох з Дмитром Борисо-
вичем.— Погоня наближається.— Не-
звичайна зброя.— Я тут, тут! . . . 370

Розділ п'ятнадцятий

Табір у лісі.— Роніс аналізує станови-
ще.— Назріває повстання — Шлях Ар-
тема.— Але поспішати не можна.—
Будемо зміцнювати сили!— Листоноша
вирушив до Ліди . . . 397

Розділ шістнадцятий

Що ж, вислухаємо Дорбатая! — На що
погодилася Ліда? — Знову біля жер-
товника — Радісна звістка — Гартакова
наречена — А динамітні шашки? — Не-
сподіваний напад.— Перемога! — Но-
вини Роніса . . . 420

Розділ сімнадцятий

Становище в дорозі.— Листи від Ліди.—
Одна з дружин Гартака.— Я дівчина

іншого племені! — Лїду зраджують
нерви.— Думки Івана Семеновича.—
Розмова про хмарки.— Ще один лист 456

Розділ вісімнадцятий

Рішення Варкана.— Дорбатай провадить
розправу. — Скіфські ворожбити. —
Страта у вогні — Історичні паралелі
Артема.— Сучасний Дон-Кіхот.— Клят-
ва Варкана.— Чи чуєш, Лїдо? . . . 486

Розділ дев'ятнадцятий

Плем'я в Герах. — Спостереження зі
скель.— Похорон розпочався.— Сигнал
Роніса.— Вирішальний бій.— Друзі зно-
ву разом.— Нова небезпека.— Варкане,
Варкане, навіщо?..— Час вжити зброю! 508

Розділ двадцятий

Штурм вішунів —Зброю вжито!— Кінець
старого Дорбатая. — Два вибухи.—
Знову в печері.— Роз'яснення Івана
Семеновича.— Остання голова скіфа.—
Скарбниця Проніса.—Варкан, Варкан!.. 541

ЛЮБИЙ ЧИТАЧУ!

Напиши нам чи сподобалась тобі ця книжка, чи хороші в ній малюнки. Чи допоміг тобі художник краще зрозуміти твір? Будемо дуже вдячні тобі за це.

Наша адреса: м. Київ, вул. Кірова, 34. Дитвидав УРСР.

ДЛЯ СЕРЕДНЬОГО ТА
СТАРШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

**ВЛАДИМИР НИКОЛАЕВИЧ
ВЛАДКО**

Потомки скифов
(На українском языке)

Редактор *Б. Д. Тихонов*
Художній редактор *М. Г. Попович*
Технічний редактор *М. Д. Дахно*
Коректори *В. Л. Ніколенко,*
Л. Н. Фесечко.

Здано на виробництво 6. I. 1962 р.
Підписано до друку 17 II 1962 р.
Формат 70×90^{1/16}. Фіз. друк. арк.
18.125 Умовн друк. арк. 21.21.
Обл.-вид. арк 21.06 Тираж 50 000.
Зам № 26. Ціна 73 коп.
Дитвидав УРСР. Київ, Кірова, 34.

Друко-хромолітографія «Атлас»
Головполіграфвидаву Міністерства
культури УРСР. Львів, Зелена, 20.

Ціна 73 коп.